

T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÜRK HİCİV EDEBİYATINDA
ZİYA PAŞA

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA APAYDIN

DANIŞMAN : PROF. DR. MİNE MENGİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ADANA 1993

2. İçerik	161
a. Şahsa Yönelik Hiciv	162
1) Âlî Paşa	163
a) Vücut Özelliklerine Yönelik	
Hiciv.....	163
(1) Yüz	167
(2) Göz	172
(3) Boy	174
(4) Diğer Vücut Özellikleri	176
b) Ailesi.....	178
c) Özel Hayat	181
(1) Eğlence Hayatı.....	183
(2) Cinsel Hayat	187
(3) Arkadaş Çevresi	190
ç) Kişilik	193
(1) Zekası	194
(2) Yetersiz Bilgi Birikimi	198
(3) Sanatçı Kişiliği	202
(4) Söz Söyleme Yeteneği...	207
(5) Hırs	210
(6) Kendini Beğenme	214
(7) Şöhret Düşkünlüğü	216
(8) Kincilik	219
(9) Cimrilik	222
d) Yöneticiliğinin Hicvi	226
(1) Tembellik	227
(2) Adam Kayırma	231
(3) Yolsuzlukları	234
(4) Adaletsiz Sadrazam	249
(5) Despot Sadrazam	253
e) Dünya Görüşüne Yönelik Hiciv.	261
f) Âlî Paşa'nın İcraatına Yönelik	
Hiciv Motifleri	269
(1) Azınlıklar ve Toprak	
Sorunlarına Ait İcraat.	270
(2) Mali İcraat	299
2) Fuâd Paşa	314
3) Mustafa Fâzıl Paşa	322
4) Bosnalı Fazıl Paşa	328
5) Hayri Efendi	330

6) Hüsnü Paşa	332
3. Üslup	335
a. Sözde Yazarların Üslubu	335
1) Sözde Kaside Şairinin Üslubu	336
2) Sözde Tahmis Şairinin Üslubu	342
3) Sözde Şerh Yazarının Üslubu	345
4) Ziyâ Paşa'nın Kendini Temsil Eden Şeyh Efendi'nin Üslubu.....	352
b. Eski Hiciv Üslubu Karşısında Zafer- nâme'nin Üslubu	354
c. Zafer-nâme'de Anlatım Teknikleri	359
1) Manzum Kısımındaki Anlatım Teknikleri	360
a) Kelime ve Kelime Grupları Düzeyinde.....	361
b) Cümle Düzeyinde	378
2) Şerhin Üslup Özellikleri	386
3) Dolaysız Hiciv Üslubu	429
a) Manzum Kısımda Dolaysız Hiciv Üslubu	429
b) Şerh'te Dolaysız Hiciv Üslubu	432
ç. Edebî Sanatlar	439
1) Mecaz Sanatları	440
2) Anlama Bağlı Sanatlar	449

III. BÖLÜM

ZAFER-NÂME DIŞINDAKİ ESERLERDE HİCİV ÖĞELERİ	462
--	-----

A. Zafer-nâme Dışındaki Manzum Eserlerde Hiciv Öğeleri	462
1. Teknik	462
2. Üslup	467
3. İçerik	471
a. Şahsa Yönelik Hiciv Öğeleri	471
b. Sosyal Hiciv Öğeleri	476
4. Harâbât Mukaddimesi'ndeki Hiciv Öğeleri	482
B. Zafer-nâme Dışındaki Mensur Eserlerde Hiciv Öğeleri	489
1. Müstakil Eserler	489
a. Teknik	490

b. Üslup	494
c. İçerik	495
1) Şahsa Yönelik Hiciv	495
2) Sosyal Hiciv	499
2. Hürriyet'te Olanlar	501
3. Mektuplardaki Hiciv Öğeleri	529
IV. SONUÇ	535
V. BİBLİYOGRAFYA	556

ÖNSÖZ

Türk hiciv edebiyatı, Türk edebiyatının diğer alanları kadar eski bir geçmişe sahip bulunduğu halde, henüz Türk dili ve edebiyatı araştırmacılarının ilgisini çekebilmiş değildir. Bunda, kuşkusuz, eski hicvimiz hakkındaki, son derece olumsuz yargıların payı büyüktür. Hiciv, müstehcen ve yer yer çok kaba bulunduğu için, Batılıların "belles-lettres" adını verdikleri güzel edebiyattan sayılmamıştır. Oysa hiciv, her yönüyle incelenmesi, edebiyat tarihlerinde eksik bırakılmaması gereken bir türdür.

Divan edebiyatına bağlı olarak gelişen hiciv edebiyatımız, açık saçık olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş ve inceleme dışı tutulmuş; aynı şekilde Tanzimat'tan sonra gelişen Türk edebiyatı içinde yer alan ve yeni bir anlayışın ürünü olduğu konusunda fikir birliğine varılmış bulunan Tanzimat sonrası Türk hicvi de yeterince incelenmemiştir. Örneğin Türk edebiyatında Batı satirinin ilk uygulaması olarak kabul edilen Zafer-nâme, şimdiye kadar akademik bir çalışmaya konu olabilmiş değildir.

Henüz el değmemiş bir saha olması dolayısıyla, hiciv edebiyatı üzerinde yapılacak bir çalışmanın Türk edebiyatı tarihine katkıda bulunacağını düşünerek, Tanzimat sonrası Türk hicvinin ilk ve en önemli isimlerinden biri olan Ziyâ Paşa'nın hicvi üzerinde bir doktora çalışması yapmayı düşündüm.

Bu tez, Türk hicvinin Batıyla ilişkisini kurmasında öncü olan Ziyâ Paşa'yı, hiciv edebiyatımıza katkıları açısından incelemeyi, Ziyâ Paşa'nın hiciv dünyasında yeni olan öğeleri tesbit ve tahlil etmeyi amaçlamıştır.

Yapılan çalışmalar sırasında, hicvin hangi estetik kategori içinde yer aldığı konusunda birtakım tereddütlü düşüncelerin bulunduğu gözlenmiş ve bu yüzden Giriş Bölümünde ilk önce komik ve gülme kavramları üzerinde durulmuştur. Ardından hiciv kavramı, Türk hicvi temel alınarak çeşitli açılardan tahlil edilmiştir. Bu konuda yeterli teorik

çalışmaların bulunmaması yüzünden, eski hiciv geleneğimizi en iyi temsil ettiğine inanılan eserlere başvurularak, hicvin eski edebiyatımızda ayırıcı özelliklerinin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu arada yeri geldikçe Batıda kavramın nasıl değerlendirildiği üzerinde de durulmuştur. Böylece Ziyâ Paşa'nın hicvinde yeni ve eski öğelerin neler olduğunun daha kolay ayıklanacağı düşünülmüştür.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Ziyâ Paşa'nın hayat hikâyesi, kronolojik olarak, kısaca verilmiştir. Bu bölümde bilinenlere yeni bir ek yapılmamış, sadece, Ziyâ Paşa'nın hicivci kişiliği üzerinde durulmuştur. Sanatçının hicvettiği kişilerle olan ilişkileri açıklanırken hayatıyla ilgili yeterince ayrıntıya girildiğinden, burada verilen bilgiler, kısa tutulmuştur.

"II. Bölüm", Ziyâ Paşa'yı Türk hiciv edebiyatında en büyük sanatçılar arasına sokan Zafer-nâme'ye ayrılmıştır. Çalışma sırasında Zafer-nâme'nin İstanbul'da yapılan baskılarından biri kullanılmış, yeni yazıyla yapılan Fikret Şahoğlu baskısı, sadeleştirilmiş ve eksik olması dolayısıyla dikkate alınmamıştır.

"Eser Hakkında Genel Bilgiler" başlığı altında, eserin tahliline başlamadan önce, eser dışı gerekli bilgiler verilmiştir. Sırasıyla eserin yazılış ve yayımlanış tarihleri, varsayılan yazarlar ve hicvedilen kişiler üzerinde durulmuştur. Bu kısımda Ziyâ Paşa'nın kendi kimliği dışında eseri yazmış gibi gösterdiği kişileri neden tercih ettiği açığa çıkarılmış ve Ziyâ Paşa'nın başta Âli Paşa olmak üzere diğer hedef şahıslarla ilişkisi değerlendirilmiştir.

"Zafer-nâme'nin Tahlili" başlığı altında ise, bu çalışmanın asıl ana çalışma materyalini oluşturan eser olması dolayısıyla, Zafer-nâme, elden geldiğince ayrıntılı bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Önce eserin biçimi üzerinde durulmuş ve Zafer-nâme'ye hangi edebi gelenekten yararlanılarak şekil verildiği tesbit edilmiştir. Bu açıdan

manzum-mensur karışık bir eser olmanın yarattığı durum ayrıntılı olarak incelenmiştir.

"İçerik"te, özellikle, eserin yazılma nedeni olan Âlî Paşa'ya yönelik hiciv motifleri, sistematik bir şekilde tahlil edilmeye çalışılmıştır. Fizikî kusurlardan, ailenin sosyal yapısından başlanarak, özel hayata, kişiliği ilgilendiren kusurlara yönelik hiciv motifleri incelenmiş; ortaya çıkan portre tamamlanmak üzere, yöneticiliğe, dünya görüşüne ait hiciv motifleri üzerinde durulmuştur. Nihayet Âlî Paşa'nın sadrazam olarak yaptığı icraatın hicvedilmesi de değerlendirilmiştir. Bu hiciv motiflerinin hangilerinde Ziyâ Paşa'nın eski hiciv geleneğimizin içerik anlayışını devam ettirdiği özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca her hiciv motifi, realiteye uygunluk bakımından değerlendirilmiştir. Böylece Zafer-nâme'nin eski hiciv geleneğinden ne ölçüde uzaklaştığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Diğer hedef kişilerle ilgili hiciv motifleri, fazla olmadığından, bunlar, Âlî Paşa'ya uygulanan yöntemle incelenmemiş; var olan motiflerin tahliliyle yetinilmiştir.

Zafer-nâme'nin üslubu ise, dört başlık altında incelenmiştir. Hicvi diğer edebî türlerden ayıran üslup özelliklerinin saptanması amacıyla, daha çok dilin fonksiyonel kullanımına yönelik özellikler üzerinde durulmuştur. İlk olarak sözde yazarlara ait bir üslup normu yaratılıp yaratılmadığı sorgulanmış; ardından Zafer-nâme'nin eski hiciv üslubundan ayrıldığı noktalar ele alınmıştır. Üslupta asıl ağırlıklı kısım, anlatım teknikleridir. Bu başlık altında manzum ve mensur kısımlar ayrı ayrı incelenmiştir. Burada, özellikle, över gibi görünürken hicveden bir eser olan Zafer-nâme'de övgünün hicve dönüşmesine yol açan dil özellikleri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Edebî sanatlara da aynı açıdan yaklaşmış, hiciv sanatında, ama özellikle de Zafer-nâme'de edebî sanat kullanımının diğer edebî türlere göre ayırıcı özellikleri vurgulanmak istenmiştir.

"III. Bölüm"de Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme dışındaki manzum ve mensur eserlerindeki hiciv öğeleri ayrı ayrı incelenmiştir. Böylece Ziyâ Paşa'nın hicvi, sadece Zafer-nâme'de değil, diğer eserlerinde de belli bir oranda kullandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde incelenmesi gereken sanatçının eski hiciv anlayışıyla yazdığı hicivler, elde bulunmadığı için değerlendirilememiştir.

"Sonuç"ta bütün bulgular özetlenerek Ziyâ Paşa'nın Türk hiciv edebiyatına katkıları vurgulanmıştır.

"Bibliyografya", iki kısımdan oluşmuştur. İlk kısımda Ziyâ Paşa'nın bu çalışmada yararlanılan eserleri, ikinci kısımda ise yararlanılan diğer eserler verilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkışında, tezimi baştan sona okuyarak uyarılarıyla beni yönlendiren, büyük yardımlarını gördüğüm Sayın Hocam Prof. Dr. Mine MENGİ başta olmak üzere, tezin bilgisayarda yazılmasında büyük katkıları bulunan ve her konuda manevî desteğini gördüğüm sevgili eşim H. Neş'e APAYDIN'a ve ihtiyacım olan bazı İngilizce kaynakları temin eden ve uyarıcı mektuplarıyla yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof.Dr. Şinasi TEKİN ile Sayın Dr. Gönül TEKİN'e çok teşekkür ediyorum.

Mustafa APAYDIN
ADANA, Eylül 1993

KISALTMALAR

Age.	adı geçen eser
Agy.	adı geçen yazı
Ans.	ansiklopedi
Bkz.	bakınız
C.	cilt
DTCF	Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
s.	sahife
S.	sayı
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve bunlar
vd.	ve devamı

GIRIŞ

GİRİŞ

Hicvi mizah edebiyatı içinde değerlendirilen görüşler vardır(1). Geniş açıdan bakıldığında gerçekten de hiciv, Batılıların belles-letters adını verdiği "güzel edebiyat" içinde ele alınamayacak özelliklere sahiptir. Onu mizahın sahası dahilinde değerlendirmek mümkün müdür; yoksa hicvi ayrı bir tür olarak mı kabul etmek gerekir? Bu sorunun cevabını verebilmek, sanıldığından daha zordur ve her şeyden önce mizahın ve hicvin dayandığı estetik kategori "komik" ile ulaşılan sonuç olan "gülme" nin ne olduğunun araştırılması gereklidir.

A. KOMİK VE GÜLME

Komik, Aristoteles'ten bu yana Batıda tartışılan ve ne olduğu konusunda farklı görüşler bulunan bir kavramdır. Ama komiğin estetik bir kategori olduğu genellikle kabul edilmiştir. Gülme ise estetik bir kategori değil, psiko-fizyolojik ve sosyal bir eylem türüdür. Yalnız, komik ve gülmenin birbirinden ayrılması güç iki kavram olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü her ikisi de birbirini tamamlamaktadır ve gülme yaratmayan komik düşünülemez gibi, sağlıksız olmaması şartıyla, komik olmayan şeye gülmek de mümkün değildir.

Türkçe kaynaklarda, gülme ve komik kavramları üzerinde çoğunlukla Cumhuriyet'ten sonra durulmuştur. Gülme eskiler tarafından acaip, akıl almaz bir eylem olarak görülmüş; Cumhuriyet sonrası yapılan çalışmalar da, zorunlu olarak, Batı kaynaklarına dayandırılmıştır.

"Gülme" kavramının Türkçe'de hangi anlamlarda

(1) Atilla Özkırımlı, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, C.III, s. 857.

kullanıldığını öğrenmek için sözlüklere bakıldığında, kelimenin yeterince iyi açıklanamadığı dikkati çeker. Örneğin Kâmûs-ı Türkî'de kelime şu şekilde tanımlanır:

gülmek:1.İnsana mahsûs olan bir hiss ile kah kah diyerek sesle veya sessiz ve ekseriyâ ağzı açarak ve dişleri göstererek bir hareket-i mahsûsada bulunmak.(...)2.Sevinmek, eğlenmek, cünbiş etmek.(...)3.İstihzâ etmek, birbiriyle eğlenmek, birini masharaya almak.(...)4.Memnûn ve mesrûr olmak, teselli bulmak....(2)

Bu tanımlardan ilkinde gülmenin insana özgü fizyolojik bir eylem olduğu vurgulanmıştır. İkinci ve dördüncü tanımlar, kelimenin ancak dolaylı çağrışım yoluyla verilebilecek karşılıkları olabilirdi. Oysa ne eğlenmek ne de mutlu ve memnun olmak, gülmek eyleminin doğrudan, ilk akla gelen anlamlarıdır. Üçüncü tanım ise bilinçli gülme eylemini açıklamaktadır. Acaba her bilinçli gülme, alayı, bir başkasını küçük düşürmeyi içermekte midir?

Şemsettin Sami'yi izleyen sözlükler de, aynı tanımı tekrarlamıştır. Türk Dil Kurumu'nun çıkardığı sözlüklerde kelime, Kâmûs-ı Türkî'ye benzer bir şekilde tanımlanmıştır:

1(İnsan) Hoşuna veya tuhafına giden olaylar, durumlar karşısında, genellikle sesli bir biçimde duygusunu açığa vurmak(...) 2. Mutlu, sevinçli zaman geçirmek, eğlenmek(...) 3. Biriyle alay etmek...(3)

Aynı açıklamalar Pars Tuğlacı'nın sözlüğünde de bulunmaktadır(4).

(2) Şemsettin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, C.II, s.1213.

(3) Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara 1988, C.I, s.581

(4) Pars Tuğlacı, Okyanus Ansiklopedik Sözlük, Pars Yayınları, İstanbul 1972, C.II, s.960

Aynı yetersiz açıklamalar, "komik" ve onun Türkçesi olarak gösterilen "gülünç"te de vardır. Örneğin gülünç, Kâmûs-ı Türkî'de;

1.Gülecek, gülünecek, bâ'is-i hande, şâyân-ı istihzâ.(...) 2. Güler, mesrûr, mütebessim, sıyrıtgan...(5)

şeklinde tanımlanmış; buradaki "bâ'is-i hande" ve "şâyân-ı istihzâ" tamlamaları, daha sonra hazırlanan sözlüklere "Alay edilmeye değer"(6) ya da "Alayı üzerine çeken, alay edilmeye değer"(7) veya "Alayı üzerine çeken, eğlence konusu olan"(8) şekliyle girmiştir. Şemsettin Sami, kelimenin eşanlamlılarını vermezken daha sonrakiler, gülüncün "komik" ile eşanlamlı olduğunu belirtmişlerdir. Oysa günümüzde komik ile gülüncü ayrı kavramlar olarak kabul edenler de vardır.

Gülme ve komik hakkında sözlüklerde doyurucu tanımlar bulunmamasını tabii karşılamak lazımdır. Çünkü kavramlar üzerinde Türk düşünce dünyası yeterince durmamıştır. Sözlüklerden kavramlarımızla ilgili doyurucu açıklamalar çıkmamakla birlikte, gülmenin insana özgü bir eylem ve insanın kendinden başkalarına karşı sarfettiği bir faaliyet olduğu vurgulanmıştır. Bunlar, konumuz açısından önemli bulgular olarak değerlendirilebilir.

Türk düşünce dünyası, kavramlarla ilgili yayın faaliyetine 1922'den sonra başlamıştır. 1922'de Mustafa Şekip'in *Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz*(9) adlı çalışması, bizde gülme eyleminin üzerinde duran ilk çalışmalardan biridir.Bâkir bir alanda çalışması yüzünden Mustafa Şekip,

(5) Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, C.II, s.1213

(6) TDK, *Türkçe Sözlük*, İstanbul 1946, s.234

(7) Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, C.II, s.960

(8) TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, C.I, s.581

(9) Mustafa Şekip, *Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul 1337

eserini büyük ölçüde Bergson'un "Le Riré" adlı eserine dayandırmıştır. Fakat her ne olursa olsun, "gülmenin"nin, "komik" in basite alınacak kavramlar olamadığını bizde ilk ortaya koyan odur.

Mustafa Şekip dışında, Aziz Nesin'in (10), Sevinç Sokullu'nun (11) da çalışmaları sıralanabilir. Aziz Nesin'in, mensur mizah antolojisi hüviyetindeki kitabın başına yazdığı girişte, neden güldüğümüz, kime güldüğümüz, gülünç gibi kavramları Batı kaynaklarına başvurarak açıklamaya çalıştığı görülür. Sevinç Sokullu da oldukça uzun tuttuğu giriş kısmında gülünç ve gülme kavramlarının Batılı düşünürler tarafından nasıl tanımlandığını, hangi özelliklerine dikkat çekildiğini anlatıp özet olarak gülünç ya da komik kavramının ne anlama geldiğini açıklamıştır.

Yine Cumhuriyet sonrasında yapılan çeviriler arasında, bu çalışmayı hazırlayanın da yararlandığı, önemli iki teorik çalışma hemen dikkati çekiyor: Bergson'un "Gülme" (12) adlı eseri ve Freud'un Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri (13).

Öte yandan sanat ve edebiyat estetiği hakkındaki kitapların çevrilmesi sonucunda da, kimi estetik teorisyenlerinin "komik" hakkındaki düşüncelerini öğreniyoruz (14).

(10) Aziz Nesin, Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı, Akbaba Yayınları, İstanbul 1973

(11) Sevinç Sokullu, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979

(12) Bergson, Gülme, (Çeviren: M.Şekip Tunç), 2. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988

(13) Freud, Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri, (Çeviren: Emre Kapkın), İstanbul, Tarihsiz

(14) Avner Ziss, Estetik, de Yayınları, İstanbul 1984; Moissej Kagan, Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1982

Hemen hemen bütün kaynaklar, gülmenin de komiğin de kolay tanımlanabilmekten uzak, kavramlar olduğunu vurguluyorlar; ancak yine de tanımlama çabasından vazgeçmiyorlar. Burada sadece kaynaklarda yer alan bulgular derlendi. İnsanın komikten mizahı nasıl yarattığını anlamak için bu bilgilerden yararlanıldı.

"İnsanlık dışında hiçbir şey gülünç değildir" (15) diyen Henri Bergson, kuşkusuz, önemli bir gerçeğin altını çizmiştir; çünkü gerçekten de komik ancak insana özgüdür. Oysa gülme, sadece insanlar için değil, ileri düzeyde hayvanlar için de söz konusu olabilmektedir (16). Fakat insanın yaptığı eylem, bilinçli bir tercihin sonucudur, çoğunlukla da komik olana yönelmiştir; hayvanınki ise değil.

Gülme, ilk önce fizyolojik bir eylem olarak dikkati çeker. Çünkü gülmeye birlikte yüz kaslarının hareketine geçtiği görülür ve bu hareketler, gülmenin şiddetine göre değişir. Aynı zamanda gülmeyi ses olarak da izleme imkanı vardır.

İnsanlar neden gülerler, sorusunun birçok cevabı bulunabilir. Ama önce bir farkın altını çizmek ve konumuzun dışında tutmak gereklidir. Gülme eylemi, her zaman sağlıklı olmayabilir. Gıdıklama ile veya sinir hastalığı yüzünden ya da amaçsız, eğlence, mutluluk belirtisi olarak gülmek konumuzun dışındadır. Öte taraftan sorumuzun cevabı da tartışmalıdır. Burada farklı birkaç örnek vermekle yetinilmiştir.

3 -

Habbes, gülmeyi gülen insanın üstünlük duygusunda arar (17). Yani biz kendini gülünç duruma sokan insanlara (örneğin ayağı takılıp düşen birine) onlar gibi dikkatsiz, sakar, aptal olmadığımızdan dolayı duyduğumuz böbürlenme ile güleriz.

(15) Bergson, Gülme, s.14

(16) Moissej Kagan, Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat, s.181

(17) Sevinç Sokullu, Age., s.17'den alıntı

Freud, kendimizle kıyasladığımızda zihinsel harcamaları az, bedensel harcamaları fazla olan kişilere güldüğümüzü söylemiştir (18). Bu da kime güldüğümüzün cevabı olup aynı zamanda neden güldüğümüzü de açıklar. Bedensel harcamaları ile zihinsel harcamaları dengeli insan, kendisinden daha fazla çaba harcayan; ama beyin faaliyetlerini dengeleyemeyen insana, ondan üstün olduğu için gülmektedir.

Öte taraftan Bergson, gülme eylemi sırasında insanın hangi ruh hali içinde olduğunu da araştırmıştır:

Gülmekle daima beraber olan duygusuzluğa işaret edeceğim. (...) Kayıtsızlık onun tabii çevresidir. Çünkü gülmenin heyecandan büyük düşmanı yoktur. (...) Güleceğimiz sırada sevgiyi bir müddet için unutmak; acımayı susturmak lazım olduğunu söylemek istiyorum.(19)

Gülme, sonuçta insanın haz alma yollarından biridir. İster üstünlük duygusuyla, ister zihinsel harcamalardaki eşitsizlik yüzünden, isterse nedensiz, amaçsız olsun rahatlama, mutluluk duyma aracıdır. Gülme, insandaki ya da toplumdaki kusurları göstererek cezalandırmayı ve bu yolla iyileştirmeyi amaçlar.

"Gülme, bir yankıya muhtaçtır. (...) Gülmelerimizin daima bir grupta birlikte olur." (20) diyen Bergson, gülmenin sosyal karakterine de atıfta bulunur. Gülme eylemine fonksiyonel açıdan yaklaşan düşünürler, onun sosyal iyileştirici yönüne özellikle dikkat çekerler. Gülme, komik kategorisi içindeki kusurlu olanın, uyumsuzun, ideale ters düşenin cezalandırılması için toplu bir eylemdir. Toplu olması, etkili olmasını sağlar; iyileştirici yönü daha kuvvetli hale gelir. Toplum, ideal insanı ister; zeki,

(18) Freud, *Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri*, s. 203 vd.

(19) Bergson, *Gülme*, s. 16 vd.

(20) Bergson, *Gülme*, s.16

uyanık, çevik, yumuşak insana ulaşmayı amaçlar. Kendi hayat tarzının bozulmasını istemez. Bu ideal olana ketvurulduğunda buna sosyal tepki gelecektir. Idealden sapış, komik kategorisi içinde değerlendirilen kusurları kapsıyorsa, gülme, toplumun kendi düzenini korumasını, kendini savunmasını sağlar; kusuru, aykırılığı cezalandırır ya da iyileştirir.

Gülme, bazı istisnalar dışında, komik olanın yarattığı ya da neden olduğu bir sonuç olduğu için genellikle komik kategorisi içinde de ele alınmıştır. Komik ise oldukça geniş ve daha önce de vurgulandığı gibi, insana özgü bir kategoridir. Komiği sadece estetik içinde değerlendiren düşünürler, günlük yaşamda tabii halde bulunan komiği "gülünç" olarak adlandırmışlardır⁽²¹⁾. Ancak bu farkın olup olmadığına bakmayan araştırmacılar da vardır. Komik, hayatın tamamı, bu arada sanat için de geçerli olan bir kavramdır. Komiğin sanatsal biçime bürünmesi ise ayrıca değerlendirmeye muhtaçtır.

Komiğin ne olduğu sorusunu cevaplandırmaya çalışanlar, onun insanda bulunan bir olgu olduğundan hareket etmişlerdir. Freud da⁽²²⁾ Bergson da⁽²³⁾ komiğin insana aitliğini özellikle vurgulamışlardır.

Aristoteles, ünlü eseri Poetika'da daha çok tragedyadan bahsetmiştir; ancak komedyanın da tanımını yapmıştır. Komedyanın ortalamadan kötü ya da ortalama kişileri taklit ettiğini söyleyen Aristoteles komedyanın her kötü olan şeyi taklit etmediğini, gülünç olanı taklit ettiğini belirtmiştir⁽²⁴⁾. komik olanın özünü soylu olmayışta ve

(21) Örneğin Moissej Kagan, "gülünç"le komiğin farklı olduğunu vurgular.

(22) Freud, *Espriler...*, s.197

(23) Bergson, *Gülme*, s.14

(24) Sevdâ Şener, *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Adam Yayınları, İstanbul 1982, s.43

kusurda bulmuştur. Kusur ise acı veren, insanı üzen bir öneme sahip olmayacaktır.

Bergson ise, komik olanı daha farklı bir açıdan değerlendirir. Aristo'nun komik tanımını, ad vermeden düzeltir; önemli olmayan kusurların komiğin özü olamayacağını, çünkü hangi kusurların önemli, hangi kusurlarınsa önemsiz olduğunun tayin edilmesinin imkânsız olduğunu vurgular (25). O, komik olanın topluma uyumsuzluk olduğuna, katılık olduğuna inanır.

Bergson'un komik teorisinde topluma uymayıp, katılık yanında mekaniklik de önemli bir yer tutar. İnsan davranışlarınının tıpkı bir makina gibi, mantıktan uzak, otomatik bir hale bürünmesi komiği doğurur:

İnsan vücudunun durum, jest ve hareketleri bize basit bir mekaniği hatırlattığı nisbette gülünçtürler.(26)

Bergson, komik olanın kategorik olarak karşıtını da düşünmüş ve komiğin bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi çirkinlikle eşdeğer olmadığını, güzelliğin zıddı olarak tanımlanamayacağını da göstermiştir. O, zarıflığın zıddıdır. Komik bir çirkinlik olmaktan ziyade bir katılıktır(27).

Aynı şekilde komik, güzelin karşıtı, yani çirkinle ilişkili bir kavram olmadığı gibi, kötülükle de açıklanamaz bir şeydir (28).

Bergson, kendinden sonrakileri derinden etkileyen komik teorisiyle, özet olarak, komiğin üç yönünün altını çizmiştir:Topluma uymayıp, katılık ve mekaniklik ya da otomatizm.

(25) Bergson, Gülme, s.91 vd.

(26) Bergson, Age..., s.29

(27) Bergson, Age..., s.29

(28) Bergson, Age... , s.125

Freud ise, Bergson'un getirdiklerine psikoloji biliminin bakış açısıyla katkıda bulunmuştur. Neden ve neye gülündüğünü araştırırken insanın psikolojik bir varlık olduğu noktasından hareket etmiş ve zihinsel işlevlere bedensel işlevlerin üstün gelmesi olarak da özetlenebilecek teorisini ortaya atmıştır. Buna göre komik, zihinsel harcamaları az, bedensel harcamaları fazla olan insanlar için söz konusu edilebilecek bir fenomendir (29).

Freud, Bergson'un da üzerinde durduğu komikle çocuksuluk arasındaki ilişkiyi daha geniş bir perspektifle ve daha önemseyerek şekillendirmiştir. "Bir erişkine uygun düşmeyen şeyler gülünçtür." şeklinde özetlediği bu teoride komığın çocuklukla ilişkisini birkaç farklı noktadan tahlil etmiştir.

İlk olarak Freud, komik olanın algılanışı sırasında görülen "üstünlük duygusu"na gönderme yapmaktadır. Erişkinlikte çocukça hareketler yapan herkesin komik olduğu sonucuna ulaşır(30).

Freud, komiği çocuksulukla açıklarken, komik olanı algılayanların durumunu da saptamıştır. "Bastırılmış infantilizm" (31) adını verdiği teorisine göre, çocuklukta bulunan düşmanlık duygusu, erişkinliğe ulaştıkça, toplumun yasklaması sonucu bastırılır; bu bastırılan duygular alay, şaka, espri olarak açığa vurulur. Bunlar da komik kategorisi içinde değerlendirilen kavramlardır. Böylece komik algılayış, komik duruma sokuşla insan, çocuklukta ki düşmanlık duygusunu, daha farklı bir şekilde açığa vurur; komik olarak algıladığını küçümser, onun normdışı olduğunu vurgular.

Freud, komığın üretilmesinde ve algılanmasında, görüldüğü gibi, kişisel düşmanlık duygularının ve üstünlük duygusunun etkili olduğuna inanmaktadır. O, komığın sosyal özünü fazla düşünmemiştir.

(29) Freud, *Espriler...*, s.188 vd.

(30) Freud, *Age...*, s.234 vd.

(31) Bu terim, Sevinç Sokullu'nun *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, s.19'dan alınmıştır.

Komiğin sadece sosyal çelişkilerden kaynaklandığını savunan araştırmacılar da vardır. Ziss, komığın sosyal özünü "battallaşmış sosyal güçlerin ve kuruluşların iddialı yapmacıklığında" bulur⁽³²⁾.

Burada dikkati çeken bir başka saptama, komığın yapaylıkla ilişkili olduğudur. Kendini olduğundan başka gösteren herkes komiktir, denilebilir.

Şimdiye kadar ele alınan hususlar sonucunda, gülme eyleminin nasıl bir kavram olduğu; komığın ne olduğu, nelerden kaynaklandığı soruları az çok cevaplandı; ancak daha çok hayatta var olan, saf halde bulunan komığın ve onun sonucu olan gülmenin izi sürüldü. Oysa insan, hayatta saf halde bulunan komik yanında üretilmiş, komik duruma sokulmuş olgulara da gülmektedir. Bu da komığın üretilebilirliğini gösterir. Bu, bizi sanatta komik olana götürecektir. Bu konuda Freud'un düşünceleri oldukça dikkat çekicidir.

Komiğin estetik içinde değerlendirilebilirliği, ancak yeniden üretilmiş olmasıyla mümkündür. Nitekim komik teorisi içinde komığın alt kategorileri olarak ele alınan bütün biçimler, komığın yeniden üretilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu konuda mizahı, hicvi, parodiyi, fıkrayı hatırlamak yeterlidir.

Freud, yeniden üretmeye "gülünç kılma" ⁽³³⁾ adını veriyor ve insanın komik olduğu durumların keşfedilmesiyle, başkalarını komik duruma düşürme, komik olarak tasarlama düşüncesinin de ortaya çıktığını vurguluyor. Bir insanın jestlerini, mimiklerini abartmak suretiyle taklit ederek veya "zihinsel harcamalarının" az olduğunu çeşitli tertiplerle ortaya koyarak komik kılabiliriz.

(32) Avner Ziss, Estetik, s.213

(33) Freud, Espriler..., s.197, 207 vd.

Freud, "gülünç kılma"nın kaç türlü yöntemi olduğunu da araştırmış ve insanın kendi kendini gülünç kılması ve başkalarını gülünç kılması olmak üzere iki yöntem üzerinde durmuştur:

Her şeyden önce gülünç, başka insanları eğlendirmek için kişinin kendisine ilişkin olarak üretilebilir. Örneğin kendini sakar ya da aptal kılarak. Bu şekilde kişi, sanki gerçekten böyleymiş gibi yapıp harcamalarda farka yol açan kıyaslamaların koşullarını yerine getirerek kesin bir gülünç etki yapar. (34)

Freud, kendini "gülünç kılma"nın başkalarını eğlendirmek amacıyla yapıldığını ileri sürüyor. Palyoçaların yaptıklarını bu gruba dahil ediyor.

Başka insanları gülünç kılmaya gelince, temel yöntem, onları, insanın kişisel özelliklerine bakılmaksızın dış olaylara (özellikle de sosyal etmenlere) bağımlı olması sonucu gülünç hale geldiği durumlara kaymaktır.(35)

Freud, başkalarını komik kılmanın sadece bir yönteminden bahsetmez. Ayrıntılı bir şekilde diğer yöntemlerden de söz eder. Bunlar "taklit", "kılık değiştirme", "maskesini düşürme", "karikatür", "parodi" ve "nazire"dir(36). Görüleceği üzere bu sayılan yöntemler, aynı zamanda sanatsal biçimler olarak da bilinmektedir. O halde, "komik kılma" büyük ölçüde hayattaki komiğin sanata aktarılması anlamına gelmektedir. Estetik içinde bir kategori haline gelmiş komik ise, bu çalışmanın önüne yeni bir saha açmaktadır: Komiğin alt türleri. Komiğin alt türlerini ya da tarzlarını birbirinden ayırdetmek için elimizde komik kılma yöntemleri bulunmaktadır. Yöntemler arasındaki farklılık, hiciv ile mizah, hiciv ile hezl, hiciv ile parodi vs. gibi türler arasında farkların doğmasına yol açmıştır.

(34) Freud, *Espriler...*, s.207

(35) Freud, *Age...*, s.208

(36) Freud, *Age...*, s.197, 207 vd.

Komik kılma amaçları ise, tarzları birbirinden ayırıştırmakta bir başka açıklama imkânı vermektedir. Zira komik kılma, her zaman aynı amaca hizmet etmez. Bazen sadece eğlenceye yöneliktir; bazen kusurları açığa çıkarıcı ama iyileştirici bir amaca hizmet eder, bazen de tam anlamıyla yıkıcıdır. Amaçlardaki farklılık, komik kategorilerinin belirlenmesinde bize yol gösterecektir.

Freud, insanın başkalarını "gülünç kılması"nda çok zaman düşmanca bir tavır bulur (37). Örneğin bir insanı "gülünç duruma koymak"taki amaç "saldırganlık", "karikatür", "parodi" ve "taklit"teki ise "alçaltmak"tır. Yalnız, "komik kılma" yöntemlerine, her zaman kişisel düşmanlık ya da saldırganlık yüzünden başvurulduğunu söylemek mümkün değildir. Gülmenin ve komiğin sosyal özlerine daha önce değinilmişti; kuşkusuz komik kılmada da sosyal bir yan vardır. Komik kılma, "komik" sanat eserleri üretme, sosyal amaçlara da hizmet edebilir.

Kısacası komik kılma, komik kavramının oldukça geniş bir şeklidir ve komiğin estetik içinde değerlendirilmesi de ancak bununla mümkündür. Saf bir sakarlığa gülen insandaki üstünlük duygusu, bir şekilde komiğin yeniden üretilmesine de yol açmıştır. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri insanlar, kendi normlarına uymayanları beğenmemiş, onları ortadan kaldırma yollarını aramıştır. İşte komik kılma ya da gülünç hale koyma da bu istekten doğmuştur. Kendi zihinsel faaliyetlerinden daha az zihinsel faaliyette bulunan insanın şaşkınlığına, sakarlığına gülen insan, giderek bu şaşkınlığı, sakarlığı diğer insanlara da göstermek ihtiyacını duymuştur. Hedef seçtiği insanı ya da nesneyi komik duruma sokacak çeşitli tertipler hazırlamıştır. İşte, komik kılmanın işleyiş mantığı budur. Komik duruma sokulanlar ise, ideale aykırı düşenler, sosyal düzeni bozanlar, egemen güçler; hayatını bir makina gibi otomatiğe bağlayanlar, insanın tabiatında varolmaması gereken bir katılık içinde yaşayanlardır.

Komik kılmanın çeşitli yöntemlerle yapılabildiği yukarıda da belirtilmişti. Bu aşamada bir ayırımı gitmek

gerekiyor. Kimi yöntemlerin sanatla doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur. Günlük hayatta, düşmanlık ya da üstün gelme duygusuyla, kendimizden daha kusurlu, bön bulduğumuz birini gülünç duruma sokmamızda ya da şakalarda sanatsal bir yan bulmak zordur. Ancak parodi, karikatür, taklit gibi, Freud'un da adını andığı komik kılma yöntemlerinde sanatsal bir öz olduğunu iddia edebiliriz. Çünkü bunlardaki komik üretim, sanatın öz ve biçim normlarına uymaktadır.

Bu sonuca ulaştıktan sonra, mizah ve hicivle ilgili birtakım ön bilgilerimizi de düzeltmemiz zorunlu hale gelmiştir. Şimdiye kadar komik-mizah- hiciv aşamaları düşünülmüştü. Komik başlangıçtı, mizah ise hicvi de içine alan geniş bir kategoriydi. Görülüyor ki, asıl geniş kategori komik 'tir. Yukarıda komik kılmadan bahsederken komik kılmadaki amaç farklılığının yöntem çeşitliliğine yol açtığı üzerinde durulmuştu. Mizahı da, hicvi de, tıpkı diğerleri gibi, komik kılma yolları olarak alırsak sorunun çözümüne yaklaşmış oluruz. O zaman hicvi mizahın içinde değerlendirmek yerine ayrı türler olarak görmek daha doğru olacaktır. Nitekim kimi düşünürler de mizah ve hicvi komik olanın temel biçimleri olarak değerlendiriyorlar:

Komik ideal ile çelişki halinde olan ve gülme ile çürütülmesi gereken, insan etkinliğinin yanlarını ve insansal özellikleri, sosyal olayları belirginleştirip değerlendirmek olanağı veren estetik kategoridir. Sanatta değişik biçimlerde ortaya çıkar. Gülmece, ince alay, yergi vb.(39)

Aynı şekilde Batıda, sanat teorisiyle uğraşanlar, komik olanın iki temel biçimi olarak hicvi ve mizahı görmüşlerdir (40). Bu da şunu gösteriyor: Komik algılayış dünyaya iki şekilde bakıyor. Birincisi mizah, ikincisi hiciv. Diğer komik kılma yöntemleri de bu iki karşıt yöneme ya da bakışaçılarına yakınlıkları ölçüsünde tanımlıyorlar.

(39) Avner Ziss, *Estetik*, s. 301

(40) Kagan, *Estetik ve Sanat...*, s.183'te bu düşüncenin altını çizer.

Mizahı da hicvi de komik içinde ele almak suretiyle hicvi bağımsız bir kategori olarak değerlendirmek zorunluğuna dikkat edilmelidir. Böylece konu sınırlanmıştır. Artık bu çalışmada komığın bütün biçimleri değil, sadece hiciv üzerinde durulacak, hicvin ne olduğu anlatılmaya çalışılacaktır.

B. HİCİV

1. Kökeni

Hiciv, Türkçeye Arapçadan geçmiş bir kelimedir. Mütercim Asım'ın Kâmûs Tercümesi'nde Kelimenin asıl şekli "hecv" ve (هجوى) ve "hicâ" (هجى) olarak gösterilmiştir (41). Yine aynı yerde hicvin "ehciyyet"; "mühâcât"; "ihcâ", "muhtecûn" gibi, Türkçede pek kullanılmamış müştakları da verilmiştir.

Mütercim Asım, "hicâ"nın kelimelerdeki harfleri hecelemekten "me'hûz" olduğunu da ileri sürüyor. Nitekim "hicâ" imlasıyla yazılan bir başka kelimenin "bir lafzı hurûfuyla taktî' eylemek" olarak açıklanması da dikkat çekicidir. Gözden geçirilen "El- Mevârid"de(42) kelimenin kökeni hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yalnız "El-Mevârid", hicâ imlasıyla "harfleri isimleriyle sayıp okumak" anlamını da vermiştir. Aynı şekilde "Arabic -English Dictionary"de (43) de kelimenin kökenine değinilmeden her iki anlam da verilmiştir.

Görülüyor ki "hicv", "hicâ" ile aynı köktendir. "Hicâ"nın ise, hecelemek şeklinde dilimize girmiş bir başka anlamı daha vardır. Mütercim Asım'a göre ise hicv işte bu hecelemekten me'hûzdur.

Kavramın Türkçesini bulma çabaları, Eski Anadolu Türkçesinde de bulunan ve "zemmetmek, kötölemek, beğenmemek, hor görmek, çekiştirmek" (44) anlamına gelen ve hicvin kavram

(41) Mütercim Asım, Kâmûs Tercümesi, Matbaatü'l- Osmaniyye, 1305, C.III, s.954

(42) Mevlüt Sarı, El- Mevârid Arapça Türkçe Lügat, İstanbul, Tarihsiz, s.1586

(43) Hans Wehr, Arabic-English Dictionary, New York 1976, s.1020

(44) Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1983, s.243

alanı içinde değerlendirilebilecek bir anlama sahip bulunan "yermek" fiilinden "yergi" nin türetilmesine yol açmıştır. Ancak hiciv konusunda yazan kimi araştırmacılar, "yergi"nin hiciv kavramını tam olarak karşılamadığı kanısındadır(45).

Batı edebiyatlarında aynı kavram "satire" kelimesiyle karşılanmıştır. "Satir" in kökeni konusu ise uzun zaman tartışılmıştır. 18.yüzyıla kadar kelimenin "satyr" oyunlarından geldiği genel olarak benimsenmiştir (46). Yunan tragedyalarının sonunda seyirciyi eğlendirmek için oynanan ve oyuncuların yarı insan yarı keçi kılığıyla sahneye çıkıp kaba şakalar, maskaralıklar yapmalarından ibaret olan bu satyr oyunları (47) , taşıdıkları kabalık ve şiddet dolayısıyla uzun müddet satirin özünün farklı biçimde algılanmasına yol açmıştır. Bu yüzden satiri satyr oyunlarından getiren görüşle yazılan hicivler, sonradan "vahşi satir" olarak nitelendirilmiştir (48).

18. yüzyıldan itibaren kavramın "satura"dan gelmiş olabileceği yolunda görüşler ileriye sürülmeye başlar. Satirin Latince "satura"dan geldiğini ilk kez Fransız Casauban kanıtlar (49). Satura bir sıfattır ve "lanx satura" tamlamasında kullanılır; anlamı ise "içi çeşitli meyvelerle dolu kap"tır. Bu kap mevsimin ilk ürünleriyle doldurulup bayramlarda tanrılara sunulurdu (50). Giderek sadece satura aynı anlamda kullanılmış; sonunda "her türlü karışık topluluk, içinde değişik maddeler bulunan her karışım için kullanılmaya başlamıştır.

(45) Ferit Üngören, Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s.138

(46) P.K. Elkin, The Augustan Defence of Satire, Oxford University Press, London 1973, s.26-27

(47) Onal Aytür, "Bazı Hiciv Türleri Üzerine", DTCF Batı Dil ve Edebiyatları Araştırma Dergisi, 9.3, s.136

(48) P.K. Elkin, Age., s.28

(49) P.K. Elkin, Age., s.28

(50) Onal Aytür, Agy., s.136-137

Günümüzde "satir" in "satura" dan kaynaklandığı genel kabul görmüş bir düşüncedir. Ancak "satir" in Latince kökenli bir kelime olması, onun Roma edebiyatında ilk kez ortaya çıktığını kanıtlamaz. Nitekim konuyla ilgilenen bilginler, satirin kaynağını Antik Yunan komedyalarına kadar götürmektedirler.

Öte taraftan satir kelimesinin "satura" kökünden getirilmesi, satirin kaba tacizden uzaklaşmasına yol açmış; bu "gülümseyen satir" olarak adlandırılmıştır (51).

Dilimizde hiciv, eski sözlüklerde "bir âdemi şi'r ile zemm ve şetm eylemek" (52) olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, Cumhuriyet sonrası yayınlanan ansiklopedik nitelikteki eserlerde de, aşağı yukarı aynı şekilde yer almıştır. Örneğin İslam Ansiklopedisi'nde "zemm ve kadhi ifâde eden nazım şekli.(...) Bazan mütereddid bazan müstehzîdir ve küfürlü, hatta müstehcen olabilir." (53) şeklinde tanımlanan hiciv Atilla Özkırımlı'da "Bir kimseyi, bir nesneyi ya da yeri, bir inancı ya da düşünüş biçimini yermek, toplumun ya da düzenin aksayan, kusurlu yanlarını iğneleyici, alaycı bir dille eleştirmek amacı taşıyan manzum ürünlerin adı." (54) olarak açıklanmıştır.

Bu tanımlar, Türk edebiyatında hicvin nasıl algılandığını çok özlü bir biçimde vermektedir. Bunlara göre hiciv, insanlara yönelik bir saldırı aracı; hedef aldığı nesneyi yererek (zemm) veya küfür yoluyla (şetm) yıkmayı amaçlayan ve şiir şeklinde ifadesini bulan bir sanattır.

Türk edebiyatında hicvin hem "zemm" yani yerme, kınama hem de "şetm" yani küfrederek taciz etme yönü üzerinde durulmuştur. Hiciv şairi, var olan gerçeğin ideale ya da

(51) P.K. Elkin, *The Augustan...*, s.28

(52) *Kâmûs Tercümesi*, C.III, s.954

(53) *İslam Ansiklopedisi*, C.V/I, s.453

(54) Atilla Özkırımlı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.III, s.634

şeriate uymadığını gördüğü anda hicve başvurmuş, çoğunlukla da bireyi hedef almıştır. Bu durumlarda, anlatımda şiddetli tabirler bulunsa bile hiciv, bir sebebe dayandırılmıştır; dolayısıyla "zemm" söz konusudur. Örneğin Türk edebiyatında ilk kez yazdığı hiciv yüzünden idam edilen Figanî'nin buna sebep olan beyti şudur:

Dü İbrâhim Âmed be rûy-ı cihân
Yekî büt-şiken şoğ diğer büt-nişân (55)

Bu beyitte sadece yerme eylemi vardır. Küfür yoktur. Şair muhatabını (İbrahim Paşa), put dikmekle (evinin bahçesine heykel diktirmiştir) suçluyor. Şeriat bir idealler sistemi sunar; şair bu sistemin yasakladığı eylemleri yaptığı için İbrahim Paşa'yı hicvediyor.

Hicvin üzerinde durulması lazım gelen diğer özelliği de "şetm"dir. Hicve ait bilgi veren hemen hemen her kaynakta küfür ya da kaba taciz özellikle vurgulanmıştır. (56). Nitekim, Ağâh Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi'nde hicvin küfre doğru kayabilme özelliğini şöyle vurgulamıştır:

"Daha çok kişileri amaç tutan yergide, deyiş sertleşip keskinleşir. Yalnız dokunmakla kalmaz, yerine göre tırmalar, yaralar, sataşır, saldırır. Sertliği ve acılığı oranında kırar, sövmeye dek varır." (57)

Türk hiciv edebiyatının en çok eleştirilen yönü, küfür ve cinsel tacize aşırı yer vermesi olmuştur (58). Gerçekten de bu durum, elde mevcudu çok fazla olmayan hiciv mecmualarında açıkça görülmektedir. Ayrıca hicvin küfür ya da

(55) Latîfî, Tezkire-i Latîfî, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314 s.267

(56) Bıchr Fares, "Hiciv" İslam Ans. C.V/I, s.473.

(57) Ağâh Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.148-149

(58) Age., s.151

kaba tacize yönelmesi, onu kusur ya da ideale ters olanı yıkmaya çalışma hedefinden de uzaklaştırmıştır. Niçin yazıldığını bilmediğimiz ya da içinde neden gösterir ibarelerin yer almadığı; ancak küfürlü, kaba cinsel göndermelerle yazılmış pek çok hiciv örneği vardır. Şimdi Türk hiciv edebiyatının en büyük ustalarından biri sayılan Nef'î'nin aşağıdaki kıt'asına bakalım:

Kim s...r kîrine şimdengerü Dilkeç Ömer'üñ
 Fercini Kîrli Nigâr'üñ gidi pek yırtamadı
 Kim takar bir dahi ya g...ine ol forkuñ kim
 Burnına ol köpegüñ bir kavara çertemedi (59)

Burada ne şeriat ne de sosyal kurallara aykırı bir durumun altı çizilmiştir. Sadece argotik öğelerle hedef alınan şahsın, yani Kîrli Nigâr'ın (Ganizâde Nâdirî) alabildiğine aşağılandığına, taciz edildiğine tanık olunmaktadır. "S...k", "kîr", "ferc", "gidi" "g...", "fork", "köpek" gibi kaba ve küfür aracı olarak kullanılan kelimelerin yarattığı etki bir yana, anlamın da son derece küçük düşürücü bir yanı olduğu görülmektedir.

Aslına bakılırsa hicivde küfrün yeri sadece Divan edebiyatına özgü bir özellik değildir. 17.yüzyılın sonlarına kadar Batı edebiyatlarında da "satir" "küfürlü şiir" olarak tanımlanmıştır (60). "Satyr" etimolojisinin bunda payı olduğu söylenebilirse de, satirin ilk örneklerini veren Aristofanes'in komedilerinde küfür ve kaba sataşmaların bolca yer aldığı bilinmektedir.

Hicivde küfüre başvurulmasının çok eskiye kadar dayandığı anlaşılmaktadır. Hatta bunun eski ritüellerden arta kalan bir gelenek olduğu da ileri sürülmüştür (61).

(59) Nef'î, *Sihâm-ı Kazâ*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.3004, 7.b

(60) P.K. Elkin, *The Augustan...*, s.11

(61) *Encyclopedia Americana*, C.24, s.294

Eski dinsel törenlerde ilenmenin, sövgünün büyüsel bir değeri vardı ve bunlarla düşmanın, dış güçlerin altedileceğine inanılıyordu. İşte hicivde de küfür ve ilenme düşmana, toplum dışı olana karşı sarfedilen büyüsel sözler olarak ortaya çıktı. Nitekim daha çok Arap edebiyatındaki hiciv tarihini anlatan İslam Ansiklopedisindeki "hiciv" maddesindeki "iptidai" hicvin "efsun" yönü özellikle vurgulanmıştır (62):

"Goîdziher'in ve ondan sonra arabiyat ile uğraşanların gözünde hicâ, iptidai şeklinde, düşmanlara tevcih edilen bir efsun idi."

2. Hicvin Amaçları

Hicvin hangi amaçlarla yazıldığını belirlemek, hicvi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Hicvi diğer komik kılma tarzlarından ayıran en önemli özelliklerden biri de amaç farklılığıdır.

Hiciv, saldırı ve yok etme amacıyla başvurulmuş bir türdür. Batı edebiyatlarında 18. yüzyıla kadar hicvin belirgin amacı saldırıydı(63). Eski Türk edebiyatında da durum aynıdır ve içinde saldırı motifi olmayan hiciv bulmak zordur.

Saldırının Türk hicvinde bir savaş olarak ele alındığı görülmektedir. Nitekim Nef'î'nin bir kıt'asında savaş figürü şöyle yer almıştır:

...

Rehgüzârımdan savulsun rind olan erbâb-ı dil
Kim saf-ı a'dâya şemşîr-i zebân çektim yine (64)

(62) İslam Ansiklopedisi, C.V/I, s.473

(63) Ünal Aytür, "Bazı Hiciv Türleri Üzerine", s.139'da satirin saldırı yönünü vurgular. Ancak tek amacın bu olmadığını belirtir.

(64) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 3.b.

Nef'i'de hiciv, her zaman şiddetli bir tepki halinde ortaya çıkmıştır. Düşmanlarına "şemşir-i zeban" çekmekte hiç tereddüt göstermemiştir.

Türk hiciv edebiyatında saldırı motifi, çoğunlukla bireylere yönelmiştir. Ancak sosyal sorunları, siyasi anlaşmazlıkları hedef alan hicivlerle de karşılaşmaktadır. Kurulu düzene karşı işlenen suçlar, özellikle de şeriate uymayan uygulamalar, hiciv şairleri tarafından saldırı hedefi haline getirilmiştir.

Bu noktadan bakıldığında hicivcinin, düzenin yanında olduğunu, onu korumaya çalıştığını söylemek mümkündür (65). Osmanlı şiir geleneğini düşündüğümüzde ise, saray-şair ilişkisi bağlamında, Osmanlı şairinin sosyal düzenin yanında olmasını anlayabiliriz. Kısacası, Osmanlı hiciv şairi, muhafazakârdır ve sorunun sosyal düzende ya da şer'î hükümlerde değil, onlara uymayan insanlarda olduğu kanısındadır. Bu açıdan hiciv, sosyal sorunlara değindiği anlarda bile, çoğu zaman, bireyi hedef almıştır.

Burada asıl üzerinde durulması lazım gelen husus, hiciv şairinin hangi kusurlara saldırdığı değil, neden saldırdığıdır.

Sosyal ideale ters düşme motifinden hareket eden hiciv örneklerinde bile, hicvin çoğunlukla kişisel anlaşmazlıklar sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Örneğin aşağıdaki kıt'ada yönetici sınıfından olan Vehbî'nin, yönetimdeki haksız uygulamaları yüzünden hicvedildiği görülmektedir:

Kâdılıkda halka fitne salıvirdün Vehbiyâ
Vakt-i azlünde giriftâr eyledi anlar seni
Sokdılar tama sokaklarda alup etrâfını
İt gibi dögdü ulutdı bekçi sekbanlar seni (66)

(65) Ferit Öngören, Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi, s.2'de Osmanlı hiciv şairinin saraya dil uzatmadığı özellikle vurgulanır.

(66) Hızliyyât-ı Sürûrî Merhûm, Tabasması, Tarihsiz, s.47

Sürûrî ile Vehbî birbiriyle iş ilişkisi içinde bulunan sanatçılardır (67). Sürûrî, Vehbî'nin kâhyası olmuştur. Sürûrî'nin her fırsatta Vehbî'yi hicvettiğini kaynaklar yazmaktadır (68). Zaten Sürûrî'nin Hezliyyât'ı incelendiğinde, en çok hiciv konusu yapılan şairin Vehbî olduğu görülür. Bu hicivlerde Vehbî'nin sadece yöneticiliği değil, kişisel özellikleri, vücut noksanlığı da hiciv konusu yapılmıştır. Burada Sürûrî'nin husumet ya da çekememezlik yüzünden Vehbî'yi hicvettiği söylenebilir.

Nef'î de çoğunlukla kişisel düşmanlıkları yüzünden hicve başvurmuştur. Ganizâde Nâdirî, Kafzâde Fâizî, Bâkî Paşa, Aynî gibi Nef'î'nin hicvettiği şairlerin hepsinin şairle belli husumetleri olduğunu Prof. Dr. Abdülkadir Karahan "Nef'î" isimli eserinde belirtmiştir(69).

Saldırının kişisel anlaşmazlıklardan kaynaklandığının bir başka kanıtını da Latifî, Kınalızâde, Aşık Çelebi gibi tezkire sahiplerinin eserlerinde bulmak mümkündür. Bu tezkirelerde şairlerin birbiriyle olan ilişkileri yanında, anlaşmazlıkları ve karşılıklı hicivleri de yer almıştır. Tezkirelerdeki karşılıklı yazılan hiciv örneklerinde hicvin her zaman insanî kusurları hedef aldığını da söylemek mümkün değildir. Şaka yapma, nükte arzusu hissedilmektedir. Böylece hedef kişinin alt edilmesi sağlanılmak istenir. Hiciv şairi, üstün gelme duygusuyla hasmının kusurlarını ön plana çıkarmakla yetinmez, ona küfürle saldırır. Örneğin aşağıdaki örnekte iki şairin birbirine yazdığı hicivlerde bunu görmek mümkündür:

Safvet Efendi:

Müstezâd-ı Safvet-i âteş-zebânı hicv için

Gayri pek çok b.. yedin Hâlis teres Hâlis katır

(67) Ali Canib Yöntem, "Sünbülzâde Vehbî", TDİD, C.I, S.2, s.84'te yazar iki şairin ilişkisine değinmiştir.

(68) Ali Canib Yöntem, Agy., s.92

(69) Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, Nef'î, Varlık Yayınları, İstanbul 1954, s.16

Cevâb-ı Hâlis Efendi:

Öyle hâlis- gevherim mir'ât-ı sâfidir içim
Safvet-i ishâlime baksan görürsün kendini (70)

İlk beyitten de anlaşıldığı gibi karşılıklı hiciv yazma önceden başlamıştır. Amaç hasmın kusurunu ortaya sermek olmayıp doğrudan doğruya aşağılamaktır. Bunun için de küfürlü, kaba bir dil kullanmaktan çekinilmemiştir.

Kısacası Divan şiiri geleneğinde hicvin saldırı boyutu, çok zaman sosyal düzene ya da ideal insana aykırı olan kurum ve insanlara yöneltilmiştir. Kişisel anlaşmazlıklar, husumetler, şakalaşmalar, sanatını kanıtlama çabaları hicve başvurma nedenleri olarak ortaya çıkmıştır.

Batı edebiyatlarında ise satirin edebî tür olarak sınırları çok ayrıntılı bir şekilde çizilmiştir. Satirik şiirin en önemli ilk temsilcilerinden biri olan Latin şairi Horace, "Ars Poetika" adlı eserinde satirin toplumu arıtan bir araç olduğunu vurgulamıştır (71). Satirin amacı, sosyal düzeni bozmaya yönelik kusurları acımasızca eleştirmektir. "Hicvin dayandığı temel toplum eleştirisidir." (72) diyen Yüksel Baypınar, Batıdaki satir türünün ana amacını göstermiştir.

Batıda da satirin küfürlü bir şiir türü olduğu ve kişiye saldırı amacıyla yazıldığı dönemler olmuştur. Ancak "satura" etimolojisinin genel kabul görmesiyle birlikte satirin toplum idealini korumaya yönelik tutumu daha belirgin hale gelmiştir. Nitekim 18. yüzyılda satirin şöyle tanımlandığı görülmektedir:

(70) Bahayî-i Küfrî, Divan, Millet Ktp. Ali Emiri Manzum Eserler No:768 (Yazma, Bahayî-i Küfrî divanı, Hezliyat-ı Sürûri ile Fıtnat, Ragıp Paşa, Hevâî, Bayburtlu Zihni, Nef'î, Şeydâ vb. gibi şairlerden hiciv ve hezl örnekleri içeren 19. yy.da yazıldığı anlaşılan bir eserdir.)

(71) P.K.Elkin, *The Augustan...*, s.39

(72) Yüksel Baypınar, "Hiciv Kavramı Üzerine Bir İnceleme", DTCFD, C.XXIX, S.1-4., s.32

"Satir, genelde zamanın akılsızlıklarını ve kötülüklerini şiddetlice eleştiren şiidir; reform niyetiyle yazılır."(73)

Türk edebiyatında hicvin sınırları çok iyi çizilememiş, hicve bağlı alt türler tam olarak tesbit edilememişken, Batıda satirin sınırları çok iyi belirlenmiştir. 18. yüzyılın başından itibaren satirin "lampoon", "libel" gibi türlerden ayrıldığı noktalar vurgulanmıştır(74). Burada dikkati çeken terimin "lampoon" olduğu söylenebilir. Çünkü lampoon, bireyi hedef alan küfürlü, serzenişli şiir olarak tanımlanmış, aradaki fark da şu cümlelerle ortaya konulmuştur:

"Lampoon da bir şiidir, fakat kişisel bir şiir; bir insanın kişisel kusurlarına, kötü niyetle ve sadece kızdırarak küfretmeyi amaçlar."(75)

"Lampoon" kavramının bizim edebiyatımızdaki hicvin "şetm" yönüyle ilişkili olabileceği düşünülebilir. Gerçi "lampoon" da satirik edebiyat içinde ele alınmıştır; ancak satirin edebî tür olarak "lampoon"dan farkı kesinlikle vurgulanmıştır. Türk edebiyatında ise böyle bir sınıflandırma yapılmamıştır. Hatta kimi zaman hiciv ile "hezl" in birbirine karıştırıldığı görülmektedir.

3. Hicvin Konuları

Hicvin kişiye veya topluma saldırmayı, onlarda bulduğu kusurları, sapmaları teşhir etmeyi amaçlayan bir tür olduğu vurgulandıktan sonra, Türk hiciv edebiyatının hedef alınan kişi veya kurumlara hangi noktalardan saldırdığını gözden geçirmek lazımdır.

Hiciv geleneğimizde, hedefin çoğunlukla birey olduğu

(73) P.K. Elkin, The Augustan..., s.24

(74) P.K. Elkin, Age., s.23-24

(75) P.K. Elkin, Age., s.24

daha önce söylenmişti. Hiciv şairi, hasmını rezil etmek, toplum içinde küçük düşürmek için her fırsattan yararlanmıştı. Nitekim İslam Ansiklopedisi'nde hicvin namus ve şerefe saldırdığı vurgulanmıştır:

"Ne olursa olsun, hicâ'nın hedefi irz idi ve irz nâmûs ve şereften başka şey değildir. Şu halde hicâ nâmûs ve şerefi tezlil ediyordu."(76)

Eski Türk edebiyatında hiciv, bireyin hayatının her noktasına müdahale etmiştir. Müdahale, oldukça şiddetlidir ve aşağılama amacını taşımaktadır. Ayrıca, hasmın mutlaka bir sosyal ideale ters düşmesi veya kusur işlemesi de zorunlu değildir. Bazen şair, yukarıda da söylendiği gibi, sadece kişisel anlaşmazlıklardan, sanatını kanıtlama çabasından dolayı da hicve başvurmuştur. Hiciv, hedefte var olmayan unsurları da ele alabilir ve aşırı abartma yoluyla bunları hedefe ait özelliklermiş gibi gösterebilir. Hicvin kimi zaman neden yazıldığı anlaşılır.

Hiciv, bireye yöneldiğinde, bireyin mahrem olan hiçbir değerini bırakmamıştır; aile, namus, şeref, cinsel hayat, vücut noksanlıkları veya bozuklukları, hiciv konusu yapılmaktan çekinilmemiştir.

Hedef alınan kişinin sadece kendisi değil, ailesi de hicvin saldırısına konu olmuştur. Hasmın nasıl bir aileden geldiği ortaya konularak onun değersizliği gösterilmeye çalışılır. Örneğin babanın başka mezhepten olması hiciv nedenidir:

Çok degül mi saña ey Bâkî-i eppüşt bunca nâz
Gel senüñle bahs-i ma'kûl idelüm tenhâ biraz
Bir Haleb Tatı babañ sen b... zarîf-i Edrine
Ceddüñ ise 'Iskalânî bir Yehûdîdür kekez (77)

(76) İslâm Ansiklopedisi, C.V/I, s.473

(77) Nef'î, Sihâm-ı Kaza, 4.a.

Bâkî Paşa'nın babasının "Haleb Tatı", ceddinin ise "Yehûdî" olması hicve temel alınan kusurdur.

Aynı şekilde ailenin yoksulluğu da hiciv konusu yapılmıştır:

Kendi İstanbul'a şimdi sığamaz devlet ile
Babası Edrine şehrinde gezer sâ'il iken (78)

Saldırı her zaman bu kadar basit suçlama düzeyinde kalmaz. Hedef alınan kişinin namusuna dil uzatılmaktan çekinilmez. Kendisine ayakkabıcı diyen Sürûrî'ye Aynı, oldukça galiz bir küfürle ve işe Sürûrî'nin karısını da karıştırmakla cevap vermiştir:

O Sürûrî teresi başa kefişger dir imiş
Ben dahi avretinüñ ferc-i muzîkin s...erüm(79)

Şairlerin saldırdıkları kişiyi rezil etmek için eşlerinin namussuzluklarını, çocuklarının ahlakî düşkünlüklerini ortaya atmaları, çok kullanılan bir tarzdır. Sürûrî, Vehbî'nin karısı tarafından aldatıldığını şu şekilde hicvediyor:

Avreti kızgın toğurdukta demiş Vehbi-i pîr
Kimden aldun söyle kahbe ol veled benden degül
Karı dermiş hey koca deyyûs sor itbâ'una
Yalınız bu pîç mi sâ'irler dahi sende degül(80)

Hicivde, saldırılan kişinin vücudundaki herhangi bir eksiklik, aşağılama aracı olarak kullanılmıştır. Aslında bir vücut kusurundan yararlanma, normal şartlarda, hiç de önemli olmayabilir. Fakat Divan şairleri, hicvettikleri kişilerin diğer kişilik özellikleri gibi, vücut noksanlıklarını da aşağılamak amacıyla kullanmışlardır.

(78) Nef'î, *Sihâm-ı Kazâ*, 3.a.

(79) *Hecmua-i Divan-ı Vehbiyâ*, s.11

(80) Sürûrî, *Hezliyyât...*, s. 51

Güftî, "Teşrifâtü's- Şuarâ"sında çağının şairlerini hicivci bir gözle manzum olarak tanıtmıştır. Sevmediği şairlerde, diğer kusurlar gibi vücut kusurlarını da hiciv konusu yapmıştır. Örneğin Beyânî'yi tanıtırken onun burnunun çarpıklığını vurgular:

Dahi ra'nâ olurdu nazm-ı latîf
Çengelî olmasa burun-ı şerîf
Sözün eylerdi nükteyi câmi'
Burnı takrîre olmasa mâni' (81)

Nef'î de burnu hiciv konusu yapmıştır:

O yoluk kaşlar ile ol semeri egri burun (82)

Hiciv vadisinde eser veren şairlerin saldırmaktan en çok hoşlandıkları konu cinsel hayattır. Erkek egemen bir toplumda, kadınlarla erkeklerin aynı sosyal çevre içinde bir arada yaşamamaları, eski hiciv edebiyatında kadının aşağılanması yol açmıştır. Genellikle erkekler arasında cereyan eden hiciv yazma geleneği, kadının engelleyici bir öge olarak yer almaması yüzünden, oldukça müstehcen bir karaktere sahiptir. Kaynaklarda, hicvin cinsel hayata saldıran, kişinin mahremiyetine her fırsatta dokunan müstehcen yapısı özellikle vurgulanmış; Osmanlı hicvinin yüz kızarmadan okunabilecek örneklerinin çok az olduğu söylenmiştir (83).

Müstehcenliği iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Birincisinde saldırılan nokta doğrudan doğruya hedefin cinsel hayatıdır: Eşcinsellik, zendostluk, "püzevenklik" gibi.

(81) Güftî Ali, TeziretÜ's- Şuarâ, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Eserler, No:1324, s.22 (Yazmanın 19. yy.da kaleme alındığı anlaşılıyor. Eserin adı da yanlış yazılmıştır.)

(82) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 3.a

(83) Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Gülmeye ve Yergi"

ikincisinde ise cinsel taciz, kaba cinsel göndermeler yapan sövgüler söz konusudur. İkinci hususta, ani kızgınlığın payı büyüktür.

Cinsel hayatı ortaya döken veya cinsel tacizde bulunan hiciv örneklerinde her zaman gerçek durumların anlatıldığı düşünülmemelidir. Amaç hedef kişiyi kızdırmak, aşağılamak, toplum içinde küçük duruma sokmak olduğundan, hiciv şairi, tıpkı ciddi edebiyatta olduğu gibi, abartma yoluyla gerçeği altüst edebilmiştir.

Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâsında adı en çok geçen kişi Kîrli Nigâr ise Ganizâde Nâdirî'dir⁽⁸⁴⁾. Şair, zaman zaman Kîrli Nigâr'ın erkek olduğunu hissettiriyorsa da çoğunlukla "kîrli fâhişe", "kahbe" gibi nitelendirmelerle onun bir kadın olduğu sanısını uyandırıyor:

Kahbe hicvine tenezzül mi iderdüm ammâ
Bir kazâ ile bu da tab'uma yeksân düşdi
İktizâ eyledi bir kahbeye bir kıt'a didüm
Bir alay fâhişeye gayret-i akran düşdi ⁽⁸⁵⁾

Ganizâde'nin ve arkadaşlarının "kahbe" veya "fâhişe" olarak nitelendirilmesi, hicivdeki cinsel taciz unsurlarına ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini gösteriyor.

Bununla birlikte, hicivde dedikodu mahiyetinde de olsa, hasmın cinsel hayatının bütün çıplaklığıyla ortaya serildiği bir gerçektir. Örneğin Sümbülzâde Vehbî'nin kadınlara aşırı düşkün olduğunu kaynaklarda bulmak mümkündür ⁽⁸⁶⁾. Bu düşkünlüğü yüzünden epey sıkıntı çekmiştir. Kendi kâhyası olan Sürûrî, Vehbî'nin bu "zenperest"liğini, onunla ilgili bütün hicivlerinde ortaya sermiştir:

(84) Halil Erdoğan Cengiz, "Nef'î'nin Kîrli Nigârı", Tarih ve Toplum, Eylül 1991, C.16, S.93, s.39-43'te Kîrli Nigâr'ın Ganizâde olduğunu kanıtlamıştır.

(85) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 7.b.

(86) Bkz. Ali Canib Yöntem, "Sümbülzâde Vehbî", TDİD, 1946, C.I, S.2 s.84-85

Rospinŭñ fercin öperken basılıp
Zâbitŭñ hâyesin itdi takbîl (87)

Zenperestlik gelenekte aşağılanan bir alışkanlıktır. Bu yüzden Vehbî, ideale de aykırı gelmiş olur. Bir başka örnekte ise Vehbî'nin yaşlılığı dolayısıyla cinsel hayatı olmayacağı vurgulanır. Burada artık aşağılamadan söz edilebilir:

Hânemizde gebeler var diyerek Vehbi-i pîr
Herkeseye eyler imiş kendi cimâ'ın ihâm
Çok mı üç beş çocuk ol eski s...işhânedeki kim
Hem harem kapısı açık ola hem bir nice ..m (88)

Cinsel hayat hakkında dedikodu denebilecek örnekler çoktur. Sihâm-ı Kazâ'da Nef'î çevresinde bulunan ve kendine düşman olan şairleri, çirkin sayılabilecek dedikodulardan yola çıkarak hicvetmiştir:

Neden tâ böyle ra'nâlık saña ey Veysi-i eppüş
Ne s...ler yedigün tursun hele evvel hasîr üzre
Tuyulmuştur saña lark itdiği Kadrî-i merhûmuñ
Sa'âdetle o hâlâ olduğun evde sedîr üzre (89)

Kısacası cinsel hayat, bütün bayağılığıyla Türk hiciv edebiyatında hiciv unsuru olarak kullanılmıştır. Hatta zaman zaman groteske varan bir şekilde hedef kişinin bu yönü, aşağılama aracı olarak kullanılmıştır.

•

Kişiyi hedef alan hiciv örneklerinin çoğunun şairlerin birbirlerini karşılıklı hicvetmelerinden ibaret olduğu görülmektedir. Bu kavramın Arapça "mühâcât" kelimesiyle karşılandığını Kâmûs Tercümesi bildirmektedir (90). Latîfî,

(87) Sürûri, Hezliyyât..., s.34

(88) Age., s.50

(89) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 9-b, 10-a

(90) Kâmûs Tercümesi, C.III, s.954

Aşık Çelebi, Kınalızâde tezkirelerinde şairlerin birbirleriyle olan çatışmaları, "mühâcât"ları çokca yer almıştır.

Basîrî "alaca"lığından başka ayıbı olmayan bir şairken Revânî'ye bir kasîde sunuyor. Revânî de beşi altın beşi kurşun on akçe gönderir. Basîrî buna kızıp şu beyiti yazar:

Vardum Revânî matbahına tu'me isteyü
Gördüm harâbesini acından köpük kusar

Revânî'nin cevabı ise şöyle olur:

Ey Basîrî katı göñli karadur şûhınuñ
Gel a insâf idelüm sen de biraz alacasın
Een didüm bu ikisinden acabâ kangısı yeg
Didi biri toñuzuñ alacasın karacasın (91)

Hiciv edebiyatımızda bu tür, mühâcâtlarda her konu hiciv unsuru olarak kullanılmıştır; ancak amaç, biraz da kendine rakip olarak gördüğü şairi, hicivle altetmek olduğundan, daha çok şairlik yeteneklerinin sorgulandığına tanık olunmaktadır.

Hiciv konusu edilen en önemli unsur "sirkat"tir. Hicve başvurulmasının nedenlerinden biri de budur. Şairler kendi buldukları "ma'nâ"yı bir başkasının çaldığını iddia ederler. Revânî ile Zâtî'nin, Hayâlî ile Meşrebî Kalenderî'nin birbirlerini hırsızlık ile suçlayıp hicvettiklerini Latîfî Tezkiresi'nde görmek mümkündür:

(Meşrebî) Hayâlî'ye sirka töhmetiyle aceb dahller iderdi ve istihzâ yüzünden kıt'alar dirdi. Cümleden biri bu kıt'adır:

Katı katı Hayâlî şî'r okudı
Didüm anuñ kulagina yap yap
Bu gazeller kimüñ ola didi ki
İssi çıkmazsa benümdür hep (92)

(91) Latîfî, Tezkire-i Latîfî, s.102

(92) Latîfî, Age., s.312

Şiir çalma suçlamasının yaygınlık kazandığını yine Latîfî'de şu kıt'ada daha açık görüyoruz:

Şu'arâ-yı zemâne kim varı
 Birbirinden uğurlar eş'ârı
 Aybdur bu didüm bir ehle didi
 Zî-hüner cerr iderse cerrârı (93)

Bazı şairler, kendilerini değersiz gördükleri şairlerin tanzir etmesine de tahammül edemezler. Örneğin Necâtî, kendisine nazire yazan Mihrî Hatun'u şu kıt'a ile hicvetmiştir:

Ey benüm şî'rüme nazîre diyen
 Çıkma râh-ı edebden eyle hazer
 Dime ki işte vezn ü kâfiyede
 Şî'rüm oldı Necâtî'ye hem-ser
 Harfi üç olmak ile ikisinüñ
 Bir midür fi'l-hakîka 'ayb u hüner (94)

Kendinden başkasını beğenmeyişte üstünlük duygusunun varlığı ileri sürülebilir. Gerçekten de hicivde şairlik değerinin tartışıldığı durumlarda, heccâvın her fırsatta hasmının yeteneksizliğini, cahilliğini, beceriksizliğini ortaya sürmesinde bu duygunun etkisi vardır.

Nef'î Ganî-zâde Nâdirî'yi hicvettiği bir kıt'asında, onun sanatçı kişiliğini ele alır ve onun yeteneksizliğinden dolayı hiçbir eser ortaya koyamadığını ileri sürer:

Ehl-i 'ilmüm şâ'irüm dirse eger ibn-i Ganî
 Hoş kabûl itdük sözin isbât iderse bî-hilâf
 'ilmi var ise niçün Tefsîr'i çıkmaz ortaya
 Şâ'ir ise yâ nedür ol yâve şî'r-i pür-güzâf (95)

(93) Latîfî, Tezkire-i Latîfî, s.171

(94) Age., s.321

(95) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 7.b.

Nef'î, fakiplerini "yâve" söyleyen, "müteşâ'ir gidiler" diye nitelendirmekten çekinmez:

ittifâk eylediler hep bizi hicvetmege
 Kimi zâhir kimi bâtın bir alay b.. yediler
 Ne alur var ne satar yâvelerin b.. yerler
 Alayı bir pula değmez müteşâ'ir gidiler (96)

Burada dikkati çeken nokta, Nef'î'nin kendisini hicvedenlere karşılık vermesidir. Bu durum, Sihâm-ı Kazâ'da yer alan hicivlerin bir çoğu için söz konusudur. Şairliğine dil uzatılmasına tahammül edemeyen şair, hiç duraksamadan daha şiddetli bir hicivle karşılık vermiştir.

Yukarıdaki "müteşâ'ir"lik suçlaması, hiciv şairlerinin biri birlerine sarfettikleri en önemli saldırı noktalarındandır. Hasımın cahilliğini, şair bilmezliğini ortaya koymak, bir şekilde kendini öne çıkarmaktır. Nitekim Nef'î'de kendi şairliğine aşırı güvenen bir insanın psikolojisini yakalamak mümkündür.

Hiciv örneklerinde karşılaşılan bir başka unsur da, hedef kişiyi halk şairliğiyle suçlamaktır. Bilindiği gibi Divan şairi, halk şiirini kaba, değersiz görmüştür. Örneğin Nef'î'nin aşağıdaki şiirinde "ozanlık" bir hiciv ögesi olarak kullanılmıştır:

Yâr olsa ne gam Vahdeti'ye Fırsati-i har
 Anuñ biri Fellâh u biri çift bozandur
 Olsa ikisinüñ n'ola mâbeyni düzenlik
 Gûyâ biri dilenci biri gurbet ozandur (97)

Kâfî'nin ve Sürûrî'nin hezliyâtlarında "Allâme Efendi" adında bir tiple karşılaşılmaktadır. Allâme'nin gerçekten yaşamış bir kişiden ziyade, bir hiciv tipi olduğunu söylemek mümkündür. Bu tip, 17-18. yüzyıllar Osmanlı yüksek zümresi

(96) Nef'î, Age., 10.a.

(97) Age., 12.b.

içinde yer almaya çalışan, şairlik iddiasında bulunan, ama alabildiğine cahil "müteşâ'ir"leri temsil etmektedir. Yazdığı bir beyitte bile birçok yanlışlık bulunan Allâme'nin genel özellikleri ile dönemin şairlik, ulemalık taslayanları teşhîr edilir, alaya alınır:

Haşvdür ziyet viren 'Allâme'nüñ eş'âruña
İçini toldursalar mumbâr kendün gösterür (98)

Genel tipler dışında da hicivde "müteşâ'ir" olarak değerlendirilen kişilerle karşılaşılmaktadır. Sürûfî, bir gazelinde dönemin şairlerini, ad vererek, cehaletle suçlamıştır:

Bıkdurur Vehbî gibi halkı ozanı şâ'irüñ
Agzı yañşakdur katı ol pîr-i fânî şâ'irüñ
Kizbi yakışdurmayınca söyleme Aynî gibi
Üñlenilmez her zaman zîrâ yalanı şâ'irüñ
Koynun evrâk-ı perîşan ile mânend-i Refî'
Toldurup şişmek gerekdür iki yanı şâ'irüñ (99)

Kısacası hiciv şairleri, kendi yaşadıkları dönemde, rakipleri olarak gördükleri şairleri hicvetmekten çekinmemişlerdir. Diğer hiciv figürleriyle birlikte, şairlik durumu da ele alınmıştır. Hiciv şairlerinin, kendisini üstün çıkarmak amacıyla, hedef aldığı şairleri cahillikle, hırsızlıkla, halk şairi olmakla suçladığını söylemek mümkündür.

Satirin sosyal özüne ve Türk hiciv edebiyatında bunun aksine olarak hicvin bireyi hedef aldığına daha önce değinilmişti. Hiciv adına yazılan eserlerin çoğu, kişisel anlaşmazlıktan kaynaklanan karalamadan ibarettir. Bununla birlikte, topluma ait birtakım sorunların da zaman zaman ele alındığı görülmektedir. Sosyal sorunlara yönelen hiciv

(98) Kâfî, Letâ'if-i Kâfî, 12. b.

(99) Sürûfî, Hezliyat-ı . . . , s. 21

örneklerinde de hedefin birey olduğu gözden kaçmaz.

Kaynaklarda adı "hiciv" olarak geçmeyen; yazıldığı dönemlerde de "hiciv" olarak değerlendirilmeyen; fakat bugünkü hiciv anlayışıyla hiciv olarak ele alınabilecek kimi eserlerde, satirik öz daha belirgindir. Sosyal hiciv örneği olarak kabul edilebilecek bu eserlerden Şeyhî'nin "Harnâme"si (100), Rûhî'nin "Terkîb-i Bend"i(101) ve Fuzûlî'nin "Şikâyetnâme"si(102) sayılabilir. Bu eserlerin hiçbirinde hicvin "şetm" yönü bulunmaz. Ayrıca yergi de bireye yönelik değildir: Şeyhî, toplumun kurulu düzeninden sapmak isteyen, kendi yeteneği üstünde sınıf atlamaya çalışan kesimleri; Rûhî, sahte dindarları, toplumun ekonomik ve sosyal yozlaşmasını; Fuzûlî ise devlet bürokrasisindeki rüşvetin ve yolsuzluğun boyutlarını ele almıştır.

Harnâme, hiciv edebiyatımızda oldukça önemli bir yere sahiptir (103). Satirik şiirin sosyal özüne sahip olmasının yanında, alegoriye başvurusuyla dikkati çekmektedir. Türk edebiyatında örneği az bulunan bir hiciv şaheseridir. Onun, bugün Batının satirik türleri içinde de karşılığının bulunuyor olması ilgi çekicidir. Örneğin Nigellus Wireker adında bir yazarın Speculum Stultatum (Aptallar Aynası) adlı hicvinde kuyruğunun kısalığını dert edinip hekime başvuran; ama sonuçta kuyruğundan olan bir eşeğin hikâyesi anlatılır (104). Harnâmedeki alegoriye çok benzeyen bu hiciv türüne Batıda "ingénu" denildiğini Ünal Aytür bildirmektedir.

Harnâme, harcanan emek karşılığı kazanç tezini savunmasının yanı sıra, haddini bilmeyenleri, sosyal düzenin

(100) Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Harnâmesi*, İstanbul 1971

(101) Rûhî, *Külliyât-ı Eş'âr-ı Rûhî-i Bağdâdî*, İstanbul 1287

(102) Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî'nin Mektupları-II", TDED, C. III, S. 1-2

(103) Şehî Tezkiresi (1325, s.53)'inde ve diğer tezkirelerde manzum "hikâye" olarak adlandırılan Harnâme'ye "hiciv" denilmesi çok sonra, 20.yüzyılda olan bir vakıadır. Bkz. *Şeyhî'nin Harnâmesi*, s.13-14

(104) Ünal Aytür, "Bazı Hiciv Türleri Üzerine", s.147-148

dışına çıkma heveslilerini acımasızca alaya almıştır. Ne yazık ki, Türk edebiyatı bir Harnâme geleneği yaratamamıştır.

Bununla birlikte, hiciv mecmualarında, bireyi hedef alan hiciv örneklerinin bir kısmında da sosyal hiciv motiflerinin bulunduğu görülmektedir. Bu hiciv örneklerinde daha çok Osmanlı tebaası içinde yer alan çeşitli milliyetlerin, ekonomik sorunların, dinden sapmaların vs. konu alındığını söylemek mümkündür.

Hiciv şairlerinin, bazen hedef aldıkları kişilerin hangi milletten olduklarına da değindiklerinden söz edilmişti. Bunlardaki hakaret unsuru bir yana, doğrudan doğruya tebaayı oluşturan çeşitli milletlerin, belirgin özellikleriyle hicvedildikleri de görülmektedir.

Türkler, Osmanlı İmparatorluğunun çoğunluğunu oluşturdukları halde, Divan şiirinde anlayışsızlıklarıyla, kabalılıklarıyla en çok alay edilen unsurlardan biri olmuştur:

Bilmeyen andelibi serçe sanır
Türk billûru görse sırça sanur⁽¹⁰⁵⁾

Nedir bildin mi sen âlemde Türk'ü
Ola eğininde kürkü başta börkü
Ne mezheb bile ne din ü diyânet
Yumaz yüzün ne abdest ü tahâret⁽¹⁰⁶⁾

Ya Vîran şehri'nüñ a'yânıdur
Ya ki Etrâklerüñ iz'ânıdur⁽¹⁰⁷⁾

Hiciv, "şive taklidi"ne de dayandırılmıştır. Böylece toplumun bir unsurunun, ki bu hâkim unsurdur, konuşmasıyla da saray Türkçesinden, daha doğrusu İstanbul Türkçesinden farklı

(105) Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 596

(106) Age., s. 597

(107) Kâni, *Letâif...*, 4.b.

olduğu vurgulanmak istenir. Bu "şive taklit"leriyle, aynı zamanda hedef alınan unsurun düşünüş şekli, dünyası hiciv konusu yapılır:

Her biri kapuda bir fitne ider
Türk ise savt-ı kerîhiyle ider
Çih behey gahfa utanmaz a donuz
Ben külâhımda dahınman boynuz (108)

Hatta sadece şive taklidine dayanan Kastamonu ağzıyla yazılmış Mutâyebât-ı Türkiyye adında bir mizahî eser de bulunmaktadır.

Sümül anga guşunun turduğu yirmüş Kef Kaf
Ben sanurdum kü anun meskenü Gurbuz'daki Baf

...

Dinle mor gafyelü destanlaru benden Himmet
Zopayu gapdum ele gaffama dakdum bi külaf(109)

Bu eserde hicivden ziyade mizahdan söz edilebilir; ancak sonuçta yüksek zümre kültürünün kendi normlarına uymayan Anadolu kültürüne ve insanına nasıl alaycı yaklaştığı açığa çıkmaktadır.

Aşağıdaki örnekte de Osmanlı toplumu içinde yer alan unsurlardan biri olan Araplar hicvedilmektedir. Arap unsurunun Osmanlı'ya bakış açısını şu dizelerde bulmak mümkündür:

Biz Arab oğlu degül Osmanlı neyler bu sefer
Yeñîşeri olmaz Arab jeng eylemez Hırvat ile(110)

Karagöz oyunlarında da Osmanlı toplumunu oluşturan milliyetlerin belirgin özellikleriyle hicvedildiklerine tanık olunmaktadır. Yahudi'nin açığöz, çıkarıcı ve korkak; Arnavut'un öfkeli ve kavgacı; laz'ın aceleci ve geveze olduğu

(108) Agah Sırrı Levend, Divan Edebiyatı, s. 597

(109) Abdülhalim Memdûh, Mutâyebât-ı Türkiyye, İstanbul, Tarihsiz, s.30

(110) Kâni, Letâif..., 26.b.

görülür. Bu tipler, etnik kökenin ana özelliklerini aynen tekrarlarlar. Hem geleneksel Türk tiyatrosunda hem de hiciv ve mizah edebiyatında etnik farklılıkların alay konusu yapılmasındaki temel neden ise, bu tiplerin hemen her zaman taşralı oluşları ve sarayın incelmış kültüründen çok uzakta bulunmalarındadır. Divan şiiri ya da incelmış İstanbul kültürü, kendi içine dahil olmak isteyen unsurları kendilerinden ayrı tutmanın yolunu, onlarla alay etmekte bulmuştur (111).

Toplumun yaşadığı ekonomik sorunların, dolaylı da olsa Divan şairini etkilediği görülmektedir. Saray çevresine ya da devlet sistemi içindeki görevlere sıkı sıkıya bağlı bulunan şairlerin, zaman zaman kendi yoksulluklarından söz ettikleri olmaktadır. Özellikle kaside geleneğinde, şairlerin kimi zaman ekonomik zorluk çektiklerinden bahsedilmekte, kasidenin sunulduğu kişiden yardım istenmektedir. Hiciv de bazen beklenen ekonomik yardım gerçekleşmeyince başvuru olan bir tepki çeşididir. Nef'i, Gürcü Mehmet Paşa'ya yazdığı kasidelerden umduğu parasal desteği alamayınca hicve başvurmuş; Gürcü Mehmet Paşa'yı daha önce övdüğü için kendine kızmıştır:

O çok gördi baña devlette yağma-yı menâsıbdâ
Koca samsun gibi kapdı elimden bir dilim nânı

...

Baña bu güç gelür ammâ hakikatde adâletdür
Niçün harlık idüp medh eyledüm bir böyle nâdânı

(112)

Hevâî, şiirini ödüllendirmeyen zenginleri şöyle hicvediyor:

Biñ gazel sunsam eli cîbine varmaz kimsenüñ
Ey Hevâî agniyâda benzer altun kalınamuş (113)

(111) Bkz. Sevinç Sokullu, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, s.101-103

(112) Mecmûa-ı Divan-ı Vehbiya, s.13

(113) Hevâî, Divân-ı Hicv-i Gazeliyyat-ı Nâî, MFA (A) 751
8.b.

Ekonomik sorunların zamaneden şikayet şeklinde dile getirildiği de olmuştur. Yoksulluk yaşanan çağın en çok şikayet edilen sorunudur. Divan şairi, hem kendi yoksulluğunu hem de genelde yoksulluğu dile getirmiştir. Yoksul olana kimse itibar etmez; aç olanın ise açlıktan başka düşüneceği bir şey olamaz:

Kime kimden şikâyet eyleyeyim
 Sergüzeştim hikâyet eyleyeyim
 Ehl-i ilmüñ fakîrine şimdi
 Kimse dimez ri'âyet eyleyeyim
 ...
 Yağı olanlar eyledi bayram
 Nice savm u riyâzet eyleyeyim (114)

Şairler de toplumun diğer yoksul zümreleri gibi borç içinde yaşamaktadır. Bakkala, kasaba olan borçlar yüzünden içine düşülen sıkıntılar şöyle dile getirilmiştir:

Hesâbum var benüm kassâbla kanlı bıçaklıyuz
 Münâsibdür nizâ'ı aradan hükkâma kesdürsem (115)

 Bakkâla borcum az diyü ünvanı kim s..er
 Bir kez ulûfe vakti yekûn eylesün de gör (116)

Sürûrî, şairlerin yoksulluğunu, zengin sofralarında bir kap yemek için nasıl maskaralık yapmak zorunda kaldıklarını oldukça güzel bir şekilde hicvediyor:

Evliyâ-yı ni'emüñ hânına hâzır uyuruz
 Her ziyâfet-gede-i da'vete nâzır uyuruz
 Bir boğaz toklığına kâni'iz ancak evde yok
 Gerçi kim mashara-i bezm-i ekâbir uyuruz
 Hâne-berdûş-ı cihânız evi satdık da yedik
 Şimdilik her gice bir yirde müsâfir uyuruz (117)

(114) Latîfî, Tezkire-i Latîfî, s. 345 (Nihâli maddesi)

(115) Sürûrî, Hezliyyât ..., s.6

(116) Kâni, Letâif ..., 8a

(117) Sürûrî, Hezliyyât ..., s.6

Gelir dağılımındaki eşitsizlik, sosyal dengeleri bozan bir husustur. Osmanlı şairi, eğer devlet kademesinde bir mevki sahibi olamamışsa saray çevresine, zengin paşalara kapılanmak zorunda kalmıştır. Çok rastlanmamakla birlikte, bazı şiirlerde gelir dengesizliğinin acı bir şekilde eleştirildiğine tanık olunmaktadır:

Parmak çörek yir iller a canım fırun fırun
Ekl itdiğüm benüm ise yevmiye bir kulaç (118)

Ekonomik bozulma ile birlikte, moral çöküntüsünün de başlaması tabiidir. Toplumdaki ahlak normları gevşeyecek, yolsuzluklar ortaya çıkacaktır. Nitekim hiciv şairlerinin sosyal bozukluk olarak gördükleri rüşvet, hırsızlık gibi hususlar hakkında pek çok şiir yazdığı görülmektedir. Bu arada, daha önce de adından bahsedilen Şikâyetnâme'nin mensur hiciv dalında edebiyatımızın nadir eserlerinden biri olduğu söylendikten sonra, eserin ekonomik yozlaşmanın, ahlakî çöküntüye yol açtığını çok özlü bir şekilde vurguladığını belirtmek lazımdır:

...

Selâm verdüm rüşvet degüldür deyu almadılar, hüküm gösterdüm fâ'idesüzdür deyu mültefit olmadılar. ... Dedüm berâatumıñ mazmûnu niçün sûret bulmaz. Dediler zevâyiddür husûli mümkün olmaz. Dedüm böyle evkâf zevâyidsiz olur mı? Dediler zarûriyyât-ı Astânenen ziyâde kalursa bizden kalur mı? Dedüm vakf mâlin ziyâde tasarruf etmek vebâldür. Dediler akçemüzle satın almışuz bize halâldür. Dedüm hisâb alsalar bu sülûküñüzüñ fesâdı bulunur. Dediler bu hisâb kıyâmetde alınur. Dedüm dünyâda dahi hisâb olur zîrâ haberin işitmişüz. Dediler andan dahi bâkümüz yokdur kâtibleri râzi etmişüz...(119)

16. yüzyıldaki bu yozlaşma, daha sonraki yüzyıllarda da artarak devam etmiştir. Rüşvet alma, hem ekonomik hem de

(118) Kâfî, Letâif..., 8.a

(119) Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî'nin Mektupları II", TDİD, C.III, S.1-2, s.59

ahlakî bir sorundur. Latîfî Tezkiresi'ndeki bir beyit rüşvet olgusunu çok güzel bir şekilde vurgulamıştır:

Eline zer alup varsañ efendi gel buyur derler
Eger destüñ tehi varsañ efendiyi uyur derler (120)

Manevî değerlerin yitirilip paranın, daha doğrusu ekonomik zenginliğin itibar kazandığı da şairler tarafından saptanmıştır. Hatta din adamları bile paraya, menfaate düşmüşlerdir:

Menfa'âtdür garaz ekâbirden
Ya n'olur nef'i olmayan uludan
Görme misin ki hiç hazzitmez
Şeyh ile sûfi akçesiz uludan (121)

Ekonomik bozulma, diğer sosyal kurumların da yozlaşmasına yol açmıştır; rüşvetçi, hakkı korumayan kadılar, halkın hakkını çalan yöneticiler, cahil mansıp sahipleri vs. hep hiciv şairinin kaleminden kurtulamamışlardır:

Da'vî faslında efendi gün olur kâdîler
Toğrıyı şöyle koyup eğriye bühtan eyler (122)

Yukarıdaki beyitte kadıların doğru hüküm vermediklerine dokunulmaktadır. Aşağıdaki dizelerde ise, kadıların rüşvetçiliğine, yetim hakkı yediklerine işaret edilmiştir:

Ey kâdi saña da'vacı Yezdân olacakdur
Mahşer 'arasâtuñda ki divân olacakdur
Haşr içre sicillât-ı amel çün bula imzâ
Rüşvet rakamı nâmeñe ünván olacakdur
Devrũñde yetimũñ ki gözi yaşı revândur
Bir gün seni gark itmege ummân olacakdur (123)

(120) Latîfî, Tezkire-i Latîfî, s.251 (Andelibî mad.)

(121) Age., s.274 (Kaddî mad.)

(122) Amrî, Divan, (Hazırlayan: Mehmet Çavuşoğlu), t.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s.5

(123) Latîfî, Age., s.195 (Sûzî mad.)

Bu konuda asıl üzerinde durulması gereken sanatçı Nâbî'dir. Nâbî, Hayriyye'sinde kadıların ve devlet görevlilerinin rüşvete ve diğer yolsuzluklara bulaşmalarını şu şekilde hicvetmiştir:

Akcadur matlabı hep hükkâmuñ
 Neylesün merhametin îmânuñ
 Yarayan anlara rüşvetle yarar
 İlm ü irfân u salâhı kim arar
 Alıcı kuş gibi hükkâm-ı zamân
 Almak ister ne eyüdüür ne yaman
 Eylemiş çeşm-i şikâr almağa bâz
 Biñ eyüden yeg aña bir gammâz (124)

'İlmi yok ekseri bî-mezheb ü dîn
 Çeşmi mahsûlde vü rüşvetde hemîn
 Elde endâzesi keyl ü mîzân
 Eylemiş mahkeme-i şer'i dükân
 Kâdı dellâl ü miyâncı muhzır
 Kethüdâ kabzına mâlik hâzır
 Pâdişâ korkısı Hak korkısı yok
 Rüşvete hırsı kadar deyni de çok
 ...
 Zaleme destine düşdi hayfâ
 Şimdi ser-rişte-i şer'-i garrâ (125)

Şeriatin sunduğu idealler dünyasına karşı gelen ya da geldiğine inanılan kişiler, hiciv oklarından kurtulamamışlardır:

Geçdi hep seccâde-i şer'üzre vakti lâfla
 ihtiyât idüp kazâdan kıldı (ki)? Vehbî namâz
 Tanrı'dan korkmaz o serkeş, baş eğmez seccâdeye
 Kâfir'e benzer ki yokdur andan işte bînamâz (126)

(124) Prof. Dr. Mine Mengi, Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1987, s.8

(125) Age., s.12 vd.

(126) Sürûri, Hezliyyât..., s.45

Vehbî, islâmın şartlarından olan namazı vaktinde kılmadığı için hicvedilir. Vehbî'nin Müslümanlıktan uzaklaştığı yolundaki suçlamalar Sürûrî'nin Vehbî hakkındaki en önemli hiciv motiflerinden biridir:

Evliyâ nâmında sûfî-i kerâmet-pîşeyi
Zemm iden zemmî aceb kim Vehbi-i şâ'ir midür
Hey Müselmanlar idin Müfti-yi hak gûdan su'âl
Evliyâyı hicv iden fâcir midür kâfir midür (127)

Divan edebiyatında dini katı kurallar çerçevesinde algılayan zahid ile serbest düşünceli rind arasındaki çatışma da dikkat çekmektedir. Divan şairi her zaman ham sofuyu, zahidi alaya almış, kendinde rind özellikleri bulmuştur:

Bize mülhid diyenüñ kendide îmân olsa
Dahl iden dînimize bârî Müselmân olsa (128)

Küfrî Bahâyî, bu ünlü şiirinde yalancı dindarları, gerçek dini anlamayanları hicvediyor. Din adamı figürünün bazı özellikleri vardır. Kaba ve doyumsuz olmaları, paraya düşkünlükleri, cahillikleri üzerinde durulup hiciv malzemesi yapılmıştır:

Nefes itdüm diyicek sûfî har
O...up işte budur dem didiler
Vâ'izüñ sözlerini dinlediler
Bire bâtıl bire sersem didiler (129)

Bağdatlı Rûhî'nin ünlü Terkîb-i Bend'inde zahid tipi her yönüyle alaya alınmıştır:

(127) Sürûrî, *Hezliyyât...*, s.48

(128) Bahâî, *Küfrî Bahâî Divanı*, s.58

(129) *Age.*, s.31

Sûfî ki riyâ ile ide kendüyi mevsûf
 Evkât-ı şerîfi ola taklîd ile masrûf
 Minberde hatîb ola vü mahfilde mu'arrif
 'Âr eylemeye olduğına cehlile ma'rûf(130)

Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayın dir
 Dün mektebe vardı bugün üstâd olayın dir(131)

Yine aynı şiirde zahid tipinin riyakârlığı, paraya tamah edişî, çok güzel bir şekilde hicvedilmiştir:

Vardum seherî tâ'at için mescide nâgâh
 Gördüm oturur halka olup bir nice gümrâh
 Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbîh
 Her birisinüñ vird-i zebânı çil ü pencâh
 Didüm ne sayarsız ne alursız ne satarsız
 K'aslâ diliñüzde ne Nebî var ü ne hod Allâh
 Didi birisi şehrimizüñ hâkim-i vakti
 Hayr itmek için halka gelür mescide her gâh
 İhsânı ya pencâh ya çildür fukarâya
 Sabr eyle ki demdür gele ol mîr-i felek-câh
 Geldüklerini mescide bildüm ne içündür
 Yüz döndürüpandna didüm ey kavm olun âgâh
 Kim sizden ırağ oldu ise Hakk'a yakındur
 Zîrâ ki dalâlet yolıdur gitdiginüz râh
 Tahkîk bu kim hep işiñüz zerk ü riyâdur
 Taklîddesüz tâ'atiñüz cümle hebâdur(132)

Hiciv şairi, kimi zaman, sadece zahidi değil, çeşitli tarikat mensuplarını da eleştirmekten geri durmamıştır. Bektaşilik, sunnî i'tikada aykırı gelen bir hoşgörüyeye sahip olduğu için, bu saldırılar, Osmanlı İmparatorluğunda hakim mezhep olan sunnî-hanefîliği korumaya yöneliktir:

(130) Zeynelabidin Aygün, Bağdatlı Ruhi Divanı (Bitirme Tezi),
 Ç.O. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana
 1990, s.138

(131) A.g.e., s.132

(132) A.g.e., s.134

Ne câmi'de ider secde ne halvetde gelür vecde
Şu Bektâşî kıyâfetli gidi bilmem ne milletdür (133)

Tırsî de bir şiirinde tarikat şeyhini aşırı şekilde büyüten, olağanüstü güçlere sahip gösteren sûfîleri alaya almıştır:

Şeyhi câdû gibi hep sûfîleridür uçuran (134)

Osmanlı toplum yapısı, siyasî tartışmaya açık değildi. Mülkün sahibi olan padişah, aynı zamanda halife olduğu için dinin koruyucusu idi. Bu yüzden padişah, bazı istisnalar dışında, eleştiri dışı tutulmuştur. Devlet yönetiminde dinî hükümler söz konusu olduğundan, sistem tartışma konusu yapılmamıştır. Sistemi sorgulayan şiirler, genellikle mezhep farklılığından kaynaklanan isyanlara katılan halk şairleri tarafından yazılmıştır.

Hicivde de sosyal yapının hedef alındığına tanık olunmamaktadır. Hiciv şairinin siyasî hedefleri bir sistemin temel açmazlarına değil, o sistemin mükemmel olduğu ön yargısından hareket edilerek, sistemi uygulayan insanların başarısızlıklarına yönelik olmuştur. Padişahlık kurumu, genellikle, başarısızlık suçlamasından uzak tutulmuş; asıl saldırı sadrazam, vezirler ve valilere karşı gerçekleştirilmiştir.

Devlet adamlarına yönelik hicivlerde, kişisel anlaşmazlıkların etkisi büyüktür. Nef'î'nin Etmekçizâde Ahmet Paşa'ya, Gürcü Mehmet Paşa'ya, Bâkî Paşa'ya yazdığı hicivlerde, karşılıksız çıkan maddi destek beklentisinin payı hissedilir. Hiciv motifleri de, diğer bireyi hedef alan hicivlerden hiç de farklı değildir. Yine de zaman zaman siyasî hiciv örneği sayılabilecek, icraat eleştirilerine rastlanmaktadır.

Nef'î'nin paşalara yazdığı hicivlerin sebebi ne olursa

(133) Kâfî, Letâ'if... 3.b

(134) Tırsî, Dıvan-ı Tırsî, İ.Ü. Kütüphanesi, T.2917, 13.a

olsun, bazen icranın başında olan bu kişilerin siyasî kimliklerinin saldırı konusu yapıldığı görülmektedir. Gürcü Mehmet Paşa, bu konuda, yorum yapmayı kolaylaştıracak bir örnektir. Gürcü Mehmet Paşa'nın ihtiyarlığında sadrazamlığa getirilmesi dolayısıyla devlet yönetiminde başarısız olduğunu, siyasî hırsı yüzünden hasımlarını sürgüne gönderdiğini, azlettiğini kaynaklar yazmaktadır⁽¹³⁵⁾. Hırslı, tamahkâr, cahil olduğu da yine aynı kaynakta kaydedilmiştir. Nef'î'nin Gürcü Mehmet Paşa'ya yazdığı "a köpek" redifli ünlü hicvi dışında bir şiiri daha vardır. Gürcü Mehmet Paşa'ya yönelttiği hiciv okları, onun kişiliğine, ailesine, namusuna olduğu kadar icraatına, siyasî tercihlerine de dokunmuştur:

Vây ol devlete kim ola mürebbîsi anuñ
 Bir senüñ gibi denî cehl-i mücessem a köpek
 Ne ihânetdür o sadra bu zamanda andan
 Olmaya sâhibi bir âsaf-ı ekrem a köpek (136)

Cehaleti yanında tamahkarlığı ve hırsı da hiciv konusu edilir:

Tama' bir mertebe zâtında mel'ûnuñ ki hırsından
 Yutardı kuyruğundan bulsa ger hûk-i beyâbânı (137)

Hırsı yüzünden pek çok hasmını sürgüne göndermesi ise şöyle dile getirilir:

Pây mâl eylediniz saltanatuñ ırzını hep
 Yok yire oldı telef o kadar âdem a köpek (138)

Bu saldırılarda, hedef alınan kişinin işgal ettiği mevkie uygun olmadığı fikri işlenir. Böylece Gürcü Mehmet Paşa, gözden düşürülmeye çalışılır. Nef'î daha da ileri giderek, iktidar mücadelesine müdahale etmek gereğini duyar

(135) Fahri Ç. Derin, "Mehmet Paşa (Gürcü)", İslâm Ans. C.7, s.588

(136) Mecmûa-ı Divan-ı Vehbiyâ, s.15

(137) Age., s.12

(138) Age., s.15

ve padişaha böylesine değersiz ve zararlı sadrazamı niçin görevden almadığı, hatta katledilmediği sorusunu sorar:

Sen kadar düşmen-i devlet mi olur hıznır
Ne durur saltanatuñ sâhibi bilmem a köpek
Addolınsa eger esbâb-ı nizâm-ı devlet
Seni katl eylemedür cümleden akdem a köpek (139)

Çünkü Gürcü, şeriate aykırı davranmıştır, zulüm etmiştir. Yerine bir temiz ve dürüst sadrazamın gelmesi gerekir.

Sadece Nef'i'de değil, diğer hiciv şairlerinde de zaman zaman siyasî hiciv örneklerine rastlanır. Ancak mübtezel saldırı öğelerinin içinden siyasî hicvi çıkarmak zordur. Sürûri'den de bir örnek verilebilir:

Diñle kâfirliğini icmâlen
Kılayum saña Müselman tafsîl
Ehl-i islâmla şunda o habîs
Alışup işlemedi fi'l-i cemîl
...
Bunda almaz diline Kur'ân'ı
Okımış anda o papas incîl (140)

Vehbî'nin kadılığı sırasında İslam hükümlerine uymadığı yolundaki suçlama, Sürûri'nin en fazla işlediği hiciv öğesidir. Bundaki gerçeklik payına değinmeksizin, sadece siyasî erki elinde bulunduran insanlara karşı yöneltilen suçlamalarda, İslamiyetten uzaklaşma suçlamasının önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.

Kısacası, Türk hicvi siyasî konulara fazla rağbet etmiş sayılamaz. Bunda, kuşkusuz monarşik yönetim tarzının payı büyüktür. Siyasî hiciv, ancak Tanzimat'tan sonra gelişecektir. Ancak sosyal hiciv örneklerinin sanılandan çok daha fazla ve çeşitli olduğu yukarıdaki örneklerden de açıkça anlaşılmaktadır.

(139) Mecmua-ı Divan-ı Vehbiyâ, s.15

(140) Sürûri, Hezliyyât... s.32

4. Hicivde Nesnellik ve Gerçeklik

Hicvin nesnel olduğunu söylemek zordur. Çünkü hiciv her şeyden önce bir taraftır. Hiciv şairinin inanışına göre hiciv kusurlu ve suçlu olana karşı yöneltilmiş bir saldırıdır. Kusurlu olanın tesbiti de tamamıyla öznel bir durumdur. O, sosyal ya da ahlakî ideallere ters düşen kişi ya da kurumları küçümseyerek, suçlayarak yok etmeye çalışır. Ama kusuru algılayan ve bunu teşhir eden, hiciv şairinin kendisidir. Kusuru teşhir tarzı da son derece öznelidir.

Hiciv, görünüşte toplumun ideallerine aykırı gelen kişi ya da kurumları teşhir etmektedir; bu da gerçeklik duygusu yaratabilir. Hiciv okuyucusu, şairin ortaya koyduğu durumun gerçek olduğu duygusuna kapılabilir; ancak hicvin yansıtan değil, çarpıtan ayna olduğu da söylenebilir (141). Hedef alınan kişinin iyice aşağılanması için yaşantıya ait gerçeklerin az çok çarpıtılması gerekir. Çarpıtma, daha doğrusu gerçeklikten uzaklaşma, beklenen etkiyi sağlamaya yöneliktir. Hilmi Yücebaş hicivde gerçeğin aranmaması gerektiğini şöyle anlatıyor:

"Hiciv; (medh)in zıddıdır. (Medhiye) tâbiri altında mütalaa olunabilecek kasideler bir zatı, bir binayı, bir yeri, bir vâkıyı nasıl hakikatin üstüne çıkararak ögerse, (Hicviye)ler de yine gerçeği bir yana atarak öylece yerer." (142)

Türk edebiyatında hiciv, gerçekten de, çok zaman bilinen gerçeğin tahrif edilmesiyle, iftirayla saldırmaya çalışmıştır. Gerçeğin tahrifi ise çok zaman mübtezel bir üslupla karşımıza çıkar:

Lâfı ko ey Kîrli kahbe pek bilür yârân seni
Yok mıdur fercüñde biñ s.. pâresi mâl-â-keîâm

(141) Sevinç Sokullu, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, s. 79

(142) Hilmi Yücebaş, Hiciv Edebiyatı Antolojisi, ist. 1955, s. 3

Beñzedürseñ fercüñi beñzet o bâdincâna kim
Kıymalanmış lahmla tolmuş derûnı bi't-temâm (143)

Nef'î'nin Kîrli Nigâr dediği şahsın Ganîzâde Nâdirî olduğu daha önce açıklanmıştı. Yukarıdaki kıt'ada aşağılama unsuru "Kîrli Nigâr"ın bir fahişe olduğudur. Bu da gerçeğin tersidir. Bir erkeğin fahişe olması söz konusu değildir; üstelik Ganîzâde, toplumda saygınlığı olan, ulema sınıfına mensup bir bilim adamı ve sanatçısıdır. Tarihi gerçek ile hicvin gerçeği arasındaki bu zıtlık da gösteriyor ki hiciv şairi, saldırı unsurlarını mutlaka yaşanan hayattan almak zorunda olmamıştır. Nasıl medhiyelerde övgü, gerçeğin dışına taşılarak yapılmışsa, hicivde de sövgü aynı şekilde üretilmiştir.

Çarpıtma, abartma yardımıyla yapıldığı zaman, daha etkili olmuştur. İnandırıcılıktan da o ölçüde uzaklaşmıştır. Nef'î, Vahdetî'yi hicvettiği yaklaşık otuz kıt'ada da aynı özelliği üzerinde durmuş, mübalağayı haddinden fazla yaparak gerçeklikten iyice uzaklaşmıştır. Aşağıdaki kıt'a, abartmanın ölçüsünün nasıl kaçırıldığını çok güzel göstermektedir:

Âsmândan bir sadâ-yı saht irişdi nâgehân
İşidenler sâ'ikâ sandılar ammâ ol değil
Vahdetî bir zarta çalmışdı geçen yıl sehville
Künbed-i çerh-i felekden geldi âvâzı bu yıl (144)

Kısacası, Dîvân şairi överken nasıl mübalağayla gerçekten uzaklaşmışsa, hicivde de aynı şekilde gerçekten uzaklaşmıştır. Yalnız, hicvin her zaman gerçek dışı saldırılarda bulunduğu söylemek de mümkün değildir. Hiciv, belki abartarak, çarpıtarak var olan gerçeğin dışına çıkmıştır; ancak kimi zaman kusurun, yanlışıda olanın varlığı kesinlikle söz konusudur. Nef'î'nin Gürcü Mehmet Paşa'ya, Bâkî Paşa'ya yazdığı hicivler, adı geçen paşaların icraatlarındaki bazı kusurlara dayanmaktadır. Sürûri'nin

(143) Nef'î, Sîhâm-ı Kazâ, 12. a

(144) Age., 13. b

Sümbülzâde Vehbî'ye yazdığı hicivlerde de yaşanmış gerçeklerin varlığı hissedilir.

Çevirdi Vehbî-i dünü sokakda ehl-i hukûk
Tabasbus eylemeden gayri kalmadı diyecek

...

O kelbe nokta-i târihimîle taş urayım
Köpekledi Zağara hâkimi ne b.. yiyecek (145)

Vehbî'nin Eski Zağra kadısı olduğu ve orada adının bazı yolsuzluklara karışması üzerine tutuklandığı bilinmektedir. Sürûrî de, kâhyalık yaptığı Vehbî'yi küçük düşürmek amacıyla bu olayı hiciv konusu yapmıştır. Burada da tarihî gerçeklik ile hicvin gerçeği aynıleşmiş durumdadır.

Çarpıtmanın varlığı kabul edilse bile, hicvin daha çok toplumların en sorunlu zamanlarında yaygınlık kazandığı gerçeğini iyi değerlendirmek lazımdır. Sosyal düzendeki çözülme ve yozlaşma, toplumdaki bireylerin de ahlakî çözülmelerine yol açacaktır. Bu da hiciv şairi için, hiciv oklarını fırlatacak ortam demektir. Hiciv sorunsuz toplumlarda söz konusu değildir. Aristophanes'in satirik komedyaları, Atina-Isparta savaşlarının olduğu yıllarda yazılmış ve toplumun bu savaşlar sırasında yitirdiği ahlakî değerleri vurgulamıştır. Türk edebiyatında hiciv tarihi yazılmadığı için kesin yargılarda bulunmak hatalı olur; ancak yapılacak kısa bir araştırma bile, hiciv vadisinde verilen esrlerin 17. yüzyıldan itibaren büyük bir artış gösterdiğini ortaya çıkaracaktır. Agah Sırrı Levend'in Türk Edebiyatı Tarihi I'de verdiği listede, kaba yergi ve gülmece eseri veren sanatçılar olarak 17-18. yüzyıllarda Veysî, Fehîm-i Kadîm, Bahâyî-i Küfrî, Güftî Ali, Havayî, Osmanzâde Tâib, Tırsî, Kânî, Sürûrî, Kâmî adlarını anması dikkat çekicidir (146). Sadece Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâ'da hiciv yazdığı şairler şunlardır: Bahsî, Ganizâde Nâdirî (Kırli Nigâr), Nihâlî Çelebi, İtrî, Dilkeç Ömer, Sünbül Ali, Hâcezâde Mantıkî, Azmizâde Halet, Meşrebî, Nev'îzâde Atâyî, Okçızâde, Veysî,

(145) Sürûrî, Hezliyyât . . . , s.35

(146) Agah Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi-I, s.154-155

Hâfız, Hakîm, Zamân, Riyâzî, Çeşmî, Kesbî, Şer'î, Şikem, Fırsatî, Aşkî, Vahdetî, Ankâ, Telli Dede, Derrâkî, Nazîrî, Pehlivan...Nef'î'nin yazdığı hicivlerin mutlaka birer karşılığı olduğu düşünülürse, 17. yüzyılda şairlerin hicve meyletmelerindeki ölçü kolayca anlaşılır.

Bu hiciv ortamı, ahlakî çözülmeyi de göstermektedir. Hiciv şairi "zemm" yanında "şetm" de eder; ancak daha önceki yüzyıllarda görülmeyen ölçüde müstehcen ve kaba saldırı araçlarının kullanılması, Osmanlı imparatorluğu'nun gerilemeye başladığı döneme rastladığı için dikkati çeker. Hiciv, sosyal çözüme ve yozlaşma olduğu için, rağbet kazanmıştır. Yine hicvin kişiliğe böylesine pervasızca saldırmasını da aynı nedene bağlamak mümkündür. Bu açıdan bakınca hiciv dar anlamda zaman zaman gerçeği çarpıtıyor gibi görünse de, geniş anlamda sosyal yapının bozulmasını dolaylı olarak yansıtır.

5. Hicvin Etkisi

Hicvin, eski edebiyatımızdan verdiğimiz örneklerde, kişinin namusuna, şerefine dil uzatan bir saldırı aracı olduğu görülmektedir. Bütün dünya edebiyatlarında hiciv, ödünsüz saldırı yüzünden, oldukça çekinilen, hatta korkulan bir tür olarak değerlendirilmiştir. İslâm Ansiklopedisi'nde Arap edebiyatındaki hicivden bahsedilirken, hicvin ne ölçüde etkili olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

"...hicâ', nâmus ve şerefi tezlîl ediyordu. Bundan dolayı fevkalâde bir te'siri var idi. Araplar ondan korkuyorlardı; şairlere, bilhassa hiciv şairlerine çok riâyet ederlerdi. Bundan başka hicâ'nın tevliid ettiği aksülamel de şiddetli idi: hicvedilmiş olan Arap bâzan mütearrızı öldürüyor, bâzan dilini kesiyordu. Alicenaplığa kıymet veren ve eshâbına soğuk kanlılık ve sabırlılık tavsiye eden peygamber, kendini hicvetmiş olan şairlerden bâzılarını tel'in etmekte veyâ katledilmelerini

emretmekte tereddüt göstermedi." (147)

Yine aynı kaynakta, hicvin etkisinden, Hz. Muhammed'in de yararlandığı, kendine bağlı şairleri Kureyslileri hicvetmeye teşvik ettiği bildiriliyor.

Antik Yunan edebiyatında satirin ilk örnekleri olarak kabul edilen komedilerin kişileri kural tanımaksızın aşağıladığı için, yasaklandığı bilinmektedir. Yine Romalıların "kaba satir"i Decemviri kanunlarıyla cezalandırdıkları kaynaklarda belirtilmektedir (148).

Eski Türk edebiyatında da hiciv, yarattığı etki dolayısıyla korkulan, çekinilen ve hatta zaman zaman yasaklanan, cezalandırılan bir türdü.

Nâbî, Hayriyye'sinde oğluna hicve meyletmemesi uyarısında bulunur:

El-hazer hicvüñ olur gâyeti şûm
Halk beyninde hakîr ü mezmûm
Hicve mâ'îl süfehâdur ancak
Âkil itmez anı eyler ahmak
Hicvdür kâ'ide-i hodgâmî
Hicvdür vâsıta-i bednâmî (149)

Burada toplumun, İslâmî öğretinin de etkisiyle, hicvi mahkum ettiğine tanık olunmaktadır. Nâbî'nin öğüdünde, hicvin çekinilen etkisini hissetmemek mümkün değildir. Kendini beğenmişlik, ahmaklık, sefihlik suçlamaları da hiciv şairinin yarattığı etkiyi göstermektedir. Hiciv, insanın mahremiyetine saldırdığı için, toplumda hoş karşılanmamıştır. Ancak, yine de hiciv varlığını sürdürmüştür. Çünkü o, kendinden öğrenilen, çekinilen bir saldırı türü olduğu için, sosyal ya da şahsi düzelmeye de hizmet etmiştir.

(147) Bichr Fares, "Hiciv", İslam Ans.C.V/I, s.473 vd.

(148) P.K. Elkin, The Augustan... s.31

(149) Nâbî, Hayriyye-i Nâbî, s.39

Saray çevresi de hicvin bu çekinilen saldırı tarzından yararlanmıştı. Hiciv şairi, tıpkı Hz. Muhammed'in düşmanlarını sindirmek amacıyla kullandığı gibi, hükûmetin kendine çekidüzen vermesi amacıyla korunmuştur. Hiciv eserlerinin padişahlara sunulduğu da bilinmektedir. Yarattığı etkisiyle hicvin sistemi kontrol edici bir yanı olduğu da söylenebilir.

Hicve maruz kalan kişilerin tepkisi de oldukça dikkat çekicidir. Figânî'nin yazdığı hiciv nedeniyle idam edildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Figânî, Ahmet Paşa'ya yani bir hükûmet üyesine sınırı aşan bir hiciv yazdığından dolayı katledilmişti. Türk hiciv edebiyatında hiciv yüzünden idam edilen bir başka şair ise Nef'î'dir. Nef'î "saff-ı a'dâyâ şemşir-i zebân" (150) çektiği için zaten sevilmiyordu. Hem şairler, hem alimler, hem de devlet adamları Nef'î'nin hicvinden yılmışlardı. Ancak IV. Murad'ın koruması altında bulunduğundan, belki biraz da bunun verdiği güvenle, sadrazam da dahil olmak üzere, herkese hiciv kılıcı çekmekten geri durmamıştı. Başî da hiciv yüzünden belâya uğramıştır (151).

Nef'î'nin katledilmesi ile, Roma'da satirin cezalandırılması arasında bir benzerlik hemen dikkati çekmektedir. Hicvin şiddetine bağlı olarak, verilen ceza belirlenmiştir.

Hicvin etkisi konusunda, bu araştırmanın ana odağı olan Zafernâme'nin de, Âlî Paşa'yı derinden sarstığı üzerinde çeşitli rivayetler olduğunu belirtmek gerekir.

Kısacası hiciv, saldırı amaçlı olması, saldırı araçlarının niteliği dolayısıyla toplumun çekindiği bir tür olmuştur. Bu çekinmenin nefrete dönüştüğü anlarda hicve yasaklar getirilmiş; hiciv şairinin öldürülmesine kadar varan cezalar verilmiştir.

Hiciv, bütün dünya edebiyatlarında korkulan, çekinilen

(150) Nef'î, *Sihâm-ı Kazâ*, 3.b

(151) Nef'î'nin katledilme nedenleri için Bkz. A. Karahan, *Nef'î*, Varlık Yayınları, İst. 1954, s.13 vd.

bir etkiye sahip olmuştur; fakat bu etkinin zaman aşımına dayanabildiği söylenemez. Çünkü hiciv, toplum ya da insanın güncel konuları üzerine bina edilmiştir. Gerçi kimi satir ve hiciv örneklerinin insandaki değişmez kusurlara saldırdığı için, etkisini günümüze kadar sürdürdüklerine tanık olunabilmektedir; ancak yine de hiciv asıl etkisini yazıldığı dönemde hissettiren bir saldırı çeşididir. Hatta zamanla bazı hiciv ve satir eserlerinin saldırıya yönelik işlevlerinin unutulduğu görülmektedir.

Swift, İngiliz satir edebiyatının en önemli yazarlarından biridir. Yazarın "Gülliver'in Seyahatleri" adıyla Türkçeye de çevrilen ünlü eseri, bugün çocuk klasikleri arasında yer almaktadır. Oysa eser, birtakım gerçeküstü ülkelere Gülliver'in yaptığı seyahatleri anlatsa da, yazıldığı dönem İngiliz toplumundaki yozlaşmayı acımasızca hicvetmektedir (152).

Türk edebiyatında da, karagöz Osmanlı döneminde yetişkinlere hitap eden, zaman zaman toplumdaki ya da sistemdeki aksaklıkları dolaylı olarak yeren bir tiyatro türü iken, bugün müstehcen ve yergici tavrından uzaklaştırılarak çocuklara hitap eden bir yapıya büründürülmüştür.

Bazı hiciv örneklerinin niçin yazıldığını bugün için belirlemek oldukça zordur:

Canı çıksın acımañ Kırli Nigâr'a zerrece
Kendi kendini aceb rüsvâ idüp düşdi dile
Niçün ol yüzüz orospî tutmadı Emrî sözün
Kuyrığın basdı bir obur ejdehânuñ kasd ile (153)

Yukarıdaki hicivdeki hiciv öğelerinin bugün anlaşılmasında zorluk çekilmektedir. Kırli Nigâr (Ganizade Nâdirî), dile düşmüştür. Çünkü Emrî'nin sözünü dinlememiştir. Emrî'nin kim olduğunu edebiyat tarihçisi bulup çıkarsa bile, hicvin neden

(152) Onal Aytür, "Bazı Hiciv Türleri Üzerine" s.143

(153) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 5b

yazıldığı, anlaşılmamaktadır. 17. yüzyılda, Nef'i'nin çağdaşları, herhalde bu hicivde kastedilenin kim olduğunu ve hicvin hangi olay üzerine yazıldığını biliyorlardı ve hiciv, kendinden beklenen etkiyi çok iyi sağlıyordu. Nef'i'nin olsun, diğer şairlerin olsun, hicivleri bugün, çokçası taşıdıkları müstehcenlik ile dikkati çekerler. O müstehcen ve küfürlü sözlerin altında var olan yergici özü yakalamak her zaman kolay değildir.

6. Teknik

Hicvin saldırdığı kişiler üzerinde etkili bir iz bırakabilmesi için, öncelikle, kendine özgü birtakım teknik özelliklere sahip olması lazımdır. Batıda satirin yapısal özellikleri ayrıntılı olarak incelenmesine rağmen Türk hicvine ait, aynı tarz bir çalışma yoktur.

Türk edebiyatında hicvin çoğunlukla manzum olması gelenektendir (154). Bunda kuşkusuz Arap ve Fars edebiyatlarında hicvin manzum bir tür olmasının payı büyüktür. Satir ise, Batıda bir tarz ya da dünyayı sanatsal olarak bir algılayış yöntemi olarak kabul edildiğinden, edebî türlerin tamamında yazılabilmektedir. Antik Yunan komedileri, Don Kişot, Gülliver'in Seyahatleri, Gargantuna ve Pantagruel gibi eserler mensur satir örnekleri olarak gösterilebilir. Bizde ise, bu araştırma için başvurulan kaynaklarda, Fuzûlî'nin "Şikayetnâme"si, Kânî'nin birkaç mektubu dışında, Tanzimat'a gelinceye kadar mensur hicve pek fazla rağbet edilmediği görülmektedir. Zafer-nâme'nin şerh kısmı bu bakımdan Türk edebiyatında bir çığır açmıştır.

Divan şiirinde kullanılan bütün nazım şekillerinin hiciv edebiyatında da yer aldığı görülmektedir. Bu bakımdan nazım şekillerinin hicvi ciddi edebiyattan ayıran bir özellik olduğu söylenemez. Yalnız kaside, mesnevi ve kıt'a nazım şekillerinin daha sık kullanıldığı izlenmektedir.

(154) İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, C.I, s.443'te hicvi "şiir yoluyla yerme ve gülünç duruma düşürme" olarak tanımlanmıştır.

Nazım şekilleri içinde kıt'a, diğerlerine oranla daha fazla dikkat çekmektedir. İncelenen hiciv mecmualarında kıt'anın çoğunlukla tercih edildiği görülmektedir. Örneğin Sihâm-ı Kazâ'da baştaki kaside biçimindeki birkaç hicvin dışında, eser baştan sona kıt'alardan meydana gelmiştir. Sürûri'nin Hezliyyât'ında ise hiciv kısımları hemen tamamıyla kıt'a şeklinde yazılmıştır.

Bu konuda kıt'aların, çoğunlukla, dört dizeden ibaret olan şekillerinin kullanılması, bir başka dikkat çekici özelliktir. Bu durum, Türk hicvinin kısa, yoğun şekillere rağbet ettiğini gösterir. Bu tür kıt'alara bakıldığı zaman, genellikle tek hiciv motifine sahip oldukları, saldırının tek noktaya hedeflendiği görülür. Bu da Dîvan şairinin alışık olduğu beyitte tamamlanan anlam olgusuna uygun düşmektedir.

Öte taraftan hicvin gerektirdiği yoğunluğu en iyi koruyabilen nazım şekli, bu dört dizelik kıt'alardır. Öncelikle bu şekil, hicivde etkiyi canlı tutma ve saldırıyı dağıtmama özelliğini çok iyi barındırabilmektedir. Bütün saldırı dört dizeye sıkıştığından, yoğunluk duygusu yaşanabilmektedir. İkinci olarak da, kıt'a, kısa olması yüzünden, akılda kalıcılığı sağlayabilmektedir. Hiciv, toplum tarafından pek hoş karşılanmayan bir tarz olduğundan, yazılı olarak yayılabilmek şansı fazla değildi. Bu nedenle yazı ile değil, kulaktan kulağa aktarılan bir tarzıdır. Bunun olabilmesi için de kısa şekillere ihtiyaç bulunmaktadır. İşte kıt'a hiciv şairine bu imkanı veren nazım şekillerinden başlıcasıdır.

3 .

Kıt'alar, yapı özellikleri bakımından da dikkat çekicidir. Dîvan şiirinde karşılaştığımız teknik kalıplaşmayı, hicivde de görmek mümkündür. Ancak bu konuda, ne yazık ki, Türkiye'de bir araştırma yapılmamıştır.

Kıt'alarda asıl hiciv öğelerinin son dizeye, bazen de son iki dizeye sıkıştırıldığı görülmektedir. Saldırının, eğer varsa nüktenin en çarpıcı kısmı en sona saklanır. Beklenmedik bir saldırı ya da küfür, okuyucuyu etkileme görevini yerine getirir.

Aslına bakılırsa kısa mizahî türlerde de, çarpıcı olan ve mesajı içinde taşıyan kısım, genellikle, son cümledir. Fıkralarda, nüktelerde, son cümle en vurucu, en çarpıcı kısımdır. Bu bakımdan bu türlerle kıt'a şeklinde yazılmış hiciv örnekleri arasında belli bir yakınlığın bulunduğu söylenebilir:

Cürm-i kîrûñ de var ammâ hele ey Vehbi-i har
 Seni habse sebab ez-cümle zebânuñ gibi yok
 Sokuyor turmayup ağzuñ da seni böyle b...a
 Bakalım anda turur mı dilüñi g...ine sok (155)

Yukarıdaki kıt'ada ilk iki dize Vehbî'nin hapse atılmasının nedenini gösteriyor. Saldırı, üçüncü, daha çok da son dizede yer alıyor. Tavır farkı bir yana, herhangi bir Nasrettin Hoca fıkrasında da, en son cümle mesajı, mizahı içinde barındıran kısımdır.

Hicvin karşılıklı anlaşmazlıklar sonucu yazıldığından söz edilmişti. Bu durum yapısal birtakım kalıplaşmalar doğurmuştur. Aşağıdaki iki kıt'anın da aynı yapısal özellikleri taşıdığı görülecektir:

Vehbiyâ ikimizi birden edepsiz Aynî
 İşte hicv itmiş işit ben de cevâbın dökeyüm
 Gayreti yok mı alup ortaya uslandurayum
 Sen başın tut deli puştuñ g...ini ben s...eyüm
 (156)

Ne keder virse gerek Kîrli Nigâr'uñ hicvi
 Gerçi deryâ gibi tab'um bulanup cûş itdi
 Ben de hicv eyledüm ol forkı nihâyet diyeler
 Gevher-i nazmuñı bir kahbeye menkûş itdi (157)

Her iki hiciv de daha önce yazıldığı anlaşılan hicivlere karşılık olarak kaleme alınmıştır. Bu tür hicivlerde

(155) Sürûf, Hezliyyât... s.47

(156) Mecmûa-ı Divan-ı Vehbiyâ, s.11

(157) Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, 6.b

genellikle ilk iki dize, yazılan hicve bir mesnet bulma çabasının bir ifadesidir. İlk hicivde Aynî Vehbî ve Sürûrî'yi hicvederek hicvedilmeyi hak etmiştir. İkincisinde ise Kîrli Nigâr'ın hicvi, Nef'î'ye cevap hakkını vermiştir. Kısacası birine karşılık olsun diye yazılan hicivlerde ilk iki dize genellikle aynı yapısal özelliklere sahiptir, denilebilir. Üçüncü dizeler ise saldırı ögesi ile saldırı nedenleri arasında bağlantı kurarlar. Asıl saldırı, hiciv son dizededir. Saldırı, zemm'den çıkararak şetm'e uzanan geniş bir çizgidir. Her zaman aşağılamayı içerir.

Kimi zaman biraz daha farklı bir teknikle son dizeye, yani asıl saldırıya gelindiğine tanık olunmaktadır. İlk üç dizede saldırılan kişinin hicve neden olan kusuru anlatılır. Son dizede ise, bu kusurun altını çizen, giderek hasmı aşağılayan başka bir konumdan alınmış bir örnek yer alır:

Her taraftan vakt-i hükminde çalar çarpardı mâl
Taktılar zencîre şimdi Vehbî-i dîvâneyi
Suçlu kendi hem vilâyet halkını hicv eylemiş
Dilli hırsız basdurur elbetde sâhib- hâneyi (158)

Bu örnekte ilk dize Vehbî'nin hırsızlığını, yani kusuru; ikinci dize hapse atılmasını yani cezayı anlatır. Üçüncü dize ise ilk kusurdan daha büyük bir kusuru vurgular. Saldırı bilinen bir atasözü örnek alınarak son dizede yapılmıştır.

Neyleyüm ey Kîrli Kahbe bilmedüñ mikdârıñı
Saña bildürdüm seni bir mısra'ın tazmîn ile
Kîr-i hicvi böyle pek pek basduğum ma'zûr tut
Oynaşı çok kahbeyi zirâ s...erler kîn ile (159)

Burada da aynı yapı var. Kusur "Kîrli Nigâr"ın haddini bilmemesidir. İlk iki dize bunu vurguluyor. Son dize ise örnek getirerek, şairin niçin sert hicivler yazdığını açığa çıkarıyor.

(158) Sürûrî, Hezliyyât . . . , s.48

(159) Nef'î, Siham-ı Kazâ, -5:b

Nev'izâde niçe kâdfilik idersin sen kim
 Şer'i bir mes'ele bilmezsin eyâ puşt aslâ
 Evvelâ b..lı bulur mıydı s...enler g...ini
 Olsa ma'lûmuñ eger mes'ele-i istincâ (160)

Bu örnekte ise ilk iki dizede hasmın kusuru vurgulanmış: Nev'izâde kadılık yapamaz, çünkü şer'i meseleleri bilmiyor, şeklinde açıklanabilecek bir yargı var. Son iki dize ise bunu kanıtlayan bir örnek getiriyor. Verilen örneğin gerçek olup olmadığı önemli değildir; o sadece alabildiğine aşağılamaya yaramaktadır.

Bu tekniğin bir benzeri de şu şekilde yapılmıştır: Önce yine bir kusurdan ya da bir olaydan söz edilir; sonra da kusurlu olan kişide gerçekleşmesi istenen olumsuz, aşağılayıcı bir durumun beklentisi dile getirilir. Bu beklenti bir ilenme biçimine de bürünebilir.

Kahbe teftişine me'mûr olalı Bahsi-i har
 Kâ'il olduk yine biñ cân ile vaz'ı felege
 Har dimezdi aña bir kimse dahi âlemde
 Tutsa bindirse eğer Kîrli Nigâr'ı eşege (161)

Burada ilk iki dize, bir olaydan bahsetmektedir. Bahsî Efendi, "kahbe teftişine me'mûr" olmuş; fakat görevini yerine getirmemiştir. O yüzden de "har" sıfatını hak etmiştir. Son iki dizede ise, ideal olan davranışın yapılmaması, yani beklentinin gerçekleşmemesi hicve yol açmıştır.

Bir başka teknik de, hasmın söylediği farzedilen bir söze, onu bastırarak nitelikte bir cevap verme olarak ortaya çıkmaktadır. Buna iddia ve bunun yalanlanması demek de mümkündür:

Hânemizde gebeler var diyerek Vehbi-i pîr
 Herkese eyler imiş kendi cimâ'ın îhâm

(160) Nev'î, Sihâm-ı Kazâ, 9.b

(161) Age., 5.a

Çok mı üç beş çocuk ol eski s...işhânedeki kim
Hem harem kapısı açık ola hem bir niçe a...(162)

Vehbî'nin iddiası, evinde "gebeler" olduğudur. Böylece kendi cinsel gücünün hâlâ var olduğunu kanıtlamak ister. Sürûrî ise bunun yalan olduğunu iddia eder. Bu iddia aşağılama, hatta namusa dil uzatmaya kadar varıyor. Yine asıl saldırı son iki dizeye sıkıştırılmıştır.

Halt idermiş yine hakkımda yalancı Vehbî
Cübbe yapdum dir imiş ehline tu sûretine
Şâlini eyledüm irsâl analıkla evine
Begenürse iderüm ben de biniş avretine (163)

Asıl nükte "biniş" kelimesinde olmakla birlikte, yine iddia ve bunun yalanlanması tekniği görülmektedir.

Hazret-i Hâfız Efendi da'va-yı zühd eyleyüp
Merd-i kâmil addidermiş kendüsin ol bâbda
Kendi dirmiş kıbleden döndürmedüm aslâ yüzüm
Arkası ammâ aña lark idenüñ mihrâbda (164)

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, iddia sahiplerinin kusurları, aşırı böbürlenmeleri, kendilerini olduklarından farklı göstermeleridir.

Kimi hicivlerde hiciv şairi, iki kişiyi karşılıklı konuşturur. Bu da bir tür iddia ve onun yalanlamasından ibarettir. İlk konuşan hedef alınan ana kişidir; ikinci kişi ilk kişinin rezil edilmesi için vasıta olur; ancak aynı zamanda kendisi de aşağılanmıştır:

Hâfız Zamân'a tâzeligin yâd idüp dimiş
Harb-ı meçûñle kan büzüğümde revân idi
Hûn-ı cigerle ol dahi bir âh idüp dimiş
Demler o demler idi Zamân o zamân idi (165)

(162) Sürûrî, Hezliyyât... s. 51

(163) Age., s. 50

(164) Nef'î, Siham-ı Kazâ, 10. a

(165) Age., 10. b

Hâfız Efendi, gençliğinde yaptıklarından böbürlenerek bahseder; Zaman ise, farklı bir olaydan söz eder ve böylece hiciv bu farklı yanıt üzerine kurulmuş olur.

Avreti kızgın togurdukda dimiş Vehbî-i pîr
 Kimden alduñ söyle kahbe ol veled benden degül
 Karı dirmiş hey koca deyyûs sor itbâ'ına
 Yalıñız bu piç mi sâ'irler dahi senden degül (166)

Vehbî'nin "pîr" olması dolayısıyla başına gelenler anlatılıyor. İlk iki dize Vehbî'nin ne söylediğini; son iki dize ise karısının ona nasıl cevap verdiğini ortaya koymaktadır. Zaten ilk iki dizede de Vehbî aşağılanmıştır; fakat son dizelerde aşağılama çok daha yoğunlaşmış olarak ortaya çıkar.

Kıt'alardaki yapısal özellikler, kuşkusuz, bunlardan ibaret değildir. Çok daha derinlemesine bir araştırma hicvin yapısal özelliklerini çok daha sistematize ederek açığa çıkarabilir.

Kısacası eski Türk hicvi, kısa hiciv şiirlerine daha çok rağbet etmiş; kıt'alar da bu bakımdan en çok tercih edilen nazım şekli olmuştur. Kıt'alarda kalıplaşma, yoğun bir şekilde gözlenmektedir. Genellikle asıl çarpıcı hiciv öğesinin en son dizeye sıkıştırılması, en önemli özelliklerden biridir. Bunun dışında yukarıda sayılan teknik özelliklerden de bahsedilebilir. Dîvan şiirinin ciddi cephesi ile hiciv cephesi, kalıplaşma konusunda, birbirlerinden fazla ayrılmıyorlar. Hiciv şairi de, tıpkı Dîvan şairi gibi, şiir yazarken hazır malzemedenden yararlanıyor.

7. Üslup

Hicvi diğer sanat tarzlarından ayıran en önemli özelliklerden biri, kuşkusuz, hicvin dayandığı dil ve

Üsluptur. Hicivn iki temel anlamının, yani zemm (yerme) ve şetm (sövme)in meydana gelebilmesi için mutlaka hicve özgü bir üslubun varlığını kabul etmek lazımdır. İncelenen hiciv örneklerinde bu farklı üslubu oluşturan öğeler hemen dikkati çekmektedir.

Kimi zaman, hicvi lirik ya da epik eserlerden ayıran öge, birkaç kelimededen ibaret olabilmektedir:

Hazret-i Hâfız Efendi da'va-yı zühd eyleyüp
Merd-i kâmil 'addidermiş kendüsin ol bâbda
Kendi dirmiş kıbleden döndürmedüm aslâ yüzüm
Arkası ammâ aña lark idenüñ mihrâbda (167)

Yukarıdaki kıt'ada hicvi sağlayan "addidermiş, dirmiş, lark it-" gibi kelimelerdir. Geniş zamanın rivayetini hasmın konuşmalarında kullanarak, söylenenin yalan olabileceğini hissettiren şair, "lark" gibi kaba bir kelimeyle de hicve özgü üslubun "şetm" özelliğini sergiler.

Satirik üsluptan bahseden araştırmalarda satirin idealle gerçeğin zıtlığını göstermek için bazı anlatım araçlarına sahip bulunduğu vurgulanmaktadır. Yüksel Baypınar, makalesinde "hiciv" olarak Türkçeye çevirdiği satirin üslup araçlarını şöyle sıralamıştır:

Dolaysız anlatım (direkte Aussage), dolaylı anlatım-alay (Ironie), abartma (Übertreibung), karikatürize etmek (Verzerrung), çift anlamlı sözcükler kullanmak (Doppeldeutigkeit), tuhaflıklar (Grotesk), benzetmeler (Metaphor). (168)

Batıda satirin dolaysız anlatımdan ironiye doğru bir üslup geliştirdiğini görmekteyiz (169). İroni, söylenen sözün tam

(167) Nef'î, Sîhâm-ı Kazâ, 10. a

(168) Yüksel Baypınar, "Hiciv Kavramı Üzerine", s.33

(169) Bkz. Johann Gattfried Herder, "Eleştiri ve Hiciv", (Çeviren: Yüksel Baypınar) Denemeler Seçkisi, Ank., 1990, s.16-23-

karşıtının kastedilmesi ilkesine dayanmaktadır. Batıda böyle bir üsluba ulaşılması, satirin kaba niteliklerinden uzaklaşması sonucunu doğurmuştur.

Türk edebiyatında ise hiciv, incelenen kaynaklarda görülebildiği kadarıyla, dolaysız anlatımı benimsemiş, ironik üsluba fazla rağbet etmemiştir. Saldırı, gizleme ya da tersini söyleme çabası güdülmeden açıkça yapılmış; üslup da, tabii olarak, buna uygun bir karakter göstermiştir. Türk hicvinde, ironik üslubun en önemli anlatım aracı olarak kullanıldığı ilk eserlerden biri Zafer-nâme'dir.

Türk hicvinde ironik üslup öğelerinin bulunmamasının en önemli nedeni, hicvin siyasî hicivden ziyade kişisel hicve daha çok meyletmesidir. Çünkü siyasî düzeni eleştirmek, iktidarı eleştirmek, siyasî baskıyı davet etmek anlamına gelir. Bunu önlemek için de ironik üsluba başvurulmuştur. Hatta Batıda, satir yazarları, baskıcı yönetimleri yermek için, fabllerde olduğu gibi, hayvan kahramanlar kullanarak kendilerini maskeleymişlerdir⁽¹⁷⁰⁾. Türk hiciv şairlerinin ise, Tanzimat'a gelinceye kadar siyasî düzenle pek fazla sorunları olmamıştır. Hiciv, genellikle, kendilerine denk sayılabilecek statüdeki kişilere yöneltilen bir saldırı tarzı olduğundan çekinme, kendilerini gizleme gereği duymamışlardır.

Ey Katırcı böyle bed-terkîb âdem görmedüm
 Sen mi kec-endâmsın yohsa libâsuñ pot mıdur
 İşiden fark eylemezmiş sûretinden zartañı
 G...üñ ağzuñ mı senüñ yohsa dehânuñ g... midür
 (171)

Yukarıdaki hicivde Nef'î daha ilk dizede hedef aldığı kişinin adını da anarak ona saldırmaktadır: "bed-terkîb âdem". Başka bir saldırı da "kec-endâm" olmasınadır. "G...üñ ağzuñ mı senüñ" ise kaba küfrü içeren bir saldırıdır. Görüldüğü gibi şair, "Katırcı"ya saldırırken dilin saldırı, aşağılama ve

(170) Yüksekî Baypınar, Agy., s.34

(171) Nef'î, Sıhâm-ı Kazâ, 14.b

sövme için sağladığı bütün imkânlardan yararlanmıştı.

Satirik üslubun da en önemli araçlarından olan abartma, Türk hicvinde de çok kullanılmıştır. Dîvan şairi, övgüde ne kadar abartılıysa, hicivde de o ölçüde aşırıya kaçmıştır. Hicvedilen kişinin hicve değer yönünün çok fazla abartıldığı görülmektedir:

Asmândan bir sadâ-yı saht irişdi nâgehân
İşidenler sâ'ikâ sandılar ammâ ol degül
Vahdetî bir zarta çalmışdı geçen yıl sehv ile
Künbed-i çerh-i felekden geldi âvâzı bu yıl (172)

Burada abartmanın haddinden fazla olması hemen dikkati çekmektedir. Vahdetî'nin "sehv ile" yaptığı hareketin yankısının bir yıl sonra gökyüzünden yıldırım gibi gelmesi, mantığın kabul edebileceği bir durum değildir. Öte taraftan Nef'î'nin Vahdetî'ye yazdığı bu hicivde abartma ögesi olarak kullanılan "zarta", Vahdetî'yle ilgili toplam yirmi yedi tane olan kıt'alarının hepsinde temel hiciv ögesidir. Bu hicivlerin hepsinde de Vahdetî'nin aynı özelliği abartılarak vurgulanmıştır.

Türk hicvinde etkiyi sağlayan en önemli üslup özelliklerinden biri grotesktir. Mübalağalı anlatımda da zaman zaman grotesk anlatımdan yararlanıldığı görülmektedir. Hiciv şairi, birtakım tuhaf ilişkiler kurarak hasmına saldırmayı yeğlemiştir.

Zevâlî derbeder hîz-i münâfık ya'ni Derrâkî
Ki dünyâda aña lark itmemiş bir kimse yok aslâ
S...lmekden o deñlü kesb-i vüs'at eylemiş san kim
G...i dünyâdur anuñ kîr-i hardur anda mâfihâ (173)

Burada ise en son dizedeki tuhaf benzetme hicvin daha etkili olmasını sağlıyor. Abartma da var; onun ötesinde tuhafılıktan gücünü alan bir anlatım söz konusudur.

(172) Nef'î, Sîhâm-ı Kazâ, 13.b

(173) Age., 7.a

Hicvin anlam olayları bakımından yoğun olması tabiidir. Abartma dışında da pek çok edebî sanata rastlanmaktadır. Bu sanatların lirik şiirlerde olduğu gibi sonuç yaratmadığını vurgulamak gerekir. Hicivde edebî sanatlar hedef şahsın aleyhine kullanılmışlardır. Bunun için tam anlamıyla bir tersyüz etmeden bile söz edilebilir.

Baňa Tâhir Efendi Kelb demiş
iltifâtı bu sözde zâhirdir
Mâlikî mezhebim benim zîrâ
i'tikâdımca kelb tâhirdir (Tâhirdir) (174)

Bu kıt'ada şair, hem özel ad olarak kullanılan ve kendine köpek diyen adamın adı olan hem de "temiz" anlamına gelen "tâhir" kelimesini iki anlamda da kullanarak hicvi sağlamıştır.

Vehbî, 1211(H)de Manastır mansıbını alınca Sürûrî, aşağıdaki tarihi düşünüyor. Bu kez manastır kelimesi hem özel yer adı hem de Hristiyanların dinî eğitim merkezlerine verilen addır:

Besdür azılı cânver olduğına târih
Vehbî toñuz oldu koca kıssîs-i manastır(Manastır)
(175)

Görüldüğü gibi, tevriye sanatının kullanılması doğrudan doğruya hicvin asıl saldırı noktasını vurgulayabilmektedir. Diğer anlam olayları için de aynı şey söylenebilir. İrsal-i mesel, tezat, teşbih... gibi pek çok sanat hiciv üslubunda yerini bulmuştur. Ancak anlam olaylarının hicvi sağlayan yegane üslup aracı olduğunu sanmak yanlıştır.

Hiciv üslubunu kelime bazında incelemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Türk hicvinin, bütün gücünü kelimelerden alan bir üslubunun bulunduğu bile söylenebilir. Hicvin "şetm"

(174) Hilmi Yücebaş, Hiciv Edebiyatı Antolojisi, s.154 (Bu ünlü hiciv, araştırmada kullanılan Sihâm-ı Kazâ nüshasında bulunmamaktadır.)

(175) Sürûrî, Hezliyyât..., s.36

(sövgü) yönü, büyük ölçüde kelimelere dayanmaktadır.

Belki hicve özgü bir edebî sanatın bulunduğu iddia edilemez; ancak hicve ait bir vokabülerin varlığından kolayca söz edilebilir. Gerçekten de, şairi kim olursa olsun "şetm" içeren sözlerin büyük bir kısmının ortak kullanımda olduğu söylenebilir. Bir hiciv lügati bile hazırlanabilir.

Sövgü amacıyla kullanılan kelimelerin aslında çok büyük bir çeşitlilik gösterdiği söylenemez. Yalnız büyük bir kısmının bugün kullanılmaması, kaba kelimelerin genellikle sözlüklere alınmaması, bu alanda çalışanlara sorunlar doğurabilir. Yine de dikkatli bir göz sövgü kelimelerini kolayca sıralayabilir. Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâ'sında sövgü bildiren, kişiyi taciz eden ve kaba tabir edilen kelimelerin sayısı seksen civarındadır. Bu sayı, diğer eserlerin taranmasıyla, sanırım, yüzü biraz geçer. Aynı kelime kadrosunu, daha azalmış olarak Sürûrî'de de görürüz.

Kısacası hiciv edebiyatımızda sövgü bildiren kelimeler sınırlı sayıdadır ve bunların bazıları çokça kullanılmıştır. Bu durum da kelime kadrosunu sınırlamıştır. İmalı bir anlatıma gerek duyulmadığından cinsel tacize yöneldiklerinde hiciv şairleri, cinsel tacizi en kısa yoldan yapabilecek kelimeleri tercih etmişlerdir. Kavramın ya halk dilinde bilinen karşılığını ya da Arapça veya Farsçadaki karşılıklarını kullanmak suretiyle nisbî bir çeşitlilik sağlamaya çalışmışlardır.

Hicvi diğer tarzlardan ayıran üslup özelliklerine eklenecek pek çok husus daha var. Ancak bu araştırma, daha çok hiciv kavramına ve bu kavramın edebî şekiller içinde gelişim çizgisine genel bir bakışla yaklaşmak istediğinden Ziya Paşa'nın hiciv üslubunu değerlendirirken yararlanılabilecek özelliklerin saptanmasına çalışıldı.

I . BÖLÜM

ZİYA PAŞA'NIN HAYATI(1)

Asıl adı Abdülhamid Ziyâüddin olan şairimiz, 1829 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Galata Gümrüğü kâtiplerinden Erzurumlu Feridüddin Efendi'dir.

İlk önce Kandilli'deki mahalle mektebinde, sonra da Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'de okudu. Diğer derslerinin yanında, babasından gizli Farsça derslerine de devam etti. Okulu on yedi yaşında tamamladı.

Şiirle ilk tanışması da, okul yıllarında oldu. Kendisini okula götürüp getirmekle görevli yaşlı lalası İsmail Ağa'dan ilk şiir bilgilerini aldı. Harabat'ta da söylediği gibi, önce bu lalanın teşvikiyle Aşık Ömer, Gevheri gibi âşık tarzı şiir söyleyen şairleri sevdi. Onlara özenerek ilk şiir denemelerini mektep yıllarında yazdı.

Hicve meyli de bu yıllarda ortaya çıktı. Kendini eleştiren arkadaşlarına ağır hicivler yazdı:

Kim şi'rime atsa ta'ne taşı
Uğrardı benimle derde başı
Hicv idi mu'âriza cevâbım
Şemşir-i zebân idi kitâbım (2)

1846 yılında Babıali Sadaret Mektubî Kalemî'ne girdi. Orada "bilâ maaş" dokuz ya da on yıl çalıştı. Orada en önemli kazancı, Fatin Efendi'yle tanışmak oldu. Fatin Efendi sayesinde Divan edebiyatı dairesine girdi. Daha önce sevdiği halk şiirinden uzaklaştı. bu yıllarda da "tehziil ve tenkîdlerini" kimseden esirgemedi(3).

(1) Bu hayat hikâyesi, M. Kaya Bilgegil'in Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma (Ank. 1979) adlı eserinden yararlanılarak hazırlandı.

(2) Age., s. 16

(3) Age., s. 17

Kalem'deki yıllarında dönemin edebî çevrelerine girmeyi başardı. Şair Âlî, Kâdirî, Üveysî ve Osman Şems gibi tanınmış şairlerle tanıştı; onların sohbetlerinde bulundu. Ünlü Lebib Efendi'nin ve şairlerin toplandığı meyhanelerin müdavimi oldu.

1855 yılında beşinci dereceden Mabeyn Kâtipliği göreviyle saraya alındı. Bunda Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı noktasız iki kasidenin payı oldu.

Saraydaki memuriyetin sıkı kurallarına uyum sağlayamadı. Mabeyn Feriki Edhem Paşa'nın tavsiyesiyle Fransızca öğrenmeye başladı. Bir söylentiye göre kısa sürede Fransızcada büyük gelişme kaydetti. Edhem Paşa'yla birlikte Endülüs Tarihi'ni çevirdi. Sarayda bulunduğu zaman zarfında Fransızcadan Tartüffe ve Engizisyon Tarihi'ni çevirdi.

Saraydan uzaklaştırılmasına yakın bir zamanda o sıralarda kurulan ve haftada bir Hersekli Arif Hikmet'in evinde toplanan, Divan şiirine yeni bir soluk getirmeyi amaçlayan Encümen-i Şuara'ya dahil oldu.

Abdülaziz'in tahta çıkışı üzerine yazdığı kaside ile padişahın teveccühünü kazandı. Mabeyn'deki itibarının artmasını fırsat bilip, Reşid Paşa'ya ihanet ettiğine inandığı Âlî Paşa'yı sadarettten uzaklaştırmak için çeşitli girişimlerde bulundu. Bu arzusunu yerine getirdi. Fakat Âlî Paşa'nın yerine gelmesinde pay sahibi olduğu Fuad Paşa şairimize karşı tavır aldı⁽⁴⁾.

Âlî Paşa ve Fuad Paşa'nın girişimleriyle 1861 yılında Mabeyn'deki görevinden uzaklaştırıldı. Kısa bir süre Zaptiye Müsteşarlığına, sonra da Atina sefirliğine tayin edildi. Atina'daki karışıklığı bahane göstererek istifa etti.

(4) Âlî Paşa ile Ziyâ Paşa'nın hayat boyu devam edecek mücadelelerinin başlangıcı olan bu olay, bu çalışmanın ilerleyen sayfelerinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Nisan 1862'de Kıbrıs mutasarrıflığıyla İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Orada sağlığı bozuldu. Ailesinden kayıplar oldu. Karısı "esir-i firaş" oldu. Bununla birlikte Kıbrıs'a kalıcı eserler bıraktı.

1863 yılında Meclis-i Vâlâ üyeliğine seçilmesi üzerine İstanbul'a döndü. Aynı yıl, Bosna müfettişliğine atandı, fakat oradaki uygulamaları şikâyet konusu olunca istifa edip geri döndü.

1863'de Amasya mutasarrıflığına atandı. Orada büyük hizmetler gördü. Yerli mütegalibeyle çatıştı. Onların şikâyeti üzerine hakkında dava açıldı. Mutasarrıflıktan uzaklaştırıldı. 1866'da İstanbul'a döndü.

8 Mayıs 1867'de ikinci defa olarak Kıbrıs mutasarrıflığına tayin olundu. Bunu cana kast saydığı için, görevinden istifa ederek, Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine, Namık Kemâl'le birlikte, Avrupa'ya kaçtı.

Avrupa'da büyük düşmanı Alî Paşa'nın ölümüne kadar kaldı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin liderlerinden biri oldu. Paris, Londra ve Cenevre'de kaldığı süre boyunca yoğun bir yazı faaliyetine girişti.

Hürriyet gazetesini, Namık Kemâl'le birlikte çıkardı. Gazetenin 64. sayısına kadar bu beraberlik sürdü. Mustafa Fazıl'ın İstanbul'la anlaşıp yurda dönmesi ve gazetenin yayınının kesilmesini istemesi üzerine Namık Kemâl'le yolları ayrıldı. 64. sayıdan itibaren gazeteyi tek başına, Hidiv İsmail Paşa'nın maddi desteğiyle çıkardı.

Alî Süavi'nin bir yazısı üzerine hakkında mahkeme emri çıkınca, artık Londra'da kalamayacağını anlayıp Cenevre'ye geçti. Hürriyet'i 100. sayısına kadar burada çıkardı.

Avrupa'daki kalem faaliyetlerinin içinde, kuşkusuz, en büyük etkiyi Zafer-nâme sağladı. Şerh'i Cenevre'de tamamladı ve Hürriyet abonelerine cüz cüz postaladı.

Avrupa'daki son günlerinde sıkıntıya düştü. Âlî Paşa'nın ölümü üzerine durumunu ve Âlî Paşa'yla ilişkisini bildiren bir kaside kaleme alarak, padişahın af diledi. Nihayet uzun bir ayrılıktan sonra, 29 Kasım 1871 tarihinde İstanbul'a döndü.

Âlî Paşa'nın yerine gelen Mahmud Nedim Paşa'yla da anlaşamadı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesine kadar işsiz kaldı.

Bu süre içinde ünlü "Şiir ve İnşa" makalesinde savunduğu düşüncelerin aksine olarak tekrar Divan şiirine yöneldi. Üç ciltlik Harâbât'ı hazırladı. İlk cilt, mukaddimesiyle birlikte 1875 yılında yayınlanınca, eski dostu Namık Kemâl'in şiddetli eleştirisine uğradı.

30 Mayıs 1876'da Abdülaziz tahttan indirildi. V. Murad'ın tahta çıkışıyla kısa süre, sarayda itibara kavuştu. Fakat bu padişahın akli melekelerinin yerinde olmadığına anlaşılıp tahttan indirilmesi üzerine tahta çıkan Abdülhamid'le yıldızı barışmadı.

Meşrutiyet hazırlıklarında faal rol üstlendi. Kanun-ı Esasi'nin hazırlayıcıları arasında yer aldı. Padişaha daha sonra tehlikeli olabilecek yetkiler veren maddelerin Kanun-ı Esasi metnine konulmasına itiraz ettiği için sadrazam Midhat Paşa'yla anlaşmazlığa düştü.

Abdülhamid'in kendisini tehlikeli adam sayması üzerine Suriye valiliğine tayin edildi. 27 Ocak 1877'de bir daha dönmemek üzere İstanbul'dan ayrıldı.

Suriye'deki etnik grupların hiçbirleriyle anlaşmadığı için hakkında kısa sürede yoğun şikayetler oldu. Bunun üzerine dört ay sonra Konya valiliğine atandı.

Konya'da tefecilerle uğraştı. Okullar yaptırdı. İmar faaliyetlerinde bulundu. Ancak 10 Haziran 1878'de Adana valiliğine tayin edildi.

Adana'ya hasta ve yorgun gelmesine rağmen, kalıcı eserler bıraktı. Saat kulesi, okullar, tiyatro binası yaptırdı. Rüşvetçi memurlarla uğraştı. Hakkında yolsuzluk söylentileri çıkarıldı.

17 Mayıs 1880 tarihinde Adana'da vefat etti. Ulu Cami haziresine gömüldü.

II . BÖLÜM

II. ZAFER-NAME

A. Eser Hakkında Genel Bilgiler

1. Yazılışı ve Yayınlanması

Zafer-nâme, kasîde, tahmîs ve şerh olmak üzere üç bölümden oluşan bir eserdir. Eserin bu yapısı, yazılışı ve yayımlanması hususunda farklı ve birbirleriyle çelişkili yargıların ortaya atılmasına yol açmıştır.

Zafer-nâme'den söz eden kaynaklar, bu üç bölümün aynı zamanda kaleme alınıp alınmadığı konusunda görüş birliğine varmış değildir. Örneğin Abdurrahman Şeref, Muallim Feyzî'den duyduğunu aktararak Zafer-nâme'nin kasîde, tahmîs ve şerhinin birlikte tasarlandığını savunur:

"Mu'allim Feyzî merhûm der idi ki Zafer-nâme karîha-i şâ'irde kasîdesi ve tahmîsi ve şerhi üçü bir anda tasavvur olunmuş bir mahsûl-i bihterîndir." (1)

Kenan Akyüz⁽²⁾ ve Kaya Bilgegil⁽³⁾ ise eserin kısımlarının farklı farklı zamanlarda yazıldığını ve yayımlandığını ileri sürmüşlerdir.

Aşağıda daha ayrıntılı ve tanıklı ele alınacağı gibi, Zafer-nâme'nin aynı anda tasarlansa bile, aynı zamanda yazıya geçirilmediği açıktır. Arada en azından bir yıllık bir zaman farkının olduğu söylenebilir.

(1) Abdurrahman Şeref, *Târîh Müsâhabeleri*, İstanbul 1339, s.179

(2) Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1986, s.30

(3) M. Kaya Bilgegil, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, C.I, 2.Baskı Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, s.469

Zafer-nâme'nin kasîdesinin, tahmîsinin ve şerhinin hangi tarihlerde kaleme alındığı konusunda ise çok daha çelişkili bilgilerle karşılaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise, Zafer-nâme'nin ilk baskısının tarihsiz olmasıdır(4).

Eser hakkında bilgi edindiğimiz kaynaklardan Ebüzziyâ Tevfik, eserin kasîde ve tahmîs kısımlarının ne zaman yazıldığı konusunda görüş bildirmez. Sadece Şerh'in Emile Tercümesi ile aynı günlerde bitirildiğini vurgular(5). Emile Tercümesi'nin 1871'de, yani, şairin Avrupa'dan dönmeden az önce tamamlandığı bilinmektedir(6). Bu hesaba göre Ebüzziyâ, Zafer-nâme Şerhi'nin de aynı tarihlerde yazıldığını savunmaktadır.

Kenan Akyüz, eserin 1867'de Paris'te yazılmaya başlandığını ve 1870'te Cenevre'de tamamlandığını bildiriyor(7). 1867'de yazılan kısmın hangisi olduğunu, Kenan Akyüz açıklamıyor; ama bunun Kasîde olduğu tahmin edilebilir. 1870'de yazıldığı ileri sürülen ise Şerh olmalıdır. Kenan Akyüz'ün yazdıkları, eserin niteliği yüzünden belgelendirilmemiştir.

Bilgegil ise, Zafer-nâme ile ilgili yargılarını, mümkün olduğunca belgelere dayandırmıştır. Yazar, eser hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Ziyâ Paşa, 1869'da bilardo oynarken imlâ ettirmek sûretiyle, İzmit Mutasarrıfı Bosnavî Fâzıl Paşa ağzından bir hiciv mecmuası meydana getirdi. Hemen Türkiye'ye yaydı. Onu Karantina Kâtibi Türk Hayri adına yazdığı tahmîsi takibetti. Bu da İstanbul'da yayıldı. Nihâyet 1870 Nisânı sonlarına doğru

(4) Sonraki baskılar da tarihsizdir. Birçok da korsan baskısı yapılmıştır.

(5) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi (Sadelleştiren: Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s.375

(6) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa . . . , s.165-166

(7) Kenan Akyüz, Batı Tesirinde . . . , s.30

Zabtiye Müşiri Hüsnî Paşa adına söz konusu eserin şerhini kaleme aldı. Bunları Hürriyet müşterilerine cüz' cüz' göndermeye başladı."⁽⁸⁾

Bilgegil'in Şerh'le ilgili yargısı, kendi araştırmaları sonucunda çıkan belgelere dayanmaktadır. Nitekim 25 Eylül 1870 tarihini taşıyan bir mektubunda Ziyâ Paşa, Şerh'in bu tarihten üç dört ay önce kaleme alındığını söylemiştir:

"... irâde buyurulan Zafer-nâme şerhi ma'lûm-ı devletleri olduğu üzere bundan üç dört mâh mukaddem bir aralık eğlence sûretinde kaleme alınarak Hürriyet müşterilerine cüz' cüz' gönderilmiş(ti)..."⁽⁹⁾

Önder Göçgün, Zafer-nâme hakkındaki makalesinde Ebüzziyâ'nın eserle ilgili bilgilerini tekrarlar. Şerh'in, 1870'te yazıldığını söyler; ancak Hürriyet'in kapanmasından sonra, Emil Tercümesi ile birlikte tamamlandığını iddia eder⁽¹⁰⁾.

Yukarıdaki görüşler ışığında, en azından Şerh'in 1870 yılında yazıldığını ve Hürriyet abonelerine "cüz cüz" gönderildiğini söylemek mümkündür. Bilgegil'in ortaya çıkardığı belgedeki "üç dört ay mukaddem" sözünden eserin gerçekten de Nisan 1870'te tamamlandığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte bu tarihin Hürriyet'in kapanmasından sonra olmadığı da söylenebilir. Yani Önder Göçgün'ün cümlesi düzeltilmelidir. Zira bilindiği gibi Hürriyet, 22 Rebî'ü'l-evvel 1287, yani milâdi 23 Haziran 1870 tarihinde 100. sayısıyla yayın hayatına son vermiştir. Bu da Hürriyet'in kapanmasından iki ay kadar önce eserin tamamlandığını göstermektedir.

(8) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.469

(9) Age..., s.368-369

(10) Prof. Dr. Önder Göçgün, "Tanzimat Devrinin Bir Hiciv Abidesi: Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'si", Türk Edebiyatı Araştırmaları I, Konya 1991, s.197

Öte taraftan Hürriyet'in 99. sayısında yer alan, İstanbul'dan 7 Rebî'ü'l-evvel tarihiyle alındığı bildirilen ve tabii ki Ziyâ Paşa tarafından yazılan "mektup"ta da Şerh'le ilgili bilgiler yer almıştır⁽¹¹⁾. Mektup, alaycı bir dille önce Zafer-nâme'den kısaca bahsederek, Hüsnü Paşa'nın şerh etme hikayesini anlatmıştır. Şerh'in tek nüshasının Hüsnü Paşa'da bulunduğu, bunu İstanbul'dan yazan meçhul okurun bir şekilde "istinsah" ettiği ve İstanbul'da basılmasının pahalı ve zor olduğundan dolayı, Hürriyet matbaasında "tab" edilmesi için postayla gönderildiği söz konusu edilmektedir.

"Mektûb"dan sonra "Mütâla'a-i Hürriyet" başlığı altında, sözde, mektuba cevap verilirken; okuyucuya Zafer-nâme Şerhi'nin Hürriyet'in kapanmasını izleyen haftalarda Hürriyet abonelerine forma forma gönderileceği haberi duyuruluyor:

Mezkûr şerh-i bî-nazîr ser-â-pâ mütâla'a olundu. Mektûb-ı mezkûr sâhibine hasseten teşekkür olunur. Fi'l-hakîka lisan-ı Osmânî terkîb-i bend-i nutk ve tahrîr olalıdan beri ne bu kalemde ne de bu şîvede bir eseri-i pür-hüner henûz âlemde cilveger olmadığı ve millet-i güzîde-i Osmaniyye'nin bundan her vechle istifâde edeceği güneşten ezher olduğu cihetle hemân tab'ına îtidâr olundu. Ancak bu eser-i bî-mu'âdil tahmînen yüz elli sâhîfesi şâmil olmağla posta ile naklinde su'ûbet olacağından Hürriyet'in hitâmıyla derdest-i teşkîl olan gazetenin zuhûru arasında ⁽¹²⁾ mürûr edecek müddette Hürriyet hissedârâtına beher hafta bu kitâbdan tab' olabilen bir veyâhûd iki tertîb gazete sûretinde irsâl ve istediği mîkdâr dahi

(11) Hürriyet, 1870, S.99, s.3-4

(12) Ziyâ Paşa'nın Hürriyet'ten sonra yeni bir gazete çıkarmak istediği; ancak bunun uygulamaya konulamadığı bilinmektedir. Burada da bu yeni gazete hazırlıklarına atıfta bulunulmuştur.

mezkûr nüsha ile berâber sâhib-i mektûbun iş'âr edeceği mahalle tesyâr olacak ve tamâm oldukça eczâ' olarak matba'amızda Fî-mahsûsiyle satılacaktır.(13)

İşte bu "mektûb", Şerh'in Hürriyet'in kapanmasından önce kaleme alındığını; ancak basım işinin büyük ölçüde gazetenin kapanmasından sonra tamamlandığını kanıtlamaktadır.

Şerh'in içeriği ve gerek Âlî Paşa'ya gerekse çevresindekilere amansız saldırısı, Ziyâ Paşa'nın o sırada vefî-ni'meti olan Hidiv İsmail Paşa'yı ürkütmüş ve bu nedenle de basımının durdurulması talimatı gönderilmiştir(14). Ancak basımın tamamlandığı da anlaşılmaktadır.

Üzerinde anlaşmaya varılamayan esas tarih, Kasîde ve Tahmîs'in yazılış ve basılış tarihleridir. Bu konuda görüş bildirenler, genellikle, başka kaynaklarda yer alan bilgileri aktarmışlar; anılardan ya da o dönemi değerlendiren kroniklerden yararlanmışlardır. Oysa elimizdeki metinde de yazıldığı yılı tahmin etmemize yarayacak ipuçlarının bulunması muhtemeldir. Dikkatli bir inceleme sonucu Kasîde ve Tahmîs metinlerinde, eserin hangi tarihte yazıldığını anlamamıza yol açan bilgilerle karşılaşırız:

1. Ya o Tahrîr ki tafsîl eder icrâ'âtı
Hüsn-i ta'bîr ü belâgatte bulunmaz emsâl (15)

(13) Aynı yer

(14) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.368-369 (L numaralı mektupta Ziyâ Paşa, Zafer-nâme Şerhi'nin tab'ının bitimine yakın bir zamanda "irade gelerek" neşrinin durdurulduğunu; "ancak nüsha mükemmel olarak matbû ve mahfûz" bulunduğunu; "sadr-ı vakt" aleyhinde bir şey denilmemesinin ferman buyurulduğunu ve okurlardan sürekli istek geldiğinden ne yapması gerektiğini bilmediğini söylemektedir.)

(15) Ziyâ Paşa, Zafer-nâme Şerhi, Tarihsiz, s.2

Yukarıdaki beyit Kasîde'nin 14. beytidir. Burada dikkati çeken husus, "Takrîr"den bahsedilmesidir. Bu takrîr, Şerh'te de açıklandığı üzere⁽¹⁶⁾, Âlî Paşa'nın Girit'ten gönderdiği ünlü layihadır. Bu layihanın ayrıntısına şimdilik girmeden, sadece hangi tarihte gönderildiği üzerinde durulursa, en azından Zafer-nâme'nin söz konusu "Takrîr"den önce kaleme alınmadığı ortaya çıkar. Bu layihanın 9 Şaban 1284'te yani 1868'de gönderildiği bilinmektedir⁽¹⁷⁾. O halde bu eserin 1868'de veya daha sonra yazıldığını söylemek mümkündür.

Aynı layiha ile ilgili "Tahmîs"te de iki gönderme bulunmaktadır. Bunlar 15. bentteki;

Öyle Takrîr ki her bir sözü dürr-i meknûn
Öyle bir nüsha ki her satrı merâyâ-ı füsûn⁽¹⁸⁾

ile 52. bentteki;

Veren ümmîd-i teceddüd bize Takrîrindir⁽¹⁹⁾

dizeleridir ki, eserin Kenan Akyüz'ün söylediği gibi 1867'de yazılmadığını kanıtlar.

2. Yazdığı şeylere Mümtâz ü Fu'âd alkış-hân
Gördüğü işlere Takvîm ü Cerîde dellâl⁽²⁰⁾

"Kasîde"nin 18. beytini oluşturan yukarıdaki dizelerden ilki, dikkat çekici bir durumu ortaya koymaktadır. Bu dizede Âlî Paşa'nın "yazdığı şeylere Mümtâz ve Fu'âd"ın alkış tuttuğu söylenmektedir. Cümle olarak yaklaşıldığında bu dizede, geçmişte olan bir olaydan değil, henüz devam eden bir durumdan bahsedilmektedir. Yani Mümtâz ve Fu'âd'ın eylemleri, bu dizeler yazıldığı zaman diliminde hâlâ devam etmektedir.

(16) Zafer-nâme, s. 53

(17) A. H. Ongunsu, "Âlî Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 338

(18) Zafer-nâme . . . , s. 11

(19) Age . . . , s. 20

(20) Age . . . , s. 2

Fuâd, kolayca tahmin edileceği gibi, Keçecizâde Fuâd Paşa'dır. Fuâd Paşa, bu dizede Âlî Paşa'ya "alkışhân" olduğuna göre hâlâ yaşamaktadır. Fuâd Paşa'nın ölüm tarihi 12 Şubat 1869'dur⁽²¹⁾. O halde eser, Fuâd Paşa'dan sağlamış gibi söz ettiğine göre, 12 Şubat 1869'dan önceki bir tarihte kaleme alınmış olmalıdır.

3. Beytini mâlını yaktıyorsa ger nâr-ı harîk
Kârgîrini binâ eyler onun Beytû'l-mâl (22)

Kasfide'nin 52. beytini oluşturan yukarıdaki dizelerde Âlî Paşa'nın ahşap konağının yanmasına işaret edilmiştir. Konak sorunu, o yıllar Osmanlı kamuoyunu epeyce meşgul etmiş; çeşitli dedikodulara yol açmış bir olaydır. Daha önce de Fuâd Paşa'nın ahşap konağı yanmış; "irâde-i şâhâne" ile "kargîri" yaptırılmıştı. Âlî Paşa'nın Mercan'daki ahşap konağı da yanınca, Âlî Paşa'nın "kargîr"ini yaptırmak amacıyla konağını yaktırdığı şayiası ortaya atılmıştır.

Bu konak olayının meydana geldiği tarih konusunda Zafer-nâme Şerhi'nde açıklama bulunmaktadır:

Hazret-i Vekâlet-penâhî Girid'de düşmen ateşi
karşısında sîne-küşâ-yı şecâ'at oldukları esnâda
İstanbul'da Mercan başında vâki'
sa'âdethânelerinden be-kazâ'u'llâh-i ta'âlâ zebâne-
keş-i işti'âl olan âteşten kinâyedir⁽²³⁾

Buradan da anlaşılacağı üzere Mercan'daki konak Âlî Paşa Girit'te iken yanmıştır. Henüz, konağın yeniden inşası için "irâde" çıkmadığı da anlaşılıyor; çünkü bir ihtimalden söz ediliyor. O halde konağın yanmasını izleyen aylarda kaleme alındığını düşünebileceğimiz Zafer-nâme, konağın "kargir" olarak inşasına başlanmadan önceye ait bir üründür, denilebilir. Bilindiği gibi Âlî Paşa'nın Girit'teki görevi,

(21) Orhan F. Köprülü, "Fuâd Paşa", İslâm Ans., C.4, s.678

(22) Zafer-nâme . . . , s.6

(23) Açe . . . , s.151-152

2 Ekim 1867 ile 24 Şubat 1868 tarihleri arasındadır. Konağın yapımına başlanması ise, yaklaşık bir yıl sonradır. Nitekim Hürriyet'in 27 Aralık 1869 tarihli 73. sayısında yer alan yazılardan birinde;

(sadr-ı a'zâm Efendimizin) ... der-dest-i inşâ bulunan konaklarının...(24)

ibaresine rastlanıyor. Yani buna göre inşaat için "irâde" çıkmıştır ve konağın yapımına devam edilmektedir.

Öte taraftan, daha sonra, daha ayrıntılı olarak, tahlil edileceği üzere, Zafer-nâme Şerhi'nde de bu konakla ve bunun "kargir" olarak yaptırılmasıyla ilgili cümlelere tesadüf ediliyor. Ancak Şerh, ayrı bir tarihte yazıldığı için, artık bir ihtimal söz konusu değildir; "irâde" çıkmış ve konak yaptırılmıştır(25).

Kısacası, yukarıda açıklandığı gibi, Zafer-nâme, ünlü konak yangınından sonra kaleme alınmış olmalıdır. Bu da, büyük ihtimalle 1868 tarihine isabet etmektedir.

4. Ne dirâyet bu ki yirmi senedir va'derek
Aldatıp Avrupa'yı âlemi ettin igfâl(26)

Zafer-nâme'nin bu 55. beyti, Âlî Paşa'nın yirmi yıldır Avrupa'yı aldattığını iddia etmektedir. Âlî Paşa'nın ilk sadareti 1852'ye denk geldiğine göre, sadrazamlığı dışında bir başka görevi düşünmek zorundayız. Beyit, Avrupa'dan ve "âlem"den söz ettiğine göre, bu görevin hariciye nazırlığı olduğunu ihtimalden uzak tutamayız. Âlî Paşa, 7 Şevval 1264'te, yani miladî 1848'de vezirlik ve müşirlik rütbesiyle

(24) Hürriyet, 27 December 1869, S.73

(25) Zafer-nâme, s.152-154 (Burada, çok açık bir şey daha ortaya çıkıyor: Zafer-nâme, aynı anda tasarlanmış bir eser değildir. Kasıde ve Tahnis kısımlarında gerçekleşmeyen olaylar, Şerh'te meydana gelmiş gibi anlatılır. Dolayısıyla Muallim Feyzi yanılmıştır.)

(26) Age., s.6

ilk kez hariciye nazırı olmuştur. Bu tarihin yirmi yıl sonrası ise, bize Zafer-nâme'nin kaside kısmının kaleme alındığı tarihi verecektir: 1868.

Zafer-nâme'nin manzum kısmından alınan yukarıdaki dört beyit, görüldüğü gibi eserin yazıldığı yıllarla ilgili ipuçları vermiştir. Hemen hepsinde de 1868 tarihinin olayları gündeme getiriliyordu. O yüzden, yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, Zafer-nâme'nin manzum kısımlarının 1868'de yazıldığı daha akla yakın bir tahmindir(27).

"Girit Takriri"nin 1868'de yayımlanması; Fuâd Paşa'nın 1869'da öldüğünden dolayı Şerh'te "merhum" ya da "müteveffa" sıfatlarıyla anılmasına rağmen, manzum kısımda sağlığına delalet edecek bir ifadeyle anılması; konak yangınının 1368'de Alî Paşa Girit'te iken meydana gelmiş olması ve nihayet yirmi senedir Avrupa'yı aldattığından bahsedilerek onun hariciye görevlerine telmih yapılması ve bu göreve ilk başladığı tarihten yirmi yıl sonrasının 1868'e denk gelmesi dolayısıyla Zafer-nâme'nin manzum kısmının 1868'de kaleme alındığı söylenebilir.

M. Kaya Bilgegil'e göre Zafer-nâme'nin kaleme alınması ile basılması arasında fazla bir zaman geçmemiştir(28). Kaside ve onun tahmisi Londra'da, Şerh ise Cenevre'de basılmıştır (29).

Zafer-nâme, bir yasak yayın olduğu için, dağıtımında da

(27) Eserin 1868'de yazılmış olabileceğini, gerekçelerini sıralamadan, Zafer-nâme'nin günümüz Türkçesine aktarımını yapan Fikret Şahoğlu da vurgulamıştır. (Bkz. Ziyâ Paşa, Zafer-nâme (Baskıya Hazırlayan: Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz, s.20)

(28) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.469

(29) Kaside ve Tahmis, Paşa Londra'dayken ortaya çıkmıştır; Şerh'in ise Cenevre'de taşbasması usulüyle tab'ı konusunda şairin kendi ifadesi vardır. (Bkz. M.Kaya Bilgegil, Age., s.368)

birtakım tedbirler alınmıştır. Hürriyet'te, adı daha önce de anılan ve İstanbul'dan gönderildiği varsayılan mektubun, altına konulan değerlendirme, bu konuda nasıl bir tedbir alındığını da anlatmaktadır:

... Ancak bu eser-i bî-mu'âdil tahmînen yüz elli sahîfeyi şâmil olmağla posta ile naklinde su'ûbet olacağından Hürriyet'in hitâmıyla der-dest-i teşkîl olan gazetenin zuhûru arasında mürûr edecek müddette Hürriyet hissedârâtına beher hafta bu kitâbdan tab' olabilen bir veya iki tertîb gazete sûretinde irsâl... olacak...(30)

Ebüzziyâ Tefvik, Zafer-nâme'nin İstanbul'a ve yabancı konsolosluklar bulunan Osmanlı vilayetlerinin hepsine birkaç yüz bin nüsha olarak gönderildiğini ve o tarihlerde okuma yazma bilen herkesin eseri okuduğunu dile getiriyor (31). Bu konuda Yeni Osmanlılar Tarihi yazarının fazla abartılı bir dil kullandığı söylenebilir. Zira Namık Kemâl mektuplarından birinde kendisine Zafer-nâme'yi soran bir gence, eserin bulunmasının son derece güç olduğunu şöyle vurguluyor:

... Girid muzafferiyetine dâir olan kasîdeyi nazmeden de, tahmîs eden de, şerh eden de Ziyâ'dır. Kitap ise, âsârının birincisi olduğu gibi edebiyât-ı Osmaniyye'de makbûl ettiğimiz mü'ellefâtın da birincilerindedir. Kitâbın bir meziyyeti daha var ki, memnû'iyeti cihetiyle, bir yerde bulunmaz. Hattâ Avrupa seyahati arkadaşlığı ile berâber, bende dahi nüshası yoktur.(32)

Namık Kemâl'in de vurguladığı gibi eserin yasaklı olması dolayısıyla, oldukça zor bulunduğu görülüyor. Kemâl, yine aynı mektupta, kendisinde vaktiyle bulunan nüshanın, "nâmını

(30) Hürriyet, S.99, 1870, s.4

(31) Ebüzziyâ Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.204-205

(32) Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemâl'in Hususi Mektupları, TTK Yayınları, Ankara 1967, C.I, s.363-364

tasrihe hâcet olmayan zât"ta olduğunu ve ondan istinsah edilebileceğini söylüyor.

Zafer-nâme'nin tamamının ilk kez nerede basıldığı hususu da, bugün için aydınlatılması zor bir sorundur. Aynı şekilde kaç kez basıldığını da bilmek zordur. Yalnız eserin, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yasaklanmış eserler arasında yer aldığı; ancak 1908'den sonra özgürce basılabildiği görülmektedir. Bununla birlikte Zafer-nâme'nin okuyucunun ilgisini çektiği de bir gerçektir. Bu yüzden olsa gerek, pek çok korsan baskısı yapılmıştır. Nitekim Ebüzziyâ, II. Abdülhâmid'e sunduğu "arîzâ"lardan birinde, korsan yayıncılardan bahsederken, Zafer-nâme'nin de adını zikreder:

... Cennet-mekân Abdülazîz Han zamânında zuhur eden Valde-hânı vak'ası elbette hâtır-nişân-ı Hümâyûnlarıdır. İşte bu hânda Şirket-i İrâniyye nâmına bir matba'a olarak herhangi bir kitâb hissesi(?) muvâfık gelirse nihâyet derecede muzîr olsun orada basılır. Meselâ Ziyâ Paşa'nın Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa lisânında yazdığı meşhûr Zafer-nâme Şerhi orada defa'âtla basılarak mülkûn her tarafında neşr olundu.(33)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyelerinden olan Ebüzziyâ, dava arkadaşlarından olan Ziyâ Paşa'nın eserini, II. Abdülhâmid'e sunduğu ve jurnal olarak değerlendirilebilecek "arîzâ"sında "muzîr" eserlere örnek gösteriyor. Bu dramatik arîzâ, aynı zamanda edebiyat sosyolojisini ilgilendiren bir bilgiyi de veriyor. Eserin ilgi gördüğünü ve İranlıların kurduğu matbaada "defa'âtla" basıldığını öğreniyoruz.

Kısacası, Zafer-nâme'nin gerek Avrupa gerekse İstanbul baskılarında tarih bulunmamaktadır. Ancak çoğu korsan pek çok baskısının yapıldığı da bellidir.

(33) M. Kaya Bilgegil, Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1980, s.195

Yeni harflerle sadeleştirilmiş bir baskı, Fikret Şahoğlu tarafından yapılmıştır⁽³⁴⁾. Ancak bu baskının da eksikleri vardır. Örneğin:

Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar u Anibal

dizelerinin şerhi, bir parça müstehcen bulunmuş olmalı ki, eksik bırakılmıştır⁽³⁵⁾. Ayrıca yine 63. bende ait şerhin "Hülâsa-i ma'nâ" kısmının son cümlesi, içinde müstehcen hiçbir ima olmadığı halde, atlanmıştır⁽³⁶⁾. Kuşkusuz, bu ve bunun gibi , esere müdahaleler, çalışmanın değerini azaltmıştır.

Eserin yeni yazıyla bilimsel ölçütler çerçevesinde hazırlanmış bir baskısı bulunmamaktadır. Eserin tam anlamıyla bütününe değerlendirmek isteyen okur, eski yazıyla yapılan baskılardan birine müracaat etmelidir. Bununla birlikte, bu baskıların hepsine de güvenmek mümkün değildir. Nitekim, bu çalışmanın hazırlanması sırasında İstanbul baskısı temel alınmıştır. Ancak daha sonra yeni yazıyla yapılan çeşitli baskılara bakıldığında bunların 66 bentten oluştuğu görüldü. Oysa İstanbul baskısı 65 bentten ibarettir. 48. bentten sonra, İstanbul baskısında bulunmayan bir bent daha vardır. Yine dikkatli bir göz, baskılar arasında çeşitli farkların bulunduğunu ve bu durumun daha çok farklı kelime kullanımından kaynaklandığını görecektir.

(34) Fikret Şahoğlu, *Zafer-nâme, Ziyâ Paşa, Tercüman* 1001 Temel Eser, Tarihsiz, 200s.

(35) *Age.*, s.53; *Krş.:* *Zafer-nâme Şerhi, İstanbul, Tarihsiz, s.34-35*

(36) *Age.*, s. 179; *Krş.:* *Zafer-nâme Şerhi, s.176-177*

2. Varsayılan Yazarlar

Zafer-nâme'nin tertip tarzından söz ederken de üzerinde durulacağı gibi eser, Ziyâ Paşa'nın ağzından yazılmamıştır. Zafer-nâme, Türk edebiyatındaki bir geleneği çok iyi kullanmış ve beğenilen esere, nazire yazma olarak da değerlendirilebilecek, eklemeler yapma (37) ve şerh etme geleneğinden yararlanmıştıdır. Eserini Âlî Paşa'ya yakınlıkları ile tanınan üç kişinin ağzından yazarak şairimiz, hem yepyeni bir tekniği denemiş hem de aynı anda hedefi dışındaki, hicve layık bulduğu kişileri de hicvetmek imkânını yakalamıştır.

Zafer-nâme'nin üç kısımdan ibaret bir eser olduğundan daha önce de söz edilmişti: Kasîde, Tahmîs ve Şerh. Ziyâ Paşa bu üç kısmı da ayrı kişilerin ağzından kaleme almıştır. Her kısmın başında o kısmı yazdığı varsayılan şair veya yazarların kimlikleri bildirilmiştir.

Kasîde'yi yazdığı varsayılan şair Bosnalı Fâzıl Paşa'dır:

Zât-ı hazret-i sadâret-penâhî'nin Girid
me'mûriyetlerinde muzafferiyetlerine dâ'ir izmid
mutasarrıfı Sa'âdetlü Fâzıl Paşa hazretlerinin nazm
eylediği Zafer-nâme'dir(38)

Tahmîs'i ise Türk Hayri kaleme almıştır:

izmid mutasarrıfı Sa'âdetlü Fâzıl Paşa
hazretlerinin hakk-ı 'âlî-i sadâret-penâhîde
inşâdına muvaffak oldukları Zafer-nâme üzerine

(37) Bu eserde karşılaştığımız tahmîs dışında taştîr, terbî, terdis gibi nazım şekilleri de gazele dize eklemek suretiyle yazılır.

(38) Ziyâ Paşa, Zafer-nâme, s.1

Karantina Kitâbetinden mütekâ'id Hayrî Efendi'nin Nazm eylediği tahmîs-i nefîsdir(39)

Şerh ise, ünlü Zaptiye müşiri Hüsnü Paşa tarafından yazılmış gibi gösterilir:

Zaptiye müşiri devletlü Hüsnü Paşa hazretlerinin zikrolunan (Zafer-nâme) üzerine kaleme aldıkları şerh-i dil-pezîrdir(40)

Ebüzziyâ, bu üç şahsın da Âlî Paşa'nın adeta kulu kölesi olduklarını ve bu yüzden Zafer-nâme'nin yazarları olarak seçildiklerini söylüyor(41). Diğer kaynaklarda Zafer-nâme'nin varsayılan yazarlarının cehaletleriyle tanındıkları da kaydedilmiştir(42). Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu yargılar, Ziyâ Paşa'nın ya da Yeni Osmanlılar'ın yakın çevresinin yaydığı bir görüşten ilham almıştır. Tarafsız bir bakış; bu şahıslar hakkında daha farklı şeyler de söyleyebilir.

Varsayılan yazarların kısa biyografileri gözden geçirilip Ziyâ Paşa ile ilişkileri üzerinde durulduğu takdirde, Zafer-nâme'nin mesajları daha iyi ortaya çıkacaktır. Şimdi, bu kişileri daha yakından tanıyalım:

a. Fâzıl Paşa

Mehmet Fâzıl Paşa, edebiyat tarihinde, çoğunlukla Zafer-nâme dolayısıyla, yer almış bir devlet adamıdır. Hakkındaki en detaylı bilgi, Son Asır Türk Şairleri'nde bulunmaktadır (43).

(39) Age.., s.8

(40) Age.., s.24

(41) Ebüzziyâ Tefîk, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.215

(42) Bkz. Ahmed Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s.325; İsmail Habib, Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1340, s.140

(43) İbnülemin M.K. İnal, Son Asır Türk Şairleri, C.II, s.370-372 (Biyografiyle ilgili bilgiler buradan alındı.)

Bosna'da doğan ve bu yüzden de kendisine Bosnavî ya da Bosnalı Fâzıl Paşa denilen Kasîde'nin varsayılan şairi, ulema sınıfına dahil olmuş, Edirne müderrisliği yapmış, 1837'de mirlivalık rütbesi almıştır. Bosna iltizamını almış; ortaklarıyla arasında çıkan sorunlar Fâzıl Paşa'yı epey uğraştırmıştır.

Âlî Paşa'nın teveccühünü kazanarak ona intisap etmiş; izmit mutasarrıflığına getirilmiştir. 1882'de İstanbul'da ölmüştür. Öldüğünde doksan yaşlarında olduğu söylenmektedir.

İbnülemin, Fatin'den iktibasla "bir mikdar tevârih-i güzîdesi" bulunduğunu bildiriyor. Yine aynı yazar, 152 büyük sayfeden mürekkebe ve 1878'de yazılmış bulunan divanının bir nüshasının Hâlet Efendi Kütüphanesi'nde olduğunu söylüyor.

İbnülemin, yine Fatin Tezkiresi'ne göre "tab-ı latîf bir Fâzıl-ı zarîf" olduğunu bildiriyor.

Bu kısa biyografi, elbette Fâzıl Paşa'nın Ziyâ Paşa ile olan hukukunu açıklamaktan uzaktır. Ancak, onun "cahil" bir devlet adamı olmadığını söylemek mümkündür. Tarihçiliği ve mürettep divan sahibi bulunması, Fâzıl Paşa'nın, cehaletiyle tanınan bir zat olduğu yolundaki yargılara şüphyle bakmak gereğini gösteriyor.

Ziyâ Paşa'nın Fâzıl Paşa'yı seçmesinin nedeni, onun cehaleti olmamalıdır. Neden, Âlî Paşa'ya mensubiyet de olamaz. Çünkü, Âlî Paşa'nın bendegânı arasında pek çok kişi vardır. Bunların seçilmeyip sadece Fâzıl Paşa'nın Kasîde'nin şairi gibi gösterilmesinin başka bir nedeni daha olmak lazımdır.

Zafer-nâme'de Hüsnü Paşa dilinden olan kısmın, bir anlamda sebab-i te'lif olan bölümünde, niçin Fâzıl Paşa'nın seçildiğini anlamamıza yardımcı olacak şu cümleyle karşılaşılmaktadır:

Şu Fâzıl Paşa denilen ahmak Boşnak Ziyâ Bey'in
Avrupa'ya azîmeti hengâmında nazm eylediği kıt'a-i

ma'lûme ile makâm-ı âlî-i sadâret-i uzmâya ihlâsını ilân etmekle izmid mutasarrıflığına nâ'il oldu.(44)

Bu cümleden Fâzıl Paşa'nın Ziyâ Paşa'nın Avrupa'ya kaçması üzerine bir hiciv manzumesi yazdığı anlaşılıyor. Bu kıt'a, Ziyâ Paşa'ya göre, onu "izmid mutasarrıflığına nâ'il" eylemiştir. İşte bu tavrı dolayısıyla Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa'nın tercih nedeni haline gelmiştir. Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, Ziyâ Paşa, kendisine yazılan bu hicvi unutmamış; bu hasmını aşağılamak için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Nitekim, Fâzıl Paşa'yı kıskanıyor gibi gösterilen Hüsnü Paşa'nın dilinden sairimiz, hasmını iyice hırpalamıştır. Bu konu, metin tahlil edildiğinde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Zafer-nâme'yi yazmış gibi gösterilen Fâzıl Paşa'nın seçilmesinin nedenini, Ziyâ Paşa'yı hicveden kıt'aya bağlayan bir yazar da, Paşa'nın yakınında bulunmuş Nâzım Paşa'dır. Nâzım Paşa, anılarında, Zafer-nâme'den söz ederken Fâzıl Paşa'nın kimliğini ve Ziyâ Paşa'nın bu kişiyi neden tercih ettiğini şöyle açıklamıştır:

Bu izmit Mutasarrıfı Fâzıl Paşa kimdir? Ve Ziyâ Paşa Zafer-nâme'yi niçin bu zatın ağzından söylemiştir?

Yeni Osmanlılar'ın yani Ziyâ ve Kemâl Beylerle rüfekası Avrupa'ya firar edince, o zaman mutasarrıf mazûllarından olan, bu Bosnalı Fâzıl Paşa, Ziyâ ve Kemâl Beylerin aleyhinde bir kıt'a yazarak Âlî Paşa'ya takdim etmiş. Âlî Paşa'nın Yeni Osmanlılar'dan ne kadar nefret ettiğine bakınız ki, onların aleyhine bir kıt'a söyledi diye Fâzıl Paşa'yı, caize olarak izmit mutasarrıflığına tayin etmiş.

Bosnalı Fâzıl Paşa'yı izmit'e mutasarrıf yapan bu kıt'anın, hatırdaki kalan bir beyti şöyledir:

"Her Kemal'in olur elbette zevâli bir gün

Ufku fikri cedin de Ziya'sı söndü" " (45)

Burada da görüldüğü gibi Ziyâ Paşa'nın Fâzıl Paşa'yı Âlf Paşa müntesibi olmasının yanısıra, kendisini ve Kemâl'i hicvetmesi dolayısıyla, Kasîde'nin şairi olarak gösterdiği anlaşılmaktadır. Yoksa onun cehaleti tercih nedeni olmamıştır.

b. Hayri Efendi

Tahmîs'in varsayılan şairi Sâlih Hayri Efendi Ayaş'ta doğmuştur (46). Gençliğinde İstanbul'a gelen Hayri Efendi, Hocapaşa semtinde bir yazıcı dükkanı açmış; 1840 yılında Karantina Kitabeti'ne girmiştir (47). On dokuz yıl bu görevde çalıştı (48). Özellikle Yusuf Kâmil Paşa'nın yakınında bulunan ve Zafer-nâme'de bildirildiğine göre Karantina Kitabeti'nden emekli olan Hayri Efendi, Türk Hayri olarak da bilinirmiştir.

Yeni Osmanlılar Tarihi'nde işi gücü paşalara giderek dalkavukluk yapmaktan ibaret olan zavallı bir adam olarak nitelendirilen Türk Hayri (49), Zafer-nâme'de bildirildiğine göre bu dalkavukluğunun karşılığında beş bin kuruş aylıkla emekli olmuştur (50).

Hayri Efendi'nin şiirleri divan haline getirilmemiştir. Ancak basılmadığı halde, önemli bir eser olan "Hayr-âbâd" adlı manzum tarihi vardır (51).

İbnülemin, Hayri Efendi'nin şairliğini ve özellikle Hayr-âbâd'ını dikkate değer bulmuştur. Bu yüzden Hayr-âbâd'ı

(45) "Bir Devrin Tarihi", Cumhuriyet, 20 Kanunısani 1932, 7 numaralı tefrika

(46) İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, C.II, s.600

(47) A.g.e., s.600

(48) A.g.e., s.601

(49) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.215

(50) Zafer-nâme, s.28

(51) İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır ..., s.602

Hayri Efendi'ye yakıştırmayan Kemâl Paşazâde Sait Bey'i eleştirmiştir (52).

Hayri Efendi'nin, tarihçiliği Zafer-nâme'de de Hüsnü Paşa ağzından alaya alınır ve onun tarih yapmak sevdasına düştüğü; ancak "târîh-gûylukla" kanaat eylediği yazılır (53). Hayri'nin "târîh-gûylukla" kanaat eylemediği, Kırım Savaşı nedeniyle yazdığı Hayr-âbâd'dan anlaşılır.

Hayri Efendi'nin biraz saf olduğunu göstermek üzere, şöyle bir olay anlatılmaktadır: Zafer-nâme'nin ortaya çıkması üzerine, bir söylentiye göre Âlî Paşa'ya(54) ve bir söylentiye göre ise Hüsnü Paşa'ya(55) koşarak; bunu kendisinin yazmadığını büyük yeminlerle anlatmaya çalıştığı; bunun üzerine Âlî Paşa'nın (veya Hüsnü Paşa'nın):

"Telaş etme Hayri Efendi"... , "sen bunu kendin yazdığını ileri süreceksin, kendinden başka inandıracak kimse bulamazsın; müsterih ol" (56)

dediği meşhurdur.

Hayri Efendi'nin tahmîsçi seçilmesinin nedeni onun, Fâzıl Paşa'da da olduğu gibi, cehaleti değildir. Hatta onun saflığı da buraya seçilmesinin nedeni olamaz. Çünkü bunun çok baskın iki nedeni vardır:

Hayri Efendi'nin, özellikle Yusuf Kamil Paşa'ya olan yakınlığı bilinmektedir. Ayrıca, Âlî Paşa'ya da dalkavukluk derecesinde bağlı bulunduğu kaynaklarda yazmaktadır (57). Hatta İbnülemin'in, bu hususta Dahiliye Nezareti Evrak Müdürü Ali Haydar Bey'den naklettiği bir anektod oldukça

(52) Age.., s.602 vd.

(53) Zafer-nâme, s.168

(54) Ebüzziyâ Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.215

(55) İbnülemin Mahmut Kemâl in al, Son Asır ...,C.II, s.602

(56) Ebüzziyâ Tefvik, Age., s.215

(57) Age.., s.215

öğreticidir:

Bir gün Tasviri Efkâr Matbaasına gittim. Şinasi Efendi, Kemâl Bey, Hayri Efendi ile diğer birkaç zatı orada buldum. O günlerde "Niçe âkilde cinnet vardır" mealinde bir gazel söylemiştim. Kemâl Bey, Hayri Efendi'ye hitaben "Ali Haydar Bey'in bir gazeli var, okusun da nazire söyle" demesile gazel okundu. Hayri Efendi bu gazel, Âlî Paşa'ya tariz maksadile tanzim olunduğuna zahib olarak söylenmeye başladı, söz uzadı. Hayri Efendi Kemâl Bey'e "Âlî Paşa Efendimiz hakkında söz söylemek senin hakkın değildir." dediğinden müşafehe münazaaya tahassül etti." Durunuz hocaya müracaat edelim, davayı faslettirelim" dedim. Şinasi Efendi mutadı vechile hafif hafif gülerek -"Davayı nasıl fasledeyim? Biri (Kemâl) muannid ve serkeş, diğeri (Hayri) mütebasbıs ve mütezelzil" dedi. (58)

Hayri Efendi'nin Âlî Paşa dalkavukluğuyla meşhur olduğu; Âlî Paşa'yı her ortamda savunduğu yukarıdaki anektoddan da anlaşılıyor. Ziyâ Paşa'nın bu zatı seçmesindeki bir neden herhalde budur.

Asıl Hayri Efendi'nin Ziyâ Paşa'ya karşı, Fâzıl Paşa'ninkine benzer bir eylemi vardır; kanımca baskın neden bu olmalıdır. Hayri Efendi'nin de Suavi, Kemâl ve Ziyâ Beylerin Avrupa'ya kaçmaları üzerine, yazdığı bir tarih kıt'ası dolayısıyla Zafer-nâme şairleri içine alındığı söylenebilir:

Küskünüz biz vükelâya diyerek bazı sefih
Savuşup Paris'e birbirine oldu dünbâl
Yaptı târih bir eksikli firârîler için
Be meded kaçdı Süaviyû Ziyâ Beyle Kemâl (59)

Ziyâ Paşa ve arkadaşlarının "sefih" olarak

(58) İbnülemin Mahmut Kemâl in al, Son Asır . . . , 603 vd.

(59) A.g.e., s.602

nitelendirilmeleri, şairimizin kinini çekmiş olmalıdır. Yazar, Hayri Efendi'den Zafer-nâme'de, oldukça aşağılayıcı ifadelerle bahseder. Özellikle yazdığı tarih kıt'ası yüzünden "tekaüd" maaşı aldığını iki kez vurgular. Bütün bunlar, Hayri Efendi'nin tahmîşçi olarak seçilmesinin nedeninin, onun Âlî Paşa'nın yordakçısı olmasının yanında, asıl Ziyâ Paşa ve arkadaşlarını hicvetmesi olduğunu gösteriyor.

c. Hüsnü Paşa

Şerh'i yazmış gibi gösterilen Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa, Zafer-nâme yazarları içinde, kuşkusuz, en renkli kişiliğe sahip olanıdır. Devletin çeşitli kademelerinde görev yapması, Zaptiye Müşirliği sırasında yaptığı icraat, Yeni Osmanlılarla olan ilişkisi, Âlî Paşa'ya olan bağlılığı hemen dikkati çeken özellikleri olarak sayılabilir.

Hüseyin Hüsnü (Paşa) aslen Moralıdır (60). Ebüzziyâ, Hüsnü'nün Zaptiye Müşiri Pepe Mehmet Paşa'ya intisap ettiğini; Rumeli vilayetlerinde uzun süre valilik yaptığını bildiriyor (61). İbnülemin ise Hüsnü Paşa'dan bahsettiği bölümde, onun Tırhala kaymakamlığı, Tırhala mutasarrıflığı, Yanya valiliği (1858), Girit, Selanik ve sonra tekrar Yanya valiliği yaptığını söylüyor (62).

1864'te Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd ve Bursa Valisi olduktan sonra 1869'da Zaptiye Müşiri olmuştur. Ebüzziyâ Tefvik, Hüsnü Paşa'nın eşkiya tavırlı bir adam olduğunu da söylemeyi ihmal etmemiştir:

• .

"Zaten doğrusunu söylemek gerekirse, kendi de eşkiya tavırlı bir adamdı. Sağı solu belli olmazdı. Bir mes'eleyi memleketin ve milletin yararına biliyorsa, onu gerçekleştirmek ve kötülerin kökünü

(60) Ebüzziyâ Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.204

(61) Age., s.204

(62) İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, Son Asır..., C.II, s.664

kazımak için fazla ince eleyip sık dokumaz, gerekiyorsa o uğurda kanun ve nizamları da rahatlıkla çiğnerdi. Hâsılı, böyle konularda delicesine denecek bir cesarete sahipti." (63)

Hüsnü Paşa, zaptiye nazırlığı sırasında, özellikle Yeni Osmanlılara karşı oldukça sert tedbirler almış; Avrupa'dan gönderilen Muhbir ve Hürriyet gazetelerinin dağıtılmasını engellemeye çalışmıştır. Hatta Mustafa Fâzıl Paşa tarafından bu gazeteleri dağıtmaya memur edilen Yunan teb'asından Yorgi İsfendalis adlı bir kitapçıya rüşvet vererek gazetelerin dağıtılmadan kendisine teslim edilmesini sağlamak istemiştir. Ancak kitapçı gazetelerin yarısını teslim etmiş; geriye kalanları ise fahiş fiattan satmayı sürdürmüştü (64).

Zafer-nâme Şerhi'nde de Hüsnü Paşa, Muhbir, Ulûm ve Hürriyet'i yurda sokturmamak için nasıl uğraştığını; ama bunu başaramadığını anlatmıştır (65).

Âli Paşa, 1871 yılında öldükten, yerine de Mahmut Nedim Paşa sadrazam olduktan sonra, bu görevden alınıp sürgüne gönderilmiştir. 1872 Ağustosunda da affedilerek İstanbul'a dönmüştür.

Midhat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Konya, Bursa ve Pizren valiliğine tayin olunmuş; 1874'te de tekrar Zaptiye nezaretine "nasb olunmuştur." (66)

1876'da üçüncü defa Yanya Valisi olmuş; 1877'de orada ölmüştür (67).

(63) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni..., s.204

(64) Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemâl'in Hususi Mektupları, C.I, s.190 (Ali Suavi'nin Yeni Osmanlılar Tarihi'nden yaptığı iktibastan özet)

(65) Zafer-nâme..., s.26-27

(66) İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, Son Asır..., C.II, s.664

(67) Aynı yer

Hüsnü Paşa, sanat hayatında fazla tanınmış bir şahıs değildir. Ancak İbnülemin'e göre "Ne ilim ve şiir ve kitâbete intisâbı vâfirdir, ne de cehaletle şühreti vardır." (68)

Zafer-nâme'de de adından söz edilen "Nefs-i emmâre" redifli tanınmış, uzun bir kasidesi bulunmaktadır (69).

Hüsnü Paşa'nın seçilmesinin nedeni ise, İbnülemin'in de söylediği gibi, onun cehaleti olmayıp Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerine oldukça şiddetli davranması olmalıdır. Onun Avrupa'dan gelen yayınlar konusunda epeyce mücadelesi olduğu bilinmektedir.

Bunun ötesinde, Ziyâ Paşa'ya karşı daha fazla tepkisi olduğu da söylenebilir. Namık Kemâl'in Hürriyet'ten ayrılması üzerine, vatan şairini İstanbul'a getirtmek için epey çalıştığı görülmektedir(70). Fakat Ziyâ Paşa'ya karşı müsamahasızdır. Namık Kemâl'e yazdığı mektuplardan birinde, Kemâl'in arkadaşlarıyla birlikte yurda dönebileceğini; fakat Londra'da haklarında dava açılmış bulunan Ziyâ Paşa, Reşad ve Mehmed Beyler'in bu haktan mahrum olduklarını ima eder (71).

Hüsnü Paşa'nın o dönemde oldukça renkli bir kişiliğe sahip bulunduğu; şiddetli yönetim tarzı yanında Âlî Paşa'ya aşırı bağlılığı da kaynaklarda yer almaktadır. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın bu ünlü zaptiye müşirini Zafer-nâme'nin serhçisi olarak göstermesi, son derece yerinde bir seçimdir. Çünkü böylece hem Cemiyet'e karşı şiddetli muamelesi görülen zaptiye müşiri rezil edilecek hem de Âlî Paşa'nın yakın çevresinin ne çapta insanlardan meydana geldiği ortaya konacaktır.

Kısacası Ziyâ Paşa, bu eserde özne durumuna getirdiği kişileri, kendisiyle olan ilişkilerine, eski bir

(68) İbnülemin Mahmut Kemâl inâl, Son Asır..., C.II, s.665

(69) Açe..., s.665

(70) Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemâl'in..., C.I, s.214-216

(71) Açe..., C.I, s.665

hesaplaşmanın sonucuna ve Jön Türk hareketine karşı tutumlarına göre seçmiştir.

3. Hedef Kişiler

Zafer-nâme, bilindiği gibi, Ziyâ Paşa'nın ebedî düşmanı Âlî Paşa üzerinde yoğunlaşmış bir hiciv eseridir. Girit isyanının bastırılması sırasında Âlî Paşa'nın eylem tarzını hicvetmek amacıyla yazılan eserde, eser incelendiği zaman da görüleceği üzere, Âlî Paşa'ya ait hiçbir özellik gözardı edilmemiştir. Bu bakımdan ana hedef olan Âlî Paşa'nın hayatı, Türk tarihi araştırmalarından yola çıkılarak, ele alınmalıdır. Ayrıca Ziyâ Paşa ile olan ilişkisinin boyutları da değerlendirilmelidir. Böylece şairimizin hedefini hangi noktalardan hicvettiği ele alındığında, tarihsel gerçeklikle hicvin dünyası arasındaki farklar daha iyi anlaşılacaktır.

Asıl hedef Âlî Paşa olmakla birlikte, Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın çevresinde bulunan başka kişilerin de hiciv oklarına maruz kaldıkları görülmektedir. Âlî Paşa kadar olmamakla birlikte, Paşa'nın yakın çalışma arkadaşı Fuâd Paşa, Yeni Osmanlılar'ı yarı yolda bırakarak İstanbul'a dönüp Âlî Paşa'nın hizmetine giren ünlü Mustafa Fâzıl Paşa, Vehbî Molla, Saîb Bey, Billûrî Mehmet Efendi, Ömer Fâiz Efendi, Halil Bey, Mümtâz, Cerîde-i Havâdis sahibi Çörçil, Mütercim Rüşdî Paşa, (Ahmet) Vefik Efendi (Paşa), Namık Paşa, Cemil Paşa, Yusuf Kamil Paşa, Cevdet Paşa, Safvetî Paşa, Hurşid Paşa, Sâdık Paşa, Şirvanlı Paşa, Said Efendi, Arifî Bey, Teşrifatçı Kâmil Bey, Halil Bey gibi, dönemin devlet bürokrasisinde önemli rolleri olan şahısların da hiciv amacıyla adlarının anıldığı görülmektedir.

Hicvedilen kişiler içinde Âlî Paşa'dan sonra, en çok Fuâd Paşa ve Mustafa Fâzıl Paşa'dan söz edilmiştir. Yukarıda sayılan kişilerden çoğunun, sadece Âlî Paşa'yla, ideale aykırı bir ilişki içerisinde olduklarından dolayı adlarının anıldığı görülmektedir. Bu yüzden, özellikle üzerinde durulan kişilerle ilgili bilgi vermekle yetinilecektir.

a. Âlî Paşa

Tanzimat döneminin üç büyük sadrazamından olan Âlî Paşa, 23 Rebî'ü'l-evvel 1230= Şubat 1815 tarihinde İstanbul'da Mercan'da Mercan Ağa Camii'ne bakan bir evde doğmuştur(72). Asıl adı Mehmet Emin'dir.

Babası Mısırçarşısı aktarlarından olan Âlî Rıza Efendi'dir(73). Âlî Rıza Efendi'nin dükkânı Bahçekapısı'na baktığı için, ücretle bu kapıyı açıp kapadığından, Âlî Paşa'nın muhalifleri bunu aleyhte bir öge olarak kullanmıştır. Ona "Kapıcızâde" denilmesinin nedeni de budur(74).

Yoksul bir aileden gelmesi yüzünden sistemli bir eğitimden geçmemiştir. Ongunsu, onun Arapça öğrenimini, geçim derdi yüzünden yarım bıraktığını iddia etmiştir (75).

Henüz on beş yaşındayken eğitimini yarım bırakarak Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne "çerâğ" olmuştur. Burada çalıştığı sıralarda Tercüme Kalemî memurlarına Fransızca dersleri veren Georges Sardoux'nun derslerini izlemiş; yine Ebüzziyâ'ya göre, Mustafa Reşid'le tanışmasını bu zat sağlamıştır.

Kısacası, Abdurrahman Şeref'in de dediği gibi "tahsîli gayr-i muntazam ve perâkende"dir (76). Kendi kendini yetiştirmiş; Arapça ve Farsça'yı olduğu gibi Fransızca'yı da kendi gayretiyle, aldığı özel derslerle öğrenmiştir. Fransızca'yı özenli kullanmasıyla tanınmaktadır.

Kalem'de, o devirde âdet olduğu üzere, emsâline üstünlüğü dolayısıyla, Âlî Mahlası verilmiştir (77).

(72) A.H. Ongunsu, "Âlî Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C.I, s.335

(73) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s.88

(74) Ebüzziyâ Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.221

(75) A.H. Ongunsu, "Âlî Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C.I, s.335

(76) Abdurrahman Şeref, Age., s.88

(77) Age., s.88

Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nden Tercüme odasına tayin edilmiş (1833); 1835'te Avusturya İmparatoru I.Ferdinand'ın tahta çıkışını tebrik için Viyana'ya gönderilen Ahmet Fehri Paşa maiyetinde Viyana'ya gitmiş ve orada bir buçuk yıl kadar kalmıştır.

1838'de Londra büyükelçiliğine tayin olunan Mustafa Reşid Paşa'yla beraber, sefaret müsteşarı olarak Londra'ya gitmiş, Reşid Paşa'nın Paris'e geçmesi üzerine maslahatgüzar olarak Londra'da kalmış; aynı yıl Abdülmecid'in cülusunun hemen ardından Reşid Paşa'yla birlikte İstanbul'a dönmüş ve Dîvân-ı Hümâyûn tercümanlığına devam etmiştir (78).

Abdülmecid'in tahta çıkışının üzerinden henüz dört ay gibi kısa bir zaman geçmişken Tanzimat Fermanı ilan olundu (3.11.1839). Fermanı okuyan Reşid Paşa, yeni devlet adamı anlayışının da bir örneği idi. Çevresine de yetenekli ve geleceğin devlet adamı olacaklarına inandığı gençleri topluyordu. Âlî Paşa da bu gençlerin başta gelenlerindendi.

Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığı sırasında, henüz yirmi altı yaşındayken Londra büyükelçiliğine atanmıştır. Bu görevde üç yıla yakın bir süre kalmıştır.

İstanbul'a dönüşünde Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi (1845). Hâriciye nazırı Şekib Paşa'nın görevli olarak Mısır'a gönderilmesi üzerine Hâriciye nezaretine vekaleten bakmış; bu göreve Paris büyükelçisi Reşid Paşa getirilince de; Paşa İstanbul'a gelinceye kadar nazırlığın işlerini Âlî Efendi yürütmüştür.

1846'da birinci kez sadrazamlığa getirilen Reşid Paşa, devletin ikinci büyük makamı olan Hâriciye nezaretine Âlî Efendi'yi asaleten atamıştır. yaptığı hizmet gözönünde tutularak 1848 yılında vezirliğe yükseltilerek müşirlik rütbesi verilmiştir (79).

(78) A.H. Ongunsu, "Âlî Paşa", s.335-336

(79) Agy., s.336

Üç ay sonra Reşid Paşa'nın sadâretten ayrılması üzerine, Âli Paşa da hariciye nazırlığından istifa etti. Reşid Paşa'nın aynı yıl tekrar sadrazamlığa getirilmesi üzerine ikinci kez hariciye nazırı oldu.

1851'de kurulan Encümen-i Daniş'e üye seçildi.

Reşid Paşa'nın, Tophane-i Âmire müşiri Damad Fethi Paşa ile anlaşmazlığı üzerine sadrazamlıktan azledilmesi üzerine, henüz otuz sekiz yaşındayken 1852'de ilk kez sadrazamlığa getirildi (20 Şevvâl 1268). Hariciye nezaretine Keçecizâde Fuad Efendi'yi getirdi. Bu sadrazamlığı yaklaşık iki ay sürdü. Fransız yanlısı bir politika izlemesinin Rusya ile ilişkileri gerginleştirmesinden çekinilerek azledildi.

23 Kasım 1854'te Reşid Paşa yeniden sadrazam olunca Âli Paşa'yı hariciye nazırlığına atadı. Kendisiyle birlikte hareket eden Fuad ve Mütercim Rüşdi Paşalarla Reşid Paşa'dan daha farklı bir birlik oluşturan Âli Paşa, Tanzimat bürokratlarının uzaklaşmaması için olsa gerek, Reşid Paşa'yla işbirliğine devam etmiştir.

Kırım Savaşı'nın sonuçlanması üzerine; anlaşma şartlarını >kararlaştırmak üzere toplanan Viyana Konferansı'na murahhas üye olarak Âli Paşa'nın katılması uygun görüldü (18.3.1855). Reşid Paşa'nın İngiliz yanlısı bir politika izlediğinin ve konferansın Fransa aleyhine sonuçlanması arzusunda olduğunun açığa çıkması üzerine, Reşid Paşa, sadareten azledilmiş, yerine Viyana'da bulunan Âli Paşa getirilmiştir. Bu ikinci sadareti bir buçuk yıl sürmüştür. Paşa, bu süre içinde iki önemli icraat yapmıştır. Bunlardan ilki 18 Şubat 1856'da ilan olunan "Islahat Fermanı"dır. İkincisi ise 30 Mart 1856'da imzalanan Paris anlaşmasına imza koymasındır.

Islahat Fermanı ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan gayr-ı müslim azınlığa, devlet memuru olabilme, orduda görev alabilme, bazı vergilerden muafiyet, taşra meclislerinde nüfusa göre temsil gibi önemli haklar getiriliyordu.

Ferman epey tartışılmış, hem Müslüman ahali hem de gayr-ı müslim tebaa Ferman'ın çeşitli hükümlerine tepki göstermişlerdir. Fakat, Ferman'la, Osmanlı Devleti, Avrupa'dan gelen, azınlık hakları konusundaki baskıları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Ferman'ın yayımlanmasının zorunlu olduğu, bugün bilim adamları tarafından kabul edilmektedir (80).

Kırım Savaşı'nı sona erdiren anlaşmanın imzalandığı Paris Konferansı'na katılan Âlî Paşa'nın politik bir başarı kazandığı söylenmektedir (81). Anlaşmayla Karadeniz'in silahtan arındırılması karara bağlanıyordu. Paris Konferansı öncesi azınlıklara birtakım haklar getiren Islahat Fermanı'nı yayınlayarak, Batılı ülkelerin azınlıklar konusunda Anlaşma'ya bir madde koymalarını engellemesi, politik bakımdan oldukça önemli bir öngörü olarak kabul edilmiştir.

Paris Konferansı'nda bir sonuca bağlanamayan Eflak-Boğdan sorunu yeniden patlak verince Âlî Paşa, İngiliz elçisinin şikayeti üzerine sadarettten azledilmiş; yerine Reşîd Paşa getirilmiştir. Böylece Tanzimat'ın bu iki büyük devlet adamı, bir bakıma, rakip durumuna geliyordu. Nitekim Batı'ya yönelik politikada Reşîd Paşa'nın İngiltere, Âlî ve Fuâd Paşaların Fransa yanlısı olmaları, ortadaki karşıtlığı ve çekişmeyi daha da belirginleştiriyordu.

22 Ekim 1857'de Mustafa Reşîd Paşa son kez sadrazamlığa getirildi. Paşa'nın 7 Ocak 1858'de ölümü üzerine Âlî Paşa üçüncü kez sadrazamlığa atandı.

Saray masraflarının kısılması yolundaki imalarından padişahın rahatsız olması üzerine azledildi (18 Ekim 1859) ve yerine Kıbrıslı Mehmet Ali Paşa getirildi.

14 Temmuz 1861'de altıncı defa hariciye nazırı olmuştur. Bu sırada Abdülmecid ölmüş, yerine kardeşi Abdülaziz tahta.

(80) İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul 1987, s.91-92

(81) Yılmaz Öztuna, Âlî Paşa, s.37-39

çıkıştır. Yeni padişah çok kısa bir zaman sonra Âlî Paşa'yı sadrazam yapmıştır. Paşa dört aya yakın bir süre sonunda azledilmiş; yerine Fuâd Paşa sadrazam yapılmış; Âlî Paşa da hariciye nazırı olmuştur.

Âlî Paşa'nın sadarettten uzaklaştırılmasında Ziyâ Bey'in etkisi olduğu söylenmektedir⁽⁸²⁾. Ancak Ziyâ Bey'in de istediğine tam ulaşamadığı, kendisinin saraydan uzaklaştırıldığı bilinmektedir.

1867'de Mütercim Rüşdî Paşa istifa edince Âlî Paşa beşinci defa sadrazamlığa getirildi. Sırp ve Girit isyanları da tam bu sıralarda başladı. Ordunun iki sorunla birden uğraşamayacağıının anlaşılması üzerine, başta Belgrad olmak üzere Sırbistan'daki Osmanlı kaleleri Sırp'lılara bırakıldı; bu kalelerde sadece Sırp bayrağı yanında Osmanlı bayrağı dalgalanacaktı.

Âlî Paşa'nın bu çözüm şekli, Osmanlı kamuoyunda tepki yaratmış ve hayalkırıklığı yaşanmıştır⁽⁸³⁾.

Sadrazam asıl gayretini Girit isyanını bastırmak yolunda harcamıştır. Gönderilen valilerin sorunu çözememeleri, Yunanistan'ın isyancılara sürekli yardım göndermesinin engellenememesi üzerine, Âlî Paşa bizzat Girit'e gitmiştir (2 Ekim 1867).

Girit'te kaldığı beş ay süresince, sorunu diplomatik yollarla çözmeye çalışmış; önce genel af çıkarmış ve böylece tansiyonun düşmesini sağlamayı başarmıştır. Kısa süre sonra da Girit'te halklar arasındaki hukuku düzenleyen bir ferman yayımlamıştır⁽⁸⁴⁾. Buna göre Girit valisini Osmanlı hükümeti atayacak; valinin biri Rum biri Müslüman iki muavini olacak; adanın mutasarrıf ve kaymakamları Rumlar ve Müslümanlar arasında eşit olarak paylaşılacak; Girit halkı, iki yıl

(82) M.Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ... s.29 vd.

(83) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 15-17

(84) Age., s.28-30

süreyle vergiden muaf olacak; resmî yazışmalarda Türkçe'nin yanında Rumca da kullanılabilecekti. Böylece Ada'daki Rum ve Müslüman ahalinin belli ölçüde eşit hukuka sahip bulunduğu kabul edilmiş oluyordu.

Reformları yürütmekle Hüseyin Avni Paşa'yı görevlendirerek 29 Şubat 1868'de İstanbul'a döndü. Yeni Osmanlılar'ın Girid'i verdiği iddialarına karşın, Âlî Paşa'nın zamanın şartlarında Girid'i kurtardığı söylenebilir (85).

Fermanla Yunanistan'ın itiraz noktaları engellenmiş; Paris anlaşmasında da, Osmanlı Devleti aleyhinde bir kararın çıkmaması sağlanmıştır.

Mısır valisi İsmail Paşa'nın nüfuzunu artırma çabalarını engellemeye çalışmıştır. Hidivin kendi adına dış borç almasına, kendine bağlı ordu kurma çabalarına, Avrupa'ya ısmarladığı zırhlıların Mısır'a gitmelerine set set çekmeyi başarmıştır (1869).

1869'da Fuad Paşa'nın ölümü üzerine, hariciye nazırlığına da kendisi bakan Âlî Paşa, epeyce yorulmasına ve tüberküloz hastalığına yakalanmasına rağmen devlet işlerinden elini çekmeye yanaşmamıştır.

7 Eylül 1871'de Bebek'teki yalısında ölmüş; Süleymaniye Camii yanına defnedilmiştir (86).

Âlî Paşa, kendisini ziyaret eden bir Fransızın gözûyle şöyle tasvir edilmiştir:

"Âlî Paşa, yaşından fazla görünür, kendisi kısa boylu, biraz tıknazcadır. Saçlarına kır düşmüş ise de çehresinin hatları gayet mevzun, burnu ince ve dudaklarının kenarında daimî bir tebessüm vardır. Gözleri ise gayet halâvetli ve mânidardır.

(85) İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.189

(86) A.H. Ongunsu, "Âlî Paşa", *İslâm Ans.*, C.I, s.339

Hakikaten Âlî Paşa'nın gözleri gibi, güzel gözler diyarı olan bu memlekette pek az bulunur. Sadrazam söz söylemekten ziyade dinlemeyi sever ve gerek dinlesin, gerekse konuşsun gayet edebane ve âdeta mahcubâne bir vaziyet alır. Daima geride bir köşede oturur, gözlerini pek az kaldırır. Ellerini dizleri üzerine uzatarak başını bir tarafa eğer ve bu vaziyet ile söylenen sözleri kemali sabırla dinler. Bu hal ve tavrına mukabil Âlî Paşa pek fevkalâde bir şiddeti zekâya, büyük bir nüfûzu nazara mâliktir. Fransızcaya son derece vukufu olup gayet mükemmel yazarsa da esnâyı mükâmelede ağır konuşur ve daima doğru tabirlerle meramını ifade etmeyi sevdiği için bazan bir kelimeyi lüzumundan fazla bir müddet arar." (87)

Abdurrahman Şeref de onun "ufak tefek ve nahîfü'l- bünye ve nutken ve hulken cerbezeden mahrûm" olduğunu söylüyor (88). Herkese karşı gâyet resmi olduğu, setresinin her zaman ilikli bulunduğu, yanına bir kalem efendisi bile girse ayağa kalkar gibi yaptığı; buna karşılık herkesin de kendi yanında elpençe divan durmasını beklediği, hafiflikten ve laubalice davranışlardan nefret ettiği yine aynı yerde anlatılmıştır.

Âlî Paşa'nın, ciddiyete aşırı önem vermesi, resmîyetten hiç uzaklaşmaması padişahla olan ilişkilerine de yansımış; Sultan Abdülaziz'in resmîyetten uzak giyimine karşı bile, usulünce tepki göstermiştir (89).

Âlî Paşa, Bâb-ı Âlî'nin, saray karşısındaki saygınlığını güçlendirmiş; Reşîd Paşa tarafından başlatılan Bab-ı Âlî'nin konumunu sağlamlaştırma çabalarını devam ettirmiştir. Sultan Azîz'in onun otoritesinden çekindiği ve sıkıldığı kesindir. Ancak padişah, Osmanlı ülkesinde onun yerini dolduracak çapta

(87) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.125

(88) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s.90

(89) Age., s.92

bir bürokrat olmadığının farkındadır (90).

Dış politikada aşırı Fransa yanlısı bir tutum içinde olması, zaman zaman eleştiri konusu olmuştur. Özellikle Yeni Osmanlılar, bu yönünü epey eleştirmişlerdir. Ancak o günün şartlarında Osmanlı İmparatorluğunu ezecek güçte olan Avrupa'nın, kendi içinde anlaşamayan güçlü devletlerinden birine yakınlaşmak bir zorunluluktur. Fransa da dönemin en güçlü devletlerinden birisiydi. Bu yüzden, Âli Paşa'nın ve diğer Tanzimat devlet adamlarının Batılı devletlerden birinin yanında yer almalarını, Osmanlı Devletinin devamını koruma hareketi olarak değerlendirmek mümkündür.

Avrupa'da yaygın bir şöhretinin bulunduğu; Osmanlı tarihiyle uğraşanların büyük kısmı kabul etmektedir. Londra büyükelçiliği Paris Kongresi, Viyana Kongresi sırasındaki diplomatik eylemleri, Batılı diplomatlar tarafından takdir edilmiş; ayrıca azınlıklar ve Girit sorununu çözme şekli Âli Paşa'nın Avrupa'dan olumlu tepkiler almasına yol açmıştır.

İç politikada muhafazakârdır. Muhafazakârlığı, Tanzimat katşılığı olarak anlaşılmamalıdır. Tanzimatın yapmak istediklerine Âli Paşa da sonuna kadar katılmaktadır.; fakat Reşid Paşa kadar radikal bir reformcu değildir. Reşid Paşa'nın başlattığı yenilikleri, aşırı ihtiyatlı bir yapısı olduğundan yavaşlatmıştır(91). Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ikinci ıslahat fermanı onun eseridir.

Islahat Fermanı, azınlıklara verdiği haklar yüzünden bugüne kadar epeyce eleştiriye uğramıştır. Ancak Islahat Fermanı'nın Batı ile ilişkiye girmek zorunda kalan ve Batı uygarlığının üstünlüğünü kabul etmiş bir devletin Batıdaki hukuk anlayışına uygun atılımlar yapma mecburiyetinin bir sonucu olduğu da söylenebilir. O dönemin şartlarında Batı ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıkları

(90) Ali Rıza-Mehmet Galib, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s.39-40

(91) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s.95-96

kışkırtmalarının ülkeyi parçalanmaya götürmesini, bir süre engellemiştir.

Mısır sorununda İsmail Paşa'ya ödün vermeyen bir siyaset izlemesi, Girit sorununun, o şartlarda, olabilecek en iyi bir şekilde çözümlenmesi, hep Âlî Paşa'nın olumlu icraatı olarak değerlendirilebilir. Bunların, muhalifleri tarafından eleştirilen icraat olduğunu da unutmamak gerekir. Ayrıca Âlî Paşa'nın ülke içinde yaptığı yeniliklerin sadece Batı ülkelerine göstermek için gerçekleştirildiğini söyleyenler de vardır (92).

Âlî Paşa'nın en çok eleştirilen yönlerinden birisi kindar oluşudur. Kendisine yapılan hiçbir hatayı affetmediği, boyutuna göre cezalandırdığı söylenmektedir (93). Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile olan ilişkisinde de, bu kinciliğinin belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir.

Ayrıca Âlî Paşa'nın adam yetiştirme konusunda da başarısız olduğu; kendisinden sonra imparatorluğu idare edecek bir adam yetiştirmemiş bulunduğu kaydedilmektedir. Gerçekten de ölümünden sonra, Reşid -Alî ve Fuad Paşa'ların gerçekleştirdikleri yenilikler kesintiye uğramıştır. Oysa Osmanlı sistemi, bu tarz adam yetiştirme geleneğine sahipti; Reşid Paşa, nasıl kendisi de dahil, pek çok gencin elinden tutmuşsa, Âlî Paşa'nın da aynı şekilde gençleri koruması, onları politika mesleğinde yetiştirmesi lazımdı. Ne yazık ki, Âlî Paşa, kimseyi yetiştirmemiştir.

Ölümüyle Osmanlı İmparatorluğu, çok şey kaybetmiş; sarayla kurduğu protokol sistemi ortadan kalktığı gibi, devleti yönetenler onun kadar zeki ve dirayetli olmadıklarından; imparatorluk bir daha toparlanamayacak şekilde sarsılmaya başlamıştır.

(92) H. Ongunsu, "Âlî Paşa", İslâm Ansiklopedisi, C.I, s.338

(93) Ebüzziyâ Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.222-223

Zafer-nâme'de hicvin ana odağı, her zaman Âlî Paşa'dır. Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme gibi bir eser ortaya koyması için arada çok önemli düşmanlıkların olması gerekir. Sadece Zafer-nâme değil, Hürriyet'teki yazılarında, Arz-ı Hâl'de ve Rû'yâ'da da ana eleştiri noktası her zaman Âlî Paşa olmuştur. Şiirlerinde bile, zaman zaman Âlî Paşa'nın hicvedildiğini görüyoruz.

Ziyâ Paşa'yı Âlî Paşa'ya karşı, böylesine düşmanlık boyutlarında reaksiyona itecek önemli nedenler olmalıdır. Bir şiirinde, Âlî Paşa'nın canına kastettiğini iddia etmesinde hangi nedenler rol oynamıştır? Ziyâ Paşa'nın biyografisinde bu sorunun cevabını bulmak mümkündür. Şimdi bu husumetin nedenlerini ve gelişim çizgisini sırayla izleyelim:

Ziyâ Paşa'dan sözeden kaynaklarda, Ziyâ Bey ile Âlî Paşa arasındaki anlaşmazlığın Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra, Âlî Paşa'nın sadarete getirilmesiyle başladığı konusunda görüş birliği bulunmaktadır⁽⁹⁴⁾. Gerçekten de, o sıralarda mabeyn katipliğinde bulunan Ziyâ Bey'in, yeni sadrazamı gözden düşürmeye çalıştığı bir gerçektir. Bunun nedenleri birazdan açıklanacaktır; fakat elimizde aradaki soğukluğun biraz daha önceye dayandığını ileri sürmeye fırsat verecek bir kaynak bulunmaktadır:

Nâzım (Paşa)nın, Ziyâ Paşa'nın yakınında bulunduğundan daha önce söz edilmişti. Şairle ilgili anıların bir yerinde yazar, sözü Ziyâ Paşa-Âlî Paşa anlaşmazlığına getiriyor. Gerçi olaylara daha çok Ziyâ Paşa'nın açısından yaklaşıyor; ama öyle de olsa, aradaki soğukluğun, Âlî Paşa hariciye nazırı, Ziyâ Bey Meclis-i Vâlâ'da beğlikçi iken Fransız çıkarları lehinde Osmanlı aleyhinde bir imza işinde Ziyâ Paşa'nın hariciye nazırına rağmen kağıdı imzalamamasından kaynaklandığını söylüyor⁽⁹⁵⁾.

(94) Krş. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.28 vd.; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır..., s.2031...

(95) Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", Cumhuriyet Gazetesi, Şubat 1932, Tefrika No:6

Nâzım Paşa, olayı Ziyâ Paşa'nın ağzından anlattığına göre, en azından Ziyâ Paşa'nın gözünde, husumetin başlangıcı Abdülaziz'in tahta çıkışından öncedir. Sultan Aziz'in cülusunu izleyen aylarda meydana gelen olaylar, bu çatışmayı daha da belirginleştirmiştir.

Ziyâ Paşa, yeni padişaha bir "kasîde-i Cülûsiyye" takdim etmiş ve padişahın "teveccühünü" kazanmıştır (96). Mabeyndeki görevine devam etmesine de izin verilmiştir.

Şair mabeynci, Mustafa Reşid Paşa'dan gördüğü ilgiyi Âlî Paşa'dan görememiştir. Bunda Nâzım Paşa'nın naklettiği olayın payı bulunabilir. Kindar bir kişiliğe sahip bulunduğu kaydedilen Âlî Paşa'nın, daha önce kendisini Fransız elçiliği karşısında küçük düşürdüğüne inandığı Ziyâ Bey'e karşı soğuk bir tavır takınmış olabileceği düşünülebilir.

Ayrıca Prof.Dr. Kaya Bilgegil'in de söylediği gibi, Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya tavır almasının nedeni, yeni sadrazamın "Reşid Paşa'ya nankörlük derecesine varan tutumundan" (97) dolayı da olabilir.

Aslında her iki neden de, çok önemli değildir ve bir hayat boyu sürececek bir düşmanlığın nedeni olmaktan uzaktır. Ancak bunları hareket noktası olarak kabul etmek durumundayız. Sonraki olaylar, aradaki ilişkiyi daha çapraşık bir hale sokacaktır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı her fırsatta padişaha kötülemiş; "onun memlekete ettiği fenalıkları" söylemiş(98). Amacının sadrazamı düşürerek kendi mevki'ini yükseltmek olduğu ileri sürülmektedir (99). "Âlî Paşa'nın mihamı ümuru tesri edemediği isnadiyle tahayyüli hicl ve tebeddüllâtdan istifâde

(96) M. Kaya Bilgegil; Ziyâ Paşa..., s.28

(97) A.g.e., s.28

(98) Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", Cumhuriyet, Tefrika No:7

(99) M. Kaya Bilgegil, A.g.e., s.28

emel"(100) eylediği, çeşitli kaynaklarda vurgulanmıştır. Bilgegil'in Mehmed Memduh'tan naklettiği bir olaya göre Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı gözden düşürmek için "ervân da'vet" seanslarından da medet ummuştur(101). Mehmet Memduh'un anlattıklarında, kalem arkadaşı bulunan Ziyâ Bey'e karşı bir kıskançlık havası sezilse bile, bu olayın gerçekleşmiş olabileceği söylenebilir. Tek başına bu bile, düşmanlığı Ziyâ Paşa'nın körüklediğini gösteriyor.

Ziyâ Bey, bu ruh çağırma girişiminin dışında da Âlî Paşa aleyhinde Padişah nezdinde telkinlerde bulunmayı sürdürmüştür. Ayrıca bazı kararların Ziyâ Bey'in etkisiyle çıktığı da anlaşılıyor (102). Bu durum, sarayın Bâb-ı Âlî'ye karşı haklarını sınırlamaya çalışan Âlî Paşa'nın, tabii, hoşuna gitmiyordu.

Aradaki çatışmayı körükleyen bir kişi de Sultan Abdülaziz'dir. Nâzım Paşa, anılarında, Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa aleyhindeki sözlerini padişahın hemen Âlî Paşa'ya yetiştirdiğini ileri sürüyor(103).

Bilgegil de, sadece padişahın değil "Mir'ât-ı Şu'ûnât sahibi Memdûh Bey gibi diğer mâbeyn katiblerinin de, pâdişâh yanında itibar sahibi olan Ziyâ Bey'i çekememek yüzünden, olanları ve söylenenleri bire bin katmak suretiyle Âlî Paşa'ya yetiştirmiş" olabileceklerini söylüyor (104). Böylece şairin aleyhinde hem sarayda hem de Bâb-ı Âlî'de birer grup oluşmuştur.

Ziyâ Bey'in telkinleri, semeresini vermiş ve Âlî Paşa, yukarıda biyografisinde söz edildiği gibi 1861'de dört aylık bir sadrazamlıktan sonra azledilmiştir. Yerine de Ziyâ Bey'in

(100) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır...*, s.2031

(101) M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa...*, s.29

(102) Age., s.30'da Bilgegil, Ziyâ Bey'in yazdıklarından, bazı kararlarda etkisi olduğu sonucunu çıkarıyor.

(103) Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", Cumhuriyet, Tefrika No:7

(104) M. Kaya Bilgegil, Age., s.30

sitâyîşle bahsettiği" Fuâd Paşa getirilmiştir.

Şairimiz, bu azil işinde kendisinin etkisini görmezden gelir. Hürriyet'e yazdığı bir yazıda (105), Paşa'nın göreve gelir gelmez akrabasını kayırması; Nevres Paşa'ya , devletin ihtiyacının olduğu ve Padişah'ın bile saray masraflarını kısma buyruğu verdiği bir zamanda, yüksek maaşlı bir görevi vermesi dolayısıyla azledildiğini ileri sürer. Ancak, böyle bir olay meydana gelmişse bile, bunu Pâdişâh'a aktaranın Ziyâ Bey olduğu, kolayca tahmin edilebilir.

Fuâd Paşa'nın sadâreti, Ziyâ Bey'in umduğu sonucu doğurmamış; yeni sadrazama kendi sâyesinde bu makamda oturduğunu hissettirince Fuâd Paşa'yı da karşısında bulmuştur(106). Fuâd Paşa'nın ve muhtemelen Âlî Paşa'nın da ısrarlı girişimiyle Ziyâ Paşa, uzaklaştırıldı. Nevres Paşa, "Şâh elinden mât olup çıktı Ziyâ" dizesinde bu olayı anlatmıştır(107).

Zeki ve hırslı Ziyâ Bey, böylece hayatının ilk ve belki de en önemli yenilgisini almış oluyordu. Bâb-ı Âlî diktatoryasının iki önemli sadrazamına düşmanlık beslemesinin en önemli nedeni, herhalde, bu Mâbeyn'den uzaklaştırılma olayıdır. Âlî Paşa için de bir saray kâtibi yüzünden sadraretten azledilmiş olmak, hazmedilmesi zor bir durumdur.

Saraydan uzaklaştırılması (1862), onun hayatında sıkıntıların başlamasına yol açıyor. Bundan sonra sürekli yeni görevler ve aziller, istifalar birbirini izleyecektir.

1862 Ocağında Zaptiye Müsteşarlığına, ardından on üç gün sonra Atina sefirliğine atanmış; ancak Yunanistan'daki karışıklık dolayısıyla Atina'ya gidememiştir (108).

"Akabinde kendisine mîr-i mîrânlık rütbesiyle Kıbrıs

(105) Hürriyet, 1869, S. 35, s. 2 vd.

(106) İbnülemin Mahmud Kemâl inâl, Son Asır..., s. 2031

(107) M. Kaya Bilgegil, Ziya Paşa ..., s. 31

(108) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâî, Dersaadet 1326, s. 11

mutasarrıflığı verildi. Bu mutasarrıflık süresince ünvanı paşadır."(109) Orada altı ay kalmıştır.

Ziyâ Paşa, bu ardarda gelen görevlerden Bâb-ı Âlî'yi sorumlu tutmuştur. "Rü'yâ"da bu olayı, Bâb-ı Âlî'ye yükleyici bir ifade kullanmıştır.

...Bâ'dehu ne tuhaf sebeble saraydan çıkışım ve ne münâsebetle gâh zâbtiye müsteşârı ve gâh Atina sefiri olduktan sonra rütbe-i mîr-i mîrânî paşalık ünvanı ile Kıbrıs'a gidişim ve orada altı yedi ay belâlara uğrayıp mu'ahheren bâ-irâde-i Seniyye Meclis-i Vâlâ'ya ve ba'dehu paşalık beğliğe tahvil ile beğlikçiliğe me'mûr oluşum....(110)

"Arz-ı Hâl"de de aynı düşünce ileri sürülmüştür:

...Ve ma'lûm-ı Şâhâneleri olan dürlü hiyei ve desâ'is ile ol hizmet-i müftehireden dûr edilerek zaptiye müsteşârlığına ta'yîn olundum. On üç gün mürûrunda uhde-i âcizâneme Atina sefâreti tevcih buyuruldu..."(111)

Ziyâ Paşa'yı Bâb-ı Âlî'ye ve özellikle Âlî Paşa'ya karşı katı muhalefet yapmaya iten nedenlerden biri kuşkusuz, bu sürekli görev değişikliği olmuştur. 1863'ten sonra, şairin İstanbul'da bulunması engellenmeye çalışılmış; Atina sefâreti gerçekleşmeyince, Kıbrıs mutasarrıflığına, sonra da Bosna müfettişliğine gönderilmiş; onu Amasya mutasarrıflığı izlemiştir. Kısacası, şairin Avrupa'ya kaçışına kadar geçen sürede sürekli payitaht dışında tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Üstelik bu memuriyetler sırasında hem kendisine hem de ailesine birçok bela musallat olmuştur.

Arz-ı Hâl'de bildirdiğine göre, Kıbrıs mutasarrıflığı sırasında, oranın havası dolayısıyla sıtmaya yakalanmış; bir

(109) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.32

(110) Ziyâ Paşa, Rü'yâ, Dersaadet 1327, s.3-4

(111) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.11-12

çocuğunu yitirmiş; babasının ölümüne tanık olmuş ve eşinin "esir-i firâş" olduğunu görmüştür (112). Bunlar, tamamiyle fiziki çevrenin ve insan tabiatının meydana getirdiği sonuçlar olmakla birlikte Ziyâ Paşa, kendisini Kıbrıs'a gönderenleri suçlamıştır.

Şairin önyargısını haklı çıkarırcasına, sonraki görevlerinde Bâb-ı Âlî'nin Ziyâ Paşa'yla uğraştığına tanık olunmaktadır. Bosna'da ve Amasya'da yaşadıkları bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.

Ziyâ Paşa, 1863 yılında Bosna vilayetini teftiş için görevlendirilir. Bu görev, Afif Bey adlı birine verilmişken, Saray'ın emriyle Ziyâ Paşa'ya uygun görülmüştür. Bâb-ı Âlî'ye yakınlığıyla tanınan tarihçi Cevdet (Paşa), Ziyâ Paşa'nın Bosna'ya varır varmaz uygunsuz ve yolsuz faaliyetleri yüzünden azledildiğini bildiriyor (113). Şairin, pek çok yolsuzluk yaptığını ima ediyor. Fakat, Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl'de, Bâb-ı Âlî'nin oyunları yüzünden istifa etmek mecburiyetinde kaldığını yazıyor (114):

...beğlikçilik kemâkân uhdemde kalmak üzre me'mûriyett-i mezkûreye kullarının ta'yîn ve tahsîs buyuruluşum şâyi'â-i mezkûreyi büsbütün te'kîd etmekle vükelânın canı başlarına sıçradı. Cereyân-ı ahvâlden istidlâl olduğuna göre zât-ı şâhânelerinin sebât ve fetânetleri icâbınca Efendimizi bu efkârdan sarf ü tahvile başka çâre bulmayıp bendelerinin ve bendeleri gibi hüsn-i nazar ve emniyet-i şâhânelerini Gazanmış ve bizzât re'y-i Hümâyunlarıyla intihâb edilmiş diğer teftiş me'mûrlarının dil-hâh-ı mülûkâneleri vechile hıdmet ibrâzına muvaffak olamamaları ve ol takdîrce lisân-ı hâl ile "işte sizin intihâb ettiğiniz âdemler böyledir" demeğe mecâl olması tedbîrine

(112) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.12

(113) M.Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.43

(114) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.12-13

teşebbüsle sâ'irlerini mu'ahheren bin dürlü belâ ve müşkilâta uğrattıkları gibi kullarını dahi her dürlü tas'ibâta düşürerek bir buçuk mâh zarfında bi'l-isti'fâ avdete mecbûr eylediler.

Kaya Bilgegil'in de belirttiği gibi⁽¹¹⁵⁾, padişaha sunulan bir eserde, şairin gerçekleri saptırması imkansız olduğuna göre, Cevdet (Paşa), şair hakkında yanlış bilgi vermiştir⁽¹¹⁶⁾.

Aslında bu dönemde Âlî Paşa'nın, şaire karşı olan tavrını eyleme geçirecek ortamda olmadığı söylenmektedir (117). Âlî Paşa'nın hariciye nazırı olduğu ve Fuâd Paşa'nın sayesinde bu makamı elde ettiği bellidir. Ancak, Ziyâ Paşa hakkında, dava arkadaşına telkinde bulunmuş olabileceğini düşünebiliriz.

Ziyâ Bey Amasya mutasarrıflığına 4 Recep 1280 (15 Aralık 1863)de tayin olunmuştur⁽¹¹⁸⁾.

Mevsim kıştır ve Ziyâ Paşa, kendi ifadesine göre, hastadır. Hava şartlarının düzelmesine kadar, Amasya'ya gidişini bir ay erteletmek ister; ancak gelen cevapta "hafta içinde ilk giden vapur ile behemhâl azîmet" etmesi buyurulmaktadır (119).

Şair, zorlu bir yolculuktan sonra Amasya'ya ulaşır. Hastalığı daha da şiddetlenmiştir. Oradaki doktorlar ameliyat yapılması gerektiğini bildirince Ziyâ Bey, İstanbul'dan ameliyat için başkente gelme izni istemiştir. Sonrasını şair şöyle anlatıyor:

(115) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.43-44

(116) Cevdet Paşa'nın Ziyâ Paşa'yı hiç sevmediği yazdıklarından ve yorumladıklarından bellidir.

(117) M. Kaya Bilgegil, Age., s.43-44

(118) Kenan Akyüz, "Ziyâ Paşa'nın Biyografisine Ait Belgeler", Türk Dili, C.V, S.57, s.550 vd.

(119) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.13-14

Gelen cevâb-nâme-i sâñide oralarda havâsı güzel mahaller bulunduğundan tebdîl-i havâ ile kesb-i sıhhat edilmesi nasihat buyurulmuş olduğunu okudum ve o vakit politika hasmı zannettiğim zevâtın âdetâ cânıma kasedtiklerini anlayıp kemâl-i ye'sü hüzn ile yüzümü dergâh-ı Kâdî'ü'l- hâcâta tuttum. (120)

Şaire göre, Bâb-ı Âlî kendi canına kasedecek bir tavır içindedir. Tedavisine izin verilmemesi, hatta a'ay eder gibi, tebdîl-i havâ ile iyileşeceğinin söylenmesi, eğer Paşa'nın söyledikleri doğruysa, düşmanca bir tavidir. Amaç cana kasedmek olmasa bile, Ziyâ Bey'in İstanbul'a sokulmak istenmediği anlaşılmaktadır. Saray çevresinde bu şekilde uzaklaştırılmış bulunması ve hastalığına rağmen İstanbul'a dönmesine izin verilmemesi, şairi Bâb-ı Âlî'ye ve özellikle de Fuâd ve Âlî Paşalara karşı kin beslemeye itmîş olmalıdır.

Sekiz ay "esîr-i fîrâş" olup yattıktan sonra iyileşmiş ve Amasya'da hızlı bir icraata başlamıştır. Yeni yollar açmış, panayır kurmuş, altı hükûmet konağı, altı ilkokul, altı saat kulesi, bir idadi ve bir hapishâne yaptırmıştır (121).

Ayrıca mahallî mütegalibeye karşı savaş açmış; yıllardır halkı sömüren Zile Müftüsü Lûtfullah Efendi, Hacı Hasan Ağa gibi mütegalibe hakkında halkın şikayetlerini sonuca bağlamış ve devlet memurlarını da yıldırarak bu adamları ilk kez cezalandırıp hapse attırma başarısını göstermiştir (122).

Ancak bu mahallî sömürgeciler, kolay pes etmemişler ve Ziyâ Paşa'nın halka zulmettiği, zorla para topladığı, toplanan paraları kendi çıkarlarına göre kullandığı yolunda Bâb-ı Âlî'ye şikayet dilekçeleri göndertmeye başlamışlardır.

(120) Age., s.14-15

(121) Prof. Kenan Akyüz, Ziyâ Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s.3

(122) Prof. Kenan Akyüz, Age., s.3-11

Şikayet ve ihbarların artması; şikayetçiler arasına Erzurum muhacirîn reisliğinden Mirlivâ Nusret Paşa'nın da karışması üzerine İstanbul hükûmeti, Ziyâ Paşa'yı mutasarrıflıktan almış ve Canik mutasarrıflığına atamıştır. Olayları soruşturmak üzere de bir komisyon kurdu muştur (123).

Kenan Akyüz'ün ve M. Kaya Bilgegil'in de tesbit ettikleri gibi, ma'zûl mutasarrıfın Amasya'dan ayrılmaması için mütegalibenin yaptığı başvuru yerinde görülmüş ve İstanbul, Ziyâ Paşa'nın İstanbul'da muhakeme edilme isteğini geri çevirerek Paşa'yı küçük düşürmeye çalışmıştır.

Ancak soruşturma sonunda, Kenan Akyüz'ün Tahkikat Dosyası'ndan çıkardığı belgelerde de görüldüğü üzere şairin suçsuzluğu kanıtlanmış; yolsuzluğuna tanık olunmadığına karar verilmiştir(124).

"Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye", Ziyâ Paşa'nın kendine isnad edilen suçlardan çoğunda suçsuz olduğu kanaatine varmış; ancak iki konuda sadâretin karar vermesini uygun görmüştür. Mahkeme, şairin başlık parası alanlara verdiği cezalar yüzünden kanuna aykırı davrandığını, bu konuda sadaretin karar vermesi gerektiğini; ikinci olarak, halktan iane olarak toplanan paraların, halkın istemesi üzerine ödenip ödenmemesine de sadaretin karar vermesini istemiştir(125).

Sadaret de, "Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye"nin kararını olduğu gibi kabul etti. Sadaretin kararına bırakılan iki husus da, Ziyâ Paşa'nın lehinde sonuçlandı(126). Durum Mabeyn'e 28 Ağustos 1866 tarihli bir yazıyla bildirilir. Ancak Mâbeyn bir gün sonra verdiği cevapta:

"İcrâ olunan tahkikat hükmünce kendüsünün

(123) Kenan Akyüz, Ziyâ Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, s.22-23

(124) Age., s.22-33

(125) Age., s.30-31

(126) Age., s.31

beriyüzzimme olması lâzım gelür gibi görünmesiyle beraber, bazı uygunsuz ahvâl mülâsebesiyle, mevâdd-ı müşteköya dahi bütün bî-asl ü esâs denilemeyeceğinden ve her nasılsa hakikat-i hâlin tamâmiyle zâhire çıkarılamaması şu netice-i zıfeyi meydâna getürüp bir hüküm terettüb ettirilemediği anlaşılmiş olduğundan..." (127)

sözleriyle verilen kararın doğruluğuna inanmamış görünür ve Ziyâ Bey'i şikâyet edenlerin cezalandırılmalarını da hakkaniyete aykırı görür.

Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl'de bu soruşturmayı kendi açısından yorumlamıştır⁽¹²⁸⁾. Ziyâ Paşa'nın ifadesine göre Amasya'da hakkındaki şikâyetleri planlayanlar, İstanbuldaki "ağyar"dır. Hatta, Mâbeyn'den müfterilerin cezalandırılmamaları yolunda "irade" çıkmasını sağlayanlar da aynı kişilerdir.

Ziyâ Paşa, Amasya'da başına gelenlerden Âlî Paşa, Fuâd Paşa ile diğer vükelâyı suçlamakta pek haklı sayılmaz. Bu hususu Kenan Akyüz de ⁽¹²⁹⁾, M. Kaya Bilgegil de ⁽¹³⁰⁾ tesbit etmiştir. Eğer sadaretin niyeti Ziyâ Bey'le uğraşmak olsaydı; yukarıda sözü edilen soruşturma sonunda eski Amasya mutasarrıfı lehinde Saray'a rapor sunmazdı. Kenan Akyüz'e göre, Ziyâ Paşa'nın Amasya soruşturması konusunda sonucu şüphyle karşılayan Bâb-ı Âlî değil, şairi sevmeyen Mâbeyn'deki bazı güçlerdir. Kenan Akyüz, bu yargıya varırken Tahkikat Dosyası'ndan hareket ettiğine göre, bu görüşün doğruluğunu kabul etmemek için hiçbir neden yoktur.

3 -

Ziyâ Paşa, Âlî Suavî'nin de söylediği gibi, memlekette hangi fenalık varsa Âlî Paşa'dan bildiği için olsa gerek, Amasya'da yaşadığı sorunların sorumlusu olarak onu ve yakın çevresini görmüştür. Kuşkusuz bunda Bâb-ı Âlî'nin Ziyâ Paşa'yı ezmek istemesinin de payı vardır. Amasya'ya alelacele

(127) Age., s.32

(128) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.16-17

(129) Prof. Kenan Akyüz, Ziyâ Paşa'nın Amasya ..., s.33

(130) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.64-65

gönderilmesi, tedavi edilmesine izin verilmemesi, nihayet daha önce de hakkında dedikodular bulunan mütegalibenin şikayetinin dikkate alınarak, adeta soruşturmanın şair aleyhine sonuçlanması için ortam hazırlanması, Bâb-ı Âlî'nin Ziyâ Paşa'ya karşı hiç de iyi niyetli olmadığını göstermektedir.

Kısacası Amasya mutasarrıflığı sırasında yaşadığı olaylar, devletin kendisine sahip çıkmaması, Ziyâ Bey'i Bâb-ı Âlî'ye karşı daha fazla tepki gösterir yapmıştır.

Ziyâ Paşa, Amasya'dan döndükten sonra, yaklaşık, beş ay işsiz beklemiş; 1866 yılının Ekim ayında Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilmiştir (131).

İstanbul'da kaldığı bu süre içinde Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa ile uğraşmaktan geri kalmadığı, şairin sadrazamı tariz eden her sözünün anında Paşa'ya ulaştırıldığı İbnülemin tarafından söylenmektedir (132).

İbnülemin, nereden aldığını kaydetmeden, Âlî Paşa ile Ziyâ Paşa'nın arasının bir ara düzeldiğini; fakat Ziyâ Paşa'nın Belgrat Kalesi'nin Sırp'lılara terki konusunda Sadrazam'ı takdir etmesi üzerine tekrar açıldığını ileri sürüyor (133).

Şairin, bununla da kalmadığı, Filip Efendi tarafından yayımlanan Muhbir gazetesinde hükumete yönelik eleştiriler yaptığını anlıyoruz (134).

3 -

Böylece şairin, Avrupa'ya kaçmadan, son Kıbrıs mutasarrıflığı işinden önce, Âlî Paşa'ya karşı yoğun bir muhalefet yaptığı ortaya çıkıyor. Ziyâ Bey, Arz-ı Hâl'de Avrupa'ya kaçmadan evvelki olayları, kendi açısından oldukça geniş bir şekilde anlatıyor. Meclis-i Vâlâ'da kendisi gibi

(131) M. Kaya Bilgeşil, Ziyâ Paşa..., s.66

(132) İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, Son Asır ..., s.2038

(133) M. Kaya Bilgeşil, Age., s. 66

(134) M. Kaya Bilgeşil, Age., s.66

düşünen üyelerle yaptığı işlerin vükelânın hoşuna gitmediğini yolsuzluklara karşı mücadele ettiğini vurguluyor. Âlî Paşa'yla Belgrat Kalesi hususundaki tartışmasına hiç değinmeden, "tuz inhisarı" konusunda kaleme aldığı bir layihanın Bâb-ı Âlî tarafından hiç de hoş karşılanmadığını iddia ediyor⁽¹³⁵⁾. Bu sözlerden Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya ve diğer vükelâyâ tavrının, kişisel sorunlardan kaynaklanmadığını, aksine bu kişilere sosyal ve ekonomik sorunlara yol açtıkları için karşı olduğunu vurgulamak istediği anlaşılıyor. Kişisel hırsının belirleyici olmadığını söylemek güçtür; ancak Ziyâ Paşa'nın eleştirilerinde tamamiyle haksız olduğunu iddia etmek de yanlıştır.

Kısacası ikinci defa Kıbrıs mutasarrıflığına tayini, bardağı taşıran son damla olmuştur, denilebilir. Ondan önce Ziyâ Paşa, Âlî Paşa ile bütün iplerini koparmıştır. Meclis-i Valâ üyesiyken, onun icraatını elden geldiği kadar engellemeye çalışmış; kendisi henüz Paşa ünvanı almamışken Osmanlı devletinin padişahattan sonraki en üst makamını, tarizden, tekdirden ve gazetelerde eleştirmekten geri durmamıştır. Kıbrıs mutasarrıflığını, bir yerde, kendi davranışlarıyla hazırlamıştır.

Ziyâ Bey, İstanbul'un boğucu havasından kurtulmak amacıyla, o sırada Fransa'da açılacak olan umumî sergiyi görmek istemiş, bu istek Âlî Paşa tarafından, önce kabul edilmiş, hatta kendisine bir görev uydurulmuş; fakat aniden 4 Muharrem 1284 tarihinde Kıbrıs mutasarrıflığına atandığı duyurulmuştur⁽¹³⁶⁾.

Bu hareketi, Ziyâ Paşa, daha önce Kıbrıs'ta uğradığı belaları göz önüne alarak, cana kast olarak değerlendirmiştir⁽¹³⁷⁾. Son zamanlarda Ziyâ Paşa'nın bu düşüncesinde, pek haklı olmayabileceği yolunda belgeler yayımlandı⁽¹³⁸⁾. Ziyâ Paşa'nın mutasarrıflıktan affını

(135) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s.17-21

(136) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.68-69

(137) Ziyâ Paşa, Age., s.22

(138) M. Kaya Bilgegil, Age., s.325

isteyen dilekçesi, Bilgegil'in yayımladığı belgeye göre, sadaretçe uygun görülmüş; kendisine Rodos mutasarrıflığı "tevcih kılınmıştır." Fakat Bilgegil'in de söylediği gibi, şairin böyle bir belgeden hiçbir zaman haberi olmamıştır (139).

Burada Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya düşmanlık beslemesinin nedenleri araştırıldığına göre, sadaretin şaire tavrı gerçekte ne olursa olsun, şairin bu tavrı nasıl algıladığı önemlidir. Kıbrıs mutasarrıflığı, Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'dan bildiği son ve kendisine göre, öldürücü harekettir.

Sonuç olarak Ziyâ Paşa ile Mâbeyn'de başlayan bir mücadeleye girmiştir. Âlî Paşa'yı Sultan Aziz'in gözünden düşürmeyi başarması, Mâbeyn'de ve Bâb-ı Âlî bürokrasisinde hoş karşılanmamış; genç Mâbeyn kâtibi, Âlî ve Fuâd Paşalar ile Mâbeyn'in ortak çabasıyla, bir daha girmek üzere saraydan uzaklaştırılmıştır. Ziyâ Paşa'nın, Âlî ve Fuâd Paşalara tavır almasındaki, asıl başlangıç nedeni, saraydan uzaklaştırılma olayıdır. Şair, Bu olaydan sonra Kıbrıs'a gönderilişini, orada yaşadıklarını hep Bâb-ı Âlî'den, özellikle de Âlî Paşa'dan bilmiştir. Amasya mutasarrıflığı sırasında başına gelenler de, Ziyâ Paşa'nın Âlî ve Fuâd Paşalara karşı düşmanlığını iyice pekiştirmiş; nihayet onca bela yaşadığı Kıbrıs'a yeniden mutasarrıf olarak tayin edilmesi, şairde canına kastedildiği şüphesi uyandırmıştır.

Bütün bu bulgular birleştirildiğinde, Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'yi ne tür bir düşmanlık fikriyle kaleme aldığı daha iyi anlaşılır. Âlî Paşa'nın Ziyâ Paşa'yı sindirme gayreti, sadece saraydan değil İstanbul'dan bile uzak tutma politikası, edebî platformda kendisini epeyce hırpalayan amansız bir düşman yaratmıştır.

b. Fuâd Paşa*

1815'te, politikadaki yakın arkadaşı Âlî Paşa ile aynı yılda İstanbul'da doğan Fuâd Paşa, İstanbul'un çok tanınmış ailelerinden Keçecizâdelere mensuptur. Babası 19. Yüzyıl Divan şiirinin ünlü şairi Keçecizâde İzzet Molla'dır.

Çocukluğunda iyi bir eğitim almış; câmîde ve özel olarak Arapça ve Farsça öğrenmiş; babasının Sivas'a sürülmesi üzerine Tıbhane'de açılan "Mekteb-i Tıbbiye"ye devam etmiştir. Orada ise Latince ve Fransızca'yı öğrendi. Kaynaklar hem Doğu hem de Batı kültürüne hakkıyla "vakıf" olduğunu bildiriyorlar.

Tıbbiye'nin ilk mezunlarından olan Fuâd Efendi, Tophâne tabâbetine tayin edildi. 1834'te Trablusgarb'a gönderildi. Üç yıl sonra döndüğünde artık mesleğine devam etmedi; Reşid Paşa'nın teşvikiyle Tercüme kaleminde çalışmaya başladı.

1838'de Londra sefareti baş katipliğine getirildi. Londra'da son bir yılı Âlî Efendi(Paşa)nın maiyetinde olmak üzere üç yıl görev yaptı.

1849 yılında, Macar ayaklanması sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan Leh mülteciler sorununu halletmek ve Osmanlı hükûmetinin görüşlerini anlatmak üzere fevkalade elçi olarak Petersburg'a gönderildi. Çarla yalnız başına görüşme imkânını yaratarak büyük diplomatik başarı sağladı. Kesilme noktasına gelen görüşmeleri, yeniden başlatması da onu Batı'da bile takdir edilen bir diplomat yaptı.

* Fuâd Paşa'nın hayat hikayesi aşağıdaki kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır:

- 1.Orhan F. Köprülü, "Fuâd Paşa", İslâm Ans., C.4, s.672-681
- 2.Abdurrahman Şeref, Tarih Musâhebeleri, 98-104
- 3.Ord. Prof. Dr. Enver Ziyâ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.127-129 vd.

1852'de Mısır'da Tanzimat Fermanı'nın ne derecede uygulandığını kontrol etmek amacıyla, Reşid Paşa tarafından Mısır'a gönderildi. Mısır valisi Abbas Paşa karşısında Bab-ı Âlî'nin haklarını koruyarak ve Mısır'ın senelik 60.000 kese olan vergisini 80.000 keseye yükselterek dönmüştür. Muhalifleri Abbas Paşa'dan rüşvet aldığı iddia etmişlerse de, Mısır'daki icraatı Saray tarafından takdir edilmiştir. Nitekim Âlî Paşa'nın 8 Ağustos 1852'deki birinci sadrazamlığında hariciye nazırlığına getirilerek kendisine verilen değer gösterilmiştir. Ancak Kutsal Yerler sorunu için İstanbul'a gelen Rusya'nın fevkalade elçisi Menşikov'un, Rus düşmanı olarak gördüğü, Fuâd Efendi'yi ziyaret etmeyerek, protokol skandalına yol açması üzerine, hükûmeti zor durumda bırakmamak amacıyla göreve başladığından yedi ay sonra istifa etmiştir.

1855'te Mustafa Reşid Paşa'nın istifasıyla Âlî Paşa ikinci defa sadrazamlığa getirilince Fuâd Efendi de vezirlik rütbesiyle ikinci kez hariciye nazırlığına tayin edilmiştir.

1856'da, Âlî Paşa'nın yerine Reşid Paşa getirilince, Fuâd Paşa da hariciyeden istifa etti.

1858'de Paris'te, Eflak-Boğdan sorununu tartışacak konferansa Osmanlı İmparatorluğunu temsilen Fuâd Paşa gönderildi. Konferansta Eflak-Boğdan'ın birleştirilmesini isteyen Fransa'nın tersine birleşmeye karşı tavır alması, Fransız diplomatlarının tepkisine yol açmış, ancak genelde Fransa'ya yakın bir politika izlemesi dolayısıyla kendisine "Legion d'Honneur" nişanı verilmiştir.

Paris'te, Eflak-Boğdan'ın birleştirilmesi ve içişlerinde serbest, dışişlerinde Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir statüye bağlanması şeklinde bir anlaşmaya varılması üzerine İstanbul'a dönmüştür.

1858'de üçüncü defa hariciye nazırı tayin edildi.

1860'da Ortadoğu'da, Lübnan'da patlak veren Marunî-Dürzî çatışmasını bastırmak üzere Cebel-İlÜbnan'a gönderildi.

Oradayken, aynı gruplar arasında Şam'daki çatışmanın daha tehlikeli bir geleceğinin olduğu anlaşılınca Şam'a gönderildi. Hristiyan Marunîlerin, azınlıkta olmaları dolayısıyla caha fazla can ve mal kaybına uğradığı bu çatışmada; galeyana gelen Müslüman Dürzîler, büyük katliam yapmışlardı. Avrupa'nın, özellikle de Fransa'nın tepkisinden ve müdahalesinden çekinen Fuâd Paşa, çok sert önlemlerle, çatışmayı durdurmayı başarmıştır. Aldığı tedbirler muhalifler, özellikle de Yeni Osmanlılar tarafından çok eleştirilmiştir. Elebaşılar, ki hemen tamamı Müslümandır, dışında Şam valisi Ahmed Paşa'yı, Hristiyan tebaanın istekleri doğrultusunda kurşuna dizdirtmesi, Müslüman kamuoyunu derinden sarsmıştır. Fakat bunun dışında, Fransa'ya bazı küçük tavizler vererek, Suriye'nin elli yıl daha Osmanlı topraklarında kalmasını sağlaması, bağımsız kaynaklar tarafından takdirle karşılanmıştır.

Suriye'deyken 1861'de Abdülmecid'in ölümü üzerine Abdülaziz tahta çıkmış ve Fuâd Paşa tekrar hariciye nazırlığına tayin edilmiştir. Yine Şam'dayken Ali Paşa sadarettten azledilmiş; yerine, Ziyâ Bey'in telkiniyle Fuâd Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Sadrazam olması üzerine birbuçuk yıl kaldığı Suriye'den ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştür.

Bir yıl kadar süren birinci sadaretinde, Fuâd Paşa, imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik sorunları halletmeğe çalışmış; devletin ve sarayın harcamalarını kısmak yoluna gitmiş; muhaliflerince çok eleştirilen tuz ve tütün vergisini koymuş; saraya bile müdahale etmiştir. Bütün önlemlerine rağmen umduğu sonucu ve padişahdan da istediği yetkileri alamayınca istifa etmiştir.

Abdülaziz'in 1863'teki Mısır seyahatinde refakatçi olarak Fuâd Paşa uygun görülmüş; Paşa, görevini eksiksiz yerine getirdiği için, Osmanlı tarihinde ilk kez Fuâd Paşa'ya "yâver-i ekremlik" payesi verilmiştir.

Mısır gezisinin olumlu izlenimleriyle Fuâd Paşa, İstanbul'a dönüşten hemen sonra ikinci kez sadarete tayin

edilmiştir. Üç yıldan fazla süren sadareti sırasında genelde başarılı bir icraat sürdürmüştür. Ancak Mısır valisi İsmail Paşa'ya gereğinden fazla haklar verilmesi ve yine İsmail Paşa'ya "hidiv" ünvanı verilmesi yüzünden eleştirilmiş; İsmail Paşa'dan yüklü miktarda rüşvet aldığı iddia edilmiştir.

Sadarettten azli ise, Abdülaziz'in Mısır Valisi'nin kızı ile evlenmesine rıza göstermemesi yüzünden olmuştur(5.6.1866).

Alî Paşa'nın sadaretinde tekrar hariciye nazırlığına getirilmiştir. Bu görevi sırasında, İmparatorluk tarihinde ilk kez gerçekleşen, Padişah'ın 1867'de Avrupa'ya yaptığı geziye de refakat etmiştir.

Fuâd Paşa, Kalbinden rahatsızdı. Avrupa gezisi bu rahatsızlığını daha da artırdı. Fakat hariciye nezaretinden de ayrılmadı. Dinlenmek için Fransa'nın Nis şehrine gitti ve 12 Şubat 1869'da bu şehirde öldü.

Tanzimat üçlüsünün üçüncü sadrazamı ve hariciye nazırı Fuâd Paşa, kendisini ziyaret eden bir Fransız gazetecinin gözüyle şöyle tasvir edilmiştir:

"Fuâd Paşa, şişmanca, kısa boylu, kırmızı benizli, kalın dudaklı bir zâttır. Gözlerinde parlayan zekâsı ve zerafeti dikkati celbedecek derecededir. Yaşça Alî Paşa ile bir olması, yüzünün hatlarından ve sakalının kırımından anlaşılıyor. Mamafih Fuâd Paşa'nın kametçe, etvarca ondan daha gösterişli olduğunu söylemek iktizâ eder." (140)

Fuâd Paşa, hazırcevap, nükteci, konuşkan bir kişiliğe

(140) Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.128

sahiptir. Hakında anlatılan pek çok fıkra bulunmaktadır (141). Kişisel ilişkilerinde laubali olduğu, karşısındaki şahıslarla kolayca içli dışlı olabildiği söylenmektedir. Bu karakteri dolayısıyla, padişahla bile en güç sorunları açıklıkla tartışabilmesiyle ünlüdür. Saygı kurallarına, teşrifata sıkı sıkıya bağlı bulunan meslektaşısı Âlî Paşa'dan, bu yönüyle ayrılır.

Kendisine karşı yapılan hataları kolayca affedebilen, kin tutmayan Fuâd Paşa yapılan iyilikleri de unutmayan bir devlet adamıdır(142).

Şüphesiz ki Batı kültürünü, döneminde en iyi anlayan aydınlardan biri idi. Mükemmel Fransızcası ile diplomatik alanda kazandığı başarıların yanında, özel hayatında da Batılı tarzı samimiyetle benimsemişti. Alafranga hayat tarzının İstanbul'da yaygınlık kazanmasında Fuâd Paşa'nın ve özellikle ailesinin payı çoktur. Nitekim muhalifleri Fuâd Paşa'nın ailesinin bu hayat tarzını eleştirmişlerdir. Yalısınun bahçesine heykel diktirmesi, evini Avrupa usullerine göre tefriş ettirmesi, o yıllarda İstanbul'da epey dedikodusu yapılan olaylardandı (143).

Devlet yönetiminde Âlî Paşa ile ondan da önce hocası Reşîd Paşa ile aynı paralelde düşünmekteydi. Ancak hem Reşîd Paşa'dan hem de Âlî Paşa'dan çok daha ataktı. Çabuk karar vermesiyle Şam sorununu, işlek zekasıyla mülteciler sorununu çözümlenekteki başarısı, bağımsız kaynaklar tarafından takdir edilmiştir. Ancak Mısır valisine verilen imtiyazlar konusunda, İsmail Paşa'nın çıkarları doğrultusunda hareket etmesi, hakkında birçok şüphenin doğmasına yol açmıştır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'ya oranla Fuâd Paşa ile daha az uğraşmıştır. Yine de gerek Zafer-nâme'de gerekse diğer eserlerinde Fuâd Paşa, vazgeçilmez saldırı noktalarından

(141) Abdurrahman Şeref, *Târîh Musahabeleri*, s.101 vd.

(142) Orhan F. Köprülü, *Agy.*, s.679

(143) *Agy.*, s.679

birisidir. Verâset Mektupları'nda Fuâd Paşa, ana hedeftir. Paşa'nın rüşvetçiliği, Mısır valisi lehinde çalıştığı şeklindeki suçlamalar, hatta Osmanlı tahtında gözü olduğu ve babasının intikamını almak istediği yolunda hayal ürünü karalamalara kadar ulaşır.

Ziyâ Paşa, Fuâd Paşa'yı ölümünden sonraki günlerde bile hicvetmekten kaçınmamıştır. Hürriyet'te çıkan ve Ziyâ Paşa'nın yazdığı kolayca tahmin olunabilen "Fuâd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi" (144) başlıklı yazıda ünlü "vasiyetnâme" üzerinde durulmuş ve Fuâd Paşa, çeşitli açılardan hicvedilmiştir.

Şairimizin Fuâd Paşa'yı hicvetmesinin nedenleri, Âlî Paşa'yla ilgili olanlardan daha azdır. Ancak Ziyâ Paşa açısından Fuâd Paşa'nın bağışlanmaz hataları vardır. Bu hataların birincisi, Fuâd Paşa'nın Âlî Paşa ile devlet yönetimindeki işbirliğidir. Âlî Paşa ile ilişkisinde, şahsî düşmanlıktan hareket eden Ziyâ Paşa, adeta bir saplantı içindedir. Dolayısıyla Âlî Paşa'nın yanında yer alan herkes, onun düşmanı olmuştur. Fuâd Paşa'ya yaklaşımındaki olumsuz bakış açısının ilk nedeni budur.

ikinci neden daha önemlidir ve somut olaylara dayanmaktadır. Abdülaziz'in cülûsundan sonra Ziyâ Bey'in, saraydaki nüfuzundan yukarıda bahsedilmişti. Âlî Paşa'dan umduğu ilgiyi göremeyen ve diğer nedenlerden dolayı Âlî Paşa'nın sadaretine tepki duyan genç mabeyn katibi, Âlî Paşa'ya alternatif olmak üzere Fuâd Paşa'nın adından sitayişle bahsetmiş (145); iddialara göre Âlî Paşa'nın azledilmesini ve Fuâd Paşa'nın o makama oturmasını Ziyâ Bey'in telkinleri sağlamıştır (146). Fuâd Paşa'nın sadarete geçmesi, Ziyâ Bey'i umutlandırmış; muhtemelen yaptıklarından dolayı gurura da kapılmıştır. İbnülemin, Fuâd Paşa'nın sadaretinden sonra, gelişen olayları, Ziyâ Paşa açısından şöyle anlatıyor:

(144) Hürriyet, 1869, s.71

(145) Bkz. Ali Rıza-Mehmet Galib, Geçen Asırda..., s.97

(146) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.30

...(Ziyâ Bey) Füad Paşa'nın sadaretine muvaffak olmakdan mağrur oldu. Onun İstanbul'a vürûdunda Âlî Paşa'nın Hâriciye Nezâretinden de uzaklaştırılmasını teklif eyledi. Bundan başka Füad Paşa'nın mensublarından dahiliye kâtibi Bebekli Saib Beyi Beşiktaş'taki evine davetle Paşanın sadareti, kendinin eseri tertibi olduğunu ve makamını muhafaza edebilmek için sarayda kendi gibi nüfuzlu bir âdeme muhtac olduğundan ve kendinin de öyle danişli bir sadrazamın muavenetine ihtiyacı bulunduğu bahsederek el ele verib hem menfaati devlete, hem kendi hesablarına muvafık işler görebilmeleri münasib olduğunun Paşaya tebliğini anlattı. Saib Bey keyfiyeti ifade etdikte Füad Paşa "Bu teklifi kabul edebilmek için evvelâ insan deli olmalıdır. Saniyen ismi, çocuklarbaşı Deli Ömer bulunmalıdır" dedi ve cevabının Ziya Beye iblağını tenbih etti. Ziya Bey bu cevabdan münfail oldu. Füad ve Âlî Paşalar, böyle hafifmeşreb âdemlerin kurbi padişehide bulunmasını makamı saltanatın vak'au haysiyetine ve Babıâlinin mesleğine muvafık görmediler. Ziya Beyi (...) saraydan çıkartdılar. (147)

Bu cümlelerden, Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'ya olan kırgınlığının onun ilk sadrazamlığını izleyen günlere denk düştüğü görülmektedir. Eğer Fuâd Paşa'ya gönderdiği haber doğruysa, genç Mabeyn kâtibi, kendisinde gereğinden fazla güç olduğu duygusuna kapılmış olmalıdır. Kendi diliyle Fuâd Paşa'nın da düşmanlığını kazanmıştır. Vükelâ ise, sarayda sadrazam düşüren böylesine tehlikeli bir adamı barındırmak istememiştir.

Kısacası, saraydan uzaklaştırılmasındaki asıl rolün Âlî Paşa'da olduğunu düşünmekle birlikte, Ziyâ Paşa, kendi sayesinde sadarete gelen Fuâd Paşa'nın hem kendisine layık olduğu değeri vermemesini ve hem de Âlî Paşa'yla ortak hareket içinde olmasını affetmemiştir.

Şairin Kıbrıs'a gönderilmesini sağlayan Fuâd Paşa'dır. Bunda Âlî Paşa'nın telkinlerinin rolü bulunabilirse de, kararı veren Fuâd Paşa'dır. Amasya'ya mutasarrıf olarak gönderilmesi, orada yaşadığı olaylar, geçirdiği soruşturma sırasında da Fuâd Paşa sadrazamdır. Ziyâ Bey'i İstanbul dışında tutma siyasetinin arkasında Âlî Paşa bulunsa bile, Fuâd Paşa'nın bunu onayladığı düşünülebilir. Dolayısıyla Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'ya karşı olmasının önemli nedeni, onun saraydan uzaklaştırılmasında ve İstanbul dışına gönderilmesinde Fuâd Paşa'nın da rolü olduğuna inanmasıdır.

c. Mustafa Fâzıl Paşa:

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin maddî bakımdan destekleyicisi olan Mustafa Fâzıl Paşa, 1828/1829'da doğmuştur. Babası Mısır Vâlisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'dır. Ağabeyi Mısır Valisi İsmail Paşa'dır. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesi ve bazı imtiyazlar alması yüzünden Mustafa Fâzıl da büyük kardeşinden sonra Mısır valiliğinin varisi olarak kabul edilmiştir. Mehmet Ali Paşa soyundan gelmesi ve hatırı sayılır bir servete sahip bulunması dolayısıyla, 1845'te gittiği İstanbul'da kısa sürede ilerlemiştir.

İstanbul'da bir süre Sadaret Mektûbî Kalemî'ne devam etmiş; sonra tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır Valisi Said Paşa'nın ölümü ve ağabeyinin valiliğe getirilmesi üzerine İstanbul'a gelmiştir⁽¹⁴⁸⁾. 1851'de Meclis-i Vâlâ, 1858'de vezir rütbesiyle Meclis-i Âlî-yi Tanzîmat a'zâlığına tayin olunmuştur.

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışını izleyen günlerde halası Zeynep Hanım'ın ve eniştesi Yusuf Kâmil Paşa'nın delaletiyle padişahın "teveccühünü" kazanmıştır⁽¹⁴⁹⁾.

(148) Ali Rıza- Mehmet Galib, Geçen Asırda..., s.86

(149) Age., s.86

1863'te Maarif nazırı, 1864'te Maliye nazırı olmuştur.

1865 yılı Kasım ayında Mustafa Fâzıl Paşa, yeni kurulmuş bulunan Meclis-i Hazâin Reisliğine getirilmiştir(150). Birkaç aylık "reislik"ten sonra, Paşa'nın bu görevden azledildiği ve hatta Osmanlı toprakları dışına sürüldüğü görülmektedir(151). Bu görevden azledilme ve sürgüne gönderilme konusunda, genelde Ebüzziyâ'nın tanıklığına başvurulmuştur(152). Buna göre Mustafa Fâzıl Paşa'nın "Meclis-i Hazâ'in" Reisliğinden azledilmesine Fuâd Paşa neden olmuştur. Mustafa Fâzıl Paşa'nın 1866 ramazanında padişahın huzurunda ıslahat hareketi lehinde ve Fuâd Paşa aleyhinde konuşması üzerine Fuâd Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa'nın değersiz ve hatta tehlikeli bir kişi olduğuna Padişah'ı ikna edince Paşa azledilmiş; Mabeyn'deki Fuâd Paşa işbirlikçilerinin Fâzıl Paşa'yı haksız göstermeleri üzerine Osmanlı topraklarından sürülmesine "irade" çıkmıştır(153).

Sultan Abdülaziz'in Mısır ziyaretinin hemen ardından Mısır'da Verâset usulü değiştirilerek Mustafa Fâzıl Paşa, Mısır Valiliği hakkında mahrum bırakılmıştır (154). Veraset sorunu, Osmanlı kamuoyunu epey meşgul etmiş; hatta Ziyâ Paşa da ünlü "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektûbları" ile olayları değerlendirmiş; Veraset usulünün değiştirilmesi girişiminden Mısır seyahatinde Padişah'ın refakatçisi bulunan Fuâd Paşa'yı sorumlu tutmuş; Paşa'nın İsmail Paşa'dan rüşvet aldığı için bu yola başvurduğunu iddia etmiştir (155).

(150) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.16 vd.

(151) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.85

(152) Örn. Ali Rıza- M. Galib, Geçen Asırda..., s.87-89'da Ebüzziyâ'nın anlattığı olaylar aynen tekrarlanmıştır.

(153) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.18-19

(154) Mustafa Fâzıl Paşa 1841'deki Hatt-ı Hümayuna göre Mısır veliahdı olmuş; 26 Mayıs 1866 tarihli fermanla da veraset hakkında mahrum edilmiştir. (Bu konuda Bkz. M. Kaya Bilgegil, Yakın Çağ..., C.I, s.6-8)

(155) M. Kaya Bilgegil de (Ziyâ Paşa..., s.86'da) bu veraset usulünün değişmesi olayının "Fuâd Paşa te'siriyle" gerçekleştiğini vurgulamıştır.

Mısır Verasetinin babadan oğula geçecek şekilde düzenlenmesi üzerine, ebediyen Mısır Valiliğinden uzaklaştırılan Mustafa Fâzıl Paşa'nın Mısır'da bulunan bütün mallarına el konulmuş ve kendisine dört milyon İngiliz Lirası tazminat verilmiştir (156).

Mustafa Fâzıl Paşa, Paris'te bulunduğu süre içinde Osmanlı hükûmeti karşısında kendi haklarını korumak için mücadele etmeye; servetini bu uğurda harcamaya başlamış; Osmanlı tarihçiliği açısından oldukça önemli sayılan ve "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur" ünlü cümlesiyle başlayan Fransızca bir mektubu Fransız gazetelerinde yayımlanmış; kısa sürede Ebüzziyâ'nın iddiasına göre, Sadullah (Paşa) tarafından Türkçeye çevrilerek litografya usulü ile elli bin nüsha basılıp el altından gerekli yerlere dağıtılmıştır (157).

Mektup, o güne kadar pek alışılmamış cüretli bir üsluba sahiptir. Islahatın zorunluluğu, halkın ve ülkenin sorunları; bunların çözüm yolları liberal bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır.

Yazılıp dağıtılması sonrasında, gerek Avrupa basın organlarında gerekse İstanbul'da oldukça yankı uyandıran "Mektub"un Mustafa Fâzıl tarafından yazılmadığı, Ulahlı bir gazeteci tarafından kaleme alındığı iddia edilmiştir (158).

(156) M. Kaya Bilgegil, Age., s.86

(157) Mektûb'dan Tanzimat sonrası Türk tarihiyle ilgilenen pek çok araştırmacı söz etmiştir. Mektûb'un Fransızca aslını; yarattığı etkiyi ve dikkatlerden kaçan, Ali Paşa'nın yazdığı sanılan cevabı ortaya koyan Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'dir. (Yakın Çağ..., C.I, s.5-105). Bu konuda en detaylı araştırma da budur.

(158) M. Kaya Bilgegil'in bildirdiğine göre bu iddia, Ali Süavi tarafından ortaya atılmıştır. Ayrıca "Reform In Turkey" adlı bir makalede de aynı iddianın yer aldığı söylenmektedir. (Ziyâ Paşa ..., s.87)

Kim tarafından yazılırsa yazılsın, yazılanlar Prens'in görüşlerini taşıyordu ve altında imzası bulunmaktaydı. O dönemde de kimse Mektûb'un gerçekten Mustafa Fâzıl tarafından mı yazıldığını araştırmıyordu. Mektup, yenilikçi ve ateşli gençlerin oluşturduğu "İttifâk-ı Hamiyet" adlı topluluk tarafından çok beğenilmişti.

Mustafa Fâzıl, bu yurtsever gençleri yanına çekmek istedi. Bâb-ı Âlî'ye karşı isyan planları yapan ve bu planları hükûmet tarafından haber alınan "İttifâk-ı Hamiyet" cemiyeti üyeleri bir bir tutuklanıyorlardı⁽¹⁵⁹⁾. Ayrıca 12 Mart 1867'de ünlü "Karar-nâme-i Âlî" yayınlanarak basın denetim altına alınmıştı.

Mustafa Fâzıl Paşa, kendi kaybettiği haklarını yeniden almak amacıyla, yardımcısı Sakakini aracılığıyla Ziyâ ve Namık Kemâl Beylere Avrupa'ya gelmeleri teklifini götürür ve vatan yolunda yapacakları çalışmalarını parasal olarak destekleyeceği vaadinde bulunur(1 Nisan 1867). Doğrusu Mustafa Fâzıl zamanı çok iyi ayarlamıştır. Namık Kemâl Erzurum Vilayeti vali muavinliğine, Ziyâ Bey de Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmektedirler. Mustafa Fâzıl'ın vaadleri oldukça caziptir ve "İki Dost", bu teklifi kabul etmekte gecikmezler⁽¹⁶⁰⁾.

Paris'te sınırsız ölçülerde para harcayan Prens, Ziyâ ve Namık Kemâl ile Ali Süavi, Agâh Efendi gibi Yeni Osmanlılar'ın 30 Mayıs 1867'de Paris'e ulaşmaları üzerine, onları ilgiyle karşılamış ve Cemiyet'in Avrupa'daki faaliyetlerinde belirleyici rolü oynamıştır.

Paris'teki yaşantıları kısa süren Cemiyet üyeleri, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin ilk durağının Fransa olması

(159) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa ..., s.81-85

(160) Bu olayı Ebüzziyâ Tevfik, (Yeni Osmanlılar Tarihi, s.80 vd.) oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatmış; bu dönem üzerinde çalışanların tamamı bu olayda Ebüzziyâ'yı tanık göstermiştir.

yüzünden, Paris'ten ayrılmak zorunda kalmışlar, Cemiyet merkezi de Londra'ya taşınmıştır(161).

Mustafa Fâzıl, Padişah'ın Avrupa gezisini, ona yeniden yakınlaşmak için bir fırsat bilmiş; Padişah'ı karşılamak için tâ "Tulon"a kadar gitmiş ve bir rivayete göre kendi resminin üzerine işlendiği bir halıyı Padişah'ın ayağına sermek ve bu şekilde Sultan Aziz'e bağlılığını göstermek istemiş; Padişah da bundan oldukça duygulanmıştır (162). Padişahın iltifatını tekrar kazanınca bütün Avrupa seyahati süresince bir an olsun Padişah'ın yanından ayrılmamıştır. Bu durum, Yeni Osmanlılar'ı ve özellikle de Namık Kemâl'i epeyce sarsmıştır.

Sultan Aziz'i Budapeşte'ye kadar uğurlayıp Paris'e dönen Mustafa Fâzıl(163), Cemiyet üyelerini Paris'e çağırması ve onlarla birlikte önce Muhbir ve sonra da Hürriyet gazetelerinin çıkarılmasını kararlaştırmıştır(164). Ayrıca Baden-Baden'de de bir toplantı yapmış; burada da "Genç Türkiye Fırkası"nın statüsü hazırlanmıştır (165).

Yeni Osmanlılar'ın "reisliğini" yapan Mustafa Fâzıl, alınan kararlara rağmen, Avrupa'da daha fazla kalmamış; 20 Eylül 1867'de Muhbir'in yayınlanmaya başlamasından bir ay kadar sonra, İstanbul'a dönmüştür. Prens'in İstanbul'a dönmesini, onu İsmail Paşa'nın Mısır'ı bağımsızlığa götürmeyi hedefleyen imtiyaz istekleri karşısında denge ögesi olarak gördüklerinden, Âlî ve Fuâd Paşalar planlamıştır(166).

Yeni Osmanlılar, Mustafa Fâzıl'ın İstanbul'a gidişini bir zafer olarak yorumlamışlar ve sadrazam olup millet meclisini açacağını sanmışlardır(167). Ancak Mustafa Fâzıl'ın

(161) Ebüzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, s.123-136

(162) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa . . . , s.103

(163) Ebüzziyâ Tevfik, Age., s.147

(164) Age., s.147,148

(165) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa . . . ,s.112,113

(166) Age., s.124

(167) Age., s.124

gerçekten idealist bir yurtsever olmaktan ziyade kendi şahsî haklarını elde etmek peşinde olduğu bir süre sonra anlaşılmaya başlanmıştır. Prens, Bâb-ı Âlî aleyhine yazılmasını yasaklıyor; o sıralarda yeni çıkmaya başlayan Hürriyet'te ve Muhbir'de istediği yönde yazı bulunmaması durumunda tahsisatlarını keseceği tehdidinde bulunuyordu⁽¹⁶⁸⁾. Nitekim bir süre sonra Cemiyet'te kopmalar başladı. Namık Kemâl "velî-ni'met" in isteği üzerine Hürriyet'ten ayrıldı.

Prens, hükümet aleyhine yayına devam edilmesi üzerine Muhbir ve Hürriyet'le olan bağlarını kesmiştir.

1870'te Maliye nazırlığına tayin olunmuş; Ekim 1871'de adliye nazırlığına getirilmiştir. Âlî Paşa'nın ölümü üzerine sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa ile anlaşmazlığa düşmüş ve görevden ayrılarak siyasal hayattan çekilmiştir.

Aşırı sorumsuzca yaptığı harcamalar yüzünden hayatının son yıllarında sıkıntıya düşen Mustafa Fâzıl Paşa⁽¹⁶⁹⁾, kardeşi tarafından bağlanan iki bin kuruş aylığı alamadan 1875 yılında Bayezid semtindeki konağında ölmüştür.

Mustafa Fâzıl Paşa, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da başkanlığını yapmasına, Sultan Abdülaziz'e o ünlü mektubu yazmasına rağmen hiçbir zaman Namık Kemâl ve Ziyâ Paşa ölçüsünde bir dava adamı olmamıştır. O, Mısır'da kaybettiği valilik hakkını yeniden almak için mücadele eder. Yeni Osmanlılar'ı da bu yüzden destekler. Onları gerektiği zaman Bâb-ı Âlî'ye karşı bir koz olarak kullanmak ister. Nitekim İstanbul'a döndükten sonra, bir müddet, Cemiyet'i desteklemesi, Bâb-ı Âlî'deki yerini sağlamlaştırmak içindir. Yeni Osmanlılar, kendi şahsî çıkarları aleyhinde buldukları anda, onlara verdiği desteği, bir anda çekmekten geri durmamıştır.

Ziyâ Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa'yı Avrupa'ya gitme

(168) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa . . . , s.126

(169) Ali Rıza- Mehmed Galib, Geçen Asırda . . . ,s.90

olayının ortaya çıkmasından çok daha önce tanımişti. Aralarında bir soğukluk olduğu bile söylenebilir. Ziyâ Paşa, Bosna vilâyetini teftişe gönderildiği 1863 yılında Mustafa Fâzıl Paşa da maliye nazırı idi. Bosna'ya gelir gelmez mâl sandığını mühürleyip defterdarı azletmesi Mustafa Fâzıl Paşa'nın hoşuna gitmemiş; onun azlettiği defterdarı tekrar eski görevine iade etmiştir⁽¹⁷⁰⁾. Ziyâ Bey ise çok kısa bir süre sonra görevinden azl edilmiştir. Şair, Mustafa Fâzıl Paşa'nın bu tavrından herhalde rahatsız olmuştur. Ancak bu hususta yeterli bilgiye sahip değiliz.

Mustafa Fâzıl, 1863'te yaşanan bu olaydan sonra, 1867'de Ziyâ Bey'i, Namık Kemâl ve diğer aydınlarla birlikte Avrupa'ya davet etmekten çekinmemiştir. Üstelik Ziyâ Bey'in ödeneği diğerlerinden daha fazladır.

Ziyâ Bey de bu ilk anlaşmazlığı unutmuş gibidir. Üstelik Mısır'daki veraset usulünün değiştirilmesi sorunu ortaya çıktığı zaman kaleme aldığı "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektûbları", Mustafa Fâzıl Paşa'nın haklarını savunan bir öze sahiptir.

Ziyâ Paşa'nın "velî-ni'met" dediği Mustafa Fâzıl'a karşı çıkması, Prens'in İstanbul'a dönüp Âli ve Fuâd Paşalarla iyi ilişkiler içine girmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Yukarıda da söylendiği gibi, Ziyâ Bey de, diğer Yeni Osmanlılar gibi Prens'in İstanbul'a dönüşünü Millet Meclisi'nin açılması için bir imkân olarak görmüştür; ancak Mustafa Fâzıl'ın, ebedî düşmanı ile anlaşması ve onun kabinesinde görev alması, şairi eski hâmisini hakkında olumsuz düşünmeye itmiş olmalıdır.

İkinci olarak, daha somut bir olayla karşılaşılmaktadır: Mustafa Fâzıl Paşa, Hürriyet'i çıkaranların hükûmet aleyhinde yazmalarını istememiş; bunun aksine davrananların tahsisatını keseceğini bildirmişti⁽¹⁷¹⁾. Eleştirilerin kesilmemesi

(170) Ali Rıza- Mehmed Galib, Geçen Asırda . . . , s.87

(171) M.Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa . . . ,s.125-126

üzerine Namık Kemâl, Hürriyet'ten ayrılmış ve Cemiyet dağılmıştı. İşte Ziyâ Paşa'nın Mustafa Fâzıl Paşa'ya tavır almasının asıl nedeni budur. Prens'in Yeni Osmanlılar'ı bir piyon olarak kullanma isteği özellikle Ziyâ Bey'in tepkisini çekmiştir. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın meclis arkadaşları arasında yerini alması da ikili oynaması ve dönecliği yüzünden olmuştur.

Zafer-nâme'de, burada hayatları ve Ziyâ Paşa ile olan ilişkileri konusunda bilgi verilen Âlî Paşa, Fuâd Paşa ve Mustafa Fâzıl Paşa dışındaki dönemin bürokratlarından bir kısmı daha hicvedilmiştir. Ancak bu şahısların hicvedilmelerindeki ana neden, Âlî Paşa'ya olan yakınlıklarıdır; Ziyâ Paşa ile, çok zaman, özel bir anlaşmazlıkları yoktur. Bu kısmın başında da söylendiği gibi, bu şahısların büyük çoğunluğunun sadece hiciv amacıyla adı anılmış; ana hedef ve diğer iki devlet adamının ele alındıkları ölçüde değerlendirilmemişlerdir.

Zafer-nâme'nin tahliline girmeden, Ziyâ Paşa'nın hedef aldığı kişilerle olan ilişkisinin bize gösterdiği bir sonucu vurgulamak istiyorum: Ziyâ Paşa'nın en büyük düşmanı olarak gördüğü Âlî Paşa'yla olan ilişkilerinde bile kişisel anlaşmazlıklar belirleyici rol oynamıştır. Daha doğrusu Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı olsun diğer hasımlarını olsun, kendisine zarar vermeleri ölçüsünde hicvetmiştir. Bu şahısların devlet yönetimindeki başarısızlıkları, yolsuzlukları gibi motifler, Ziyâ Paşa aksini iddia etse bile, şahsî anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır.

B. ZAFER-NÂME'NİN TAHLİLİ

1. BİÇİM

Zafer-nâme'nin Türk hiciv edebiyatında, daha önce benzeri görülmemiş bir eser olduğu, genel kabul görmüş bir düşüncedir. Eserin Türk edebiyatında yazılmış Batılı anlamda ilk satır örneği olduğu, sadece Türk kaynaklarında değil, Batılı müsteşrikler tarafından da vurgulanmıştır⁽¹⁾. Zafer-nâme'yi Türk hiciv geleneğinden farklı kılan içeriğe ve üsluba ait özellikler, ilgili bölümlerde incelenmiştir. Bu bölümde ise, eserin teknik özellikleri üzerinde durularak onu farklı kılan öğeler değerlendirilecektir.

a. Zafer-nâme'nin Adı

Esere *Zafer-nâme* adı, Ziyâ Paşa'ya kadar gelen ve onun da çok iyi bildiği *gazavat-nâme*, *fetih-nâme*, *zafer-nâme* geleneğinin hiciv vadisinde bir devamı olduğu için verilmiştir.

Zafer-nâmeler, sonu zaferle biten savaşları, yiğitçe bir edayla, abartarak anlatan eserlerin genel adıdır⁽²⁾. Türk edebiyatı, *fetih-nâme* ve *zafer-nâme* adıyla yazılmış pek çok esere sahiptir. Bunlar arasında *Selim-nâme* ve *Süleyman-nâmeleri*, *İstanbul*, *Zigetvar*, *Belgrad* vb. *fetih-nâmelerini*, *Sâbit'in Zafer-nâme'sini* ilk anda sayabiliriz⁽³⁾. Hatta son klasik şairimiz *Yahya Kemâl'in Eski Şiirin Rüzgâriyle* adlı eserinde yer alan *Selim-nâme* başlıklı şiirlerini de aynı geleneğin en son örneklerinden biri saymak mümkündür.

Ziyâ Paşa'nın eserini *Zafer-nâme* adıyla yayımlaması, eserin özel tekniğini, bu bakımdan çok iyi ortaya

(1) E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, London 1967, C. 5, s. 69

(2) Dr. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, C. I, s. 330

(3) Age., s. 330 vd., 350 vd.

koymaktadır. Zira, bilindiği gibi, eserde Âlî Paşa'nın Girit seferi, isyanı bastırma yöntemi, şiddetle hicvedilmektedir. Böyle bir esere Zafer-nâme adının verilmesi, eserin adını bile bir saldırı ögesi haline getirmektedir. Ayrıca eserde uygulanacak hiciv tekniklerinin hangi tarzda sunulacağıının ipuçlarını da bu adda bulmak mümkündür:

Zafer-nâmeleri, geniş anlamda medhiye geleneğinin içinde düşünmek gerekir. Nitekim manzum zafer-nâmelerin, daha çok, kaside tarzında kaleme alındığını görüyoruz⁽⁴⁾. Ziyâ Paşa'nın yazdığı eserin ilk bölümü de kaside şeklinde yazılmıştır. Bu durum, eserin övgü görüntüsü altında hicve yöneleceğini düşündürüyor. Gerçekten de Zafer-nâme, anlatım tekniklerinden ironiyi tercih etmiştir.

b. Zafer-nâme'nin Bölümleri

Zafer-nâme, daha önce de açıklandığı gibi, ayrı zamanlarda yazılan ve yayımlanan üç kısımdan ibarettir. Aslında üç ayrı eser gibi de düşünülebilecek bu kısımlar, birbirini tamamlar nitelikte bulunduğu için, Zafer-nâme denilince, bu üç kısmın oluşturduğu bir bütün akla gelmelidir.

Zafer-nâme'de ilk kısım, şu başlık altında sunulmuştur:

Zât-ı Hazret-i Sadâret-penâhî'nin Girid
me'mûriyyetlerinde muzafferiyetlerine dâ'ir
sa'âdetlü Fâzıl Paşa hazretlerinin nazm eylediği
Zafer-nâme'dir.⁽⁵⁾

Bilindiği gibi, Divan şiirinde çoğunlukla şiirlerin, özellikle gazel, kıt'a, rubai vb. kısa olanların başlığı yoktur. Ancak, özellikle, kaside ve mesnevilerde başlıktan

(4) Dr. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, C. I, s.330

(5) *Zafer-nâme*, s. 1

ziyade, içeriğe ait bilgilerin yer aldığı kısa ibareler, başlık yerine geçmektedir. Örneğin bu çalışmada da kullanılmış bulunan Nef'i'nin bir kasidesinin başlığı şöyledir:

Der istihsân-ı Fütûhât-ı Vezîr-i A'zâm-ı Hazret-i
Hüsrev Paşa⁽⁶⁾

Görüldüğü gibi, Zafer-nâme'de kasidelerin başında yer alan ve eserin hangi konuyu ele aldığını bildiren başlık kısmı taklit edilmiştir. Bu başlıkların mesnevilerde daha çok Farsça olması adetten ise de, Türkçe olanlara da rastlanılmaktadır. Bu bakımdan eserin ilk bölümünde yer alan başlığın geleneği sürdürdüğü söylenebilir.

Başlıkta dikkati çeken bir başka husus ise, ilk bölümde Ziyâ Paşa'nın anlatıcı figür olarak Fâzıl Paşa'yı seçmiş olmasıdır⁽⁷⁾. Bu, Ziyâ Paşa'nın kendisini gizlediğini, ilk bölümdeki hiciv öğelerinin Fâzıl Paşa'nın kişiliğine bağlı olarak gelişeceğini göstermektedir. Diğer iki bölümde de şairin kendini gizlediğine, sözde şair veya yazar kullandığına tanık olunmaktadır.

İlk bölüm kaside şeklinde ve aruzun *fe'ilâtün/fe'ilâtün/fe'ilün* kalıbıyla kaleme alınmıştır.

Görüldüğü gibi, Zafer-nâme'nin ilk kısmında hiciv yepyeni bir nazım şekli ve biçimle değil, aksine Divan şiiri estetiğinden yola çıkılarak yaratılmıştır. Görünüş olarak medhiye içerikli bir klasik kasideyle karşı karşıya olduğumuzu sanabiliriz; ancak bu, yanıltıcıdır.

İkinci bölüm ise şu başlık altında sunulmuştur:

(6) H. Dilek Batıslam (Hazırlayan) Nef'i Divanı, Bitirme Tezi, Ç.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana 1991, s.18

(7) Eser hakkında ilk bilgiler verilirken Fâzıl Paşa üzerinde durulmuştur.

İzmid mutasarrıfı sa'âdetlü Fâzıl Paşa hazretlerinin hakk-ı Âlî-i hazret-i Sadâret-penâhî'de inşâdına muvaffak oldukları Zafer-nâme üzerine Karantina kitâbetinden mütekâ'id Hayri Efendi'nin nazm eylediği tahmîs-i nefîstir.(8)

Ziyâ Paşa'nın bu kez anlatıcı figür olarak Karantina kitâbetinden emekli Hayri Efendi'yi seçtiği görülmektedir(9).

Tahmîs, Divan şiirinde çokca kullanılan bir nazım şeklidir. Beğenilen bir gazelin veya bir kasidenin her beytine aynı vezin ve kafiye de üçer dize eklemek suretiyle yapılır(10). Şairlerin aynı zamanda yeteneklerini kanıtlamalarına yarayan tahmîs, kaside için düşünüldüğünde, medhiyenin yeni öğelerle zenginleştirilmesi anlamına gelen bir imkân demektir.

Bu açıdan eserin ikinci bölümünü bir tahmîsin oluşturması, isabetli bir tercihtir. Böylece kafiyenin sağladığı imkânlarla her beyte üçer dize eklenerek hiciv öğeleri zenginleştirilmiş; yeni hiciv motifleri meydana getirilmiştir.

Fakat Zafer-nâme'nin en geniş ve hiciv teknikleri bakımından en zengin bölümü, mensur Şerh'tir. Bu üçüncü bölüm şöyle sunulmuştur:

Zabtiyye Müşfiri Devletlü Hüsnü Paşa hazretlerinin zikrolunan Zafer-nâme üzerine kaleme aldıkları şerh-i dil-pezîrdir.(11)

Ziyâ Paşa, şerh geleneğinden yararlanmıştır. Şerhler, manzum veya mensur bir eseri kelime kelime açıklayan, yorumlayan çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Türk

(8) Zafer-nâme, s. 8

(9) Hayri Efendi hakkında, daha önceki alt bölümde bilgi verilmiştir.

(10) Cem Dilçin, Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1983, s. 223

(11) Zafer-nâme, s. 224

edebiyatında, özellikle, dinî, tasavvufî eserlerin şerhleri, dikkat çekici bir yekuna ulaşmıştır. Bunlara örnek olarak, Mesnevi, Hadîs-i Erbâin, Hafız Divan-ı şerhleri gösterilebilir.

Zafer-nâme Şerhi'nde ise Ziyâ Paşa, aşağıda da açıklanacağı üzere, şerh tekniğinden yararlanarak, kaside ve tahmiste az çok kapalı bırakılan saldırı noktalarını, en ince detayına kadar zenginleştirir. Şerh tekniği de sanatçıya istediği bütün imkânları sağlar. Âlî Paşa'yı veya diğer hedef kişileri teşhir edebileceği her kelime üzerinde Ziyâ Paşa, ısrarla durur.

Ziyâ Paşa'nın hiciv için seçtiği bu biçimler, bu halleriyle, ilk bakışta geleneğin devamı izlenimi yaratırlar. Her üç bölümde kullanılan biçimler de Divan edebiyatında yüzlerce kez kullanılmıştır. Ancak Ziyâ Paşa'nın bu üç biçimi bir eser bütünlüğü içinde bir araya getirmesi ve kişileri hicvederken aynı zamanda edebi biçimlerin parodisini yapması, en önemli yeniliklerinden biridir.

1) Kaside

Zafer-nâme'nin ilk yayımlanan kısmı 56 beyitlik kasidedir. Kaside şeklinin tercih edilmesi, oldukça mantıklı görünmektedir. Zira kaside hem medhiyelerde hem de hicviyelerde kullanılan bir nazım şeklidir. Zafer-nâme'deki hakim anlatım özelliği olan ironinin de kasidenin bu ikili özelliğine ihtiyacı vardır.

Zafer-nâme, klasik kaside yapısına kısmen uymaktadır. Bu kasidede medhiye ve dua bölümleri bulunmaktadır. Medhiye ile başlayan kasideler olduğundan, Zafer-nâme'nin medhiye ile başlaması yadırgatıcı değildir. Dilek ve dua bölümleri de kasidenin kalıplaşmış bölümlerindedir. Eserde fahriye bölümü bulunmamaktadır. İçeriği düşünürsek, bunun da mantıklı bir açıklamasını yapabiliriz: Kasideyi yazdığı varsayılan Fâzıl Paşa, Âlî Paşa'dan yeni bir makam istemektedir. Çünkü daha

önce yazdığı bir kıt'anın ödülü olarak izmit mutasarrıflığına getirilmiştir. Bu yüzden de kendini övmek yerine acındırmak daha gerçekçi bir tavidir.

Kaside, bilindiği gibi, çoğunlukla bir kişi üzerine yoğunlaşmış yargıları vurgulamak için kullanılan bir nazım şeklidir. Ayrıca övülen veya yerilen kişinin hayatından, icraatından söz etme imkânı da olduğundan, Zafer-nâme'de kaside nazım şeklinin kullanılmasıyla hedef şahsa yönelik her türlü ayrıntının yer alması imkânı ortaya çıkmış, Ziyâ Paşa da bundan her fırsatta yararlanmıştı.

Kaside'nin ilk 58 beyti medhiyeye ayrılmıştır. 59-63. beyitlerde dilek bölümü, 64- 66. beyitlerde ise dua bölümü bulunmaktadır.

Medhiye bölümü elbette çok önemlidir. Çünkü hedef şahsa yönelik bütün hiciv motifleri, bu bölümde yer almak zorundadır. Dilek bölümü, "sözde şair"i kendi diliyle teşhir eder. Dua ise, Âlî Paşa'yla ilgili bir beddua haline dönüşerek yine önemli bir hiciv ögesi olur.

Medhiye Bölümü

Medhiye bölümünde yeterli düzenin bulunduğunu söylemek zordur. Varsayılan şair, 58 beyit boyunca "velinimet"ine ait özellikleri, genellikle bir sıra gözetmeksizin sıralamıştır. Yine de ilk kırk beyitte konu bakımından belli bir istifin varlığı inkar edilemez.

İlk dokuz beyit, klasik kasidelerde de karşılaştığımız aşırı abartılı, amaçsız övgüye ayrılmıştır. Eserin adına bağlı olarak "övgü", Girit "muzafferiyeti"ne yöneltlmıştır.

Bârek Allâh zihi kevkebe-i âlü'l- âl
 Levhâş Allâh aceb nusret ü feyz ü ikbâl
 Hak bu kim görmedi âğâz edeli devre felek
 Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh ü iclâl(12)

Burada görünüşteki övgü, kişiliğe, icraata, çevreye ilişkin saptamaları içermediğinden soyut kalmıştır. Aşırı abartılı övgünün hicve yol açtığı biliniyor. Böylece kanıtlanması imkânsız yargılarıyla ele alınan konunun gerçek dışılığı vurgulanmaya çalışılmıştır.

Bu ilk dokuz beyit, kaside geleneğimizde medhiye bölümünde yer alan övgü öğelerinin bir taklidi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim ünlü kaside şairimiz Nef'î'nin kasidelerinden birinde de medhiye ile söze başlandığı görülmektedir. Bu şiirdeki medhiye bölümünün bazı beyitlerin Zafer-nâme'yle benzerliği şaşırtıcı ölçüdedir:

Feth-i Hayber olalı eylememişdür kimse
Zûr-ı bâzû ile bir böyle hisârı teshîr
Bârek Allâh zehî devlet-i feth ü nusret
Levhâş Allâh zehî âtîfet-i hayy-ı kadîr (13)

10. beyitten itibaren somutlaştırılmış yergiye geçildiği görülmektedir. Girit sorununu Âlî Paşa'nın çözümlene yöntemi, dört beyit boyunca hiciv konusu yapılmıştır. Bu dört beyitte Paşa'nın Ada'da uyguladığı politika, kronolojik sıraya uyularak ele alınmıştır.

14. beytin ilk dizesi, Girit sorununun Âlî Paşa tarafından çözümüne, ikinci dizesi ise, daha farklı bir konuya, Âlî Paşa'nın kişisel yeteneğine ayrılmıştır. Böylece 14. beytin bir geçiş noktası olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bunu izleyen dört beyitte Girit politikasından vazgeçilmiş, Âlî Paşa'nın kalem kudreti, hiciv konusu yapılmıştır.

19 numaralı beyit, hedef şahsın kişiliğinin yayılma alanını sorgulamaktadır:

Öyle bir kudrete mâlik ki mülûk-i âlem
Nâmını bilse eğer elbet anar bi'l-ibcâl (14)

(13) H. Dilek Batislam, Nef'î Divanı, s. 88

(14) Zafer-nâme, s. 2

Bu beytin burada, henüz hedef-şahsın bütün yönleriyle ele alınmadığı bir sırada yer almasının eserin gidiş yönünü aksattığı söylenebilir. Şöhretin yayılma alanı, hicvedilen kişinin icraatı söz konusu edildikten sonra dile getirilebilirdi.

20-23. beyitlerde Âlî Paşa'nın icraatına geçiş yapılmıştır. Bu beyitlerde Âlî Paşa'nın yetkileri, sultana bile hükmedebilme gücüne sahip bulunduğu vurgulanmıştır⁽¹⁵⁾.

Aşağıdaki beyitle birlikte icraata zemin hazırlanır:

Her ne işler ise "lâ yüs'elü 'ammâ yef'âl"
Her ne hükmeylese âzâde-i takyîd-i su'âl (16)

Bu beyti, bir cümle içindeki iki nokta olarak da düşünmek mümkündür. Çünkü bundan sonraki beyitlerde Âlî Paşa'nın "ne işlediği", "ne hükmeylediği" ortaya konmuştur. Bu bakımdan bu beytin önemli bir yapısal değere sahip bulunduğunu söyleyebiliriz.

24. beyitten 31. beyte kadar Âlî Paşa'nın sadrazam olarak yaptığı icraat, çeşitli gruplara ayrılarak ele alınmıştır: 24-26. beyitler arasında toprak sorunları ve Âlî Paşa'nın politikaları, 27. beyitte azınlıklara verilen haklar, 28-30. beyitler arasında ise, Paşa'nın mali konulardaki icraatı ele alınmıştır.

Bu yedi beyit, Zafer-nâme'nin, araya başka konuların sıkıştırılmadığı, yapı bakımından en sağlam, somutlaştırmanın en yoğun olarak görüldüğü kısmını oluşturmaktadır. Şerh'te de sahife sayısı en kabarık kısım burasıdır⁽¹⁷⁾.

31 numaralı beyit, adeta , önceki yedi beyit boyunca anlatılan icraatı yalanlamasıyla dikkati çekmektedir:

(15) Zafer-nâme, s. 3

(16) Age., s. 3

(17) Bu beyitler ile ilgili şerhler, eserde 70 ile 106. sayfeler arasında yer almaktadır.

Tutalım cümle umûrunda hıyânet etmiş
Şu Girid hıdmetini var mıdır inkâra mecâl (18)

Bundan sonraki beyitlerde artık Âlî Paşa'nın devleti ilgilendiren icraatıyla karşılaşılmayacağı tahmin edilmektedir. Nitekim daha sonraki beyitlerde Paşa'nın birey olarak kusurlarına daha fazla yer verilmiştir.

33 ve 37. beyitlerde tekrar soyut, aşırı abartılı hicve geçilmiştir(19).

38 ve 39. beyitlerden itibaren ise, tekrar somutlaştırmaya başvurulmuştur. Bu beyitlerden başlayarak Âlî Paşa'nın bireysel kusurları üzerinde durulmuştur. İlk olarak da Paşa'nın fizikî kusurları ele alınmıştır.

40. beyitten başlayarak medhiye bölümünde bir düzensizlikle karşılaşılacaktır. Hemen her beyit, Âlî Paşa'nın farklı bir kusuruna ayrılmıştır. 40. beyitte Müslümanlara karşı olumsuz tavrı, 41. beyitte Batılılara yakınlığı, 42. beyitte konuşma yeteneği, 43. beyitte Avrupa'daki şöhreti, 44. beyitte zulmü... söz konusu edilmiştir.

Divan şiirinin anlamı beyitte tamamlama anlayışı dolayısıyla, Zafer-nâme'nin bu, bir parça düzensiz yapısını tabii karşılamak gerekir. Fakat sonuçta her beyit, kaçınılmaz bir biçimde Âlî Paşa'ya yöneltilmiştir. Bu bakımdan Âlî Paşa, ana saldırı figürü olduğundan, eserin bir bütünlüğe sahip bulunduğu düşünülebilir.

Bu bölüm, kaside geleneğimizin bir tür parodisi olarak da değerlendirilebilir. Nef'î'nin yukarıda adı geçen kasidesindeki medhiye bölümüyle Zafer-nâme'ninki arasında bir benzerlik olduğu görülmektedir. Burada Ziyâ Paşa, sanki Nef'î'yi taklit etmek istemiştir. Özellikle aşırı abartılı

(18) Zafer-nâme, s. 4

(19) Age., s. 4

övgülerin bulunduğu kısımlarda bu taklit çabası hemen hissedilmektedir⁽²⁰⁾.

Dilek Bölümü

Aslında medhiyeden sonra fahriyenin yer alması gerekirdi; fakat daha önce de söylendiği gibi, Zafer-nâme'de fahriyeye ihtiyaç yoktur. Onun yerine varsayılan şairin kendi dileklerinden, kasidenin sayesinde kazanmayı umduğu makamdan bahsettiği altı beyitlik bir dilek bölümü yer almaktadır.

Medhiyeden dilek bölümüne geçiş çok başarılıdır. "sözde şair", sözün uzadığını, ancak medhedilenin vasıflarını saymağa, günlerin, ayların yetmeyeceğini bildirerek 58. beyitte medhiyeyi bitirir.

Erba'ine kadar elbette sürer germi-i bahs
İstesem ben ne kadar vasfını etmek icmâl (21)

Klasik kasidede de şair, medhedilenin niteliklerini saymaya gücünün yetmeyeceğini söyleyerek medhiyeden çıkar.

58. beyti izleyen iki beyit de varsayılan şairin bendeliğini bir kez daha vurgulamak amacıyla yazılmıştır.

Asıl dilek, 61- 63. beyitlerde bulunmaktadır. Sözde şair, Âlî Paşa'dan istediğini, gelenekte olduğu gibi, şu şekilde dile getirmiştir:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi
Bu kasidem beni vâlîliğe eyler isâl (22)

Dilek bölümü, hicvin Âlî Paşa'dan uzaklaşıp kasideyi yazdığı varsayılan Fâzıl Paşa'ya yöneldiği tek bölümdür. Kaside kalıpları düşünüldüğünde, zaten şairin kendinden

(20) Zafer-nâme, s. 4

(21) Age., s. 6

(22) Age., s. 7

bahsedebileceği tek yer de burasıdır. Bu bakımdan, Zafer-nâme'nin, seçtiği nazım şeklinin kalıplarını başarıyla uyguladığını söylemek mümkündür.

Dua Bölümü

64. beyitle birlikte dilek bölümünden çıkılır. Yine Divan şiiri kalıpları taklit edilerek artık kalemi bırakmanın zamanı geldiğinden, duaya başlanacağından söz edilir:

Yeter ey hâme ko tasdî'i du'â mevsimidir
Tut yüzün kibleye aç başını bâ- safvet-i bâl (23)

Son iki beyit ise, bizim edebiyatımızdaki dua görüntüsü altında bedduanın en güzel örneklerinden biridir.

Görüldüğü gibi, Zafer-nâme'de klasik kaside kurallarına uyulmuştur. Fakat Ziyâ Paşa, medhiye veya hicviye geleneğimizde karşılaşamayacağımız şekilde, hedef-şahsa karşı sistemli bir saldırı yöneltmiştir. Divan şiirinde pek az görülen kişiyi somutlaştırılmış eylemleriyle yargılama özelliği, Zafer-nâme'de çok sistemli bir biçimde ortaya konmuştur.

2) Tahmis

Zafer-nâme'nin ikinci bölümünü Tahmis oluşturmaktadır. Tahmis, hicvin gelişmesi için iyi bir tercihtir. Kasideye üç dize eklendiğinden, kasidede söylenemeyen birtakım ayrıntılar, eklenen dizeler sayesinde ortaya konulabilmiş, yeni hiciv motifleri yaratılmıştır.

Tahmis, nazım şeklinin çizdiği sınır sonucunda, Kaside'nin yolunu takip etmiştir. Bu bakımdan, kaba hatlarıyla, Tahmis'te anlatılanlar, Kaside'de anlatılanların devamıdır.

(23) Zafer-nâme, s. 7

Tahmis, genellikle, gazele ekleme suretiyle oluşturulan bir nazım şeklidir. Ancak, az olmakla birlikte, kaside tahmislerine de rastlanmaktadır. Altmış altı beyitlik bir kasideye tahmis yazmak ve kasidede tutturulan düzeyi düşürmemek, çok zordur. Ziyâ Paşa'nın bu zorluğun üstesinden büyük ölçüde geldiği söylenebilir. Ancak zaman zaman kafiye bulma zorluğuna düşüldüğü ve doldurma dizelere yer verildiği görülmektedir. Örneğin aşağıdaki bent, kafiye bulmakta zorlanıldığını göstermektedir:

Bir işi yapmağı zihninde eğer peyler ise
Anı icrâ eder elbet ne yapar neyler ise
Oluyor hâric-i imkân sanılan şeyler ise
Öyle bir kudrete mâlik ki murâd eyler ise
Görünür sûret-i imkânda nice emr-i muhâl (24)

Ziyâ Paşa, sözünü Hayri Efendi'ye bıraktığından, bu tür zaafılar, kolaylıkla Hayri Efendi'ye mal edilebilir. Bunları, Hayri Efendi'nin şairliğine yöneltmiş birer hiciv ögesi olarak da değerlendirebiliriz. Kafiye bulma güçlüğüyle Kaside "şairi" de karşılaşmıştı; fakat Tahmis "şairi" daha az yetenekli bir şair kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.

Tahmis'te Kaside'nin fazla açamadığı konular, daha anlaşılır kılınmış; yeni konular olmasa bile, yeni motifler eklenmiştir.

Özellikle soyutlama ve genelleme yapılan kısımlarda Kaside'ye fazla ekleme yapılmadığı dikkat çekiyor. Sadece abartılı anlatım, farklı dil malzemeleriyle yeniden üretilmiştir. Baştaki altı bent, bu bakımdan örnek gösterilebilir. Ayrıca 15. bent de Kaside'nin 15. beytiyle hemen hemen aynı içeriğe sahiptir:

Öyle Takrîr ki her bir sözü dürr-i meknûn
Öyle bir nüsha ki her satrı merâyâ-yı füsûn
Gören ol mülhemeyi yânice olmaz meftûn

(24) Zafer-nâme, s. 12

*Ser-te-ser şive-i i'câz ü ser-â-ser mazmûn
Lafzı pür-nükte vü her nüktesi tebrîf-i hayâl (25)*

Bu tür örneklerin sayısı, fazla sayılmaz. Tahmis'te, daha çok, eklemeler, anlamı genişletmeler vardır.

Kiri bentlerde eklenen üç dizenin Kaside'deki anlamın büsbütür değişmesine yol açtığı görülmektedir. Örneğin Kaside'nin 7. beytinde sanki Âlî Paşa'nın Girit sorununu çözümlyerek devleti bir beladan kurtardığı anlamı çıkmaktadır. Fakat aynı beytin tahmisinde Âlî Paşa'nın hainliğini hissettirme çabası vardır:

*Devleti hüsn-i idâre ise maksûd u murâd
Ana pek mâni imiş kesret-i emsâr u bilâd
Etti bu kâ'ide-i hikmeti kendi icâd
Devleti eyledi bir öyle belâdan âzâd
Yoksa pek müşkil olurdu şu zamânda ahvâl(26)*

Yine Kaside'nin 18. beytinde Mümtaz ve Fuad Paşalar, Âlî Paşa'nın dalkavukları olarak gösterilmiştir. Yani hiciv dalkavukluk teması üzerine kurulmuştur. Oysa Tahmis'te herkesin Âlî Paşa'nın söylediklerini alkışlamaya mecbur olduğu düşüncesi işlenmiştir:

*Ne yazarsa olur itrâsına mecbûr cihân
Ne yaparsa eder elbette ta'accüb insan
...* (27)

Bazı bentlerde ise, anlamdan sapma yerine, anlamı yeni örneklerle genişletme çabası görülür. Özellikle somut icraata yönelik bentlerde Kaside'de bulunmayan motiflere daha sık tesadüf edilmektedir. Bu durum beytin mesajını daha anlaşılır kılmaya yaramaktadır. Örneğin Kaside'nin 24. beytinde Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesine ve Memleketeyn

(25) Zafer-nâme, s. 11

(26) Age., s. 9

(27) Age., s. 12

sorununa değinilmiştir. Tahmis'te de Şam ve Lübnan sorunlarına dokunulmuştur:

Katl-i Vâli'ye verip Şâm'da ruhsat hükmü
Kıldı te'llif-i müsâvât-ı ra'iyet hükmü
Mısr'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü
Etti bir yüzbaşığı Memleketeyn üzre kıral (28)

Böylece içerik zenginliği sağlanmış olur; Kaside'de eksik bırakılan motifler Tahmis'te tamamlanır(29).

Kaside'nin imkânları çerçevesinde bir beyitte bir tek saldırı motifinin yer almasını tabii karşılarız. Fakat bu saldırı, bazen kapalı kalmıştır. Tahmis'te, zaman zaman, açıklama ifade eden ve çoğunlukla kapalı motifleri aydınlatan bentlere rastlanmaktadır. Örneğin Kaside'nin 31. beytinde Âlî Paşa'nın bütün işlerinde hıyanet etse bile Girit'te başarılı olduğu üzerinde durulur. Tahmis ise, Paşa'nın hangi eylemleriyle hıyanet içinde bulunduğunu açıklar:

Konferans'ta diyelim kendi cebânet etmiş
Şâm işin âhara sehv ile emânet etmiş
Ne hamiyet ne sadâkat ne metânet etmiş
Tutalım cümle umûrunda hıyânet etmiş
Şu Girid hıdmetini var mıdır inkâra mecâl (30)

Aynı durum Tahmis'in pek çok bendinde karşımıza çıkmaktadır(31).

Tahmis'te kullanılan, anlamı değiştirme, ayrıntıyı çoğaltma, açıklama yöntemleri, iyi düşünülmüş özellikler olarak dikkati çekmektedir. Tahmis geleneğinde de tahmisçinin ek yaptığı şiire yeni anlamlar kazandırması söz konusudur. Ziyâ Paşa, bu durumu hicvin içeriğini genişletmek için bir

(28) Zafer-nâme, s. 13

(29) Aynı dururm, 25, 26, 27, 29, 38, 39. bentler için de söz konusudur.

(30) Zafer-nâme, s. 15

(31) 13, 23, 45, 54, 55. bentlerde de açıklama özelliği vardır.

araç olarak kullanmıştır.

Tahmis, Kaside'ye oranla daha başarısızdır. Özellikle dilin kullanılması açısından Tahmis'te aksaklıklarla karşılaşmaktadır. Ancak bu aksaklıkların sözde şairin kültürel düzeyini teşhir etmek amacıyla, özellikle yaratıldığı da düşünülebilir.

3) Şerh

Zafer-nâme'nin en zengin bölümü Şerh'tir. Şerh'te yeni pek çok hiciv tekniği kullanılmış, Tahmis'te yer alan hiciv öğeleri, büyük oranda genişletilmiştir.

Şerh, her şeyden önce, mensur bir bölümdür. Eserin sahife sayısı bakımından en kabarık kısmıdır. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın üzerinde en çok çalıştığı kısmın Şerh olduğu, rahatlıkla söylenebilir.

Türk edebiyatında şerhlerin önemli bir yeri vardır. Arapça, Farsça, nadir olarak da Türkçe eserler, Türk okuruna bu eserler sayesinde ulaşmıştır. Edebiyatımızda, özellikle Mesnevi şerhleri önemli bir yere sahiptir.

Şerh, tercüme değildir. Katkı söz konusudur. Şerhçi, şerh ettiği eserin dize dize, kelime kelime ne anlama geldiğini açıklar. Yeri geldiğinde bir kelimeyle ilgili çağrışımları, uzun uzun anlatır.

Şerhlerin kendilerine özgü bir şerh etme tekniği vardır. Önce şerh edilen metinden bir beyit ya da bir bent yazılır; ardından beyitte geçen anlam ayırıcı işlevi bulunan kelimeler tek tek açıklanır. Kelimelerin eğer metin içinde kullanılan özel bir anlamı varsa, bunun üzerinde de ayrıntılı bir biçimde durulur. En sonunda ise beytin mensur bir açıklaması yapılır. Örneğin Bursalı İsmail Hakkı'nın "Rûhü'l- Mesnevi" adlı şerhinden alınan aşağıdaki örnek şerh tekniği konusunda bir düşünce sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır:

کوز آدم ننگ دارد از حد
باسمادت جنگ دارد از حد

(neng) Ar dımezdür. (sa'âdet) Şekâvet zıddıdır. Ya'ni umûr-ı îlâhiyyenün insâna hıl-i hayr üzerine mu'âvenetidür. Pes müsâ'ade-i sa'âdet zannolunan nesne ile mu'âvenetidür. Ma'nâ-yı beyt budur ki o Şeytân hasedde gulüvvünden ötüri Âdem'e secde itmeden.âr ve sa'âdet ehli Âdem ile ceng ü cedel tutar. Bunda Şeytân'ın ucından şekâvetine işâret vardır. Pes Şeytân'a hased sıfatında müşârik olanlar dahi şakî olurlar.... (32)

Klasik edebiyatımızda hemen her eser, kendi türüne göre katı kalıplar çerçevesinde yazılabiliyordu. Eserin asıl konusuna gelmeden önce, Hamdele ve Salvele, sebep-i te'lif, dua... gibi kısımların bulunması gerekiyordu. Şerhlerde de aynı kural söz konusuydu.

Zafer-nâme Şerhi'nde, şerh geleneğimizde bulunan tekniğe ait kalıplar, başarılı bir biçimde taklit edilmiştir. Zafer-nâme Şerhi'nde de önce, şerh edilecek bent verilir; sonra bentte bulunan kelimeler, belli bir seçmeye tâbi tutularak açıklanır. En sonunda ise, "Hülâsa-i ma'nâ" başlığı altında, bendin kısaca açıklaması yapılır. Eğer Şerhçi'nin yorumlamaya ihtiyaç duyduğu bir nokta varsa bu, açıklamadan sonra yapılır.

Dâver-i mülk-i hüner safder-i nusret-rehber

...
...

(dâver) Yâver vezninde burada pâdişâh ma'nâsına. (mülk-i hüner) Hüner ve ma'rifet memleketi ma'nâsına. (nusret) Ma'hûd edepsiz Nusret Paşa değil. Burada nasr ve zafer ma'nâsına....

...

(Hülâsa-i ma'nâ) Âlî Paşa Efendimiz hüner ve ma'rifet memleketinin pâdişâhıdır ve safvet-i

harbiyyeyi yarıp yırtar ve feth ü zafer dahi önünde
kulağuz gibi kulaklarını sallayıp gider.... (33)

Görüldüğü gibi, hicvi sağlayan dil malzemesi dışında, şerh geleneğindeki şerh etme tekniği aynen taklit edilmiştir.

Şerh metinlerinde her zaman, sadece şerh edilen metinle ilgili açıklamalar yapılmaz, aynı zamanda fırsat düşürülüp söylenen beyitler, nükteler, fıkralar da yer alır. Zafer-nâme'de de manzum metnin zaman zaman dışına çıkılarak nüktelere, hedef şahısla ilgili anılara da yer verilmiştir. Hele metin içinde Hüsnü Paşa ile "Şeyh Efendi" diyalogunun yer aldığı bir kısım vardır ki, içerik, biçim ve üslup bakımından çok önemlidir. Ancak bunun eser bütünlüğünden , teknik bakımdan bir sapış olarak da değerlendirilmesi mümkündür.

Zafer-nâme'nin 31. bendinde Âlî Paşa'nın korkaklığını vurgulayan bir dize vardır:

Konferans'ta diyelim kendi cebânet etmiş (34)

Bu dizede asıl nükte cebânet sözünde toplanmıştır. Âlî Paşa'nın Paris Konferansı'nda nasıl korkaklık ettiğine değinilen bu kelimenin şerhinde, bu konferansla ilgili dedikodulardan da alıntı yapılmıştır:

... Hattâ ol esnâda İngiltere Devleti başvekili...
ta'accüb edip Konferans'ta İngiltere murahhası
bulunan zâta hitâb ile (Siz Konferans'ta Devlet-i
Aliyye'ya hiç mu'âvenet etmemişsiniz) gibi ta'zîr
etmek istedikte murahhas cevâb verip (... Şu sizin
tasvîb etmediğiniz birtakım maddeleri Devlet-i
Aliyye'nin murahhası bi'z-zât tensîb ve tedbîr
ettiğinden artık bir başkasına söz düşer mi? Ve ben

(33) Zafer-nâme, s. 112 vd.

(34) Age., s. 106

bir Türkten ziyâde Türk olamam) dediği durûbdan olmuştur. (35)

Yine gelenekte olduğu gibi, fırsat düşürülüp Farsça, Türkçe, Arapça iktibaslar da yapılmıştır. Örneğin Âlî Paşa'nın devletin sınırlarını daraltmasından "övgüyle" söz edildikten sonra, aşağıdaki Farsça dize iktibas edilmiştir:

چہ غم دیوار امت را کہ با شتر چون توشتیبان (36)

Zafer-nâme Şerhi, geleneğin kalıp şerh yöntemlerinin bütün açılımlarını rahatlıkla kullanmıştır. Bunda da çok başarılı olunduğu söylenebilir. Bir hiciv eserini yeni bir teknikle zenginleştirmenin en iyi yolu, onu yeniden üretmektir. Edebiyat geleneğimiz, sistemli bir eleştiri geliştirememiştir. Fakat bir eseri en küçük parçalarına ayırarak yorumlayan şerh, Zafer-nâme gibi bir hiciv eserinin yeniden üretilmesi için çok geniş imkânlar sağlamıştır.

Şerh'in Bölümleri

Zafer-nâme Şerhi, eski şerh geleneğinin kalıplarını büyük ölçüde devam ettirir. Bir şerhte ya da genişletirsek, bir mensur eserde bulunması gereken bölümler, Zafer-nâme Şerhi'nde de bulunmaktadır. "Hamdele ve Salvele", dibaçe gibi, şerhe başlamadan önce bulunması âdetten olan bölümler, Ziyâ Paşa'nın eserinde de vardır. Ancak genelde her eserde bulunan "Besmele" ve "hatime" kısımları bu eserde yoktur.

Hamdele ve Salvele

Bir esere Allah'a hamd ü sena edilerek başlanması âdettendir. Genelde bir veya iki cümleden meydana gelir. "Hamdele ve Salvele" kelimeleri, "Alemlerin Rabb'ı olan Allah'a hamd olsun ve Allah'ın salât ve selâmı O'nun Resûlü ile aile yakınları ve ashabının üzerine olsun" cümlesinin

(35) Zafer-nâme, s. 107

(36) Age., s. 40

kısaltılmış halidir⁽³⁷⁾.

Zafer-nâme'de Hamdele ve Salvele kısmı, biraz uzundur. Ayrıca eserin konusuna da uygundur:

Hamd ü senâ-yı lâyuhsâ ol Nâzım-ı manzûme-i eşyâya
sezâ-vâr ve ahrâdır ki nev'-i insanı hasfise-i akl
ve temyîz ve hürriyet ve seciyye-i kibr ve ucb ve
nahvet ile hayvânât-ı sâ'ireden mümtâz ve müstesnâ
yarattığı halde koyunların kösemene mütâba'at-ı
gayr-ı ihtiyâriyyesi gibi milyon milyon halkı bir
veyâ birkaç şahsın hükm ü keyfiyyetine mahkûm ve
fedâ kıldı....⁽³⁸⁾

Burada Ziyâ Paşa'nın Hüsnü Paşa dilinden yöneticiler ile yönetilenler arasındaki farka dikkat çektiği görülmektedir. Bu tür başlangıç cümlelerinde, genellikle, Tanrı'ya hamd ü senanın dışına çıkılmadığı halde, Ziyâ Paşa'nın insanlar arasındaki eşitsizliğe dikkat çekmesi, yeni bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Dibace veya Mukaddime

"Bir kitabın girişi, mukaddimesi, başlangıcı"⁽³⁹⁾ olarak tanımlanan dibaçeler, genellikle mensur eserlerde bulunur. Kitabın "sebeb-i te'lif" kısmı, yazarın adı, eserin adı ve yazılış tarihiyle ilgili bilgiler, bu bölümde yer alır.

Zafer-nâme Şerhi'nin önsöz olarak kabul edebileceğimiz kısmında da hemen hemen aynı bilgilere rastlanmaktadır.

Hamdele ve Salvele bölümünden sonra, sözde şerhçi Hüsnü Paşa, kendini tanıtarak söze başlamıştır:

(37) Dr. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *Edebiyatta Metodoloji Açısından Elyazmaları ve Nadir Eserler Üzerine Notlar-I*, Yazma, s. 9 vd.

(38) *Zafer-nâme*, s. 24

(39) Dr. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *Age*, s. 10

Ba'dezâ bu fakîr-i bî-nevâ, ya'ni Müşîr-i Zabtiyye hâlâ, münşi-i şeydâ, şu vechle kelâma âğâz ve ibtidâ eder ki... (40)

Bu cümlede Hüsnü Paşa'nın adı, anılmamışsa da halen bulunduğu görev vurgulanarak yazarın kim olabileceği üzerinde durulmuştur.

Şerhçi, kimliğini bu şekilde açıkladıktan sonra, hayat hikâyesini anlatmağa başlamıştır. Bu hayat hikâyesinde şerhçinin kültürel düzeyi, aldığı görevler üzerinde durulmuştur:

...Hîn-i sabâvetimden beri tetebbu'-ı eş'âr-ı eslâfa mübtelâ olup gâh Aşık Ömer ve Gevheri hazerâtının âsâr-ı bî-bahâlarınınanazar-ı hayretle tahsîn-gûyâ ...olurdum. (41)

Halk şiirini yüksek değerde bir edebiyat ürünü olarak değerlendiren şerhçi, "kayabaşı" yolunda şiirler yazdığından da bahsetmiştir(42).

Bu kısımda daha sonra Hüsnü Paşa'nın, büyük bir saflıkla memuriyetleri, Âlî Paşa'yla bağlantısı üzerinde durduğu görülmektedir.

Bu kısımdaki bilgiler, fonksiyonel olarak, "sebebi te'lif"e hazırlık amacıyla verilmiştir. Çünkü burada Hüsnü Paşa'nın hayatından ziyade Âlî Paşa'yla olan bağlantısının hangi nedenlere dayandığı üzerinde durulmuştur. Sözde şerhçi, kendi hikâyesini anlattıktan sonra Zafer-nâme'yle ilk ilişkisini açıklar. Buna göre, Âlî Paşa'nın kendisi hakkındaki lutfuna karşılık verememekten dolayı üzülürken Zafer-nâme eline geçmiştir(43).

(40) Zafer-nâme, s. 24

(41) Age., s. 24

(42) Age., s. 25

(43) Age., s. 27

Böylece şerhin kaleme alınma nedeni, Âlî Paşa'nın başka bendelerinin kulluklarını gösterme fırsatını bulmaları karşısında Hüsnü Paşa'nın bir şey yapmadan oturması ve Zafer-nâme'yle karşılaşınca da onu kıskanması olarak gösterilmiştir(44).

Hüsnü Paşa, bu duygularla, "tecelliyât-ı ma'neviyye"den nazım yerine nesir vadisinde çalışmanın daha hayırlı olacağı "istidlâl" olununca, Zafer-nâme'nin şerhini yapmağa karar verdiğini açıklıyor(45).

Mukaddimenin sonunda kusurların affını ve eserin karşılığında beklenen ödülü bildirir cümleler yer almıştır.

Ümmid-vârım ki ser-zede-yi zuhûr olacak hatî'âtım
ol menba-ı lutf u merhametin meclis-i füyûzât-ı
enîsinde makrûn-ı afv u inâyet olarak kusûrum
ihlâsıma bağışlanır ve sîne-i mefharetim murassa
bir nişân-ı zîşân ile şa'sa'lanır. (46)

Görüldüğü gibi, şerh yazarı, hatalarının bağışlanmasından başka eserine karşılık bir de murassa nişan istemektedir. Bu da Tanzimat öncesi Türk edebiyatında sıkça rastlanan bir durumdur.

Mukaddimenin en son cümlesi;
şeklinde bir duadır(47).

والله العرفاق وعليه التكلان

Mukaddime, görüldüğü gibi geleneğe uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Zafer-nâme, bir hiciv eseri olmasına rağmen, Divan edebiyatının teknik kurallarına, edebi geleneklere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bir mensur eserin mukaddimesinde hangi bilgiler, hangi sırayla yer almalıysa, Zafer-nâme Şerhi'nde de bu hususlara uyulmuştur.

(44) Zafer-nâme, s. 28

(45) Age., s. 28

(46) Age., s. 28 vd.

(47) Age., s. 29

Ana Bölüm

Ana bölümden kastedilen, şerhe başlandığı kısımdır. Sadece mensur kısmın değil, bütün Zafer-nâme'nin sahife sayısı en fazla olan bölümüdür⁽⁴⁸⁾. Tahmis temel alınarak Zafer-nâme'nin 66 bendinin tamamı, eski şerh kurallarına göre burada şerh edilmiştir.

Şerh'in teknik bakımdan gelenekle ilişkileri üzerinde durulurken Ziyâ Paşa'nın şerh geleneğini çok başarılı bir biçimde uyguladığı üzerinde durulmuştu. Aynı yöntem, bazı aksamalar görülmekle birlikte, bent şerhlerinin tamamında genelde başarılı bir şekilde uygulanmıştır.

Manzum kısımda önemli bir hiciv motifinin bulunup bulunmamasına göre şerhin boyutları ayarlanmıştır. Başlangıçtaki birkaç bendin şerhi hariç, genellikle somut icraata yönelmiş hiciv motiflerinin bulunduğu bentlerin şerhleri, daha ayrıntılı olarak yapılmıştır.

İlk bentlerde Türkçe olanların dışındaki bütün kelimeler açıklanmıştır. Örneğin birinci bentteki "ile" edatı dışındaki bütün kelimelerin; ikinci bentte ise, "işte", "lazım", "ise", "der"... gibi Türkçe veya Türkçede yaygın olarak kullanılanların dışındaki bütün kelimeler açıklanmıştır⁽⁴⁹⁾.

Şerh ilerledikçe, artık bütün kelimeler değil, bendin anahtar kelimeleri açıklanmaya başlamıştır. Nitekim 11. bentten sadece "fidel", "Rum vapuru", "bahriye", "âgâh", "abluka" ve "amiral" kelimeleri anlamlandırılmıştır. Oysa aynı bentte toplam 30 kelime bulunmaktadır.

Bir kez de, hiçbir kelimenin anlamı verilmeden "Hülâsa-i ma'nâ" kısmına geçilmiştir⁽⁵⁰⁾.

(48) Eserin mukaddime dışındaki şerh bölümü, 29 ile 187. sayfeler arasında yer almaktadır.

(49) Zafer-nâme, s. 29 vd.

(50) Age., s. 62

Zafer-nâme Şerhi'nde en ayrıntılı ve uzun şerhedilen bentler, Âlî Paşa'nın idari ve mali icraatının ele alındığı 24, 25, 26, 27, 29 ve 31. bentler ile kişisel servetinin sorgulandığı 51 ve 52. bentlerdir.

24 numaralı bent, Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıklar sorunu karşısında Âlî Paşa'nın sorumluluğunu sorgulamaktadır. Bentte Şam, Lübnan, Mısır ve Memleketeyn sorunları üzerinde durulmuştur. Şerhçi, bu sorunların ortaya çıkışı, çözüm şekilleri hakkında detaylı tahlile giriştiği için, zaman zaman hicivden uzaklaşıldığı görülmektedir. Bu bendin şerhi, yaklaşık on sahife tutmuştur. Şerhe ayrılan sahilelerde her bent için ortalama, 2.40 sahilelik yer düştüğüne göre, 24. bendin şerhine ayrılan yer normalden çok fazladır. Aynı şekilde 51. bendin şerhi de yaklaşık on sahilfeye yayılmıştır. Fakat 29. bendin şerhi sahilfeye sayısı bakımından en hacimli olanıdır. Toplumun ekonomik sorunlarının sorumluluğunun Âlî Paşa'ya yüklendiği bu bendin şerhi, tam 12 sahilfeye tutmaktadır.

İçeriğın zorlamadığı, daha çok kişiliğe ait kusurların hicvedildiği bentlerin şerhi, daha kısadır. Örneğın 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48... numaralı bentlerin şerhi, normalden daha kısadır.

Son bentlerin şerhi de genellikle kısa tutulmuştur. Oysa metinde, ilk bentlerde olduğu gibi, sözü uzatmaya yardımcı olacak kelime ve tamlamalar bulunmaktadır. Örneğın 61. bendin "Hülâsa-i ma'nâ"sı manzum metnin düzyazıya çevrilmesinden ibarettir, yazar hiçbir ekleme yapmamıştır:

Benim zamânım gâh dağlarda, sahralarda geçti, gâh
Mâliye'de dâvâ arkasında dolaşmakla gâh
mutasarrıflık, vezâret-i vilâyet hırs ve
hülyâlarıyla dalkavuklukta, müdârâda mürûr eyledi.
Yine bu âna dek nâ'il-i feyz ü ikbâl olamadım.⁽⁵¹⁾

Zafer-nâme Şerhi'nde şerh yöntemi, hemen hemen hiç

değişmemiştir. Fakat bir yerde genel akışın dışına çıkılmış ve bir başka metin metne monte edilmiştir. 51. bent, Âlî Paşa'nın kişisel servetine ayrılmıştır. Fakat bendi oluşturan dilmalzemesi, Şerh'te Âlî Paşa'yı suçlamaya elverişli değildir:

Servet ü ni'meti mahsûl-ı tasarruftur inan
İrtikâba veremez meşrebi çünkü imkân
Şu yetişmez mi bu da'vâya gerekse bürhân
Vâli-i Mısr ile Sultân'dan alırdı ihsân
Maksadı olsa idi cem'-i nükûd u emvâl (52)

Burada sözde şerhçinin, ironik anlatımın gereği olarak, manzum metindeki anlamı destekleyici bir ifade kullanması gerekirdi. Nitekim, öyle de yapılmıştır. Fakat Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın servetinin kaynaklarına ait bu kadarlık bir hicvi yeterli görmeyerek şerh metnini dışına çıkıp, şerhe şerhçi ile muhayyel bir kişinin diyalogunu eklemiştir:

Şârih-i hakîr der ki, Zafer-nâme'nin burasını şerh ve tefsîr ederken meşâyih-i turuk-ı aliyyeden bir zât hâzır bi'l-meclis olmağla şerhin buracığını kendisine okudum ve beynimizde cereyân eden su'âl ve cevâbın bu bahsi tavzîhe medârı olacağından aynıyle sebt ve tahrîrini lâzımeden addeyledim.(53)

Bu muhayyel Şeyh Efendi, Âlî Paşa'nın yolsuzluklarını altı sahife boyunca kanıtlamaya çalışmıştır.

Ziyâ Paşa'nın bir Şeyh Efendi yaratmasını, Âlî Paşa'yı farklı bir teknikle hicvetmesini iyi düşünülmüş bir uygulama olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü "Şeyh Efendi"nin suçlamalarını şerh tekniği içinde, ironik bir anlatımla vermek imkânsızdı. Ayrıca sözde şerhçinin metin içindeki tutarlılığı da tehlikeye girerdi. Böylece Ziyâ Paşa'nın metnin genel akışını bozmadan, tutarsızlığa düşmeden, başka birinin ağzından metne yeni hiciv motifleri sokmayı

(52) Zafer-nâme, s. 142

(53) Age., s. 145

başarmıştır.

Şerh'te sadece manzum metnin açıklaması ile yetinilmemiştir. Şerhçi, gelenekte de olduğu gibi, genel açıklamayı yaptıktan sonra, kendi kişisel düşüncelerini de metne eklemiştir. Bu yorumlar, çoğunlukla, "şârih-i fakîr der ki", şârih-i hakîr der ki" ifadelerinin arkasından yapılmıştır. Örneğin aşağıda aktarılan kısımdan önce, Âlî Paşa'nın yüzünün neye benzediği, "Hülâsa-i ma'nâ"da açıklanmış, sonra şerhçi bentle ilgili genel düşüncelerin şöyle açıklamıştır:

(nükte) Şârih-i hakîr der ki, nâzım-ı nihrîrin cemâl-i hazret-i velî-ni'meti evel-emrde güneşe teşbîh edip de sonradan aya intikâl etmesinde nükte şudur ki, güneş aydan ziyâde parlak ise de yakıcıdır. Bununla Âlî Paşa Hazretleri'nin yakıcı olmadığına işâret vardır.... (54)

Bu "şarih-i fakir..." kısımlarında bazen bir uyarı yer almış, bazen de başka kişilerle ilgili anılar aktarılmıştır:

Şârih-i fakîr der ki, bu beyitte Âlî Paşa Efendimiz'in kemâl-i vekâr ve azametine delâlet vardır, gaflet olunmaya. (55)

Sözde şerhçinin bu şekilde yaptığı yorum ve değerlendirmeler, Şerh'in 22. bendinden itibaren başlamıştır. Ondan önceki bentlerde "imdi", "ma'lumdur ki" ile başlayan değerlendirmelere fazla olmamakla birlikte rastlanmaktadır; fakat 22. bendin şerhinden başlayarak "şarih-i fakir" kalıbı çok sık kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi, asıl şerhe ayrılan bölümde de, ciddi şerh örneklerinde rastlanan ortaya koyuş tarzına sıkı sıkıya uyulmuştur.

(54) Zafer-nâme, s. 124

(55) Age., s. 126

Hatime

Zafer-nâme Şerhi'nde eski düzyazı geleneğinde karşılaştığımız hatime bölümü yoktur. Eser, 66. bendin şerhinden sonra, eserin bittiğine dair hiçbir açıklama yapılmadan tamamlanmıştır. Yalnız son "Hülasa-i ma'na"nın ardından Arapça bir cümleye yer verilmiştir:

(56) امين امين لا ارض بواحدة حتى اضيف الرها الغ امين

Şerh geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalan Ziyâ Paşa, nedense esere bir hatime eklememiştir. Bunu bir eksiklik olarak kabul edebiliriz. Gerçi asıl eserin yazılmasına neden olan tahminin şerhi tamamlanmıştır; fakat eski düzyazı geleneğinin diğer kalıplarına uyulduğu halde , bitirişte geleneğin dışına çıkmıştır.

Bu eksikliğı, Ziyâ Paşa'nın unutkanlığı veya dikkatsizliğine bağlamak mümkünse de, asıl neden, eserin yazıldığı dönemde Ziyâ Paşa'nın durumuyla ilgili olmalıdır. Şerh'in İsviçre'de yazıldığından, Paşa'nın o sıralarda Hidiv İsmail Paşa'nın maddi desteğiyle Hürriyet'i çıkardığından daha önce söz edilmişti. İsmail Paşa'nın Babıâli'yle ilişkileri koparmamak için Zafer-nâme Şerhi'nin yayını durdurması için Ziyâ Paşa'ya ihtar gönderdiğini, bunun üzerine şairin apar topar Şerh'in basımını tamamlamak zorunda kaldığını da biliyoruz⁽⁵⁷⁾. Ziyâ Paşa, eserin tam ve mükemmel olduğunu söylüyor; ancak yine de eserin bitirilişinin rahat bir ortamda yapılmadığı açıktır.

*

* *

Görüldüğü gibi Zafer-nâme Şerhi, biçim olarak geleneksel şerh anlayışını taklit etmiştir. Bu taklit, kuşkusuz, hicvi ortaya çıkarıcı bir tarzda yapılmıştır. Amaç, eski şerh

(56) Zafer-nâme, s. 186 vd.

(57) Mi Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 163 vd.

anlayışıyla alay etmek değildir; ondan yararlanmaktır. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı hicvetmek için en uygun biçimi geleneğin kendinde bulmuştur. Kasidenin aşırı övgüye yer veren bir biçim olması, Ziyâ Paşa'nın yaratmak istediği hiciv üslubuna çok uygun düşmekteydi. Tahmis ise, kasideyi tamamlayıcı bir nazım şekli olduğu için yeni hiciv motiflerinin ortaya çıkmasına imkân sağlıyordu. Bir eserde geçen önemli kelimeleri tek tek açıklayan, yorumlayan eski şerh geleneği de manzum kısımda kpalı bırakılmış hiciv öğelerinin açıklığa kavuşmasına ve yeni hiciv motiflerinin üretilebilmesine yol açıyordu.

Kısacası, daha önce hiçbir eserde denenmemiş bu biçim özellikleriyle Zafer-nâme, Türk hiciv edebiyatında bir aşamadır.

2 . İÇERİK

Eski Türk hicvi, daha önce de belirtildiği gibi, şahsa yönelik saldırı üzerine kurulmuştur. Bireyin daha çok özel hayatının gizli kalması gereken yanları, hicvin malzemesi olmuş; hicvin karakterinde bulunan abartma ve çarpıtma, en aşırı boyutlara kadar vardırılmıştır. Hasmını her ne pahasına olursa olsun aşağılamayı amaçlayan hiciv şairi, çoğu zaman gerçek dışı bir hicve yönelmiştir.

Türk hicvinin, Tanzimat'a kadar, kalıplaşmış bir temalar sistemi vardı. Saldırı ve aşağılama motifleri hemen hemen aynıydı ve temaları belirleyen fikir altyapısı da fazla değişik sayılmazdı. Bütün hüner dili kullanmaktaydı.

Tanzimat, yeni toplum, yeni insan yaratma hususunda ne kadar başarılı oldu, tartışılır; ancak yeni bir edebiyat yaratmayı başardığı söylenebilir. Ciddi edebiyatın dışında değerlendirilen mizahta ve hicivde Batı edebiyatından etkilenme, Tanzimat'tan sonra olmuştur. Türk hicvinin yüzyıllardır süren geleneğinden ayrılan ilk eser Zafer-nâme'dir. Hiciv tekniği ve üslubu bakımından olduğu kadar, içeriği ile de Zafer-nâme, Türk hicvinde bir aşamadır.

Zafer-nâme, ilk olarak, içerik anlayışıyla eski hiciv geleneğinden ayrılır. Ziyâ Paşa da, eski heccâvlar kadar, hicvettiği şahsı aşağılamaya çalışır; fakat malzemesini hayattan koparmaz. Hiciv, baştan sona toplumun yaşadığı sorunlar, siyasal ortam ve hedef-şahsın, o dönemde herkesçe bilinen eylemleri üzerine kurulmuştur.

Eser, Tanzimat döneminin ünlü sadrazamı Mehmet Emin Âlî Paşa'yı hedef seçmiştir. Bu yüzden hiciv temaları, bir yönüyle mutlaka Âlî Paşa'ya ait bir saldırıyı barındırmaktadır. Bir kişinin üzerinde yoğunlaştırılmış bulunması, ilk bakışta, Zafer-nâme'nin eski hiciv geleneğinin bir devamı olduğunu düşündürürse de böyle değildir. Eser hem ele alınan temalar hem de "sanatsal fikir" bakımından yenidir.

Eser okunduğunda Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya ait hiçbir ayrıntıyı kaçırmadığı görülür. Âlî Paşa'nın yönetici olarak yaptığı hatalar, karakterinin olumsuzlukları, ailesi, çevresi çeşitli noktalardan hicve konu edilmiştir. Tanpınar'ın da söylediği gibi⁽¹⁾, Ziyâ Paşa, Sadrazama'a saldırmak için dilin sağladığı imkânları her fırsatta kullanmıştır.

Âlî Paşa'nın politik kimliği dolayısıyla, Zafer-nâme'de siyasal hicvin bulunduğu da görülmektedir. Âlî Paşa'nın politik tercihleri her fırsatta sorgulanırken; bir bakıma Yeni Osmanlılar'ın dünya görüşleri de gündeme getirilir.

Toplumun yaşadığı sorunlar, bu sorunları çözmekten aciz olduğu düşünülen Âlî Paşa'yı hicvetmek amacıyla da olsa dile getirilmiştir.

Kısacası Zafer-nâme, o zamana kadar rastlanmayan bir içerik genişliğine sahiptir. Hiciv geleneğimizin bazı temalarını devam ettirse bile, bu temalara Ziyâ Paşa'nın tasarrufu çok kere yepyenidir. Şimdi sırasıyla hiciv konusu edilen bu temaları ele alalım.

a. Şahsa Yönelik Hiciv

Şahsa yönelik hiciv, daha önce de belirtildiği gibi, en fazla Âlî Paşa üzerine yoğunlaşmış durumdadır. Zafer-nâme'nin ana temasının Âlî Paşa'nın hicvedilmesi olduğunu söylemek hiç de abartılı bir yargı sayılmaz. Bununla birlikte eserde Âlî Paşa dışında hicvedilen kişiler de bulunmaktadır. Fu'âd Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa, Vehbî Molla, Hüsnü Paşa, Fâzıl Paşa, Hayri Efendi gibi dönemin tanınmış simalarının da Âlî

(1) Ahmed Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1976, s. 325

Paşa'yla birlikte hicvedildiklerini görüyoruz. Fakat ana odak her zaman Âlî paşa'dır. Hatta diğer kişiler de Âlî Paşa'yla olan ilişkileri dolayısıyla hicve layık görülmüşlerdir.

1) Âlî Paşa

Ziyâ Paşa, Tanzimat'ın ünlü sadrazamı Âlî Paşa'ya, onun ölümüne kadar süren derin bir düşmanlık beslemiştir⁽²⁾. Fazla abartılmış izlenimini veren bu düşmanlık, Ziyâ Paşa'nın sanatçılığını, hatta düşünce dünyasını da etkilemiş; şair Âlî Paşa'yı eleştirmek ve hırpalamak için her fırsattan yararlanmıştı. Ziyâ Paşa, toplumdaki bütün sorunların kaynağında Âlî Paşa'yı görüyordu. Kısacası Âlî Paşa onda bir saplantı haline gelmişti.

Âlî Paşa'nın varlığının bu derece sorun olarak kabul edilmesi, Zafer-nâme'de hiciv motiflerinin çeşitlenmesine yol açmıştır. Âlî Paşa'nın vücut özelliklerinden başlayarak ailesi, çevresi, Girit'te ve ülke yönetimindeki başarısızlıkları en ince ayrıntısına kadar hiciv konusu yapılmıştır.

a) Vücut Özelliklerine Yönelik Hiciv

İnsanlarla alay etmenin en çok kullanılan yöntemlerinden biri, fiziksel kusurları gündeme getirmektir. Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'nın vücut özellikleri hiciv malzemesi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca hiciv, sadece basit bir çirkinlik teması üzerine kurulmamış, Âlî Paşa'nın karakterine ait imalarda da bulunmuştur.

Aslında insanların fiziksel yapıları ile karakterleri arasında bir bağ bulunduğu, çok eski çağlardan beri iddia edilen bir düşüncedir. Batıda bu ilişkiyi araştıran bilime fizyonomi adı verilmiş; fakat çok zaman ciddi bir bilim dalı

(2) Bir önceki alt bölümde bu düşmanlığın ne zaman başladığı ve hangi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı konusunda bilgi verilmiştir.

olarak kabul edilmemiştir (3).

Türk toplumunda da vücudun dış organlarıyla karakter arasında yakın bir ilişki bulunduğu inanılmıştır. Hem halk tabakası arasında hem de yüksek zümrede bu inanış, uzun zaman etkisini sürdürmüştür. İslâm düşüncesine göre insan, yaratıkların en şerefli (eşref-i mahlûkât) ve en mükemmelidir (ekmel-i mahlûkât). Bu yüzden de, sadece manevi anlamda değil, fiziksel olarak da ideal insana ulaşılacak istenmiştir. İslâmiyet, her şeyde olduğu gibi insanda da ölçülülükü benimsemiştir. Toplum da bunu aramıştır. Kendi normlarına uygun olmayan insan tiplerini uğursuz saymıştır(4).

Türk toplumunun karakteristik vücut özelliklerine uymayan gök göz, sarı saç, sarı kirpik, kısa boy, kısa kol, seyrek sakal, seyrek saç, seyrek diş; yine normal insanlara aykırı olan topallık, körlük, kamburluk gibi özellikler uğursuzluk olarak kabul edilmiştir(5).

Anadolu'nun pekçok yerinde İslâmî karakterli bu inanışlar görülmektedir. Örneğin Kastamonu'da kısa boyluların fitneci, uzuna yakın boyluların safdil, normalden uzun boyluların ahmak; esmerlerin hayata dayanıklı, sarışınların

(3) Vücut yapısı ile karakter ilişkisini ilk kez sistemli olarak Aristo araştırmış ve insanın yüz çizgilerinin hangi hayvana benziyorsa karakterinin de ona benzeyeceğini iddia etmiştir. 20. yüzyılın başlarında Alman psikiyatr Ernst Kretschmer bu alanda en ciddi araştırmayı yapmış; insanları astenik, atletik ve piknik olmak üzere üç tipe ayırarak bu tiplerin ruhsal bozukluklara yakalanma ihtimallerini araştırmıştır. (Bkz. Ana Brittanica, C.8, s. 620)

(4) Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul 1984, s. 24 vd.

(5) Prof.Dr. Sedat Veyis Örnek, Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, DTCF Yayınları, Ankara 1981 s. 122

dayanıksız; mavi gözlü ve sarışınların kemgözlü olduklarına inanılmaktadır(6).

ideal vücut ölçülerine uymayan tipler edebiyatta da olumsuz karakter özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Şeytan tipi kupkuru, sivri sakallı; entrikacı tip kambur ve cüce olarak tanımlanmıştır(7).

Vücut özellikleriyle karakter ilişkisi, Dîvân edebiyatında da ele alınmıştır. Dîvân edebiyatında bu tür eserlere "Kıyafet-nâme" veya "Fîrâset-nâme" adı verilmiş; bunlarda insanın yüz, beden, saç,boy vb. standartların nasıl olması gerektiği, norm dışı uzuvların hangi karakter özelliğine delâlet ettiği anlatılmıştır(8).

Türk edebiyatında en tanınmış kıyafetnâme yazarları XV.yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdi ile XVIII. yüzyıl şairlerinden İbrahim Hakkı'dır. İbrahim Hakkı, Ma'rîfet-nâme'nin "Kıyafet-nâme" kısmında insanların vücut özelliklerinden karakterleri hakkında hüküm çıkarılabileceğini şu sözlerle ifade ediyor:

... Sûreti sîrete ve a'zâyı ahlâka 'alâmet ve nişân etmiştir tâ kim ibtidâ insân kendi kıyâfetinden kendi evsâfın tamâmiyle bilip ihtimâm ile tehzîb-i ahlâk eylesin ba'dehu akrânı kıyâfetlerine fehm ü ferâsetle nazar edip her birinin zâtında muzmer olan ahvâl ü ahlâkına vâkıf ve muttali' oldukça onlara ya hulkunca rağbet ve muhabbetle mu'amele etsin veya 'aklınca hüsn-i müdârât ile geçinip gitsin...(9)

(6) Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Kastamonu'da Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançları", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ank.1981, s.5

(7) Mine Mengi, "Kıyafetnameler Üzerine", TDAY Bülteni 1977'den Ayırılım, Ankara 1978, s. 299 vd.

(8) Agy., s.300

(9) Agy., s.300'den alıntı.

Hamdu'llah Hamdi, boy ve göz konusunda şu yargılarda bulunmuştur:

Kâmeti her kimin kim ola uzun
 Olur ol sâfi-kalb ü sâde-derûn
 Kısa olursa kibr ü kîne olur
 Mekr ü hîleye hazîne olur
 Göz karası zekâ alâmetidür
 Sürh olursa şecaat âyetidür
 Gözleri gök olanda olmaz edeb
 Gözü çakır bahadır olsa aceb
 Göz büyük olsa ıssı kâmil olur
 Küçük olsa hafif ü mühmil olur⁽¹⁰⁾

Bu beyitler de gösteriyor ki, halk kültüründe hâlâ yaşayan insan vücuduyla ilgili inanışlar, aynen Dîvan edebiyatında da bulunmaktadır.

Gerek Hamdu'llah Hamdi gerekse İbrahim Hakkı Osmanlı toplumunun ideal insan tipini özet olarak şöyle çizerler: "Orta boylu, büyük başlı, yassı ve yuvarlak yüzlü, siyah ya da kumral saçlı, siyah gözlü, siyah yay kaşlı, sık kirpikli, küçük elli, uzun ve yumuşak parmaklı, yumuşak etli..."⁽¹¹⁾

Kısacası, Türk toplumu, norm dışı kabul ettiği tiplerin karakterlerinin de, topluma veya insana zarar verici özelliklere sahip olduğuna inanmıştır.

Hiciv geleneğimiz de, hiciv kavramı değerlendirilirken vurgulandığı gibi, vücut noksanlıklarını hiciv malzemesi olarak kullanmıştır. Bu tür şiirlerin, toplumun insan vücudu ile karakter arasındaki paralellik inancından etkilenmiş olabileceği düşünülebilir.

Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'nın vücut özelliklerinin hiciv ögesi olarak kullanıldıkları görülmektedir. Zafer-nâme

(10) Agâh Sırrı Levend, *Dîvan Edebiyatı*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1984, s.231

(11) Mine Mengi, *Agy.* s.303

incelendiğinde şairin Âlî Paşa'nın yüzündeki organları, boyu ve genel olarak vücut ölçüleri üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir.

(1) Yüz

Yüz hatlarına ait hiciv motiflerine, diğer vücut özelliklerine oranla daha fazla rastlanmaktadır. Ancak göz dışında yüzdeki organların tek tek ele alındıkları söylenemez. Sadece genel anlamda Âlî Paşa'nın yüzünün hicvedilmeye layık özellikleri üzerinde durulmuştur.

Yüze ait hiciv motifleri, Zafer-nâme'nin 38 ve 39. bentlerinde ve bunların şerhlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu bentler sadece yüz ile ilgili olmayıp Âlî Paşa'nın diğer vücut özelliklerine de dokunmuştur. Yüz ile ilgili hiciv motifleri şu şekilde sıralanabilir:

Çirkinlik:

Çirkinlik, bir yönüyle normdışı olmak demektir. Çirkin olanın herkes tarafından kabul edilen bir tanımını bulmak mümkün değilse de, toplumun normları dışında olan her şey, bir yanıyla çirkindir, denilebilir. İnsan yüzünde de biraz önce açıklandığı üzere, organların görünüm, ölçü ve renk olarak, toplumun benimsediği birtakım standartları bulunmaktadır. Ayrıca, yüzdeki dış organlar arasındaki uyumsuzluk da çirkinlik olarak nitelendirilmiştir. Çirkinliğin komik bir yanının olduğu da söylenebilir.

Eski hicvimiz de çirkinlik motifini sıkça kullanmış; hedef şahsı aşağılamak için bir araç olarak değerlendirmiştir. Aynı durum, Ziyâ Paşa'da da karşımıza çıkmaktadır:

Nazar et sûret-i zîbâsına mâşa'allâh
Nedir ol vech-i mübârek nedir ol hüsn-i cemâl (12)

(12) Zafer-nâme, s. 16

yukarıdaki dizelerde şair, aşırı övgünün hiciv anlamına geldiğini bildiğinden ve ironik bir anlatımı tercih ettiğinden, Âlî Paşa'nın "cemâl"inden söz ederken aslında hasmının çirkinliğini vurgulamıştır. Nitekim "şerh"te, tamlamaları açıklarken, hicvi daha açık göstermeyi başarmıştır:

(vech-i mübârek) Yine Âlî Paşa Efendimiz'in cemâ'-i bî-mislinden kinâyedir. Hem de ma'nâ-yı terkîbirden vechde mübâreklik olduğu anlaşılır.(13)

(hüsn-i cemâl) Yine Efendimiz'in tal'at-ı mebhûselerinden ibârettir. Gâyet güzel olduğu terkîbden müstafâddır.(14)

Yukarıdaki ifadelerden şerhçinin Âlî Paşa'yı tanımadığı sonucu çıkarılabilir. Zira şerhçi, Âlî Paşa'nın mübarek ve güzel olduğunu terkiplerindeki anlamdan çıkarıyor; kendisi bunu destekleyici bir ifade kullanmıyor. Oysa varasayınan Şerhçi Hüsnü Paşa, Âlî Paşa'nın en yakın adamlarından biridir ve efendisinin yüzünde mübareklik ve "hüsn" olup olmadığını bilecek durumdadır.

Çirkinlik motifi, 39. bentte hayvana teşbih edilerek daha da kuvvetlendirilmiştir.

Âftâba yüzünün varsa da vech-i şebahi
Andırır tal'at-ı meymûn-ı ferahnâkı mehi (15)

Ziyâ Paşa, kelimelerle çok güzel oynayarak Âlî Paşa'yı ilk önce maymuna benzetir. Eşseslilik olayından yararlanarak uğurlu anlamına gelen "meymûn"u maymunu hatırlatacak bir şekilde kullanır. Şerh'te meymûn'un maymun olabileceğini ima eder:

(meymûn) Çingânelerin oynattığı ma'hûd mashara

(13) Zafer-nâme, s. 121 vd.

(14) Age., s. 122

(15) Age., s. 16

hayvân değil, Zîrâ o elifle (مايمون) yazılır.
Burada yümlü sa'âdetli demektir.(16)

Bununla da kalmaz, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı bir başka hayvana daha benzeter. "Mehi" kelimesini açıklarken kök yerine kelimenin ek almış halini Türkçeye çevirir ve "ayı" kelimesi ortaya çıkar. Okuyucunun zihninde yaratmak istediği imajı yarattıktan sonra bu kelimenin bir hayvan adı olmadığını belirterek işin içinden sıyrılır:

(Mehi) Ayı demek Ya'nî mâhı muhaffefidir. Ayı tafzında dahi zikr olunan meymun gibi cinâs anlaşılırsa da yalnız telaffuzdadır. Zîrâ ^{أَيْحَى} ile ^{أَيْحَى}'nun imlâları bambaşkadır. Bu beyitte âftâb ile mâh, yüz ile vech ve tal'at ve meymûn ve ayı kelimelerindeki sanâyi-i bedî'a erbâb-ı dikkate beyândan müstağnîdir.(17)

İğrençlik

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın yüzünün müstekreh olduğu iddia edilir. Müstekrehlik çirkinlikten başka bir kavramdır. Çirkin olan her zaman iğrenç olmaz; iğrenç olabilmesi için çirkinliğin mutlaka topluma zararlı bulunması gereklidir. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın yüzüne bakanların bir daha dünyaya iğrenmeden bakamayacağını söyler:

Eyleyen vech-i dil-ârâsına bir kerre nigâh
Bir daha âleme bakmaktan eder istikrâh (18)

istikrâh kelimesinin Şerh'teki açıklamasında ise bunun Âlî Paşa'nın çirkinliğinin ulaştığı boyutu daha belirgin olarak vurgulamıştır:

(istikrâh) Bir şeyi kerîh görüp iğrenmek ma'nâsına.
Şârih-i fakîr der ki, Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in

(16) Zafer-nâme, s. 122 vd.

(17) Age., s. 123

(18) Age., s. 16

cemâl-i bâ-kemâlini gören bir daha âleme bakmaktan istikrâh eder demek, ya'ni hüsn-i cemâli o kadar dil-nişin ve bî-misâldir ki artık anı gören göz bir daha âleme bakmaktan iğrenir demektir. Vakı'â beytin ifâdesi o mertebe metin-i amik ki sârih-i bî-vâye bir nice zaman tefekkür ve tetebbûdan sonra gücle şu te'vîli istihrâc edebildi. Zîrâ beytin ma'nâ-yı maddîsine vech-i mebhûsun çirkinliğinden kinâye anlaşılıyor, Nâzım-ı nâzirînin murâdı ise böyle olmadığı bedîhîdir. Efencimizin vech-i dil-ârâsı dahi isbât-ı müdde'â için meydândadır. (19)

Ziyâ Paşa, her zamanki yöntemini kullanarak okuyucunun, kelimenin olumsuz anlamını düşünmesini sağlamıştır. Hele "istikrâh"ın şiirde hangi anlama geldiğini kanıtlamak için Âlî Paşa'nın "vech-i dil-ârâ"sını tanık göstermesi, son derece zekice bir buluştur.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yla olan ilişkisi incelenirken de gösterildiği gibi, ebedî düşmanın varlığına bile tahammülsüzdür; ona ait her şeyi reddetmeye hazırdır. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın yüz özelliklerini değerlendirmiş de önyargılıdır. Tanzimat'ın yeni bir dünya ve insan düşüncesine sahip bulunmasına karşılık, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı hicvederken eski insan anlayışının değer yargılarından yararlanmaktan geri durmamıştır. "Kıyafet ilmi"nin insanların dış görünüşleriyle karakterleri arasında paralellik olduğu düşüncesi, Ziyâ Paşa'ya, Âlî Paşa'yı hicvetmek için bir fırsat daha vermiştir. 38. bentte şair, "ilm-i kıyafet" in temel dayanaklarından biri olan bir hadîsten kıtbas yapmıştır:

Eyleyen vech-i dil-ârâsına bir kerre nigâh
 Bir daha âleme bakmaktan eder istikrâh
 "Utlübü'l-hayr" me'âlinden olursun âgâh (20)

(19) Zafer-nâme, s. 121

(20) Age., s. 18

Bu hadîsin tamamı

اطلبوا الخير عند حسن الوجوه

şeklindedir ve "hayrı, be'sûş ve güzel yüzlülerde arayınız." (21) şeklinde Türkçeye çevrilebilir.

Ziyâ Paşa ise hadîsi şerhçiye şu şekilde tercüme ve şerh ettirmiştir:

"اطلبوا الخير....) Hadîs-i şerîfinden muktebestir ki, güzel yüzlü olanlardan hayr me'mûl ediniz ma'nâsınadır. Âlî Paşa Efendimiz dahi dünyadaki güzellerin birincisi olmağla anın vech-i mübârekinden hayr umulacağı âşikârdır." (22)

Şair, böylece Âlî Paşa'nın yüzüyle karakteri arasındaki bağı kurmuş olur. Yüzü ne kadar güzelse, karakteri de o kadar iyi olacaktır. Üstelik, yukarıda görüldüğü gibi Sadrazam'ın çirkin, hatta iğrenç bir yüze sahip bulunduğu iddia edildiğinden, Âlî paşa'nın nasıl bir insan olduğunun ilk kanıtı ortaya konulur.

Ziyâ Paşa, hasmının yüz özelliklerini hicvederken ilm-i kıyâfet'in , daha doğrusu İslâm inancının insan anlayışından etkilenmiştir. Bu yüzden de Zafer-nâme'deki yüz ile ilgili hiciv motifleri, eski hiciv geleneğimizle organik bir ilişki içindedir. Paşa, bu motiflerde, sanatsal fikir olarak yeni değildir; eski edebiyatımıza bağlı kalmıştır demek yanlış sayılmaz.

Âlî paşa'nın yüzüyle karakteri arasında paralellik kurarken eski insan anlayışına bağlı olan şair, bu düşüncüyü somutlaştırırken, eski hicvin aksine, çok daha realisttir.

Sadrazam'dan bahseden eserlerde, onun büyük bir başa ve küçük bir vücuda sahip olduğu belirtilmiştir (23). Uyumsuz bir vücudu olduğu söylenebilir. Kısacası, "dünyadaki

(21) A. Himmet Berki, 250 Hadîs, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 45

(22) Zafer-nâme, s. 121

(23) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul 1982, s.48

güzellerin birincisi" olmadığı bellidir; Şair onu "hüsn-i cemâl" sahibi yapmakla amacına ulaşmış olur. Zira aşırı abartılı övgü hiciv demektir. Hiciv, hangi yolla yapılırsa yapılsın, hedef alınan kişinin kendi özelliklerine ne kadar uyduğuna bakılmalıdır. Bu açıdan Zafer-nâme'de yüze ait hiciv motiflerinin, Âlî Paşa'nın yüz özellikleriyle ilgili bir realiteye dayandığını kabul etmek lazımdır.

Bununla birlikte Âlî Paşa'nın, Zafer-nâme'de alaya alındığı ölçüde çirkin bir yüzünün bulunmadığı da bellidir. Hele iğrenç bir yüzünün olduğu yargısına şüpheyle yaklaşılmalıdır. Âlî paşa'nın fotoğraflarına ve onu bizzat gören yazarların anlattıklarına bakılırsa, onun hiç de iğrenç bir yüzü yoktur⁽²⁴⁾. Bu durumu, hicvin abartmaya ve çarpıtmaya dayanan bir sanat olduğunu söyleyerek açıklamak mümkündür. Ziyâ Paşa da, kuşkusuz, Âlî Paşa'nın, anlattığı kadar çirkin bir yüzünün olmadığını biliyordu; fakat Âlî Paşa'ya karşı hiciv silahını kullandığından, onunla ilgili özellikleri çarpıtmaktan çekinmemiştir.

(2) Göz

Zafer-nâme'de, Âlî Paşa'nın gözlerine yönelik hiciv motiflerine bir yerde rastlanmaktadır. Beden yapısıyla ilgili olan 39. bentte bir dize ve bu dizinin Şerh'teki açıklamasında Âlî paşa'nın gözleriyle alay edilmiştir:

Göz değil çeşm-i dil-ârâsı yenâbi'-i zülâl⁽²⁵⁾

"İlm-i kıyafet"te gözün büyüklüğü ve rengi önemli olmuştur. Ziyâ Paşa, hasmının gözlerinde "ilm-i kıyafet"ten yararlanacağı renk ve boyut özelliklerini görememiş ya da

(24) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, . C.VII, s.125'te Türkiye Rical-i Devleti s.52'den şu alıntıyı yapmıştır: "Âlî Paşa, yaşından fazla görünür, kendisi kısa boylu, biraz tıknazcadır. Saçlarına kır düşmüş ise de çehresinin hatları gayet mevzun, burnu ince ve dudaklarının kenarında daimi bir tebessüm vardır."

(25) Zafer-nâme, s.17

kasıtlı olarak ilgi dışı bırakmış olmalıdır. Zira, Paşa'dan söz eden eserlerde onun gözlerinin güzelliği önemle vurgulanmıştır:

"(Âlî Paşa'nın) gözleri ise gâyet halâvetli ve mânidardır. Hakîkaten Âlî Paşa'nın gözleri gibi, güzel gözler diyarı olan bu memlekette pek az bulunur." (26)

Gözlerinin renginde ve ebadında uğursuzluk ve olumsuz karakter özellikleri bulamayan şair, Âlî Paşa'da daha farklı bir kusur bulur. Gözlerinin çapaklı olduğunu iddia eder. "Yenâbâ'-i zülâl" işte buna teşbihtir. Zülâl kelimesinin tatlı su, yenâbî'nin ise kaynaklar, pınarlar anlamlarına geldiği bilinmektedir. Gözün tatlı su saçan pınarlara teşbihi, ironi düşünüldüğünde, olumlu değil, tam tersine olumsuz bir yargıya yol açmaktadır. Nitekim Şerh'te Âlî Paşa'nın gözlerinin çipil olduğu ima edilmiştir.

"Yenâbî'" ve "zülâl" kelimelerinin şerhi sırasında, Âlî Paşa'nın gözlerinden sürekli şırıl şırıl su aktığı iddia edilir.

"(Yenâbî') Yenbû' cem'idir. Pınarlar demek ki dâ'imâ şırıl şırıl akarlar.

"(Zülâl) A'lâ su ma'nâsına ise de burada Âlî Paşa Hazretleri'nin dîde-i ikbâl-dîdelerinden şırlayıp akan suyun müşebbihidir." (27)

"Yenâbî'-i zülâl" bu açıklamalara göre Âlî Paşa'nın gözlerinden pınarlar gibi şırıl şırıl akan su anlamına geliyor. Âlî Paşa'nın bu takdirde ya üzüntüden sürekli ağlıyor olması ya da bir göz hastalığına müptelâ bulunması gerekiyor. Ağlaması için bir neden bulunmadığından; akla Âlî Paşa'nın bir göz hastalığına yakalandığı geliyor. Nitekim Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın "çipil" olduğu şu sözlerle ima ediliyor:

(26) Enver Ziya Karal, Age. C.VII, s.125'ten alıntı.

(27) Zafer-nâme, s. 123

....Ve gözlerinin pınara misâl tutulması dahi çipil olmasından dolayı olmayıp belki ahvâl-i fukarâya nazar-ı merhametle baktıkça gözlerinden yaş geldiğine imâdır.(28)

Kaynaklarda Âlî Paşa'nın gözlerinin "çipil" olduğuna dair bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı. Herhangi bir göz hastalığına yakalandığı da belirtilmediğinden, Ziyâ Paşa'nın bu ebedî düşmanını, onda olmayan kusurlar yaratarak hicvetmeye çalıştığı düşünülebilir. Realiteden uzaklaşma pahasına, Âlî Paşa'yı hicvetme gayretini, Ziyâ Paşa'nın hiciv geleneğimizden aldığını söyleyebiliriz. Ziyâ Paşa, daha sonra da görüleceği üzere, zaman zaman, Âlî Paşa'yla ilgili gerçekleri saptırmaktan çekinmemiştir (29).

Saptırmak, çarpıtmak hicvin tabiatında vardır. Ziyâ Paşa da türün kendine verdiği imkânlardan her fırsatta yararlanıyor. Burada görüldüğü gibi, hasımda olmayan kusurlardan hiciv malzemesi olarak yararlanmaktan amaç, hicvedilen kişiyi kızdırmak, toplum içinde aşağılık bir duruma düşürmek olabilir. Ziyâ Paşa'nın hicvinin Âlî Paşa'yı çok etkilediği, hatta bir söylentiye göre, ölümünü çabuklaştırdığı söyleniyor. Demek ki Ziyâ Paşa, ilk hedefine ulaşmıştır. Hasmının hakkında dedikodular üretmek suretiyle onu toplumun gözünden düşürme hedefine ise, o dönemde kısmen ulaşmıştır.

(3) Boy

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın beden yapısının önemli bir öğesi olan boyu, kısalığı dolayısıyla, hiciv motifi olarak değerlendirilmiştir. Yine 39. bendde bir dize boy'a ayrılmıştır; Şerh'te de aynı bende ait kısımda bu konu ele alınmıştır. Zafer-nâme'nin "Kasîde" bölümünde bulunan şu

(28) Zafer-nâme, s. 124

(29) Ziyâ Paşa, Hürriyet'e yazdığı bir yazıda (S.35), Padişahın Âlî Paşa'yı huzuruna kabul etmediğini, bunun nedeninin Paşa'nı frengi illetine yakalanması olduğunu iddia etmiştir. Bu, kuşkusuz bir iftiradır.

dizede Âlî Paşa'nın boyunun kısalığıyla alay edilmiştir:

Kad değil kâmet-i matbû'ası bir serv-i sehî (30)

Burada gerçekte anlatılan arasındaki tezatın aşırı abartılması ve Âlî Paşa'nın boyunun "serv-i sehî"ye benzetilmesi, oldukça iyi düşünülmüştür. "Serv", Dîvan edebiyatında her zaman güzelin boyunun mazmunu olarak kullanılmıştır. Dîvan şiirinde, dış organların idealize edildiği biliniyor; oysa hiciv idealize etmeye başvursa bile bunu aşağılamaya yararlı olacak şekilde yapar. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın boynunu, Dîvan şiirinin boya ait mazmunlarından biriyle vasıflandırırken, idealize edilmiş sevgiliyi anlatmadığının bilincindedir. Hicvi de, çok zaman, kelimelerin mecazî anlamlarından ziyade gerçek anlamlarına gönderme yaparak sağlıyor. Nitekim Şerh'te kelimelerin tek tek açıklanması yapılırken "serv"le ilgili şu cümleyle karşılaşılmaktadır:

(serv) Bir nevi düz ve bülend ağaçtır. Ekseriyâ İstanbul mezârlıklarında bulunur.(31)

Serv, dize içinde Âlî Paşa'nın boyu anlamında kullanılmıştı. İlk bakışta bu açıklama, bir başka saldırıyı daha barındırıyor. Âlî Paşa ağaca, yani kaba, duygusuz bir canlıya benzetilmiştir. Ayrıca, yukarıdaki açıklamada, Âlî Paşa'nın vücuduna layık görülen mekân da dikkat çekicidir. Sanatçı, sadrazamı mezarlığa yakıştırıyor. Yani onun ölmesini diliyor.

"Şerhçi", "Nâzım-ı nihrîr"ın Âlî Paşa'nın boynunu "serv-i sehî"ye benzetmesini, gerçekçi bulmamış olacak ki, bunu "Hülâsa-i ma'nâ"da düzeltmek gereğini duyuyor:

(Âlî Paşa'nın) boyunun serv-i mevzûna benzetilmesi memdûh-ı muhteremin uzun boylu olduğundan nâsî olmayıp belki kambur olmadığına îmâdır.(32)

(30) Zafer-nâme, s. 17

(31) Age., s. 123

(32) Age., s. 123 vd.

Evet, gerçekten de Âlî Paşa, kambur değildir; ancak boyu da kısadır. Ziyâ Paşa'nın vurgulamak istediği, onda komik bulunduğu özellik de kısa boyudur.

Ziyâ Paşa'nın alayına konu olan Âlî Paşa'nın boyunun kısalığı, tarafsız kaynaklar tarafından da tesbit edilmiştir. Kendisini gören bir Fransız onun kısa boylu, biraz tıknazca olduğunu vurgulamıştır⁽³³⁾. İbnülemin de Âlî Paşa'nın vücudunun küçük, boyunun kısa olduğunu belirtmiş; ayrıca bu özelliğinin, düşmanları tarafından alay konusu edildiğini vurgulamıştır⁽³⁴⁾.

"İlm-i kıyâfet"e göre kısa boyluların kibirli ve kinci oldukları görüşü vardır. Ziyâ Paşa'nın bu inancı bilmediği düşünülemez. Ancak burada Âlî Paşa'nın boyunun kısalığı ile karakteri arasında bağlantı kurulmamıştır. Ziyâ Paşa, hasmının fiziksel görünüşüyle eğlenmekten öteye gitmemiştir. Bunun nedeni, kısa boyun, tek başına komik ve hicve uygun bir motif olabilmesidir. İnsan, kendi yaşadığı toplumda, normal kabul edilen vücut ölçülerine uymayan insanı kusurlu saymıştır. bu tür kusur ise komik kategorisine girmektedir. Soytarıların genellikle cücelerden seçilmesi bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. Reşîd Paşa'nın ve adamlarının komik bulunduğu ve eğlendiği bir özellik, Ziyâ Paşa tarafından da bir aşağılama ögesi olarak kullanılmıştır.

(4) Diğer Vücut Özellikleri

Âlî Paşa, nahif, zayıf bir vücuda sahip olduğundan dolayı da hiciv konusu yapılmıştır. 26. ve 34. bentlerde Âlî Paşa'nın vücudunun zayıflığı ele alınmıştır.

26. bent, aslında Karadağ sorununa değinmektedir. Ancak "Fâzıl Paşa" (!) Âlî Paşa'nın Karadağ kulelerini kaldırmakla yaptığı işi bir sivrisineğin Allâh'ın tevfiğiyle dağı hareket ettirmesine benzetir:

(33) Enver Ziya Karal, Age. C.VII, s. 125

(34) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 48

Karadağ kulelerin yıkdı ise hükmü n'ola
Peşse tevfiğ-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl⁽³⁵⁾

Burada Âlî Paşa'nın sivrisineğe benzetilmesi dikkat çekiyor. Şerh'te de bu benzetmenin, Âlî Paşa'nın "nahîfü'l-bünye" olmasından ve insanı ısırıcı bir yanı bulunmasından dolayı olduğu vurgulanır:

Âlî Paşa Efendimiz'in vücud-ı nehâfet-âlûdelerini sivrisineğe ve kulelerin dağa teşbîhindeki letâfet erbâb-ı tab'u vicdâna hafî değildir; fakat sivrisinekte sokma hâssiyet³i olduğundan teşbîhte biraz garâbet hiss olunur.⁽³⁶⁾

Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı bu şekilde sivrisineğe benzetmesi, onun ısırıcı, kan emici özelliğinden dolayıdır. Kendine özgü bir buluşla zayıf vücut ile kan emicilik, daha doğrusu zalimlik arasında paralellik kurması, oldukça ilgi çekicidir. Oysa "ilm-i kıyafet"te zayıflık akıl ve zekâ alameti olarak değerlendirilmiştir⁽³⁷⁾.

34. bentte "Kahraman-kudret ü âhen-dil ü Rüstem-peyker"⁽³⁸⁾ dizesindeki "Rüstem-peyker" tamlaması şu şekilde açıklanır:

(Rüstem-peyker) Rüstem çehreli demek. Âlî Paşa Efendimiz'in vücûd-ı lâzımü'l-mevcûd-ı nâzikâneleri öyle pehlivânlığa münâsib olacak cüsse ve hey'ette olmadığından çehresinin Rüstem'e teşbîhi biraz garîb görünür.⁽³⁹⁾

Rüstem, Şeh-nâme'de adı geçen ünlü pehlivanlardan biridir. Dîvan edebiyatımızda da yiğitlik, kahramanlık sembolüdür⁽⁴⁰⁾.

(35) Zafer-nâme, s. 3

(36) Age., s. 26

(37) Mine Mengi, "Kıyafetnameler...", s. 305

(38) Zafer-nâme, s. 112

(39) Age., s. 113

(40) Ağâh Sırr: Levend, Dîvan Edebiyatı, s. 164 vd.

Oysa Âlî Paşa'nın Rüstem'in tam tersine pehlivanlığa müsait bir bünyeye sahip bulunmadığı bellidir. Şerhçi de aynı gerçeğe değinmiştir. Rüstem'de bulunan pehlivan vücudu Âlî Paşa'da olmadığına göre, onda bulunan kahramanlık hasleti de Paşa'da yoktur, anlamı çıkarılabilir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın fizikî özelliklerinden yararlanarak meydana getirdiği hiciv örneklerinde, daha çok yüz ve yüzdeki organlar üzerinde durmuştur. Ancak yukarıda da, gösterildiği gibi, sanatçı, Âlî Paşa'ya ait vücut kusurlarından pek azını somutlaştırabilmiştir. Örneğin Âlî Paşa'yı maymuna, daha sonra da ayıya benzetmiş; fakat yüzünün hangi azalarının çirkinlik ve uyumsuzluk sonucu adı geçen hayvanlara benzediğini söylememiştir. Boyuna Âlî Paşa'nın çirkin olduğu vurgulanmış ve hiciv soyut bir kavram üzerine kurulmuştur.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın çirkin ve kusurlu bir vücuda sahip olduğunu söylerken; aynı zamanda onun toplum normlarına uymayan ve dolayısıyla kötü bir insan olduğunu da ima etmiştir. Bu tavrıyla sanatçı, eski insan anlayışına bağlı olduğunu göstermektedir. Eski hicvin insanı fiziksel kusurlarını ortaya dökerek aşağılama anlayışını Ziyâ Paşa'nın da devam ettirdiği söylenebilir. Şu kadarı var ki, o, fiziksel kusurları abartmada ve bunu neredeyse tek hiciv ögesi olarak kullanmakta, eski hiciv şairleri kadar aşırıya kaçmamış; abartıyı belli bir realiteye dayandırmaya çalışmıştır.

3.

b) Ailesi

Zafer-nâme, Âlî Paşa'nın, vücut kusurları dışında, şahsî hayatını ilgilendiren her duruma dil uzatmıştır. Bunlardan biri de Âlî Paşa'nın ailesidir. Âlî Paşa'nın ailesi ile ilgili, eserin tamamı düşünüldüğünde, pek fazla hiciv motifine rastlanmaz. Hatta Paşa'nın babasının kimliği, tekrarlanan tek motiftir.

Âlî Paşa'nın ailesine ait, hiciv malzemesi olabilecek nitelikte, bilgi pek azdır. Kaynaklarda sadece "baba"nın kimliği üzerinde durulmuş; annesi ve soyu hakkında hemen hiçbir kaynakta bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla Âlî Paşa'nın ailesi sözkonusu olduğunda hiciv malzemesi olabilecek tek kişinin baba olduğu görülür. Ziyâ Paşa da, Âlî Paşa'yı küçük düşürmek için onun ailesini, soyunu sopunu sergilemek lazım geldiğinde sadece baba motifi üzerinde durmuştur.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın babası: "Bağçekapısı kapıcısı" olarak vasıflandırılmıştır. Birkaç yerde fırsat düşürülüp babasının bir kapıcı parçası olduğu vurgulanır. Amaç, Sadrazam'ı basitleştirmek, küçük düşürmektir.

44. bendin, "Motörlerde son altes yazılır ünvanı"⁽⁴¹⁾ dizesinde geçen "son altes" ibaresi açıklanırken Âlî Paşa'nın mensup olduğu aile yapısı şu şekilde dile getirilmiştir:

(Son altes) Çok al fes vezninde Fransız lisanında mülûk-i hükümdârân familyalarına mahsûs elkâbdan olup Zât-ı devletleri ma'nâsına imiş.... Lâkin Âlî Paşa Efendimiz Bağçe Kapıcısının mahdûmu ve Avrupa devletlerinin zu'afâsından olan Devlet-i Aliyye'nin vükelâsından olup hükümdârân familyasından olmadığı hâlde zâtına bu lakabı tahsis buyurdu...⁽⁴²⁾

Burada Âlî Paşa'nın babasının bir kapıcı olduğunun hıncırca altı çizilmiştir. Âlî Paşa, Osmanlı hanedanından değildir; hatta basit bir kapıcının oğludur. Fakat Âlî Paşa, geleneğe karşı çıkmış ve hükümdar sülâlelerinin kullanması gereken "son altes" lakabını kullanmaya başlamıştır. Gelenek ve kural çiğnendiğine göre Âlî Paşa'nın cezalandırılması gerekir. Ceza ise, Paşa'nın kimin oğlu olduğunun hatırlatılması ve asaletle ilgisinin bulunmadığının vurgulanmasıdır.

10 numaralı bentte;

(41) Zafer-nâme, s. 130

(42) Age., s. 130

Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral(43)

dizelerinde, soyundan hiç kimsenin general olmadığı vurgulanmaktadır. "Silsilesinde ceneral" bulunmamak, yine ailesinin basitliğine ima niteliğindedir. Böylece önceki satırlarda, asil bir aileye mensup olmadığı dile getirilirken şimdi de, asalet bir kenara, ailesinde, kendisi dışında hiç kimsenin devlet görevinde önemli mevkilere gelmediği söylenmek isteniyor. Nitekim "Şerh" kısmında babanın Bağçekapısı kapıcısı olduğu, bir kez daha şu şekilde ortaya konmuştur:

... ve abâ ve ecdâdı içinde hiçbir ceneral gelmediği ile berâber Girid Muharebesi'nde Bonapart gibi askere kumandalar verdi. Ma'lûmdur ki peder-i Âlî-güherleri Bağçekapısı Kapıcısı idi. Hattâ oradaki odunluk mahalli dahi pederlerinden kendilerine mevrûs iken geçen Yetmiş Üç târihinde gümrük yapılmak için o arsanın devletçe lüzûmu görülmekle mürüvvet buyurup üç bin kîseye ihdâ ve takdîm eyledi.(44)

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın ailesini hiciv motifi olarak kullanırken eski insan anlayışına bağlıdır. Soyun sopun insanın hicvedilme nedenlerinden biri olduğuna inanmış görünmektedir. Eski hiciv de, hicvedilenin ailesinin kimliğini hiciv malzemesi yapmaktan çekinmemiştir. Nef'i'nin "Nev'î-zâde Atâyî" ve "Etmekçizâde Ahmet Paşa"yı babalarından dolayı hicvetmesiyle Ziyâ Paşa'nınki arasında yöntem farkı bulunsa bile, düşünüş tarzı bakımından hiçbir fark yoktur.

Osmanlı toplum yapısında Batı'da olduğu gibi sınıflaşma ya da Hindistan'da olduğu gibi kast sistemi bulunsaydı Ziyâ Paşa'nın hicvi, geçerliği kabul edilmese bile, toplumun realitesine uygunluk yönünden değerlendirilebilirdi. Oysa

(43) Zafer-nâme, s. 44

(44) Age., s. 46

Osmanlı toplum yapısında sınıflaşma yoktur. Asâlet yoktur. Hanedan dışında devlet yönetiminde söz sahibi olan bürokratların seçimi, en azından teoride, yeteneğe ve bilgiye göre gerçekleşiyordu. Osmanlı tarihinde Âlî Paşa'nın durumu, bir istisna değildir. Tanınmamış, yoksul aileden gelen pek çok vezîr ve sadrazam bulunmaktadır. Bu yüzden Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı babasının kapıcı olması yüzünden hicvetmesi, yeni bir hiciv motifi değildir.

Şunu da kaydetmek lazımdır ki, Ziyâ Paşa Âlî Paşa'yı kapıcızâdelikle tezyif ederken yalnız değildir. Âlî Paşa'yı sevmeyen dönemin muhalif sanatçıları, "kapıcızâdelik" motifini sık sık kullanmışlardır. Örneğin Âlî Süavi, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra kaleme aldığı "Âlî Paşa'nın Siyaseti"⁽⁴⁵⁾ adlı eserinde ilk cümleden başlayarak Âlî Paşa'nın sıfatı olarak "kapıcızâde"yi kullanmıştır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en büyük düşmanı olan Âlî Paşa'nın ailesi, her zaman tezyif amacıyla ele alınmıştır.

Öte yandan Âlî Paşa'yı soyunda asalet bulunmamakla suçlayan ve aşağılayan Ziyâ Paşa'nın kendi babasının da fazla ilerleyememiş bir bürokrat olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Ziyâ Paşa'yı, hicvettiği şahsın soyunu-sopunu, sosyo-ekonomik yapısını sorgulamaya iten neden, bir dünya görüşü sorunu değildir; sadece büyük ölçüde Âlî Paşa'ya duyduğu şahsî düşmanlıktır.

c) Özel Hayat

İnsanın sosyal ilişkileri dışında, mahrem kabul edilen bir de özel hayatı bulunmaktadır. Sıradan, yani toplum tarafından önemsenmeyen, insanların özel hayatları, toplumu pek az ilgilendirir. Oysa toplum tarafından önemsenen kişilerin özel hayatları merak konusudur; mahremiyet ögesi, sosyal tecessüse çoğunlukla yenik düşer. Tanınmış kişilerin özel hayatlarına ait dedikodular büyük hızla yayılabilir.

(45) Âlî Süavi, Âlî Paşa'nın Siyaseti, İstanbul 1325

Türk hicvinin en önemli malzemelerinden birisi de, özel hayat olmuştur. Hicvedilen kişinin ailesi, cinsel hayatı, arkadaş çevresi, alışkanlıkları, günün dedikodularından yararlanarak hicve sokulmuştur. Örneğin Nef'î, Etmekçizâde Ahmet Paşa'ya yazdığı bir hicivde, onun özel hayatına şu şekilde saldırmıştır:

Hem-dem ü hem-kademi olan erâziller ile
 Bir alay kendi gibi dûn-ı habîs ü mühmel
 Kimisi mudhik anuñ kimi mu'arres puzevenk
 Kimi puşt kimi epüşt kimisi müsta'mel⁽⁴⁶⁾

Sürûfî, özel hayata saldırma konusunda, Nef'î'yi bile geride bırakmış; Sünbülzâde Vehbî'nin, "zen-perest"liğinden başlayarak, özel hayatının gizli kalması gereken her noktasına saldırmaktan geri durmamıştır.

Saldırılan noktalarda, kusur olarak gösterilen öğelerin gerçekten var olup olmadığı da tartışılabilir. Hicvin iftira atmaya meyilli bulunduğu söz edilmişti. Çarpıtma ve abartma zaten onun ana karakteridir. Dolayısıyla, özel hayatın mahrem noktalarını, kusurlar bularak sergileyen hiciv şairine her zaman inanmak mümkün değildir. O, küçük düşürmek için iftiradan çekinmez.

Zafer-nâme'de de özel hayatın kimi öğelerinin bir hiciv motifi olarak kullanıldığı görülmektedir. Hacim bakımından eski hiciv örnekleriyle kıyaslandığında Zafer-nâme'de bu tür hiciv motiflerinin sayısı fazla sayılmaz. Bununla birlikte saldırı noktaları, oldukça ilgi çekicidir ve yorumlanmaya muhtaçtır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın özel hayatında üç öge üzerinde durmuştur: Eğlence hayatı, cinsel hayatı ve arkadaş çevresi. Bu üç öge, çok zaman birbirinin içinde verilmiştir. Arkadaş çevresiyle yaptığı eğlenceler ve cinsel sapmalarının bu çevreden kaynaklanması bu konunun giriftliğini göstermektedir. Yine de konuyu alt başlıklar altında

(46) Nef'î, *Sihâm-ı Kazâ*, 3.a

değerlendirmekte yarar vardır.

(1) Eğlence Hayatı

Zafer-nâme'de Âlî Paşa, eğlence düşkünü olmakla suçlanmıştır. 40 ve 41 numaralı bentlerde Sadrazam'ın eğlence hayatı hicvedilmiştir. 40. bendin ilk dizesi şöyledir:

Harem-i hâsına dâhil olamazlar eclâf⁽⁴⁷⁾

Burada "harem-i hâs"tan kasdedilen özel meclistir. "Şerhçi" kelimelere anlam verirken Paşa'nın "harem-i hâs"ının niteliklerini de sıralıyor:

(Harem-i hâs) Dâ'ire-i mahremiyyet ma'nâsınadır. Âlî Paşa Efendimiz'in dâ'ire-i mahremiyyeti akşamları ezân vaktinden yatsıya kadardır. Bu meclis-i hâs-ı mahremâneye dâhil olmak her bahtiyâra nasîb olmaz. Meğer ki Zât-ı âlîlerine hem-meşreb ola.⁽⁴⁸⁾

Bu ifadeden, Âlî Paşa'nın her akşam, namazdan yatsıya kadar, "hem-meşreb"leriyle birlikte mahrem bir meclis kurduğu anlaşılıyor. Bu, Sadrazam'ın eğlenceye her gün vakit ayırabildiğini gösterdiği gibi, onun İslâm'ın şartlarından önemlilerinden biri olan namaz kılmayı da bir kenara bıraktığını da vurgulamaktadır. Zirâ "akşamları ezân vaktinden yatsıya kadar..." sözü, Paşa'nın namaz kılmadığını ima etmektedir. Dolayısıyla eğlence, şer'i hükümlere uymama sonucunu doğurduğu için, hicvedilmeye layık bir kusur haline gelmiştir.

41. bentte ise aslında, Âlî Paşa'nın Batı hayranlığını hicveden Ziyâ Paşa, Şerh kısmında kelimeleri, Âlî Paşa'nın eğlence tutkusuna gönderme yapacak şekilde açıklamıştır. Bent şöyledir:

(47) Zafer-nâme, s. 17

(48) Age., s. 124 vd.

Bezm-i adlinde müsâvî çakıcı tanburacı
 Meclisinde bir olur lagutacı usturacı
 Tanımaz cizmeci ya losturacı mosturacı
 Öyle nâzik ki eğer şapkalı bir kunduracı
 Evine gelse eder tâ kapıdan istikbâl(49)

Eserde safdil bir insan kimliğiyle karşımıza çıkan Hüsnü Paşa, "bezm-i adl" tamlamasını, "harem-i hâs"la aynı anlamda düşünmüştür. Böyle olunca "çakıcı", "tanburacı", "lagutacı", "usturacı" kelimeleri işrete mensup olanların sıfatı olarak anlamlandırılmıştır:

(Çakıcı) Çakı yapan yahûd akşamları şimşek gibi çakan. Bunda bezm münâsebetiyle ikinci ma'nâ yakışık alıyor.(50)

Burada, Âlî Paşa'nın eğlence hayatının bir parçası aydınlığa kavuşturuluyor. Bu "meclis"lerde içki önemli bir öğedir. "Akşamları şimşek gibi çakan"lar Âlî Paşa'nın meclisinde bulunmaktadır.

İkinci öğe ise çalgıdır. Tanbura da laguta da meclisin müzikli bir toplantı olduğunu ima ediyor:

(lagutacı) Laguta denilen sazı çalana denir. Bunun da meclise münâsebeti der-kârdır. Zirâ akşamları meclisde birkaç kadeh çaktıktan sonra tanbura, laguta dinlenir. Tanbur olursa daha a'lâ ya...(51)

Âlî Paşa'nın ve meclisine dahil olan kimselerin birkaç kadehten sonra müzik dinledikleri, bu şekilde vurgulandıktan sonra, satır aralarında dinlenen müziğin de işrete uygun bir müzik olduğu ima edilmiştir.

Ziyâ Paşa, eğlence motifini değerlendirirken islâmî değer yargılarına bağlıdır. İçki ve eğlence müziği

(49) Zafer-nâme, s. 17

(50) Age., s. 127

(51) Age., s. 127

motiflerini ortaya atması Âlî Paşa'nın şer'î hükümlere uymadığını göstermek içindir.

Kur'ân'da Mâide Sûresi, 90 numaralı ayetle alkollü içkiler ve kumar kesin bir dille yasaklanmıştır. Bu âyetten sonra Müslümanlara alkollü içkiler haram kılınmıştır. Dolayısıyla Allâh'ın emrine uymamak, hicvedilmeyi hak etmek anlamına gelir. Ziyâ Paşa, Sadrazam'ın meclisinde içki içildiğini vurgulayarak, Paşa'yı şeriatten uzaklaşmakla suçlamış oluyor.

Mûsıkînin islâmiyet'te belli bir saygı gördüğü söylenebilir. "İlm-i mûsıkî" önemli bir sanat dalı idi ve edebiyatta da mûsıkî önemli bir öğeydi (52). Bununla birlikte, eğlence müziği değersiz kabul edilmiştir. Nâbî ve Sünbülzâde Vehbî oğullarına musıkîden kaçınmalarını öğütlemiştir. Örneğin Sünbülzâde Vehbî müzikle ilgili yargılarını şöyle dile getirir:

Bestehanlık sana şâyeste değil
Silsilen anlara peyveste değil
Dime mutribile yelellâ yeleli
Olma her tanburanın orta teli
...
Olma sâzendelerin demsâzı
Çaldırırlar sana şayed sâzı (53)

Burada kaçınılması öğütlenen müziğin eğlence müziği olduğu açıkça ortaya çıkıyor. Ziyâ Paşa'nın meclisindeki müziğin tanburalı, lagutalı eğlence müziği olduğunu özellikle belirtmiştir. Böylece Paşa'nın sosyal normlara aykırı davrandığını göstermeye çalışmıştır (54).

(52) Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 241 vd.

(53) A.g.e., s. 245

(54) Mârifetnâme'de tanbur gibi aletlerin makamlı olarak çalınması, "elin afetleri"nden sayılmıştır. (Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme*, Kitap Sanayi Yayınları, İstanbul 1984, s. 739)

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de oldukça incelikli bir yöntemle Âlî Paşa'nın eğlence düşkün[ü]ğünü gözler önüne sermiştir. Fakat yöntemin incelikli olması, Ziyâ Paşa'nın düşüncelerini yeni yapmaya yetmiyor. O, İslâmî doktrinin sunduğu dünyaya bağlıdır. Âlî Paşa'yı, eğlence hususunda hicvederken de, bu değerler silsilesini temel almıştır. Âlî Paşa'nın eğlence hayatında buraya kadar sözü edilen motifler, İslâma aykırı öğeler içermektedir. Ziyâ Paşa'nın, Âlî Paşa'nın meclisinde tanbura çalınması ve içki içilmesini bu şekilde kalın çizgilerle vurgulamasının nedeni de, herhalde, onun dinî kurallara uymadığını göstermek içindir.

10 numaralı bentte sülale anlamında kullanılan "silsile" kelimesi açıklanırken; Âlî Paşa'nın eğlence hayatının bir başka boyutu ortaya çıkarılır:

(Silsile) Zencîr ma'nâsına ise de burada meclis-i Sadâret-penâhî'de ba'zen oynanan zencîr oyunu murâd değildir... (55)

Türk halk kültüründe hemen hemen her yörede bilinen ve özellikle kış geceleri vakit geçirmeye yarayan oyunlar bulunmaktadır. Büyük bir kısmı çocuklara hitap eden bu oyunların yetişkinler tarafından oynananları da vardır. Örneğin yüzük oyunu, Divân edebiyatında bile adına rastladığımız bir oyundur(56).

Yukarıda da adı geçen oyun ise, adı duyulmamış bir oyundur (57). Ancak burada Âlî Paşa'yı tezyif etmek amacıyla kullanıldığından, Sadrazam'a yakışan bir oyun olmadığı anlaşılıyor. Muhtemelen halk tabakalarında rağbet gören; fakat zevki incelmış kesimde hafifsenerek yaklaşılan bir oyundur.

(55) Zafer-nâme, s. 45

(56) Bkz. Doç.Dr. Cemal Kurnaz, Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Denemeler, Ankara 1990, s. 77 vd.

(57) Oyunla ilgili elimde bulunan bütün kaynaklara başvurmadım rağmen bu oyun hakkında bilgi bulamadım.

Ziyâ Paşa, "zincir oyunu" motifini kullanarak, Âlî Paşa'nın bir sadrazama yakışmayacak ölçüde basit ve bayağı bir eğlence anlayışının olduğunu vurgulamak istemiştir. Nitekim arkadaşı çevresine dokunduğu zaman da, Âlî Paşa'nın zevk noksanlığı, kabalığı üzerinde duracaktır. Âlî Paşa'yı bu şekilde aşağılamasında, onun basit bir aileden gelmesinin payı büyüktür.

(2) Cinsel Hayat

Aslında cinsel hayatı, eğlence hayatından ayırmak mümkün değildir. İnsanın, hayatında en gizli kalması gereken zamanlar olmasına, İslâmiyet'in de, cinselliği, çok gizli kalması gereken bir eylem olarak değerlendirmesine rağmen, İslâmî edebiyat zaman zaman müstehcenliğe yer vermiştir.

Hicivden bahsederken "hicv"ın asıl hedeflerinden birinin "ırz" olduğu üzerinde durulmuştu. Yani hiciv, hedef aldığı insanın namusuna dokunmayı da görev saymıştır. Nitekim Türk hicvi kişinin cinsel hayatına yapılan saldırılarla doludur. Çok zaman, bugünün okurunun, okumaya utanacağı şeyler, hiç çekinilmeden yazılmış; saldırı kişinin karısıyla, diğer kadınlarla olan cinsel hayatını çok kaba bir şekilde sergileyerek, hatta eşcinsel ilişkilerini tasvir ederek yapılmaya çalışılmıştır.

Zafer-nâme, ilk anda hedef aldığı kişinin cinsel hayatına, eski hiciv geleneğinde olduğu kadar, aşırı yer vermiş sayılmaz. Koca eserde cinsel hayatla ilgili hiciv öğeleri sadece birkaç tanedir. Ancak nicelik bakımından önemsiz gibi görünen cinsellik motifi, nitelik bakımından son derece önemli vurgulamaları içermektedir.

8 numaralı bentte Âlî Paşa'nın Girit'e gitmesi, büyük bir özveri olarak gösterilirken, cinsel hayatına da imada bulunulmuştur:

Sıcacık halvet iken câriyeler ile yeri

Turfa gûyâlık ederken geceler bendeleri(58)

Eğlence düşkünlüğünün yanında "cariyeler ile sıcacık halvet" olmak Âlî Paşa'nın cinsel hayatını ortaya koymaktadır. Seçilen mekân da hamamdır. Nitekim Şerh'te Âlî Paşa'nın cariyeleriyle hamamda zevk ü sefâyâ alışmış bulunduğu şu şekilde dile getirilmektedir:

Ol vücûd-ı nezâket-âlûd ekseriyâ hamâmın sıcacık halvetinde câriyeleriyle zevk ü sefâyâ alışmış...

(59)

Yukarıdaki ifadede Âlî Paşa'nın zevke daldığı anlamı çıkıyor. Cinsel hayata dokunulması, eski hiciv anlayışında olduğu gibi, sadece aşağılama amacına hizmet etmiyor; aynı zamanda Âlî Paşa'nın yöneticiliğini de küçültmeyi hedefliyor. Girit'e zevk ü sefâyâ terk edip gitmesi, onun sadrazamlıkta devletten çok kendi eğlencesine önem verdiğini vurgulamak için kullanılmıştır.

Âlî Paşa'nın cinsel hayatında cariyeleriyle olan ilişkilerinin yanında , asıl üzerinde durulan nokta cinsel sapmalardır.

Yukarıdaki bendin şerhinde, "cariyeler" kelimesinin açıklanması sırasında fırsat düşürülüp Âlî Paşa'nın eşcinsel eğilimleri sergilenmiştir:

...Kış mevsiminde dâ'imâ mâbeyn dâ'iresindeki hamâm sıcacık olmağla velî-ni'met efendimiz orada gâh delikanlı gâh bıyıklı bendeleri ve ba'zen dahi câriyeleri ile eğlenirler.(60)

Bir başka yerde yine Âlî Paşa'nın eşcinselliği dikkatlere sunulur. Fakat bu kez suçlayıcı Abdülaziz'dir:

(58) Zafer-nâme, s. 9

(59) Age., s. 42

(60) Age., s. 41

...Hattâ bir gün Fransa'dan birisi anın kitâbetini ve fenn-i politikada mahâretini uzun uzun naklederken, Sultan Abdü'l- azîz söze gelip, ey artık elverir; ben anın ne olduğunu efendiliğim zamanından beri bilirim. Öyle uşaklarıyla mâbeyn odalarında âdemden bir vakitte hayır gelmez, demiş...(61)

Buradaki belirsiz geçmiş zaman kullanımından, Ziyâ Paşa'nın bu sözlerle bizzat tanık olmadığı anlaşılmaktadır.

40 numaralı bentte geçen eclâf kelimesi açıklanırken de Âlî Paşa'nın eşcinsel eğilimlerine imada bulunulmuştur:

(eclâf) Baldırı çıplak, edebsiz makûleleri ma'nâsına. Arsız, nâmûssuz, hırsız, ibne, pezevenk, ta'yînci makûleleri eclâftan değildir.(62)

"Harem-i hâsına dâhil olamazlar eclâf" dizesinde geçen eclâf kelimesinin bu şekilde açıklanması, Âlî Paşa'nın harem-i hâsına arsız, namussuz, hırsız, pezevenklerin dahil edildiğini gösteriyor. Bu açıklamada yer alan ibne ve tayinci kelimeleri, Paşa'nın eşcinselliğine imadır. İbne ve tayinci, argoda edilgin eşcinsellere verilen addır(63). Yani Âlî Paşa'nın meclisinde bulunanlar arasında bunlar da sayılmakla Paşa'nın cinsel tercihinin eşcinsellik olduğu vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi Âlî Paşa'nın cinsel hayatını hicveden kısımlar, Zafer-nâme'nin tamamı düşünüldüğünde, hiç de fazla sayılmaz. Ancak hiciv motifi olarak, eserin Âlî Paşa'ya yöneltilmiş en ağır suçlamalarından biri budur.

Kaynaklar, Âlî Paşa'nın eşcinselliğe meyli olduğu konusunda bir bilgi vermemişlerdir. Hatta Âlî Paşa'nın düşmanlarından olan Ebüzziya Tefik bile, Yeni Osmanlılar

(61) Zafer-nâme, s. 56

(62) Age., s. 125

(63) Hütki Aktunç, Büyük Argo Sözlüğü, İstanbul 1990, s.262

Tarihi'nde böyle bir eğilimden söz etmemiştir. Belki tarihlerde ve monografik çalışmalarda özel hayatın en gizli kılması gereken noktalarına rastlanmaması tabii karşılanır; fakat muhalif sanatçıların eserlerinde de cinsel sapmalara ait bilgi bulunmaması ilgi çekicidir.

Bu nedenle, hicvin iftira atmaktan çekinmeyen yapısı, bu motifte çok açık olarak kendini göstermektedir. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın yaşantısının en mahrem kısmına, muhtemelen, iftira atarak dil uzatmaktan çekinmemiştir.

Ziyâ Paşa, bu hiciv motifinde eski hiciv anlayışına bağlı kalmıştır. Eserde cinsel hayatı hicveden kısımlar, Sihâm-ı Kazâ'da örneğini bolca gördüğümüz cinsel taciz içeren hicivlerden hiç de farklı olmayan bir niteliğe sahiptir. Âlî Paşa'ya altından kalkılması imkânsız ağır bir suçlama getirmektedir. Böylece Paşa, halk içine çıkamaz duruma getirilmek istenmiştir.

Âlî Paşa'nın eşcinsel ilişkileri içinde bulunduğu keskin bir dille anlatılması, onun sosyal normlara ters düşen bir insan olduğu düşüncesinin bir parçasını meydana getirmektedir. Yüzünde, bedeninde, ailesinde bulunduğu norm dışılığı, cinsel hayatında da ortaya çıkaran Ziyâ Paşa, İslâmî anlayışı kendine temel almıştır. Kur'ân'da Lût Sûresi'nde eşcinsellik lanetlenmiş; İslam bilginleri de eşcinselliğe meyli olanların ölümle cezalandırılacaklarını vurgulamışlardır⁽⁶⁴⁾. Ziyâ Paşa'nın hasmını eşcinsellikle suçlaması, işte bu düşünce sistemine dayanmaktadır. Yani Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın bu sapkınlığı yüzünden şer'î hükümlere göre cezalandırılması gerektiğini ima etmektedir.

(3) Arkadaş Çevresi

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın özel meclislerinde yer alan arkadaş çevresi, hiciv motifi olarak kullanılmıştır. Çok

(64) Kâdî-zâde, Şerh-i Birgivi, İstanbul 1255, s. 180 vd.'da eşcinselliğin İslamiyette nasıl cezalandırıldığı anlatılır.

zaman Âlî Paşa'nın eğlence düşkünlüğü veya eşcinsel eğilimleri hicvedilirken adları geçen bu arkadaş çevresi, kendi başına da bir hiciv motifi olarak değerlendirilebilir.

8 numaralı bentte yer alan, "Turfa- gûyâlık ederken geceler bendeleri"⁽⁶⁵⁾ dizesinde Âlî Paşa'nın bendeleri ile olan meclislerine dokunulmuş; Şerh'te ise, bu bendelerin kimler olduğu üzerinde durulmuştur:

(bendeleri) Vehbî Molla, Sâ'ib, Billûrî Mehmed Efendi, Ömer Fâ'iz Efendi, Halil Bey, Mustafa Fâzıl Paşa ve emsâli bendeğândır ki, ekser geceleri bezm-i hâs-ı hazret-i velî- ni'mette mastaba- nîşîn-i ayş u nûş olur.⁽⁶⁶⁾

Aynı adlar, bir başka yerde daha sıralanmış ve bunların Âlî Paşa'yla "hem-meclis oldukları özellikle belirtilmiştir:

...Ehl-i dilliği ise Vehbî Molla, Sâ'ib Bey, Ömer Efendi, Fâzıl Mustafa Paşa, Billûrî Mehmed Efendi gibi zürefâ-yı asr ile hem-meclis oluşundan anlaşılır.⁽⁶⁷⁾

Rü'yâ'da da Ziyâ Paşa'nın Sultan Aziz'in emriyle Âlî Paşa'ya baskın yaptığı o ünlü hayalî sahnede Sadrazam'ın yanında yukarıdaki kadro bulunmaktadır⁽⁶⁸⁾.

Kadronun değişmemesi, oldukça dikkat çekicidir. Başka kaynaklarda da Paşa'nın yakınında bulunan kişiler arasında Ziyâ Paşa'nın saydıklarının bulunduğu görülmektedir. "Geçen Asırda Devlet Adamlarımız" adlı eserde Ömer Faiz Efendi, Vehbi Molla, Saib Bey Âlî Paşa'nın yakın sohbet arkadaşları olarak tanıtılmışlardır⁽⁶⁹⁾.

(65) Zafer-nâme, s. 8

(66) Age. s. 41

(67) Age, s. 111

(68) Ziyâ Paşa, RÜ'yâ, İstanbul, 1326, s. 23 vd.

(69) A. Rıza-M. Galib, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, İstanbul 1977, C.I, s. 76 vd.; 103

Bu kişilerin ortak özelliği, " ârsız, nâmûssuz, hırsız, ibne, pezevenk, ta'yinci"(70) olmalarıdır. Ziyâ Paşa, hırsızlıkla, namussuzlukla ve diğer aşağılayıcı niteliklerle suçladığı arkadaş çevresi ile, aslında, Âlî Paşa'nın değerini düşürmek ister. Yakın dost olduğu insanların olumsuz ve kusurlu özelliklere sahip kılınması, Âlî Paşa'yı da ilgilendirmektedir. Böylece Şair, devletin en yüksek kademelerinde görev alan Âlî Paşa'nın değersiz insanlarla ilişki içinde bulunarak kendi değerini de ortaya koyduğunu belirtmeyi amaçlamaktadır.

Paşa'nın yakın çevresinde bulunan bazı kişilerin gerçekten de fazla değerli olmadıkları anlaşılıyor. Hatta bunların arasında adı geçen Vehbî Molla'nın yarı meczup, cahil bir insan olduğu kaynaklardaki ortak bir yargıdır:

Vehbî Efendi ise ziyî-i ulemâda bulunan cühelâdan olup ancak Âlî Paşa'nın dalkavuklarından olduğu cihetle böyle ehli olmadığı bir işe ta'yîn olunmuş idi. Âlî Paşa değerli bir zât olup ancak ehli-perver değildi. Himmeti kendisine mütemehhiz olan kesân-ı ma'dûdeye münhasır idi. Vehbî Molla dahi onların başı sarıklısı ve eli bayraklısı idi.(71)

Kaynakların Billûrî Mehmed Efendi(72), (Bebekli) Saib Bey(73) ve Ömer Faiz Efendi(74) hakkındaki yargıları da fazla olumlu sayılmaz. Örneğin, ibnülemin, "Son Sadrazamlar" adlı eserinde Saib Bey'le ilgili şu anektodu aktararak Âlî Paşa'nın arkadaş çevresiyle olan ilişkilerinin niteliğine dikkat çekmiştir:

Âlî Paşa bir gece -kendine hususiyeti olan vükelâ ve ricalden birkaç zat ile sohbet ederken Dahiliye Kâtibi Saib Bey, ortada duran akca armudunu fırsat

(70) Zafer-nâme, s. 125

(71) Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, Ankara 1991, s. 38

(72) A. Rıza- M. Galib, Geçen Asırda..., C.II, s. 81

(73) Age., C.I, s. 45; C.II, s. 85 vd

(74) Age., C.II, s. 77 vd.

buldukça becerir, Paşa da "armudumuzu bitirme" dermiş. Saib Bey, becermekte devam edince Paşa, lâtife tarzında bastonla oda içinde kovalarmış. Saib Bey, Âlî Füad Beyin odasına kaçmış ve "babanın yaptığı nedir, bir armud için beni döğmeğe kalkışdı" diyerek işi anlatınca Âlî Füad Bey, "bizim pederin böyle hiffetleri vardır" demiştir.(75)

İbnülemin'in anlattıkları, eğer gerçekse, Âlî Paşa'nın yakın çevresinde bulunanlar Ziyâ Paşa'nın söylediği gibi değersiz insanlardır. Ancak yazarın iddialarının tamamının doğru olduğunu söylemek de imkânsızdır. Dalkavuklukları, basitlikleri kabul edilebilecek bu insanların "hırsız, pezevenk, ta'yinci" gibi sıfatlarla tanımlanması, hiciv sanatına ait bir abartma olarak değerlendirilmelidir.

Kısacası Ziyâ Paşa, burada incelenen ve özel hayatı ilgilendiren metin parçalarında, çoğunlukla, eski hiciv anlayışının, insanı ne pahasına olursa olsun aşağılamayı amaçlayan motiflerinden yararlanmıştı. Üslup farkına rağmen, Ziyâ Paşa, insanın özel hayatının hangi öğelerinin hiciv malzemesi yapılacağı hususunda, hiciv geleneğimizden etkilenmiştir. Ziyâ Paşa'nın Sadrazam'ın özel hayatıyla ilgili olarak, hiciv yoluyla teşhir ettiği kusurlara bakış açısı, temel dayanağını İslâmî düşünceden almış gibidir. O, "Arz-ı Hâl"de de söylediği gibi, "devletin binâsı, esâsı şer'-i mübîn üzre"(76) olduğu düşüncesindedir. Dolayısıyla Âlî Paşa'yı şeriaten uzaklaşmakla suçlamasının altında bu görüş yatmaktadır. Ona göre Âlî Paşa, sadece sadrazam olarak değil, özel hayatında da İslâmî kurallardan uzaklaşmıştır. Bu da cezayı hakeden bir durumdur.

ç) Kişilik

Âlî Paşa'nın en güçlü yanının kişiliği olduğu, padişaha

(75) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s.49

(76) Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl*, İstanbul 1327, s.7

bile kişiliğini kabul ettirip saygı gördüğü, tarafsız kaynaklarda özellikle vurgulanmıştır. Fakat Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın en güçsüz ve hicve en uygun yanı, kişiliği olarak gösterilmiştir. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın, kişiliği ilgilendiren her hususta kusurlu ve normdışı olduğunu iddia etmiştir. O, hırslıdır, inatçıdır, kincidir, tembeldir, yalancısıdır, kıt akıllıdır, söz söyleme yeteneğinden yoksundur, hırsızdır, zalimdir... Hicvin sağladığı imkânlarla Âlî Paşa'da bulunan bazı kişilik kusurları abartılmış, hatta onda bulunmayan bazı özellikler de eklenmiştir. Böylece Âlî Paşa'nın sadarete layık bir insan olmadığı düşüncesi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

(1) Zekası

Giriş'te komik'ten söz edilirken, Freud'un komiği, zihinsel harcamalardaki azlığa karşın bedensel harcamalardaki fazlalığa bağladığı vurgulanmıştı. Gerçekten de, normal insanlara oranla daha dikkatsiz olan, aklını yeterince kullanmayan insanlar, komik durumlara sıkça düşebilirler. Ayağı takılıp düşen insan, nasıl zihinsel faaliyetlerini yeterince yapamadığından dolayı komik oluyorsa, sosyal hayatta da insanî ilişkileri akıl süzgecinden geçirmeyen insan komik duruma düşebilir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın zeki bir insan olmadığını iddia eder. Onu ilk önce, sadece aptallığını vurgulayacak şekilde teşhir eder; ardından da çeşitli eylemlerin içinde ne kadar dar görüşlü olduğunu göstererek hicveder.

9 numaralı bentte ve bu bendin şerhinde Âlî Paşa'nın zekasının hiciv konusu yapıldığı görülmektedir:

Kışla-i fikri olup ceş-i zaferle memlû
Kal'a-i zihnine endîşe-i feth etti gulûv(77)

Fikrin kışlaya, zihnin kaleye benzetilmesi, Âlî Paşa'nın dar fikirli ve kıt zekalı bir insan olduğuna imadır. Bentte, Âlî Paşa'nın Girid "muzafferiyeti" anlatıldığı için, birbiriyle tenasüp içindeki kelimelerin yan yana kullanılması, ilk bakışta normalmiş gibi görünüyorsa da, Şerh'te kelimeler açıklanırken Âlî Paşa'nın zeka düzeyini hissettirecek bir anlamla karşılaşılmaktadır.

Kışla kelimesinin metindeki anlamı, Âlî Paşa'nın düşünce evreninin sınırı olarak düşünülebilir. "Şerhçi" de aynı şeyi anlıyor ve Âlî Paşa'nın düşünce darlığını şu şekilde vurguluyor:

"(Kışla) Ma'lûmdur ki asâkirin cem'iyetle ikâmet ettikleri mahalle denir. Lâkin Zât-ı Âlî'nin vüs'ât-ı fikrini bir kışlaya teşbîh biraz küçük gelirse de bahs harbe müte'allik olduğundan nâzım-ı nihrîr ma'zûr tutulur." (78)

Gerekçenin bahsin "harbe müte'allik" bulunması olarak açıklanması da, Âlî Paşa'nın dar fikirli bir yönetici olduğunu, görünüşte gizlemekteyse de, aslında gerekçe güçsüz olduğundan, daha çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Zafer-nâme'de sıkça kullanılan bir yöntemle "endîşe" kelimesi, öznesini aşağılayacak bir şekilde açıklanmıştır:

"(endîşe) Gel işe vezinde efkâr ma'nâsınadır"(79)

Eski sözlüklerde kelimeyi doğru okutmak için, çok bilinen ve aynı vezinde olan bir başka kelimeyle ilişki kurulduğu bilinmektedir. Burada da aynı yöntem kullanılmış; ancak bu kez, örnek olarak getirilen "... vezinde" kalıbı, açıklanan kelimeye ait bir imayı da içinde barındırmıştır. "Endîşe" kelimesinin sahibi Âlî Paşa'dır, yani Âlî Paşa'nın düşüncelerinden söz edilmiştir. "Endîşe"nin "gel işe"

(78) Zafer-nâme, s. 42 vd.

(79) Açe., s. 43

vezninde okutulması, Âlî Paşa'nın düşüncelerini kubur seviyesine indirmek anlamına gelmektedir. Değersizlik ise, düşünceyi üreten zekanın darlığına işarettir.

Ziyâ Paşa, hicvi daha da ileri götürür, Âlî Paşa'nın, beyin yerine sidik taşıdığını iddia eder. "Kışla-ı fikri ceş-i zaferle memlû" dizesinde yer aln "ceş" (asker) kelimesini açıklarken düşünceye ait olan "zafer askeri" tamlamasını "zafer çışı" haline getirir:

(Ceş) Cîm-i Arabiyye iledir ha. Asker ma'nâsına.
Zîrâ çîm-i Fârisiyye ile olsa... Hâşâ sümme
hâşâ⁽⁸⁰⁾

"Kal'a kelimesi açıklanırken de, Paşa'nın zihninin her tarafı duvarla çevrilmiş kaleler gibi dar olduğu sonucuna varılmıştır:

(Kal'a) Esnâ-yı harbde düşmanın hücumundan tehazzuz için yapılan dîvâra denir. Hazret-i Velî-ni'met'in zihn-i mübârekini kal'aya teşbih metânet-i aklını medh demektir.⁽⁸¹⁾

Kale, sınırlanmış bir mekandır. Daha doğrusu, çoğunlukla sınırlanmışlık imajını verir. Düşmandan korunmak amacıyla yapılır ve dışarıdan yapılan müdahalelere karşı koyabilecek sağlamlıkta inşa edilir. Zihnin kaleye teşbihi, hem darlığı hem de, yeniliklere, farklı düşüncelere açık olmayan sabit fikirliliği çağrıştırmaktadır.

Şerh'in "Hülâsa-i Ma'nâ" kısmında, sanatçı Âlî Paşa'nın dar ve sabit fikirli, kıt zekalı bir insan olduğunu bir kez daha vurguluyor:

Zât-ı Hazret-i Sacâret-penâhî'nin fikr-i âfleri
bir vâsi kışlaya benzer ki içi ayn-ı zafer olan

(80) Zafer-nâme, s. 43

(81) Age., s. 43

askerle doludur ve zihn-i vasiyyetleri dahi bir kal'a-i sengine mümâsil olarak bu kal'aya fütûhât-ı efkârı düşman askerleri gibi hücum gösterdi...(82)

Bir insanın aptallığını ya da zeka eksikliğini hiciv konusu yapmanın sağlayacağı bir sonuç vardır: Aşağılamak. Zafer-nâme'de ise, buna bir başkası daha eklenir. Âlî Paşa, herhangi bir insan değildir. O, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini elinde bulunduran bir kişidir. Dolayısıyla dar fikirli, zeka eksikli bir yöneticinin topluma büyük zararı dokunur. Ziyâ Paşa'nın amacı, hem birey olarak aptallığını teşhir etmek, hem de daha önemlisi, sadrazam ve Girit isyanını bastırmakla görevli memur olarak dar fikirli, zeka eksikli bir insan olduğunu gözler önüne sermektir. Nitekim aynı bentte onun Girit'teki görevini ve eylemlerini hicvetmesi, Girit'te akl-ı selimin kullanılmadığına ima olarak da yorumlanabilir. Çünkü Âlî Paşa, asker değilken, askerî bir görevi üstlenecek kadar dar fikirli bir yöneticidir:

...İmdi müddet-i ömründe kalem-traştan başka kesici bir şey eline almamış, alay günlerinde atılan toplardan mâ'âdâ âvâz-ı harb ü vegâ işitmemiş bir zâtın bu hareketi mahall-i tahsîn değil midir? Buna gayret denmez mi? Hamiyyet daha nasıl olur? Şecâ'at bundan başka bir şey midir? Tevârih-i eslâfta hiç bunun akran ve emsâli görülmüş müdür?(83)

Dikkat edilirse, biraz yukarıda akıldan, zekadan bahsedildiği halde, burada aklın dışında "hamiyyet", "şecâ'at" gibi kavramların vurgulandığı görülür. Bu da, bu eylemlerin akl-ı selimin eseri olmadığı sonucunu doğurmaktadır.

Kısacası Âlî Paşa, eylemlerinde akılcı olmadığı için hicvedilmiştir. Bu yapılırken de, hicvin çarpıtma, iftira mekanizmaları da harekete geçirilerek Âlî Paşa'nın beyin yerine başka bir şey taşıdığı, aptal olduğu iddia edilmiştir.

(82) Zafer-nâme, s. 43 vd.

(83) Age., s. 44

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın zekasıyla ilgili söylenenlere dikkat edilirse, vücut özelliklerine ya da özel hayatına yönelmiş hiciv motiflerinde olduğu gibi, tanık getirme çabasının bulunmadığı görülür.

Oysa tarih, Âlî Paşa'nın zeka eksikliğinin olması bir yana, oldukça zeki bir insan olduğunu yazmaktadır⁽⁸⁴⁾. Hem yaşadığı dönemde hem de günümüzde Âlî Paşa'nın zeki bir insan olduğu, özellikle belirtilmiştir. Onu ziyaret eden bir Fransız'ın çizdiği portrede Âlî Paşa'nın zekası şu cümlelerle tasvir edilmiştir:

...Âlî Paşa pek fevkalâde bir şiddeti zekâya, büyük bir nüfûzı nazara mâliktir.⁽⁸⁵⁾

Böylece, Âlî Paşa'nın normalin üstünde bir zekaya sahip bulunduğu ortaya çıkıyor. Aslında, Ziyâ Paşa'nın da durup durup ortaya sürdüğü gibi, basit bir aileden gelip Osmanlı bürokrasisinin en tepesine kadar çıkması, emrinde bulunduğu padişahlara bile değerini kabul ettirmesi, onun son derece zeki olduğunu kanıtlamaktadır. Ziyâ Paşa ise, Âlî Paşa'yı aptal göstererek eserinde yer alan hiciv motiflerine bir dayanak sağlamaya çalışmıştır. Şairimiz, icraatında yakaladığı kusurlarda, onun dar görüşlülüğünün payını sürekli vurgulayacaktır.

(2) Yetersiz Bilgi Birikimi

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın zekasına bağlı olarak hicvedildiği bir özellik de bilgi birikimindeki yetersizliktir.

Cehaletin normal insan için komik karakteri bulunduğu söylenebilir. Moliere'in oyunlarında komik duruma düşen kahramanlar, genellikle cahil olup da cahilliklerinin farkına

(84) Ali Fuâd, Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye, İstanbul 1928, s.58; İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, s. 45

(85) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.125

varmayan insanlardır. Tartüffe'de Orgon'un, Kibarlık Budalası'nda Magdelon ve Cathos'nun komik olmaları farklı yönlerden meydana gelse de, cahilliklerinden kaynaklanmaktadır. Freud da yetişkin insandaki naifsi davranışların komik olduğunu vurgulamıştır (86).

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın cehaletini ima eden kısımlarda, cehaletine, bir başka deyişle eksikliğine bakmadan önemli işlere girişen bir insanın gülünçlüğü vurgulanmıştır.

Âlî Paşa, askeri eğitimi olmadığı halde, Girit'i savunmaya gitmiş; yani eksikliğini bilmeden boyundan büyük işlere karışmıştır:

Hiç bahriyyeden âgâh değilken evvel
Vermedi ablukada şân-ı Donanmaya halel
İngiliz devletine olsa sezâdır amiral(87)

Âlî Paşa, tıpkı şişinerek boğaya benzemeye çalışan kurbağa gibi amiral olmaya layık görülür. Şerh'te, Âlî Paşa'nın "cehaleti" ve "cesareti" şu şekilde vurgulanmıştır:

...Müddet-i ömründe Boğaziçi'nden başka deniz, kayıktan başka gemi görmemiş bir zât mücerred himmet ve dirâyeti ile böyle bir nusret-i celîleye muvaffak olursa, İngiltere Devleti'nin sūfün-i harbiyesine amiral olmağa layık olmaz mı? Husûsen İngiliz donanması ümerâsının ulûm-ı bahriyede her milletten ziyâde mahâretleri derkârdır. Şu kadar ki onlar mekteblerde müddet-i medîde tahsîl ile uğraşarak kırk elli senede amiral olabilir. Bizim Velî-ni'met ise isti'dâd-ı mâder-zâd veyahûd mahz-ı tevfi-k-i Rabb-i bî-endâd ile bu mertebe-i kemâle vâsıl olmuştur." (88)

(86) Freud, *Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri*, İstanbul,?, s.188

(87) *Zafer-nâme*, s.10

(88) *Age.*, s. 48

Burada Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın "amiralliği" ile ideal olan ve İngiltere'deki uygulamayı karşılaştırarak, onun sahteliğini, gülünçlüğünü gözler önüne sermek istemiştir.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın "cehaleti", bir başka sahada da sergilenir. Âlî Paşa'nın hiçbir "fende" yeterli bilgi birikimine sahip olmadığı iddia edilir:

Gerçi her fende müsellemdir o sadrın zâtı⁽⁸⁹⁾

Aynı dize Şerh'te açıklanırken Âlî Paşa'nın cehaleti özellikle, abartılı övgü yoluyla teşhir edilir:

Ol nüsha-i küberâ-yı fezâ'il ve kemâlâtın her fenn
Ü ulûmda mahâreti müsellemler olduğı halde bi'l-farz
bunların isbâtı mümkün olamaz ise de....⁽⁹⁰⁾

Böylece Sadrazam'ın her fen ve bilimde mahareti olduğunun isbatının imkânsız olduğu vurgulanmıştır. Burada Paşa'nın "cehaletiyle" birlikte yürüyen "cesareti" yine söz konusudur. Sanatçı kişiliği de bu cehalet motifinin belirleyici olduğu bir mecrada devam etmektedir. Sanatçı kişiliğine ayrıca değinileceğinden, sadece Âlî Paşa'nın şiire ve nesre soyunmasının yetersiz birikiminin doğurduğu bir cesaretin sonucu olduğu iddia edilmektedir.

Ziyâ Paşa, ebedî düşmanının bilgi birikiminin yetersizliğini "Çünkü a'lâ sözü eyler kötüsünden temyiz"⁽⁹¹⁾ dizesinden yola çıkarak hicveder. İyi sözü kötüsünden ayırmak, "mecnun" olmayan herkesin yapabileceği bir iş olarak gösterilir ve Paşa'nın diğer konulardaki yetersizliği hissettirilir:

(temyiz) Ayırıp seçmek ma'nâsına. Şârih-i fakîr der
ki iyi sözü kötü sözden temyiz etmek bir büyük

(89) Zafer-nâme, s. 11

(90) Age., 53

(91) Age., s. 19

fazilet değildir. Allâh râzı olsun, ibâresiyle canın çıksın terkîbi arasındaki farkı mecnûnlardan başka herkes idrâk eder: Meğer ki nâzım-ı nihrîrin maksadı şi'irin a'lâsını kötüsünden tefrik demek ola...(92)

Âlî Paşa, hayatı hakkında bilgi verilirken de söylendiği gibi düzenli bir eğitimden geçmemiştir. Kendi kendini yetiştirmiş; özel dersler alarak Fransızca ve Arapça öğrenmiştir (93).

Düzenli bir eğitim almaması, Âlî Paşa'nın aleyhine kullanılan hususlardan biridir. Ziyâ Paşa'nın dava arkadaşlarından Âlî Süavi de, Âlî Paşa'yı cehaletle suçlamaktan çekinmemiştir (94).

Tarafsız kaynaklarda ise Paşa'nın "perâkende" ve düzensiz eğitimine karşılık, kendini son derece iyi yetiştirmiş olduğu vurgulanmıştır (95).

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı cehaletle, yetersiz birikimle suçlarken, kuşkusuz onun bu düzensiz eğitimini biliyordu. Cehaleti üzerinde ısrarla durmasının nedenlerinden biri bu olmalıdır. Ancak aynı Ziyâ Paşa, onun kendi kendini yetiştirdiğinden de haberli olmalıdır. Cehalet motifini, Âlî Paşa'nın sadrazamlık makamını işgal etmeye layık bir kişi olmadığını göstermek amacıyla, ısrarla işlediği düşünülebilir. Rû'yâ'da o hayali sahnede Abdülaziz'e Âlî Paşa'nın sadrazam olmaya yetecek birikime sahip bulunmadığını söylerken(96) bir bakıma Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın cahillikle suçlanmasının nedenlerini de vermiştir. Sadarete layık insan tipi bir parça Ziyâ Paşa'nın kendisidir.

(92) Zafer-nâme, s. 139

(93) Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s.63 vd. Cevdet Paşa, kendisinin Âlî Paşa'ya Arapça dersi verdiğini yazıyor.

(94) Âlî Süavi, Âlî Paşa'nın Siyâseti, s. 4

(95) A.H. Ongunsu, "Âlî Paşa", İslam Ans. C.I, s. 335, 339

(96) Ziyâ Paşa, Rû'yâ, s. 3- 23

(3) Sanatçı Kişiliği

Zafer-nâme'de yetersiz birikime ve yeteneksizliğe bağlanan bir başka hiciv motifi de Âlî Paşa'nın sanatçı kişiliğidir. Şiir sanatındaki yeteneksizliği yanında nesirdeki başarısızlığı da hiciv konusu yapılmıştır.

Divan edebiyatına bağlı olarak gelişen hiciv örneklerinde hiciv, bir sanatsal güç gösterme aracıdır. Hasım eğer bir başka şairse, çoğunlukla onun sanatçılığı küçümsenir, alaya alınır. Amaç, hicvedilene aşağılayarak kendi gücünü göstermektir.

Ziyâ Paşa ise, kendine şairlikte rakip olabilecek birini değil, mesleği devlet yönetimi olup da şairliğe heves etmiş bir sadrazamı hicvetmiştir. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın şairliğine yönelik hiciv, yeteneksizlik ve şiir sayısındaki azlık üzerine kurulmuştur.

(isbât) iddi'â olunan şeyin da'vâya muvâfakatını meydana koymak ma'nâsınadır. Meselâ Âlî Paşa Efendimizin fenn-i nazmda dahi yegâne-i devrân olduğunu ba'zı kimseler da'vâ ederler. Lâkin isbât-ı müdde'â için Fatin Efendi Tezkiresi'ndeki ma'hûd gazelden başka bir şey bulamazlar.(97)

Burada şerhçi, Âlî Paşa'nın şiir alanında çok üstün bir şair olmadığını, zaten bilinen bir şiiri dışında başka bir manzum eserine de rastlanmadığını bildiriyor.

Âlî Paşa'nın kuşkusuz sözü geçen gazelden başka şiirleri de vardır. Nitekim İbnülemin'in eserinde bu gazel dışında, iki gazeli, Mahmud Nedim Paşa'ya yazdığı manzum bir mektubu ve Reşid Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı bir tarih kıt'ası daha bulunmaktadır(98).

(97) Zafer-nâme, s. 53

(98) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 56 vd.

Paşa'nın şairliği, iyi sayılmaz. Elde bulunan şiirleri gözden geçirilirse, daha çok orta derecede bir şair olarak değerlendirilebilir. Nitekim Fatin Tezkiresi'nde yer alan gazelinden alınan şu üç beyit, Âlî Paşa'nın sanat gücünü göstermeye yeter:

Bir hayli dem ki didelerim kan döker yeter
 Ey huni artık elverir artık yeter yeter
 Sinemi o kaşı ya hedefi tiri çevreder
 Bu çilleyi gönül ne vakitdir çeker yeter

....

Kâr eylemez figanü eninin o zalime
 Bir ahü girye nice bir Âlî yeter yeter (99)

Kafiye ve redif bulmaktaki zorluk, içerikteki basitlik, doldurma kelimelerin varlığı, yukarıdaki dizelerin başarılı bir şiir olmasını engellemektedir. Yani, Âlî Fuad Bey'in "...inşâd eylediği ba'zı latîf şarkılardan ve Fatin Tezkiresi'nde münderic bir gazelinden nazımda da kudreti anlaşılmaktadır"(100) demesine rağmen, Paşa'nın şiirde fazla başarılı olduğunu söylemenin imkânı yoktur.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın asıl nesirdeki başarısı sorgulanmıştır. Çünkü Paşa'nın Girit'ten dönüşünde Padişah'a sunduğu ve oradaki icraatını anlatan bir layihası vardır. Girit'ten söz eden bir eserde bu layihanın adının geçmesi tabiidir. Bu bakımdan Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın nesirdeki başarısızlığı, hep söz konusu layihadan yola çıkılarak ortaya konulmuştur.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın adı geçen layihada nesir sanatı bakımından ne ölçüde başarılı olduğu, 14, 15, 16 ve 17. bentlerde ele alınmıştır.

14 numaralı bentte, Âlî Paşa'nın "ilm-i inşa"daki mahareti, şu şekilde dile getirilmiştir:

(99) Age., s. 56 vd.

(100) Âlî Fuâd, Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye, s. 57

Gerçi her fende müsellemdir o sadrın zâtı
 ilm-i inşâda husûsî ile ma'lûmâtı
 Başka da'vâda bulunmaz diyelim isbâtı
 Ya o Takrîr ki tafsîl eder icrâ'âtı
 Hüsn-i ta'bîr ü belâgatta bulunmaz emsâl(101)

Burada "Takrir", Âlî Paşa'nın bütün yazdıklarının üstüne çıkarılmıştır. Şerh'te de Paşa'nın diğer yeteneklerinin isbatı zor olsa da "Takrir" in takdire. layık olduğu vurgulanır:

(ya o Takrîr ki) Ya'ni Girid'den hîn-i avdette
 hâk-ı pây-ı Şâhâne'ye takdîm ettiği Takrîr-i
 belâgat- tefsîrdir ki sûretleri Takvîm-i Vekâyi'de.
 vesâ'ir İstanbul gazetelerinde mündericdir. Anda
 Girid'e sûret-i vüsûllerinden bed' ile cereyân eden
 vukû'âtı ve arada eser-i himmet-i mahsûsalarıyla
 mevki'-i husûle gelen icrâ'ât-ı islâhiyyeyi tafsîl
 eder. (102)

Bende ait "Hûlâsa-i ma'na"da ise layihanın hangi noktalardan hicve layık olduğu vurgulanmıştır:

... Zirâ bu Takrîr'in gerek hüsn-i ibârâtı ve gerek
 belâgat ve fesâhati bî-misl ü nazîrdir. İnanmayan
 olursa tekrâr mürâca'at olunsun.(103)

Bu ifadeden Takrir'in genelde dil ve üslubu bakımından hicvedildiği anlaşılmaktadır. Ancak eserin özellikle içeriği yoğun bir şekilde hiciv konusu yapılmıştır. Zafer-nâme'de bu belgenin içeriği, hayal ve yalan sıfatlarıyla nitelendirilmiştir:

Öyle Takrîr ki her bir sözü dürc-i meknûn
 Öyle bir nüsha ki her satrı merâyâ-yı füsûn

(101) Zafer-nâme, s. 11

(102) Age., s. 53

(103) Age., s. 54

Gören ol mülhemeyi yâ nice olmaz meftûn
 Ser-te-ser şîve-i i'câz ser-â-ser mazmûn
 Lafzı pür-nükte vü her nüktesi leb-rîz-i hayâl(104)

Burada geçen ve Takrir'i nitelendiren kelime ve tamlamaların tamamı, dikkat edilirse, eserin hayal ürünü, bir şeyi yoktan var eden bir özelliği olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Şerh'te bu düşünce, daha da açıklığa kavuşturulmuştur. "Fûsun" kelimesi "hiyle, dübâre ve gözbağcılık"(105), "meftun" ise "fitnelenmiş"(106) şeklinde açıklanmıştır. "Mülheme" kelimesinin şerhinde ise, Âlî Paşa'nın adı geçen belgede gerçekleri yazmadığı şöyle anlatılmıştır:

...Mağyîbât-ı âtiyyeden haber veren hurâfât ve
 hezeyânlara ıtlâk olunur.(107)

"Hülâsa-i ma'na"da ise, yine Takrir'in baştan başa mucizeli, mazmun dolu bir belge olduğu vurgulanmıştır(108). Kısaca Âlî Paşa'nın yazdıkları fitne ve hezeyan dolu olarak değerlendirilmiştir.

16 numaralı bentte Âlî Paşa'nın kalemi, gerçeği tersyüz edişiyile ele alınmıştır. Yine Takrir hedef alınarak Âlî Paşa'nın gerçekleri çarpıttığı üzerinde durulmuştur:

Gösterir kilk-i füsûnkârı günü şeb yerine
 Arz eder şimşeği kâsd eylese kevkeb yerine
 Saydırır bir deveyi istese merkeb yerine (109)

Yukarıdaki dizeler, bir önceki bentte yer alan hicvi tamamlayıcı niteliktedir. Orada Âlî Paşa'nın yazdıkları

(104) Zafer-nâme, s. 11

(105) Age., s. 54

(106) Age., s. 54

(107) Age., s. 54

(108) Age., s. 55

(109) Age., s. 11

hayal olarak değerlendiriliyordu; burada ise, baştan sona yalan oldukları ima edilmiştir. Nitekim Şerh'te Âlî Paşa'nın nesirdeki maharetinin bütünüyle yalana dayandığı üzerinde şöyle durulmuştur:

... Nâzım-ı nihrîr Âlî Paşa Hazretleri'nin ilm-i inşâdaki mahâretinde mübâlağa kâsâ edip kalemini gözbağcılara teşbîh eder ve gözbağcılar san'atla meselâ bir yuvarlağı iki gösterdikleri gibi bu zâtın dahi kalemi gündüzü gece, şimşegi yıldız, deveyi merkeb şeklinde gösterir, demek ister ve hakkı da vardır. (110)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın sanatçı kişiliğini hicvederken onun daha çok düzyazıdaki yeteneksizliğine ve buna bağlı olarak ünlü Girit layihasına dokunmuştur. Bu layihanın hiciv konusu yapılmasının nedeni, Âlî Paşa'nın Ada'da uyguladığı politikayı açıklayan bir belge olmasıdır. Ziyâ Paşa, bilindiği üzere, Âlî Paşa'nın Girit politikasını bir ihanet olarak değerlendirmiş; layihanın dil ve üslup bakımından başarısız olduğu da eklenmiştir.

Söz konusu layiha, gerçekte Girit sorunuyla ilgili çok önemli bir belgedir. Paşa'nın Girit'ten dönüşünden hemen sonra saraya sunulmuş ve dönemin gazetelerinde de yayımlanmıştır. Ayrıca bu sorunu ele alan çalışmalarda da metnin tamamı ya da bir bölümü verilmiştir(111).

Layihanın en belirgin özelliği ağır bir üsluba sahip bulunmasıdır. Seci'li, sanatlı bir anlatımı vardır:

İşbu me'mûriyyete bâ'is olan niyyât-ı şefkat-âyât ve merhamet-gâyâtı kuvveden fi'le çıkarmak üzere masrûf olan mesâ'i-i çâkerânemin netîcesini arz ve i'lâna ibtidâr ederim. (112)

(110) Zafer-nâme, s. 56

(111) Ali Fuad, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Ank. 1987, s. 127-139

(112) Age., s. 127

Bu layihada Paşa'nın bazen bir sahife süren uzun ve karmaşık cümleler kurduğu ve bunun da anlaşılmayı zorlaştırdığı görülmektedir.

Belgenin üslubu başka araştırmacılar tarafından da eleştirilmiştir. Örneğin Said Paşa, "Gazeteci Lisansı" adlı eserinde Âlî Paşa'nın üslubunu şöyle değerlendirmiştir:

...Müşârünileyh, Giridden avdetinde Sultan Abdülazize bir layiha vermiş idi. Bu layihanın ahrarane olduğundan maanisi mizaclara tevafuk edecek surette değil idi. Sebkinde iltizam olunan tekellüfatı münşiyane, efkâr cihetini muahezeden vikaye etti. (113)

Said Paşa, aynı yerde Âlî Paşa'nın "tarz-ı cedid üzre" yazmadığını da belirtmiştir.

Bu bilgiler ışığında, Âlî Paşa'nın nesirde eski tarzda ısrar eden, seci'li, sanatlı bir üslubunun olduğu ortaya çıkmaktadır. Hatta yazdıklarının üslup bakımından külfetli olması, anlaşılmayı zorlaştırıcı bir işlev de yüklenmiştir. Yani Zafer-nâme'deki aşağılama ögesi, belli oranda gerçeğe dayanmaktadır. Ancak içeriğe yöneltilmiş saldırılar için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Çünkü, Âlî Paşa'nın yazdığı layiha bütünüyle yalan ve hayal ürünü bir belge olarak nitelendirilemez.

(4) Söz Söyleme Yeteneği

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın başkaları karşısında söz söyleme yeteneğinden mahrum olduğu iddia edilmiştir. Ancak buna rağmen, karşısındakilere konuşma hakkı vermediği de vurgulanmıştır.

Bu motif, onun despotluğunu ortaya çıkarmak amacıyla

(113) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 55'ten alıntı.

kullanılmakla birlikte, asıl konuşma güçlüğüyle alay etmek amacına yöneliktir.

Paşa'nın konuşma güçlüğü bulunduğu eserde iki yerde dile getirilmiştir. Bunlardan 42. benttekinde asıl mesaj Âlî Paşa'nın despotluğu üzerine kurulmuştur. Fakat nutuk yeteneksizliğine de gönderme yapılmıştır:

Oratörler avukatlar yanına gelse eğer
Anı ilzâma elbette kalırlar muztar
Bu değildir yalnız zât-ı şerîfinde hüner
Öyle bir cerbeze-i nutku da var ki eyler
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtâl (114)

Bu dizelerden Sadrazam'ın söz söyleme yeteneğiyle avukatları, "oratörleri" geride bıraktığı anlamı çıkıyor. Ancak eserin ironik yapısı içinde bunun tam tersinin kastedildiği açıktır. Nitekim "cerbeze-i nutk"tan özellikle söz edilmesi, avukatlık gibi nutuk yeteneğinin gerekli olduğu mesleklerin anılması, Âlî Paşa'nın konuşma güçlüğüne ima amacını taşımaktadır. Örneğin "oratör" kelimesinin açıklanması Âlî Paşa'da bulunmayan bir yeteneği ortaya koyduğu için ilginçtir:

(oratör) Koca kör vezninde cemâ'at huzûrunda
belâgatle söz söyleyen kimse ma'nâsına imiş...(115)

49. bentte Âlî Paşa'nın az konuştuğu, bir başka nedene bağlanarak ele alınmıştır:

...Sadr-ı a'zâm Efendimiz sözün iyisini kötüsünü
fark ettiğinden nutku ne kadar muhtasar olursa
olsun te'sîrden hâlî değildir....(116)

Bu satırlarda Âlî Paşa'nın az konuşan bir insan

(114) Zafer-nâme, s. 17

(115) Age., s. 128

(116) Age., s. 140

olduğundan söz edilmiştir. Sözlerinin tesirli olması ise, ironik anlatım içinde tersi düşünölebilecek bir yargıdır. Yani Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın fazla konuşmadığını ve söylediklerinin etkisiz olduğunu ileri sürüyor. Bu da kolaylıkla ilk örneğimizdeki söz söyleme yeteneğinin olmaması motifine bağlanabilir.

Ziyâ Paşa, bu hiciv motifinde, eski hiciv geleneğinin insanın görünen kusurlarını hiciv konusu yapma anlayışını devam ettirmiştir. Âlî Paşa'nın "cerbeze-i nutuk"tan yoksun bir devlet adamı olarak çizilmesi, eski hiciv geleneğindeki bedene ve zekaya ait kusurları hiciv ögesi olarak kullanma anlayışının farklı bir dille devamıdır.

Bununla birlikte Âlî Paşa'nın gerçekten de konuşma yeteneğinden yoksun, heyecanlı bir kişi olduğu tarihi kaynaklarda da belirtilmiştir:

...Fakat kendisi talâkât-ı lisana mâlik olmayıp az ve kesik söyler, söz söylerken sıkılır ve ellerini uğuşturur idi.(117)

ibnülemin de Âlî Paşa'nın az konuştuğunu bildiriyor; ancak aynı zamanda zarif nükteler yapabilecek bir zekâyâ sahip bulunduğunu da ekliyor(118).

Bu bilgiler ışığında Âlî Paşa'nın az ve kesik konuştuğunu, fakat bunun heyecanı veya sıkılğanlığı yüzünden olduğunu söylemek mümkündür.

Ziyâ Paşa, zekaya, eğitime ve bilgi birikimine dayanan hiciv motiflerinde, çoğunlukla cehalet üzerinde durmuştur. Âlî Paşa, Zafer-nâme'de anlatıldığı kadarıyla, zeki olmadığı gibi, aynı zamanda cahil bir yöneticidir. O, bilgi

(117) Ali Fuad, Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye, s. 58

(118) ibnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 53

birikiminin yetersizliğine rağmen şiiire, nesre heves etmiş, dolayısıyla hicvedilmeyi de hak etmiştir. Cehaleti, Âlî Paşa'yı halk içinde doğru dürüst konuşmaktan bile alıkoymuştur. Nihayet, bu kadar olumsuz niteliklere sahip bir kişinin sadrazam olması, çok yanlıştır, düşüncesine ulaşılmaktadır.

Ziyâ Paşa'nın bu yargılarının fazla abartılı olduğu, hicvin sağladığı çarpıtma imkânından bolca yararlanmış bulunduğu, yapılan tahlil sonucunda anlaşılıyor. Âlî Paşa, son derece zeki bir devlet adamıdır. Sonradan ve "perakende" edinilmiş olsa bile Osmanlı Devleti'ni yönetebilecek bir birikime sahiptir. Bununla birlikte sanatçı olarak yeteneğinin fazla olmadığı açıktır. Konuşma güçlüğü çekmektedir; ancak bu onun cehaletinden değil büyük ölçüde psikolojik sorundan kaynaklanmaktadır.

*

* *

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın kişilik sorunları olan bir insan olduğu iddia edilmiştir. Hırs, kendini beğenmişlik, inatçılık, kincilik, korkaklık, cimrilik, şöhret düşkünlüğü gibi insan psikolojisinin sorunlu yanları, Paşa'nın kişiliğinin hicvedilmeyi haklı kılan önemli öğeleri olarak gösterilmiştir.

Bu sorunların aşırı olarak bulunduğu insanların topluma uyumsuz oldukları, ayrıca kimi durumlarda topluma zarar verdikleri görülmektedir. Ziyâ Paşa ise, bu kişilik sorunlarının hepsini Âlî Paşa'ya ait kılmıştır. Hicvin abartma ve çarpıtma özelliği bu sorunlar ele alındığında daha iyi anlaşılacaktır.

(5) Hırs

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı hırsı aklına galip bir insan olarak çizmiştir. Hırs motifi, eserin 20, 21, ve 37. bentlerinde ele alınmıştır.

20 numaralı bentte, hırsı yüzünden imkânsız ve akıldışı sanılan şeyleri bile gerçekleştiren, çevresini de bu yolda kullanan bir sadrazam figürü çizilmiştir:

Bir işi yapmağı zihninde eğer peyler ise
Anı icrâ eder elbet ne eder neyler ise
Oluyor hâric-i imkân sanılan şeyler ise
Görünür sûret-i imkânda nice emr-i muhâl(119)

Âlî Paşa, buradaki kişiliğiyle, bir işi yapmağı kafasına koymuşsa bunu mutlaka gerçekleştiren bir insandır. Benden serhinde de Paşa'nın hırsıyla aklı şu şekilde karşı karşıya getirilmiştir:

Âlî Paşa Efendimiz, öyle bir kudrete mâliktir ki zihninde kurduğı şeyi ne yaparsa yapar elbette mevki'-i icrâya getirir....Ya'ni murâd ettiği anda muhâl olan şeyler bütün mümkün sûretinde görünür.(120)

Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın hırsı akla aykırı şeyleri bile ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek ister.

Hırs, kendi konumunu ya da kapasitesini daha yüksekte sanma ve buna göre hareketleri ayarlama durumudur. Zafer-nâme'de Âlî Paşa, sultanlığa heves eden, hırsıyla padişahı bile kendine bağlayan bir sadrazamdır:

Etdi teshîr dirâyetle şeh-i devrânı
Yaradı kendisine saltanat-ı Osmânî
Zâtına dense sezâ şâh-ı cihân-ı sâni
Kendi sultan değil ammâ ki nice sultanı
Maksadı üzre eder bende gibi isti'mâl(121)

(119) Zafer-nâme, s. 12

(120) Age., s. 62

(121) Age., s. 12 vd.

Bu dizelere bakılırsa Âlî Paşa'nın hırsı, toplum düzenine zarar verecek bir noktaya ulaşmıştır. Çünkü o, mülkün mutlak hakimi padişahı bile, hırsıyla etkisi altına alabilmiştir.

Zafer-nâme'de hırsın adı "dirayet"tir. Âlî Paşa'nın "dirayetle" neler yapabildiği, Şerh'te şöyle dile getirilmiştir:

(teshîr) Takrîr vezninde bir kimseyi kendine râm etmek ma'nâsına. Erbâb-ı tecrübenin tahkîkine göre bir âdemi teshîr üç şey ile olur. ... Diğeri dirâyettir ki bir şahsın ba'zı hususta akl u ma'lûmâtı diğlerinden akvâ olmağla ya kendine lüzûm göstererek yahûd korkutarak anı taht-ı teshîre alır. Nitekim Kardinal Rişliyö meşhûr Fransa kralı On Üçüncü Luyi'yi o sûretle kabza-i teshîre almıştı ki andan ruhsat almadıkça zevcesinin yanına gitmezdi.... İmdi bu mevki'de Âlî Paşa Efendimiz'in (Şeh-i Devran) ya'ni Abdülazîz Han'ını teshîr etmesi dahi mücerret dirâyetleridir. (122)

Burada kendine atıfta bulunulan "Kardinal Rişliyö", Fransa tarihinin en haris devlet adamlarından biri olarak tanınmaktadır. XIII. Lui döneminin perde arkasından asıl hakimi odur. Dolayısıyla dirayetten bahsedilirken "Rişliyö"ye atıfta bulunulması, Âlî Paşa'nın da aynı hırsa sahip bulunduğu düşüncesini akla getiriyor.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın hırsı yüzünden kendinden başkalarına hiçbir şekilde yol açmadığını, sağlığı bozulduğu halde sadrazamlığı bırakmayı hiç aklına getirmediğini düşünmektedir. Şerhçinin Âlî Paşa'nın ağzından verdiği şu sözler, bu tür bir psikolojiyi açığa çıkarmaktadır:

Şârih-i fakîr der ki, bu sözü mübârek dehân-ı kerâmet- beyân-ı Cenâb-ı Sadâret- penâhî'den bi'd-defa'ât işittim, ya'ni (Bu dağdağa-ı meşâgil-i

devletten çoktan bıktım. Hem vücûdumun da tahammülü kalmadı. ...Lâkin...devleti birtakım nâ-ehller eline bırakmağa gayret-i milliyye ma'ni olur) buyurdular.(123)

Âlî Paşa'nın "gayret-i milliyye" dediğinin hırs olduğu metnin gidişinden açıkça anlaşılmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra Âlî Paşa, aşırı hırslı, aklı hırsına üstün olamayan, konumunu ve kapasitesini hırsı yüzünden iyi değerlendiremeyen, sağlığı izin vermediği halde hâlâ sadareten ayrılmayı düşünmeyen bir insan portesiyle karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi kaynaklar da Âlî Paşa'nın hırsını, özellikle vurgulamıştır. Örneğin Cevdet Paşa, Tezâkir adlı eserinde Âlî Paşa'nın Reşid Paşa'dan kopuşunun yükselme arzusundan kaynaklandığını iddia etmiştir(124).

Âlî Paşa'nın ikinci bir sultan olma hırsını da hicvin abartması olarak değerlendirmeliyiz. Sarayla olan ilişkilerinde Âlî Paşa'nın Babıali'nin hukukunu korumaya çalıştığı, tarafsız kaynakların tamamında belirtilmiştir (125). Bu bakımdan eğer bu konuda bir hırstan söz edilecekse, hükümetin hukukunu korumaktaki hırsının varlığı, kabul edilmelidir.

O halde Âlî Paşa'nın politik anlamda önlenemez bir hırsla sahip bulunduğu söylenebilir. Esasen bir attarın oğlu olarak dünyaya gelen bir insanın devletin en üst kademesine yükselmesi, sadece zekânın eseri olamaz. İnsanda zekayı harekete geçirici bir kuvvet olarak kullanabilmek için, aşırı bir yükselme isteğinin bulunması lazımdır. Âlî Paşa'da olan da budur. Onun haddini aştığını, hırsının aklına galip geldiğini söylemek ise mümkün değildir.

(123) Zafer-nâme, s. 120

(124) Cevdet Paşa, Tezâkir, 40- Tetimme, s. 61

(125) Bkz. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 90

Hırslı insan motifi, Âlî Paşa'nın Zafer-nâme'deki portresinin önemli parçalarından biridir. Aşırı hırsı ön plana çıkarılarak Paşa'nın diğer insanlarla ve özellikle, sarayla ilişkisinin boyutları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Âlî Paşa'nın kendi çıkarları için başkalarına nasıl davrandığı gösterilerek "diktatör sadrazam" portresine dayanak sağlanmıştır. Nitekim saray- Âlî Paşa, diğer vükela- Âlî Paşa ilişkisinde hırs motifi, önemli belirleyicilerden birisidir.

(6) Kendini Beğenme

Aşırı hırs motifine bağlı olarak gelişen bir başka hiciv motifi de narsisizmdir. Âlî Paşa, Zafer-nâme'de aşırı ölçüde kendini beğenmiş, kendi düşünceleri dışındakilere itibar etmeyen bir kişilikle karşımıza çıkmıştır. Esere göre, Sadrazam, kendini peygamber, hatta Tanrı mertebesinde görmektedir:

Kalbi âyine-i ilhâm-ı Hudâvend-i ezel
Zâtı Mürsel gibi ma'sûm-ı hatâyâ-yı zelev
Kimseler eyleyemez kendi ile bahs ü cedel
Her ne işler ise Lâ yüs'el 'ammâ yef'al
Her ne hükm eylese âzâde-i takyîd-i su'âl (126)

Bir insanın "azade-i takyid-i sual" ve ma'sum-ı hataya-yı zelev" olması kendini Tanrılaştırmasıyla mümkündür. Hele Enbiyâ Suresi'nin 23. Ayetinden iktibas yapılması, Âlî Paşa'nın kişiliğine yönelik en ağır suçlamalardan birini ortaya çıkarmaktadır. Ayetin tamamı şöyledir:

..... لا يسنك مما يفعل وهم يسئلون

Ömer Rıza Doğrul, Ayeti "Yaptığından Ona sual olunmaz; fakat onlar sorguya çekilirler" şeklinde tercüme etmiştir(127).

Şerh'te de aşağı yukarı aynı anlam verilir; fakat Âlî Paşa'nın kendini hangi mertebede gördüğü de ortaya konur:

(126) Zafer-nâme, s. 13

(127) Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri, Tanrı Buyruğu, (Hazırlayan) Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, ?, C.II, s.523

... işlediğinden mes'ul olmaz ma'nâsına. لا يسئل
 .. Ayet-i Kerîmesi'nden بمجا... بفعل وجم ببسئلون
 iktibâstır. Burada mahfûz olunan... وهم يسئلون
 cümlesindeki hem zamîri Âlî Paşa Hazretlerinden
 başka herkese râcidir; hattâ Sultan Abdülazîz dahi
 o cümlede dâhildir. (128)

Ayet Allah'ın yaptıklarından sual olunamayacağından söz ettiğine göre, Âlî Paşa, kendini tanrılaştırma gayreti içindeki bir insan kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktada Ziyâ Paşa'nın amacı bellidir. Öncelikle onun kişiliğinin eleştiriyi hazmedemeyen yanını ortaya çıkarmayı, ikinci olarak da kendi ben'ini, her ne olursa olsun, kabul ettirme çabasında oluşunu hicvetmeyi hedeflemiştir. Âlî Paşa, Zafer-nâme'de çizilen portresine göre aşırı narsisist bir insandır.

Kuşkusuz, Âlî Paşa'nın "işlediğinden mes'ul" olmamasının başka anlamları da vardır. Bu, onun despotik kişiliğini vurgulayan motiflerden biri gibi de değerlendirilebilir. Ayrıca bir ayetten alıntı yapılmasını da Âlî Paşa'nın dinsizliğine ima olarak değerlendirebiliriz. Zira Enbiya Suresinin bu kısmında kâfirlerden de bahsedilmektedir.

Âlî Paşa'nın bencil, hatta narsisist bir kişilik geliştirdiği suçlaması, Paşa'nın öteki eserlerinde de yer almıştır. Rûya'da, Arz-ı Hal'de ve Hürriyet'teki yazılarında Âlî Paşa'nın narsisist eğilimleri üzerinde durulmuştur. Örneğin Hürriyet'teki "Karınca Kanaçlandı" başlıklı bir yazısında Ziyâ Paşa, Sadrazam'ın kendisine padişahlığı, hatta "mertebe-i ulûhiyyeti" bile az gördüğünü, bunun da kibirden ve ikbal hırsından kaynaklandığını ileri sürmüştür(129).

Âlî Paşa'nın kendini beğendiği, başkalarının düşüncesine itibar etmediği, çeşitli kaynaklarda da dile getirilmiştir.

(128) Zafer-nâme, s. 69

(129) Hürriyet, Şubat 1869, S.35, s. 1 vd.

Mithat Cemal Kuntay, "Namık Kemâl" isimli eserinde onun Reşid Paşa'yı bile Islahat Fermanı'na karşı çıktığı için eleştirebilen bir "polis sadrazam" olduğunu iddia etmiştir(130).

Âlî Paşa, aynı zamanda adam yetiştirmemekle de suçlanmıştır. Paşa'nın bu davranışı da kendini beğenmişliğe bağlanır. İbnülemin, Âlî Paşa'nın adam yetiştirmemesinin "her türlü meziyyeti kendi nefsinde münhasır zannetmekten, hodpesentlikten, hodendişlikten, hodkâmlıktan" ileri geldiğini, bunun devlet ricalinde bulunanlar için affolunmaz kusurlardan biri olduğunu söylüyor(131).

Kendine aşırı güven, başkalarına güvensizlik, Paşa'nın hayatında Fuad Paşa'nın ölümünden sonra çok daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Hariciye nazırlığını da kendi üstüne alması ve artan hastalığına rağmen devlet görevinden ayrılmamakta direnmesi, genelde bir kişilik zaafı olarak değerlendirilmiştir(132).

Âlî Paşa'nın padişahlık, hatta tanrılık iddiasında bulunduğu görüşünü ise hicvin abartması diye yorumlamak gerekir. Bununla birlikte onun hükümetin yetkilerini, saraya karşı başarıyla koruduğunu, bulunduğu makamın ciddiyetine padişahın bile saygı göstermesini sağladığını söylemek mümkündür. Ancak bu tavrını padişahlık iddiasına yormak yanlıştır. Ziyâ Paşa da aslında bu tür suçlamalarla bu en büyük düşmanını yıpratmak, padişahın gözünden düşürerek onun azledilmesini sağlamak istemiştir. Bu yüzden abartma ve çarpıtmadan yararlanmıştır.

(7) Şöhret Düşkünlüğü

Âlî Paşa'nın asil bir aileden gelmediği, basit bir

(130) Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, İstanbul 1944, C. I, s. 158 vd.

(131) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C. I, s. 37

(132) Age., s. 26

aileden geldiği, aileye ait hiciv motifleri üzerinde durulurken ortaya konmuştu. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın bu duruma rağmen asalet iddiasında olduğunu söylemektedir. 43. berrte şöhret düşkünlüğü şu şekilde dile getirilmiştir:

Geçti şöhrette mülûk-i Arab u İrân'ı
ittihâz eyledi elkâb-ı hükümdârânı
"Monitör"lerde Son Altes yazılır ünvanı
Çok mudur Avrupa'ya gitse ukâb-ı şânı
Beğkoz'a Gekbûze'den gelse aceb mi kartal(133)

Bu şöhret düşkünlüğü, aslında Âlî Paşa'nın Batıda takdirle karşılanan, saygı duyulan bir devlet adamı olduğu yolundaki görüşlerle alay etmek amacıyla ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Âlî Paşa'nın şöhrette hükümdarları geçtiği söylenmektedir. Batıda hükümdarlara verilen bir lakabı kullanması da alay konusu yapılmıştır. Böylece Paşa'nın kendi hakkı olmayan ünvanları, dolayısıyla padişahlara ait yetkileri kullanan bir sadrazam olduğu düşüncesi verilmeye çalışılmıştır.

(son altes) Çok al fes vezninde Fransız lisanında mülûk ve hükümdârân familyasına mahsûs elkâbdan olup zât-ı devletleri ma'nâsına imiş. ... Her devlette vükelâ mesnedinde bulunanlara "son ekselans" lakabı yazılıp bunlardan biri kendine "son altes" yazdırsa mashara-i âlem olur. Lâkin Âlî Paşa Efendimiz Bağçekapıcısının mahdûmu ve Avrupa devletlerinin zü'efâsından olan Devlet-i Aliyye'nin vükelâsından hükümdârân familyasından olmadığı halde zâtına bu lakabı tahsis buyurdu.(134)

Bu açıklama Âlî Paşa'nın kendine, bir kapıcının çöglü olduğu, soylu olmadığı halde, Fransızca yazarken, "son altes" lakabını yazdığını iddia etmektedir. Zaten hiciv de, Âlî Paşa'nın yoksul bir aileye mansup olmasıyla soylulara ait bir

(133) Zafer-nâme, s. 17

(134) Age., s. 130

Takabı kullanması arasındaki çelişkiye dayandırılmıştır.

Şerhçi, soyluluk iddiası dışında Âlî Paşa'nın Avrupa'da var olduğu söylenen şöhretini de sorgulamıştır. Zafer-nâme'ye göre onun Avrupa'daki şöhreti, akbabaninkine benzemektedir:

(ukâb) Gurâb vezninde bir rivâyette tavşancıl ve bir kavle göre akbaba denilen kuştur. Lâkin burada Beykoz münâsebetiyle akbaba olması daha ercahdır.(135)

Akbaba, leş ile beslenen, kötü bir ünü bulunan yırtıcı bir kuştur. Âlî Paşa'nın Avrupa'daki şöhretinin akbabaya teşbihi, onun Avrupa'da sadece kıyıcılığını ve binlerce insanın ölümünden sorumlu olması yüzünden bir şöhretinin bulunduğunu ima etmiş olmalıdır.

Girit sorununu çözümlemiş tarzına takılırken de generallik(136) vererek iğnelediği Âlî Paşa'nın Sezar, Anibal, Hülâgu ve İskender'den daha üstün olduğunu söyleyen sözde şair, onun şöhret düşkünlüğünü bir kez daha vurgulamıştır:

Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar u Anibal (137)

Kısacası, Âlî Paşa'nın asalet ünvanlarını kullanmaya meraklı bir sadrazam olduğu iddiası asil bir aileden gelmediğini vurgulamak için bir vesile olmuştur. Paşa'nın şöhret düşkünlüğü motifi, ayrıca Avrupa'da tanınan bir devlet adamı olduğu düşüncesini de çürütmek için kullanılmıştır.

Âlî Paşa'nın asalet iddiasındaki bir sadrazam olduğu, kaynaklarda yazmıyor. Onun "altesse", yani prens ünvanını kullandığı ya da kullandığına dair, bu çalışmada

(135) Zafer-nâme, s. 130

(136) Age., s. 10

(137) Age., s. 9

yararlanılan kaynakların hiçbirinde rastlanmamıştır. Fakat Ziyâ Paşa'nın bir Avrupa gazetesinde Âlî Paşa'nın "son altesse" diye nitelendirildiğini görmüş olabileceği tahmin edilebilir. Ziyâ Paşa, bu yanlışlığı Âlî Paşa'ya mal ederek bunu, Zafer-nâme'de bir hiciv malzemesi olarak kullanmaktan çekinmemiştir.

(8) Kincilik

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın kinci, kendine karşı yapıldığını sandığı kusurları affetmeyen bir sadrazam olduğuna inanmaktadır. Zafer-nâme'de kinci insan motifi, Âlî Paşa portresinin en önemli özelliklerinden biridir. Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın kinci, hasımlarını idama, sürgüne götürecektir. Eserde daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacak olan Şam sorunu yüzünden idam edilen Şam Valisi Ahmed Paşa'nın katledilmesinin nedenlerinden biri de Âlî Paşa'nın kinciliğidir:

...Âlî Paşa'nın eskiden beri Ahmed Paşa'ya garaz ve kinci varmış; bu mes'eleyi vesîle-i intikâm etmek için katline yürümüş ve hattâ esnâ-yı tahkîkâtta Ahmed Paşa İstanbul'a alınmış iken, sûrette ikmâl-i tahkîkât ve hakîkatte ikmâl-i müddet-i hayât için Şâm'a i'âde olunması için Âlî Paşa ısrâr etmiş...(138)

Ziyâ Paşa'nın kendi kişiliğini saklayamadığı bölümlerden biri olan yukarıdaki alıntının devamında neden olursa olsun bu katil olayının sorumlusunun Âlî Paşa olduğu iddia edilmiştir. Ahmed Paşa'nın idamından sorumlu tutulandan Fuad Paşa'nın Ahmed Paşa'yla ilişkisi örneklenirken Âlî Paşa'nın kininin soyut bırakılması, burada kincilik motifinin biraz zorlama sonucunda metne yerleştirildiğini düşündürüyor. Ancak yine de Âlî Paşa'nın kinci bir devlet adamı olduğu düşüncesine ulaşılmıştır. Böylece Âlî Paşa'nın, şahsi kinini devlet yönetimine hakim kılarak toplum normlarına uymayan bir politikacı olduğu vurgulanmıştır.

Kinci politikacı portesi, Paşa'nın sarayla olan ilişkilerinde de ortaya çıkmaktadır. O, kendini azleden padişaha küsmüş, sonradan onu kendine bağlamayı başarmıştır:

Bir zamân Pâdişâh-ı âleme muğber oldu
Emrine ol dahi encâm musahhar oldu(139)

Padişaha darılmanın, kinlenmenin nedeni, Şerh'te şöyle açıklanmıştır:

(bir zaman) Ya'ni cülûs akîbinde sadr-ı a'zâm olmuş
iken Zîver Paşa vak'ası üzerine azl olundukta.(140)

Bu açıklama, Âlî Paşa'nın, şahsi çıkarlarını devlet çıkarlarının üstünde görmesi sonucu, azledildiğini ortaya koymaktadır. Âlî Paşa'nın Abdülaziz tarafından ilk azledilişinde kendi akrabasına çıkar sağladığı gerekçesiyle azledilmiş olduğu, Ziyâ Paşa'nın başka eserlerinde de üzerinde durduğu bir iddiadır. Ancak burada Paşa'nın padişaha gücendiği sonucu da ortaya çıkmaktadır. O da bu azledilişin intikamını padişahı kendine "musahhar" ederek almıştır.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın aydınlara olan nefreti üzerinde de durulmuştur. Bu tür bir nefrette ise politik hasma duyulan kinden ziyade, kendi birikiminin yetersizliğinin doğurduğu bir duygu hakimdir:

Nefreti olsa da fâzıllara ol kâmverin
Oğlunu terbiye etmek gibidir bir pederin
Yoksa teyîz eder beynini şâb u şekkerin (141)

Yukarıdaki dizelerden Âlî Paşa'nın genelde "fazıl" kişilere nefret duygusu içinde bulunduğu sonucu çıkmaktadır. Nitekim Şerh'te Paşa'nın ne tür insanlardan nefret ettiği şu şekilde ortaya konmuştur:

(139) Zafer-nâme, s. 16

(140) Age., s. 114

(141) Age., s. 19

(fâzıllar) Mısırlı Fâzıl Paşa değil, nâzım-ı Zafer-nâme Bosnalı Fâzıl Paşa da değil; zîrâ Âlî Paşa Efendimiz'in bu zâtlar hakkında şimdilik nefret ve gazâbı görülmüyor. Burada erbâb-ı isti'dâd ve kâbiliyyet demektir. (142)

Âlî Paşa'nın kendine dalkavukluk yapmayan, muhalefet eden ve doğruları söyleyen aydınlara karşı kin beslediğini, aşağıdaki açıklamalar daha kesin bir dille ortaya koymaktadır:

Şârih-i fakîre şöyle görünür ki nâzım-ı nihrîr şu beyti nazm ile bir su'âl-i mukaddereye cevâb vermek istemiştir. Çünkü Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in ubûdiyyetinde kusûr eden ba'zı garazkârân bizim Velî-ni'met Efendimiz'in ma'ârif ve ehli-i ma'ârif düşmeni olduğunu ve her ne zaman, ne tarafta bir ehli-i isti'dâd ser-nümâ-yı zuhûr olsa derhâl başını ezip sivriltmemek ve ehliyetleri âlemin indinde musaddak ve müsellemler olan bir takım erbâb-ı isti'dâd ve ma'lûmâtın kûşe-i inzivâda kalması bi'l-cümle bu usûlün iktizâsından bulunduğunu iddi'â ederler. Halbuki erbâb-ı hüner ve ma'lûmât Efendimiz'in dalkavukluğuna tenezzül etmediklerinden her ne kadar Velî-ni'metimiz şâb ile şekerî fark ederse de bunların henüz hân mânî yıkılmayanların dahi işlerini tamâm ederdi. Lâkin bereket versin ki tabî'atı cânib-i affa meyyâldir, demek ister. (143)

Bu açıklamanın altında Yeni Osmanlılar'a olduğu kadar, bazı serbest düşünceli medrese hocalarına karşı Âlî Paşa'nın yürüttüğü şiddetli politikayı görmek lazımdır. Âlî Paşa'nın Namık Kemâl ve Ziyâ Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak için memuriyetler uydurması, Cemiyet üyelerini tutuklatması, muhalif seslere tahammülü olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

(142) Zafer-nâme, s. 137

(143) Açe., s. 138

Âlî Paşa'nın kinciliği üzerinde durularak kendisinininkinden başka düşüncelere hayat hakkı tanımayan bir politikacı tipolojisi geliştirilmek istenmiştir. Şahsi anlaşmazlıklarını devlet yönetimine taşımak, Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın en önemli hatalarından biridir. Yine Zafer-nâme'de kendine dalkavukluk etmeyenlerden nefret ettiğinin vurgulanması, derin bir narsisizmin sonucudur. Aynı zamanda yetersiz birikimin doğurduğu kıskançlık duygusunun da kinci sadrazam tipine katkısı bulunmaktadır.

Âlî Paşa'nın kindar bir insan olduğu, hemen hemen bütün kaynaklarda belirtilmiştir. Örneğin İbnülemin, Paşa'nın kusurlarından birinin kindar, kendisine karşı bir hareket göstermiş kişileri asla affetmeyen bir sadrazam olduğunu söylemiştir⁽¹⁴⁴⁾. Âlî Paşa'nın düşmanlığını dışarıya hiç farketmediği, bir fırsatını bulunca mutlaka intikam aldığı da kaydedilmiştir. Bunun en güzel kanıtı da herhalde Ziyâ Paşa'nın kendisidir. Şair, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'a dönebilmek amacıyla yazdığı kasidede onun kindarlığının kendisine nelere mal olduğunu anlatmıştır:

Bir hasm-ı bî-mürüvvete dûş etdi kim beni
Kalb-i haşîni bilmez idi rahm ü şefkati (145)

Âlî Paşa, özellikle Ziyâ Paşa'ya karşı gerçekten de hiç affedici olmamış, onu İstanbul'dan uzak tutmak için her yolu denemiştir.

(9) Cimrilik

Zafer-nâme'de Âlî Paşa, kendi dalkavukları dışında kimseye yardım etmeyen, cimri bir sadrazam olarak çizilmiştir.

...Kezalik kendi kîsesinden ikrâm etmezse de
bendegân ve mensûbâtına müşîrlik, vâililik,

(144) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 40

(145) Ziyâ Paşa, *Külliyât-ı Ziyâ Paşa*, İstanbul 1924, s. 62

mutasarrıflık, kaymakamlık vererek kayırır.(146)

Buradaki iddiaya göre Âlî Paşa, kendi kesesinden kimseye yardım yapmayan; fakat devlet hazinesine zarar getirecek şekilde bendelerine mevki ikram eden bir sadrazamdır.

Ziyâ Paşa, Mu'n ve Hatem gibi, ortak İslâm kültüründe cömertlikleriyle tanınan şahsiyetlerle Âlî Paşa'yı karşılaştırmıştır:

Mu'n u Hâtem denemez zâtının emsâlidir
Ki bunun bendeleri lutfu ile mâlidir
Arızî sanma bunu kendisinin hâlidir (147)

Şerh'te de Mu'n ve Hatem'in cömertlikle meşhur oldukları üzerinde durulmuştur:

(Mu'n) Ümerâ-yı Arabdan sehâvetle meşhûr bir
kimsenin ismidir. (Hâtem) Bu dahi kezâ. (148)

Mu'n ve Hatem adlarının anılması, Âlî Paşa'nın cimriliğini ima etmektedir. Bunlardan Hatem'in Peygamber zamanında yaşadığı, cömertliği ile meşhur olduğu ve Divan şiirinde de bu özelliğiyle telmih ögesi olarak kullanıldığı biliniyor(149). İronik üslubun sağladığı atmosfer dolayısıyla okuyucu, gerçekten de Âlî Paşa'nın Hatem'in ve Mu'n'un emsali olamayacağını anlar. Zira bunlar, bütün insanlara karşı cömertken Âlî Paşa, kendi kesesinden olmamak üzere, sadece kendi bendelerine cömerttir.

Aynı motif, 49. bentte, yoksullara vaatten ve sözden başka hiçbir şey vermeyen bir sadrazam portresinin ortaya çıkmasına yol açmıştır:

(146) Zafer-nâme, s. 111

(147) Age., s. 18

(148) Age., s. 135

(149) Dr. İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Ankara 1989, C.I, s. 424 vd.

Nakd-i va'di ile hemyân-ı zarûret leb-rîz
Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-â-mâl (150)

Paşa'nın yoksullara cimri davranan bir sadrazam olduğunu iddia eden yukarıdaki dizelerin şerhinde durum daha da açığa kavuşturulmuştur. Örneğin "sühan" kelimesi açıklanırken Âlî Paşa'nın cimriliği şöyle dile getirilmiştir:

(sühan) Söz ma'nâsına ise de burada Âlî Paşa hazretlerinin erbâb-ı hâcâtın tazallumâtına karşı isti'mâl buyurduğu "inşâ'allâh", "sâye-i Şâhâne'de" "hatırım dasınız" cümle-i teselliyyet-bahşâları murâddır. (151)

Bu açıklamalar, Âlî Paşa'nın yoksullara acımadığını vurguluyor. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın hasisliğini sadece yoksullara gösterdiğini düşünüyor.

Eserin dua ya da hicvi düşünürsek beddua içeren en son bendinde de Âlî Paşa'nın cimriliği üzerinde durulmuştur:

Lutf u ihsânı gibi ömrü ola nâ-ma'dûd (152)

Yukarıdan beri yapılan açıklamalar, Âlî Paşa'nın cimriliğini ortaya koyduğundan, burada ömrün uzunluğunun "lutf u ihsan"a bağlanması duayı bedduaya dönüştürmüştür. Nitekim Şerh'te Âlî Paşa'nın hasisliği özellikle söz konusu edilmiştir:

...Zîrâ Âlî Paşa Efendimiz'in hisset-i tab'-ı şerîfleri ma'lûm olup fakîre sadaka vermek hilâf-ı meşrebleri olmağla eğer verdikleri sadakalar gibi ömrü hesâbsız olsun demek murâd olursa hemen füceten vefâtını taleb ma'nâsına çıkar....(153)

(150) Zafer-nâme, s., 19

(151) Age., s. 139

(152) Age., s. 23

(153) Age., s. 185

Bu satırların devamında, Paşa'nın cimriliğinin yalnızca yoksullara olduğu, bendelerine nice milyon keseler kazandırdığı üzerinde durulmuştur.

Cimrilik motifi, Âlî Paşa'nın yönetici kişiliğinin niteliklerini ortaya çıkararak bir araç olarak kullanılmıştır. Paşa'nın yoksullardan nefret eden, ama yakın dostlarına her yardımını yapan bir sadrazam olduğunu ortaya koymak için cimrilik motifinden yararlanılmıştır.

Cimriliğin kendisi, tek başına komik unsurlar içermektedir. Norma aykırı bir şekilde kişisel harcamalarında aşırı tutumlu, başkalarına karşı harcamalarında aşırı kıskanç cimri insan figürü, edebiyatta Moliere'in ünlü "Cimri" komedisiyle ölümsüzleşmiştir.

Cimrilik, bir anlamda gizlenmiş, ortalıkta görünmeyen, sınırsız bir serveti de çağrıştırmaktadır. Bu açıdan bakınca Âlî Paşa'nın cimriliği, cimri insan tipine bir yönüyle uygun düşmektedir. Çünkü eserde Âlî Paşa, kanuni olmayan yollardan kazanılmış sınırsız bir servetin sahibi olarak gösterilmiştir.

Devlet, Türk düşüncesinde, baba olarak sembolize edilmiştir. Dolayısıyla devleti temsil eden kişilerin de babaya yakışan cömertlik, bağışlayıcılık içinde olmaları beklenmiştir. Bu bakımdan Âlî Paşa'nın ideale aykırı bir sadrazam olduğunun vurgulandığı söylenebilir. Çünkü o, halkına karşı cimri davranmıştır. Üstelik kendi yakın çevresine sağladığı maddî yardımlar, sosyal çelişkiyi daha da derinleştirmiştir.

Buna karşın tarih, Âlî Paşa'nın cimri bir sadrazam olduğunu doğrulamıyor. Aksine aşırı savurgan bir yaşantısının bulunduğu, ölümler terekesinden yüklüce borç çıktığı, mal varlığının borçlarını karşılayamadığı, bütün kaynaklarda kaydedilmiştir:

Asâlette Âlî Paşa diğer ikisinin mâdûnunda idi. Bir attâr-zâde iken kapısını anlardan ziyâde açmış ve

anların fevkinde ibrâz-ı sehâ ve ihtiyâr-ı masraf etmiştir. Hidiv-i Mısır tarafından iki def'a borçları tesviye olunmasına rağmen vefâtında terekesi düyûnuna vefâ etmemiştir.(154)

Yusuf Kamil Paşa'dan çeşitli defalar borç aldığını bildiren İbnülemin, bunun nedenini hane halkının çokluğuna ve masraflarına, makamın haysiyeti dolayısıyla yardım dileyen herkese ihsanlar yapmasına bağlıyor (155).

Yoksullara ve "ehl-i hacat"a karşı cimri olması ise yönetici kişiliğini ilgilendirmektedir. Bu da daha sonra ele alınacaktır.

d) Yöneticiliğinin Hicvi

Alî Paşa, şahsını ilgilendiren zaaflarının, kusurlarının yanında, daha çok devlet yönetiminde geliştirdiği kişiliğiyle hiciv konusu yapılmıştır. Bireyi ilgilendiren kişilik sorunları, çoğunlukla bireyin kendisine ve yakın çevresine zarar verir. Alî Paşa'nın kişiliğinin Zafer-nâme'ye yansıyan haliyle, toplum zararına sonuçlar da doğurduğunu görmüştük. Yönetici kişiliğini ise tamamıyla toplum zararına eylemler oluşturmaktadır.

Kişiliğinin bireyi ilgilendiren yanlarının, sadaret makamına uygun olmayan bir Alî Paşa portresi çıkardığı görüldü. Zafer-nâme'ye göre, Alî Paşa, bir sadrazamda bulunmaması gereken bütün özelliklere sahiptir. Onun sadaret makamındaki eylemleri de bu makama layık olmadığını, azledilmesi gerektiğini kanıtlamaya yarayacak bir şekilde düzenlenmiştir.

Ziyâ Paşa, Alî Paşa'nın devlet adamı olarak, tembel, adam kayıran, yolsuzluklar yapan, adalet duygusu gelişmemiş,

(154) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 112

(155) İbnülemin M. K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 37

zalim bir sadrazam olduğunu iddia etmiştir. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın yöneticiliğiyle ilgili verilen olumsuz nitelikleri sırasıyla görelim:

(1) *Tembellik*

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın tembelliği, özellikle vurgulanmıştır. Bir bent bu motife ayrıldığı gibi, yeri geldiğinde Paşa'nın tembelliğini ima eden ibareler kullanılmıştır.

Tembellik, bir yönetici için, önemli olması gereken suçlamalardan biridir. Devlet yönetiminde bulunmayan bir insanın tembelliği, sadece kendisini ve yakın çevresini ilgilendirir. Oysa bir sadrazamın tembel olması, çalışmaktan hoşlanmaması devlet ve toplum açısından zararlı bir durumdur. Böyle bir davranış içinde bulunan bir insanın mutlaka bulunduğu görevden uzaklaştırılması lazımdır.

Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa tembel bir sadrazamdır. Kuşkusuz, Ziyâ Paşa'nın ideal sadrazam figürü Reşid Paşa'dır. Reşid Paşa'yı norm olarak alan sanatçı, Âlî Paşa'nın tembelliğini bu norma göre değerlendirmiştir.

Tembellik motifine 45. bentte rastlanmaktadır. Bentte Âlî Paşa'nın tembelliği şöyle hicvedilmiştir:

Ba'zı ahvâlde eylerse ağırca hareket
Her birinde bulunur bir nice sırr u hikmet
Ona tenbel demek elbette hatâdır elbet
Hep te'ennî-i hakîmânedan eyler neş'et
Tab'-ı pâkinde eğer var ise cüz'î ihmâl (156)

Bu dizelerde, varsayılan şairin Âlî Paşa'nın "tab'ında " var olduğu açıkça ortaya çıkan "cüz'î ihmâl" in hep "teenî-i hakimane"den kaynaklandığını kanıtlama çabasını görüyoruz.

Elbette ironik anlatım, şairin vurguladığı tembellik motifini gizlemiştir. Daha doğrusu inanılması imkânsız kanıtlarla Âlî Paşa'nın tembelliği ima edilmiştir.

Şerh, tembellik suçlamasını daha da belirgin bir hale getirmiştir:

Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in muttasıf oldukları sıfat-ı lâ-yüs'elî unutup hakk-ı devletlerinde kıl ü kâle cür'et edenlerden ba'zıları, hâşâ sümme hâşâ tenbel ve mühmil ta'bîr-i nâ-savâbıyla ol gerdûne-gerdân-ı mehâmm-ı devlet aleyhinde söz bulmak istediklerinden nâzım-ı nihrîr anların bu su'âl-i mukadderine bu beyit ile cevâb-ı müstetâb verir. (157)

Şerh'te Âlî Paşa'nın halk yararına kararlar almakta ağır hareket eden bir sadrazam olduğu üzerinde durulmuştur:

Eğer Âlî Paşa Hazretleri ba'zı husûsta ağırca hareket edip isti'câl etmezse bunların her birinde nice sırr u hikmetler vardır. Ve anın tab'-ı pâkinde birazcık ihmâl ve tekâsül var ise de hakîmâne te'ennîden nâşî olmağla artık bu zâta tenbel demek elbette hatâdır. Şârih-i fakîr der ki, sene başı nutk-ı hümâyûnda ve huzûr-ı Şâhâne'de okunması mu'tâd olan icrâ'ât ve tasavvurât ve mazbatalarında zikr ve ta'dâd olunan ıslâhâtın dahi te'ehhür etmesi bu te'ennî-i hakîmânedan dolayı olduğundan i'tirâza kimsenin hakkı olamaz. (158)

Burada nükte, "teenni-i hakimane"nin neler olduğunun açıklanmamasındadır. Âlî Paşa, vaadettiği ıslahatı yapmamakla suçlanıyor. Nedeni ise tembelliktir. Yani burada Âlî Paşa, birey olarak tembel olduğu için değil sadrazam olarak gerekli icraatı yapamadığı için suçlanmıştır.

(157) Zafer-nâme, s. 18

(158) Age., s. 134

Bir başka yerde Âlî Paşa'nın iş yapmayan bir sadrazam olduğu, ironik bir dille şöyle anlatılmıştır:

(fa'âl) Mübâlağa ile iş görücü ma'nâsına. Her türlü işte Zât-ı sadâret-penâhî'nin ikdâm ve ihtimâmı der-kârdır. (159)

Âlî Paşa'nın "çalışkanlığı" İslâm kültüründe çalışkanlığın sembolü olan "Gayur-ı Bağdadi" ile karşılaştırılmıştır:

(gayûr) Gayretli ma'nâsına. Gayûr-ı Bağdâdî merhûmdan sonra bu sıfatta Zât-ı âlîleri'ne mu'âdil kimse gelmemiştir. (160)

Aşırı abartma, burada Âlî Paşa'nın ne kadar tembel olduğunu vurgulayıcı bir araç olarak kullanılmıştır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın tembelliğini, yönetici kişiliğinin bir parçası olarak sunmuştur. Böyle olunca da topluma fazla zararı olmayan tembellik, Âlî Paşa'nın kişiliğinde zararlı, hatta tehlikeli bir boyut kazanır. Nitekim yukarıda söz konusu edilen metinlerden birinde Âlî Paşa'nın padişaha söz verdiği ıslahatı geciktirdiği üzerinde duruluyordu. Bu, Paşa'nın sadrazamlığının gerektirdiği çabuk karar alma ve uygulama yeteneğinden mahrum olduğu anlamına gelmektedir. Üstelik Âlî Paşa'nın tembelliği, Zafer-nâme'ye göre, bilinçli bir tercihin sonucudur. Metinde geçen "teenni-i hakimane" tamlaması, tembelliğin doğuştan gelmediğini, sonradan kötü niyet yüzünden ortaya çıktığını göstermektedir.

Âlî Paşa'nın Zafer-nâme'de iddia edildiği ölçüde tembel, her işi ağırdan alan bir devlet adamı olmadığı, bunun hicvin kendinde bulunan aşırı abartılmış bir yargı olduğu

(159) Zafer-nâme, s. 112

(160) A.g.e., 111 vd.

söylenbilir. Ancak Âlî Paşa'nın aşırı ihtiyatlı bir politikacı olduğu kaynaklarda yazmaktadır.

Abdurrahman Şeref, Tanzimat'ın üç büyük sadrazamını karşılaştırdığı makalesinde, Âlî Paşa'yı Reşid Paşa'dan ayıran özelliklerden, ihtiyatlı olmakla ilgili olarak şu düşünceleri ileri sürmüştür:

Âlî Paşa, nazar-ı hikmet-bîni hâcesi kadar keskin olduğu hâlde te'ennî ve ihtiyâtı ziyâde ve cesâreti ve yıkıcılık kudreti kalîl ve tarîk-i müstakimden ayrılmağa hilkatî gayr-ı müsâ'id idi. ... Bünye-i devleti sarsacak ve usûl-i me'lûfeyi tağyîr-i küllîye uğratacak icrâ'âttan tevakkî ederdi. (161)

Âlî Fuad da "Ricâl-ı Mühimme-i Siyâsiyye" adlı eserinde Âlî Paşa'nın "mu'âmelâtında müte'ennî ve ihtiyât-perver, mesleğinde muhâfazakâr"(162) olduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü üzere Âlî Paşa, tembel değil, ancak aşırı ihtiyatlı bir insandır. Abdurrahman Şeref'in de söylediği gibi, Paşa'nın bu ihtiyatı ve cesaretli adımlar atamaması, Reşid Paşa'nın başlattığı düzen değişikliğinin yavaşlamasına yol açmıştır. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı ıslahat hareketini geciktirmekle suçlamasının bir ölçüde gerçeklik payı vardır. Fakat bu ihtiyatı tembellik olarak yorumlamak doğru değildir. Kısacası, Ziyâ Paşa, ebedî hasmını tembellikle suçlarken, onda hiç bulunmayan bir özellikten yola çıkmış değildir. Âlî Paşa'daki "teenni" reformların hızını kesmiştir. Fakat onu devlet yararına hiçbir icraat yapmamış bir sadrazam olarak göstermek, bütünüyle hicve yakıştır subjektif bir değerlendirmedir.

Ziyâ Paşa, tembellik motifinde bu kadar ısrar ederken, aslında Paşa'nın icraatına ilişkin hiciv motiflerine bir gerekçe sağlamayı amaçlamıştır. İleride görüleceği üzere,

(161) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 110

(162) Âlî Fuad, Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye, s. 60

Âlî Paşa'nın icraatındaki kusurların hazırlayıcısı, bu "birazcık ağırca hareket etmesi" olacaktır.

(2) Adam Kayırma

Âlî Paşa'nın ideal sadrazam normlarına uymayan bir başka davranışı da yakın çevresine karşı maddî kazanç sağlayıcı eylemlerinin bulunmasıdır. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'ya yöneltilmiş ağır suçlamalardan biri, onun dalkavuklarına yüksek mevkiler sağlamasıdır. Eserde, o dönemde ikbale kavuşmanın tek yolunun Âlî Paşa'nın dalkavukluğunu yapmak olduğu üzerinde durulmuştur.

Âlî Paşa'nın yakın çevresinin değersiz insanlardan meydana geldiği üzerinde daha önce de durulmuştu. Onun bu çevreye ne gibi mevkiler sağladığı ise eserde şöyle anlatılmıştır:

(muhsin) ...Sadr-ı a'zâm Hazretleri ... bendegân ve etbâ'ına Hazîne'den ve da'vâ mübâşirliğinden para kazandırır.....

(mükrim) ...Bendegân ve mensûbâtına müşîrlik, vâililik, mutasarrıflık, kaymakamlık vererek kayırır.

(163)

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın adam kayırcılığı, Zafer-nâme'yi yazdığı varsayılan kişilerden yola çıkılarak somutlaştırılmıştır.

Hiçbir özelliği olmadığı halde, Kaside'yi yazmış gibi gösterilen Fâzıl Paşa, bu makama sadece Âlî Paşa'nın yordakçısı olduğu ve Ziyâ Paşa ile Namık Kemâl aleyhine bir kıt'a yazdığı için atanmıştır:

Şu Fâzıl Paşa denilen ahmak Boşnak Ziyâ Bey'in Avrupa'ya azîmeti hengâmında nazm eylediği kıt'a-i ma'lûme ile makâm-ı Âlî-i sadâret-i uzmâya

ihlâsını i'lân etmekle izmid mutasarrıflığına nâ'îl oldu...(164)

Tahmis'i kaleme aldığı varsayılan Hayri Efendi de yine aynı kişiler aleyhinde bir kıt'a yazarak kulluğunu isbat etmiş ve beş bin kuruş emekli maaşı almıştır(165).

Âlî Paşa'nın kendisine bağlı olanlar dışında, maddi bakımdan yardımcı olanları da koruduğu iddiası Zafer-nâme'deki en ağır eleştirilerden birini oluşturur:

...Her evkâf nâzırı, her Selanik ve Tırhala ve Cezayir vâliileri Sadr-ı a'zâm'a hulûs göstermek için mahlûlâtı kapatıp bâd-ı hevâ makâmında Efendimiz'e mâl ederler....(166)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı kendi yakın çevresine haksız mevki ve kazanç sağlamakla suçlamıştır. Ayrıca para veya başka çıkarlar uğruna bazı kişileri hak etmedikleri görevlere de getirmiştir.

Adam kayırcılık, bir yöneticide mutlaka bulunması gereken adalet ve hukuka riayet duygusunun yokluğundan ileri gelir. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın ideal sadrazam figürüne uymayan bu kişilik özelliği konusunda ısrarlıdır ve acımasızdır. Fâzıl Paşa'nın ve Hayri Efendi'nin dalkavukluk sonunda makam kapmalarına zaman zaman döner. Özellikle 63. bentte, Âlî Paşa'nın adam kayırcılığı, varsayılan şairin beklentileri paralelinde şu şekilde hicvedilmiştir:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi
Bu kasîdem beni vâliiliğe eyler îsâl (167)

Âlî Paşa'ya yöneltilen bu suçlama, son derece ağırdır.

(164) Zafer-nâme, s. 28

(165) Age., s. 28

(166) Age., s. 147

(167) Age., s. 22

Şahsi zaafı her insanda bulunabilir; ancak bir yöneticide adalet duygusunun yokluğu sosyal bozulmaya yol açabilir. Kendi yakın çevresine maddi çıkar ve mevki sağlayan bir sadrazamda ahlaki zaafın bulunduğu söylenebilir.

Kısacası, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın halka eşit davranmayan bir sadrazam olduğunu iddia ederek, onun Osmanlı Devleti'ne layık olmadığını vurgulamak istemiştir.

Bazı tarihi kaynaklarda da Âlî Paşa'nın yakınlarına haksız kazanç sağladığı yolunda bilgiler bulunmaktadır. Örneğin ünlü Osmanlı tarihçisi Cevdet Paşa, "Tezâkir"de Âlî Paşa'nın tanınmış bendelerinden Vehbi Molla'ya nasıl hak etmediği bir görev verdiğini şöyle anlatmıştır:

...Mu'ahheren Vehbi Molla dahi Kemâl Efendi'ye mu'âvin verildi. ... Vehbi Efendi ise ziyî-î ulemâda bulunan cühelâdan olup ancak Âlî Paşa'nın dalkavuklarından olduğu cihetle böyle ehli olmadığı bir işe ta'yîn olunmuş idi...(168)

Cevdet Paşa ile Ziyâ Paşa'nın yorumları arasındaki paralellik hemen dikkati çekiyor.

"Mir'ât-ı Şu'ûnât", İsmail Paşa'ya hidiv ünvanı ve bazı haklar verilmesinde, bütün vükelayı, bu arada adını anmamakla birlikte, Âlî Paşa'yı da sorumlu tutmuştur(169).

Âlî Paşa'ya çok olumlu yaklaşan Âlî Rıza- Mehmed Galib ikilisi, eserlerinde, eleştiri yapmadan, Âlî Paşa'nın bendelerinden Ömer Faiz Efendi'nin şehremaneti muavinliğine getirildiğini bildiriyorlar(170).

Bütün bunlar da gösteriyor ki, Âlî Paşa'nın kendi adamlarına mevki sağladığı iddiası, o dönem üzerinde çalışan pek çok araştırmacı tarafından tesbit edilmiştir.

(168) Cevdet Paşa, Tezâkir, 40- Tetimme, s. 37 vd.

(169) Mehmed Memduh, Mir'ât-ı Şu'ûnât, İstanbul 1990, s. 45

(170) A. Rıza, M. Galib, Geçen Asırda ..., C.II, s. 77 vd.

Âlî Paşa, kuşkusuz, ne Ziyâ Paşa'nın göstermek istediği gibi kendi çevresine, dalkavuklarına, her fırsatta haksız kazanç sağlayan bir sadrazam, ne de Âlî Rıza-Mehmed Galip ile Yılmaz Öztuna'nın yazdıkları gibi, hatasız, Reşid Paşa'dan bile üstün bir devlet adamıdır. Ziyâ Paşa'nın iddialarının o devri yaşamış tarihçilerce de doğrulanması, Zafer-nâme'de bu konuda anlatılanların bir ölçüde doğru olduğunu düşündürüyor. Onun muhalefeti sevmediği, mutlaka kendi düşüncelerini kabul ettirmek istediği bilindiğinden, kendini onaylayan kişileri mevki sahibi yaptığı söylenebilir. Ancak, eserde hicve özgü bir abartmanın ve çarpıtmanın bulunduğu da açıktır.

(3) Yolsuzlukları

Âlî Paşa'nın Zafer-nâme'deki portresinin önemli özelliklerinden birisi de yolsuzluklarıdır. Paşa'nın yolsuzlukları rüşvet, ihsan almadan iş yapmama, hazineden çeşitli yollarla para çalma olarak sınıflandırılmıştır. Bu motif, Âlî Paşa'ya yöneltilmiş en ağır suçlamaları içermektedir.

Âlî Paşa'nın yolsuzluklarıyla ilgili suçlamalar, 50, 51 ve 52. bentlerde yoğunlaşmıştır. Özellikle 51. bentteki ünlü Hüsnü Paşa, Şeyh Efendi diyalogu, Âlî Paşa'nın hayat standardıyla, kazanması gereken para arasındaki çelişki üzerine kurulmuştur ve Âlî Paşa'ya, Zafer-nâme'de yöneltilen en ağır suçlamayı içermektedir. Sadrazam, ciddi olarak altından kalkılması imkânsız suçlamalarla karşı karşıya bırakılmıştır. Böylece Âlî Paşa'nın dürüst, namuslu bir devlet adamı olmadığı, devleti kendi çıkarları uğruna zarara uğrattığı mesajı verilmiştir.

Kaside'nin 50. beyti, Âlî Paşa'nın servetinin ölçü kabul etmeyecek kadar çok olduğunu iddia etmektedir⁽¹⁷¹⁾. Bu, aslında bir sonraki bentte ortaya atılacak suçlamalara bir dayanak sağlama amacını taşımaktadır. Zira asıl vurucu kısım, 51. benttedir. Bu bentte Hayri Efendi ve Fâzıl Paşa, Âlî

(171) Zafer-nâme, s. 5

Paşa'nın sınırsız servetinin kaynağını merak edenlere cevap vermek isterler; ancak cevapları doyurucu olmaktan uzaktır:

Servet ü ni'meti mahsûl-ı tasarruftur inan
İrtikâba veremez meşrebi çünkü imkân
Şu yetişmez mi bu da'vâya gerekse bürhân
Vâli-i Mısır ile Sultân'dan alırdı ihsân
Maksadı olsa idi cem'-i nükûd ü emvâl (172)

Hüsnü Paşa da şairlerin bu çabasını haklı bulur ve Âlî Paşa'nın servetinin tasarruf sonucu edinildiğini saf saf açıklamaya başlar:

Nâzım-ı nihrîr bir su'âl-i mukaddere cevâb
makâmında bir cümleyi îrâd eder, ya'ni farz-ı muhâl
olarak kendini bilmezlerin birisi "Sadr-ı a'zâm
Efendimiz'in bu kadar ni'met ü serveti olduğunu
anladık. Ammâ bunları nereden edindi? Eğer
pederinden mirâs kaldı desek Bağçekapıcısı olan bir
fakîrin veresesine ne bırakabileceği ma'lûmdur.
Ticâret etti desek, Âlî Paşa'nın ticâret işinde
bulduğunu hiç işitmedik. Bir defîne buldu desek,
bu nasıl bitmez tükenmez defînedir?" yolunda bir
su'âle cür'et edecek olsa işte bu cümle ile cevâb
verilir.(173)

Burada şerhçinin ifadesiyle de olsa Âlî Paşa'nın servetinin kaynağı soruluyor ve miras ve ticaret yoluyla bu servetin elde edilmediği açığa çıkarılıyor. Dolayısıyla bu servetin normal yollardan edinilmediği ima edilmiş oluyor.

Şerhçinin sorulabilecek sorulara karşılık vereceğine inandığı Tahmis'teki cevap, kuşkuları dağıtabilmekten uzaktır. Âlî Paşa'nın servetini tasarruf etmek suretiyle edindiğine inanmak için okuyucunun hiçbir nedeni yoktur. Yolsuzluk yapmayacağına getirilen kanıt ise "meşreb" in buna

(172) Zafer-nâme, s. 19

(173) Age., s. 142 vd.

izin vermeyeceğidir. Oysa insan yaratılışının güvenilir bir kanıt olamayacağı açıktır. Onun Mısır hidivinden ve Sultan'dan ihsan almadığı iddiası ise, şerhin ilerleyen sahifelerinde zaten çürütülecektir. Bu bakımdan, Âlî Paşa'nın servetini tasarruf yoluyla edinmiş olduğu yolundaki iddiayı destekleyici kanıtların hiçbiri geçerli değildir. Şerh'teki uzun açıklamalara bakılmadan da Âlî Paşa'nın yolsuzluk yaptığı anlaşılmaktadır.

51. bendin şerhi, ilk önce normal şerh kurallarına uyularak tamamlanır; ancak bu haliyle Âlî Paşa'nın yolsuzluklarını kanıtlayıcı ve devlet ve millet aleyhine çalışan bir sadrazam olduğunu ortaya koyucu açıklamalar yapılamadığından bunları sağlayıcı bir açıklama yapmak için ünlü "Şeyh Efendi" diyalogu başlatılır. Dolaysız hicve geçmek için zekice oluşturulan bu diyalogla "Şeyh Efendi", Âlî Paşa'nın servetinin yolsuzluklar sonucunda elde edildiğini, uzun uzun anlatmıştır.

İlk olarak Paşa'nın servetinin tasarruf sonucu toplanamayacağı ortaya konmuştur:

...Zîrâ eğerçi Âlî Paşa'nın da'vâ-yı mücerrredince irtikâba tenezzül etmemesi muvakkaten teslim olunsa bile servet-i mevcûdesinin mahsûl-ı tasarruf olduğunu iddi'â etmek ve sonra mutlaka inan diyerek halkı îmâna cebr eylemek ve buna sened-i evvel olarak meşrebi irtikâb etmek şöyle dursun dünyada irtikâbın vücûduna imkân vermez demek âdetâ eser-i cinnet veyâhûd ... istihzâ gibi bir gülünecek hâldir.(174)

Ziyâ Paşa'nın ironiye sapsmadan düşüncelerini rahatça dile getirdiği bu kısımda, sanatçıyı temsil eden "Şeyh Efendi", uzun bir hesaplama yaparak Âlî Paşa'nın devlet hizmetinde bulunduğu 25 yıl içinde devletten aldığı ayıklar ve yollukları toplamış ve mevcut menkul-gayrimenkul

mallarıyla devletten hizmetleri karşılığında aldığı paraların birbirine ancak denk geldiğini kanıtlamıştır. Bu 25 yıl içinde çok geniş olan hane halkının nasıl hiçbir şey yemeden yaşayabildiklerini sormuştur:

Şu zât-ı Âlî-kadrin bidâyet-i ikbâlinden bu ana kadar hazîne-i devletten resmen aldığı para ile eleyevm taht-ı temellükünde olan emlâki karşılaştırdığımızda tahminen biri birini örttüğünden yirmi beş yıldan beri bu sefâhatler, bu konak ve yalı döşemeleri, bu masraflar nereden oldu, şurasını anlamak isterim. (175)

Bu sorular, Âlî Paşa'nın kendisine haksız kazanç sağladığını göstermek için ortaya atılmıştır. Şeyh Efendi, Âlî Paşa'nın yolsuzluklarını şöyle sıralamıştır:

"Şeyh Efendi"ye göre, Âlî Paşa'nın emlakinin bir kısmı, vakıf mallarından ucuza kapatılmış şeylerden oluşmuştur. Her evkaf nazırı, vali, makam için, Âlî Paşa'ya ucuza arazi satmıştır:

...Her evkâf nâzırı, her Selanik ve Tırhala ve Cezayir vâlileri Sadr-ı a'zâm'a hulûs göstermek için mahlûlâtı kapatıp båd-ı hevâ makâmında Efendimiz'e mâl ederler. Ammâ bundan Vakfu'llâha hıyânet çıkarmış, bir takım hayrât ve müberrât harâb olur sönermiş, oralarını aslâ düşünmezler. Ya'ni emlâkin o yolda alındığı cümlenin ma'lûmudur.

(176)

Burada Âlî Paşa'nın islâmi kurumlardan olan vakıf mallarını nasıl kendi servetine kattığına dikkat edilmelidir. "Vakıf, gelirleri mahlukâta tahsis edilen bir şeyin mülkiyetinin Allah'ın mülkiyetine geçmesini temin eden şer'î bir muamele"(177) olduğuna göre Âlî Paşa, şeriate aykırı

(175) Zafer-nâme, s. 148 vd.

(176) Age. s. 147

(177) Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", İslam Ans. C.13, s. 153

davranmakla, mülkiyeti Allah'a ait toprakları kendi mülkiyetine geçirmekle suçlanmaktadır. Ayrıca Osmanlı toplum düzeninde vakıfların önemli rollerinin bulunması dolayısıyla, Âlî Paşa, toplum suçu da işlemiş olmaktadır.

Suçlama, hangi açıdan yapılırsa yapılsın, aslında çok açık ve altından kalkılması imkânsız öğeler içermektedir. Burada Âlî Paşa'nın hiçbir imaya ve dolaylı anlatışa başvurulmadan, vakıf mallarını kendi mülkiyetine geçirdiğinin iddia edilmesi, onun ideal sadrazam tipine aykırı olduğunu göstermek için de kullanılmıştır.

Âlî Paşa'nın ikinci büyük yolsuzluğu ise, Mısır hidivlerinden ve padişahlardan ihsanlar almasıdır. İhsan kelimesi, burada rüşvet anlamında kullanılmıştır:

Zafer-nâme'de eğer Âlî Paşa'nın murâdı cem'-i nükûd ü emvâl olsaydı Mısır vâlilerinden ve pâdişâhlardan ihsanlar alırdı, deniyor. Ya Abbas Paşa ve Sa'îd Paşa İstanbul'a geldiklerinde vükelâ-yı devletten her birine ihsânlar vermişlerdi. O sıralarda Âlî Paşa almadı mı? Sonra İsmâ'il Paşa vâli oldukta Kâmil Paşa'nın tavassutuyla yüz elli bin guruş kıymetinde bir kılıç takdim ederek mukâbilinde on bir bin ve bir rivâyette on iki bin kise (kapı yoldaşçası) i'âne nâmıyla ihsân almadı mı? (178)

Burada "kapı yoldaşçası" terimi, o dönemde rüşvet anlamında kullanılmıştır(179).

Ziyâ Paşa'nın ifadesi gayet açıktır ve Âlî Paşa'nın Abbas ve İsmail Paşalardan rüşvet veya ihsan aldığını ileri sürmektedir. Rüşvetin neye karşılık alındığı ise, burada değil, 24. bentte açığa çıkarılmıştır:

Mısır'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü (180)

(178) Zafer-nâme, s. 149

(179) Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, s. 280

(180) Zafer-nâme, s. 13

Âlî Paşa'nın Mısır'da veraset hükmünün değiştirilmesinde ve Mısır valilerine geniş yetkilerle birlikte "hidiv" ünvanını verilmesinin baş sorumlularından olduğu, Ziyâ Paşa'nın başka eserlerinde de dile getirilmiştir(181).

Âlî Paşa'nın yönetici kişiliğine yöneltilmiş en ağır suçlamalardan biri, Mısır valilerinden hediye adı altında rüşvet almasıdır. Bir sadrazamın ülke çıkarlarına aykırı imtiyazlar verip bunun karşılığında rüşvet alması, elbette devletteki ahlaki çöküntüyü göstermektedir.

"Şeyh Efendi"ye göre Âlî Paşa, sadece Mısır valilerinden değil, bizzat emrinde çalıştığı padişahlardan da ihsanlar almış, adeta ihsansız iş yapmamıştır:

...Âlî Paşa'nın iki üç def'a cennet-mekân Abdü'lmeccid'den ve bilmem kaç kere Sultan Abdü'l-azîz'den ihsanlar aldığı... herkesin ma'lûmudur.

(182)

Padişah ihsanlarının kabul edilmesi zorunludur. Bu bakımdan yukarıdaki sözlerdeki hicvin yerine oturması için başka bir açıklamaya daha ihtiyaç bulunmaktadır. Bir başka yazarda, Âlî Süavi'de aradığımız açıklamayı buluyoruz. Buna göre Âlî Paşa, ihsan almadan hiçbir görev kabul etmemiştir:

...Girid mes'elesinde Zât-ı Şâhâne'ye vâsıtalarla dokundurarak bir çiftlik ihsânına nâ'il olmadıkça Girid'e azîmet eylemedi. (183)

5 .

Bu iddia doğru olmayabilir; fakat Yeni Osmanlılar'ın Âlî Paşa'nın rüşvetçiliği hakkında neler düşündüklerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ziyâ Paşa'nın da bu hiciv motifine aynı açıdan yaklaştığı düşünülebilir. Zira Âlî Paşa'nın rüşvetçiliği konusunda Ziyâ Paşa ile Âlî Süavi,

(181) Ziyâ Paşa, Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları, s. 22

(182) Zafer-nâme, s. 150

(183) Âlî Süavi, Âlî Paşa'nın Siyâseti, s. 16

hemen hemen aynı şeyleri düşünmektedir.

Âlî Paşa, devlet arazisini, babasından miras kalmış gibi göstererek devlete satmakla ve bu yolla haksız kazanç sağlamakla suçlanmıştır:

...Âlî Paşa'nın Bağçekapısı hâricindeki devletin odunluk arsasını, pederimin mâlîdır, diyerek üç bin kîseye devlete sattığı herkesin ma'lûmudur. (184)

Âlî Paşa'nın yolsuzluklarından söz eden muhalif yazarların hemen hepsinde, aynı olayın, eleştiri ya da hiciv ögesi olarak kullanıldığına tanık olunmaktadır. Nitekim Âlî Süavi, adı geçen eserinde, bu olayı, Âlî Paşa'yı karalama noktalarından biri olarak kullanmıştır(185).

Ziyâ Paşa, Rûya'da da "çöplük" diye nitelendirdiği arsayı, Âlî Paşa'nın devlete satmasını, irtikaba örnek olarak göstermiştir(186).

"Şeyh Efendi"ye göre, Âlî Paşa, istikraz komisyonlarından ve defter-i kebir "yağmasından" da büyük kazançlar elde etmiştir:

... Şu istikrâzât komisyonlarından ve defter-i kebir yağmasından da eline hiçbir şey geçmedi mi? Eğer böyle ise ne hamâkât! Zîrâ Fu'âd Paşalar ve emsâli bu işlerin zımında milyonlara mâlik oldukları ve bu işlerin cümlesi kendisinin taht-ı vukûf ve ma'lûmâtında olduğu hâlde uzaktan bakmak iffet değildir.... (187)

Âlî Süavi de istikraz komisyonlarında Âlî Paşa'nın

(184) Zafer-nâme, s. 150

(185) Âlî Süavi, Age., s. 16'da Âlî Paşa'nın adı geçen arsayı 3500 keseye sattığını söylüyor.

(186) Ziyâ Paşa, Rûya, s. 32

(187) Zafer-nâme, s. 150

rüşvet aldığıını iddia etmiştir(188).

"Defter-i kebir yağması" ise, eserin 30. bendinin serhinde açıklanmıştır:

Bundan beş sene mukaddem, sûrette Fu'âd Paşa'nın ikdâmı, hakîkatte Âlî Paşa Efendimiz'in tedbiri ile bir Defter-i Kebir açıldı. Bir takım fâ'izleri muhtelif ve kıymetleri nâkıs tahvîlâtın ve o esnâda tedâvülde bulunan fâ'izsiz kâ'imelerin cümlesi birleştirilerek mezkûr deftere derc ile yekûnu kırk milyon lira iblâğ edildi. Tuhaftır ki bu işi beceren sarrâflar beyninde vâki olan nizâ üzerine keyfiyyet geçenlerde Paris mahkemelerine düşüp aranılan mebâliğden yedi yüz bin lira yalnız Fu'âd Paşa'ya verildiği ve kûsûru dahi vûkelâ-yı saltanat-ı seniyyeye dağıtıldığı sâbit oldu...(189)

Defter-i Kebir açılması olayını Arz-ı Hâl'de de izlemek mümkündür(190). Burada da Âlî Paşa'nın olaydaki sorumluluğu üzerinde ısrarla durulmuştur.

Âlî Paşa'nın Girit'teyken yanan konağının kârgir olarak inşası için "irade" çıkması da Âlî Paşa'nın bir başka yolsuzluğudur. Zafer-nâme'nin 52. bendinde konak sorunu, şöyle dile getirilmiştir:

Zâten ahşâb idi hem kendine nisbet ile zîk
Beytini mâlını yaktıysa eğer nâr-ı harîk
Kârgirini binâ eyler anın Beytü'1-mâl (191)

Burada Âlî Paşa'nın yanan ahşap evinin kârgir olarak devlet hazinesinden yaptırılması, hiciv konusu yapılmıştır.

Konağın yanmasında ve devlet hazinesinden daha

(188) Ali Süavî, Age., s. 16

(189) Zafer-nâme, s. 103

(190) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s. 51 vd.

(191) Zafer-nâme, s. 20

mükemmelinin yaptırılmasında Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı suçlayıcı bazı düşünceleri vardır. Bunlardan birincisi, Fuad Paşa'nın daha önce yanan konağının devlet tarafından yeniden inşa ettirilmesi üzerine, Âlî Paşa'nın kasden kendi konağını yaktırdığıdır:

...Nice insâfsızlar vardır ki Âlî Paşa Efendimiz'in bu devlete ettiği bunca hizmetleri hâtırlarına getirmeyip mezkûr konağın Mâliye hazînesinden yaptırılması için türlü türlü ma'nâlar verirler. Bunların bir takımı mukaddemâ Fu'âd Paşa'nın muhterik oldukta Hazîne'den kârgîr olarak inşâsına irâde-i Şâhâne ta'alluk etmişti; Âlî Paşa dahi konağını kârgîr olarak yaptırmak isteyip mahsûs yaktırdı, deyü iddi'â ederler....(192)

Öteki ise bütçedeki bunca açığa, borçlara, devletin mali çöküşüne aldırılmayıp konağın devlet tarafından lüks bir şekilde yeniden inşa ettirilmesindeki garipliklerdir:

... Bir görûhu dahi kemâl-i hasedlerinden Mâliyye'nin hâlini meydâna koyup, şöyle bir zamânda ki devlet, varidât-ı mukannenesiyle geçinemeyip beher sene hâricden bir milyon kîse akçe istikrâz etmekte... iken bu konağın akçesi Hâzine'den verilerek yaptırılması, mutlaka eser-i cinnettir, derler. (193)

Aslında konağın bu şekilde yaptırılmasını buyuran padişah'tır. Fakat Ziyâ Paşa, sorumluluğu Âlî Paşa'ya yüklemiştir.

Görüldüğü üzere, Zafer-nâme'de Âlî Paşa portesinin en fazla üzerinde durulan noktalarından biri, yolsuzluk yapan bir sadrazam olmasıdır. Sadarete çeşitli yolsuzluklar yapmıştır. Rüşvet, bu yolsuzlukların en başında

(192) Zafer-nâme, s. 153

(193) Açe., s. 153

yer almıştır. Ayrıca devlet malını kendi zimmetine geçirme, vakıf arazilerini ucuza kapatma, Defter-i Kebir olayından haksız kazanç sağlama gibi yolsuzlukları bulunmaktadır.

Ziyâ Paşa, yolsuzluk suçlamalarında oldukça acımasızdır. Konu önemli olduğu için, üslubu da değiştirmiş ve dolaysız hiciv üslubuyla Âlî Paşa'yı epeyce hırpalamıştır. Sanatçı, yolsuzluk motifini işlerken kanıtlarıyla konuşan bir yargıç gibidir. "Şeyh Efendi", aslında Ziyâ Paşa'nın kendisidir. Suçlamalar ise, Âlî Paşa'nın mal varlığının kaynakları nedir, sorusunun cevabını arayan, septik düşünen bir insanın bakış açısının ürünüdür. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın devlet memuru olarak kazanabileceği bütün paranın tek tek hesabını çıkararak, Paşa'nın bu parayla bu hayat standardını tutturamayacağını, mutlaka yolsuzluk yapmış olduğu düşüncesini kanıtlamaya çalışmıştır. Üstelik iddialar, belki ilk kez çok somut olarak örneklenmek suretiyle ortaya atılmıştır.

Devlet hizmetinde çalışan kişilerin yolsuzluk yapmaları, önemli olumsuz sonuçlar doğurabilir. Hele, Âlî Paşa gibi hükümetin başı olan insanların yolsuzluklara bulaşması, çok daha tehlikelidir. Sistemin çöküşünü hızlandırabilir. Nitekim eğer Zafer-nâme'de iddia edilenler doğruysa, devletin Mısır, dış borçlar ve diğer ekonomik sorunlarının ortaya çıkışında ya da çözümsüzlüğe doğru gidişinde, Âlî Paşa'nın rüşvetçiliğinin etkisi, oldukça fazla olmalıdır.

Mısır valisine yeni imtiyazlar ve hidiv ünvanı verilmesi, bilindiği gibi Osmanlı Devleti için büyük sorunlar doğurmuştur. Mısır'ın imparatorluktan kopuşunu ve İngiliz sömürgesi haline gelişini hazırlayan sürecin bu imtiyazların verilmesiyle başladığı söylenebilir. Bunda Âlî Paşa'nın aldığı "kapı yoldaşçası"nın payı, Zafer-nâme'de iddia edildiği gibiyse, Âlî Paşa'yı devlet çıkarlarını, kendi kazancı uğruna zarara uğratan bir sadrazam olarak nitelendirebiliriz.

Âlî Paşa'ya yöneltilen bu ağır yolsuzluk suçlamalarının ne kadarının gerçeği yansıttığı ise, cevaplandırılması

gereken bir sorudur.

Âlî Paşa'nın sınırsız servetine ve bunun maaş ve yolluklarla kazanılamayacağı iddiasına ibnülemin de dokunmak zorunda kalmıştır ve Ziyâ Paşa'nın iddialarının aksine, Paşa'nın iffetiyle tanındığını, "servet ü samanının" hesapsız olmadığını, ölürken pek çok borç bıraktığını ileri sürmüştür(194).

Ayrıca ibnülemin, bir başka husus üzerinde daha durmuştur. Âlî Paşa'nın veresesine borç bırakmasının, savurganlıktan ve lüks içinde yaşamaktan kaynaklandığını ileri sürüyor(195). Bu da "Şeyh Efendi"nin hesabını doğru çıkarıyor. Zira "Şeyh", şerhçiye bu kadar lüksün ve debdebenin kaynağını soruyordu(196).

Ziyâ Paşa'nın, bu savurgan ve debdebeli hayatın ancak helal olmayan yollardan kazanılan paralarla sağlanabileceği yolundaki düşüncesi, bazı kaynaklar tarafından da doğrulanmıştır. Örneğin Âlî Paşa'yla aynı dönemi yaşamış bulunan ünlü tarihçi Cevdet Paşa da Âlî Paşa'yı Said Paşa'dan rüşvet almakla suçlamıştır:

Mısır valisi Said Paşa, mübtelâ olduğu sefahatlere para yetiştiremediğinden Mısır hazînesi medyûn olmağla Avrupaca bir istikrâz eylemek üzere istizan eylemekle 79da keyfiyet meclisi vükelada ledel müzakere Âlî Paşa anı kat'iiyyen reddeylemişken bir hafta sonra tekrar mevkii müzakereye kondukta tervic etmiş ve badehu bu istikrazın mahsulünden Âlî Paşa'ya, on bir bin kise verilüb o dahi ba ruhsatı seniyye bu mebaliği kabul ile hora geçirdi.

(197)

Âlî Paşa hakkında genellikle olumlu yargılarda bulunan

(194) ibnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 35

(195) *Age.*, s. 35

(196) *Zafer-nâme*, s.148 vd.

(197) ibnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, s.36'dan alıntı.

Abdurrahman Şeref, eleştirmek amacıyla olmasa da, Paşa'nın borçlarının iki defa Mısır valisi tarafından "tesviyye" edildiğini söylemiştir(198).

İbnülemin de Ziyâ ve Cevdet Paşaların rüşvet iddiaları üzerinde durmuş ve namuslu devlet adamlarının bu tür hediyeleri kabul etmemesinin daha doğru olacağından söz etmiştir(199).

Enver Ziya Karal, Ziyâ Paşa'ya paralel olarak, İsmail Paşa'nın hidiv ünvanı almak amacıyla, Osmanlı devleti ileri gelenlerine, "kapı yoldaşı hediyesi" adı altında sürekli para dağıttığını söylemiştir(200). Bu hediyeleri alanlar arasında padişahın adının anılması ise oldukça dikkat çekicidir. Rüşvetin ne kadar kurumsallaştığını göstermek için bundan daha güzel bir başka örnek, herhalde, zor bulunur.

Kaynaklar, Mısır sorunu dolayısıyla, Âlî Paşa'nın da diğer vükela gibi, Mısır valilerinden rüşvet aldığını belirttiğine göre, Ziyâ Paşa, rüşvet motifinin, en azından bu kısmında gerçekleri fazla çarpıtmış sayılamaz. Ancak Mısır'da veraset usulünün baş sorumlusu, kendinin de "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları" adlı eserinde ortaya koyduğu gibi, Fuad Paşa'yken, Zafer-nâme'de asıl sorumluluğun Âlî Paşa'ya yüklenmesi, eleştirilecek bir tutumdur.

Âlî Paşa'nın Sultan Abdülaziz'den ihsan aldığı gerçeğin kabul edilse bile bunun bir hiciv motifi olarak ortaya atılması, fazla doğru değildir. Çünkü, o dönemde, yerleşmiş geleneklere göre, padişahın ihsanını kabul etmek büyük bir onur sayılıyordu ve bunun aksine bir davranış söz konusu bile edilemezdi. Ayrıca, Paşa'nın padişahтан ihsan almadan iş yapmadığı iddiasını destekleyecek Âlî Süavi'nin yazdıklarından başka bir kaynağa rastlanmamıştır.

İhsanlar ve diğer şatafatlı hayat öğeleri için asıl

(198) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 112

(199) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 36 vd.

(200) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 41

suçlanması gereken, herhalde, Abdülaziz'dir. Nitekim Tanzimat döneminin ünlü ve resmi vak'anüvisi Lütfi Efendi, Âlî Paşa tarafından verilen bir ziyafeti, bütün ihtişamıyla tasvir ettikten sonra, bunun masraflarının padişah tarafından karşılandığını özellikle vurgulamıştır(201).

Enver Ziya Karal, Su'tan Aziz dönemini değerlendirirken, padişahın ihsanları ile lüks içinde yaşayan vükelanın bunu devletin itibarını sağlamak için gerekli gördüklerinden söz ederek, bu hayat tarzının ise dışarıdan alınan borçlarla sağlandığına dikkat çekmiştir(202).

Kaynaklardan derlenen bu düşünceler, bir bakıma, Ziyâ Paşa'nın padişahın ihsan alınması üzerinde niçin ısrarla durduğunu da açıklıyor. Yabancılardan alınan borçlarla ülkenin acil sorunları çözümleneceğine, bunların sarayın ve Babıali'nin sefahat içinde yaşaması için kullanılması, önemli bir eleştiri noktasıdır. Ziyâ Paşa'nın ihsan sorununu yolsuzluk olarak sunmasını da açıklayıcı bir niteliğe sahiptir. Ancak Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa kompleksinden kendini kurtaramaması, bu işte asıl sorumluyu, yani Abdülaziz'i teşhis etmesini engellemiştir.

Âlî Paşa'nın Hazine'ye ait bir arsayı, babasından miras kalmış gibi gösterip devlete sattığı yolundaki suçlamayı ise, bu çalışmada kullanılan kaynaklardan doğrulamak mümkün olamamıştır. Çünkü bu, bir dedikodu malzemesidir. Tarihi olayları değerlendiren eserlerde bu tür bir bilgiye rastlanamayacağı açıktır. Ancak hem yazarın "Rüyâ" adlı eserinde(203) hem de Âlî Süavi'nin eserinde(204) olayın hemen hemen aynı şekilde yer alması, böyle bir arsa satış işinin olabileceğini düşündürüyor. Fakat bu satışta bir yolsuzluk yapıp yapılmadığını bugün için tesbit etmek, son derece zordur.

(201) Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Ankara 1989, C.XI, s. 121

(202) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 279

(203) Ziyâ Paşa, RÜ'yâ, s. 32

(204) Âlî Süavi, Âlî Paşa'nın Siyaseti, s. 16

Âlî Paşa'nın Girit'teyken yanan ahşap konağının yerine padişah iradesiyle kârgir bir konağın yaptırıldığı doğrudur. Bunu ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar karşısında aşırı lüks bir harcama olarak yorumlayan Ziyâ Paşa'nın büyük ölçüde hakkı vardır. Ancak konağı Paşa'nın bizzat yaktığı suçlamasının kanıtlanmaya ihtiyacı vardır.

Lütfî Tarihi'nde bu konak yangını şöyle anlatılmıştır:

Sadr-ı a'zâm Âlî Paşa'nın Dersa'âdet'te kâin ahşâb konağı derûnundan zuhûr eden ateşle muhterik oldu. Mefrûşâtı ile berâber, kütübhânesinde bulunan kütüb-i nefise mahv ve telef olmuştur. Etrâfı duvarlarla muhat olduğundan hârice sirâyet etmemiştir. (205)

Lütfî Efendi'nin yazdıklarında Ziyâ Paşa'nın tereddüte düşmesine yol açan ayrıntılar da bulunuyor. Yukarıdaki bilgilere bakılırsa, Âlî Paşa'nın konağı o yıllarda İstanbul'da sıkça görülen genel yangınlardan birinde yanmamıştır. "Derunundan zuhur eden bir ateşle muhterik oldu" cümlesinden konağın içeriden çıkan bir ateşle yandığını anlıyoruz. Ayrıca evin yüksek duvarlarla kaplı olması da ateşin etrafa sıçramasını engellemiştir. Konak yangınının bu görüntüsü, Ziyâ Paşa'nın şüphelerini çekmiş olmalıdır. Zaten bir süre önce Fuad Paşa'nın konağının da yanmış ve yerine kârgirinin inşasına irade çıkmış olması, Ziyâ Paşa'nın yangında kasıt aramasına yol açmıştır.

Âlî Paşa'nın "Defter-i Kebir yurgunu" ve "istikraz komisyonu" olaylarında yolsuzluk yaptığını kanıtlayacak belge ya da bilgilere, bu çalışmanın hazırlanmasında yararlanılan kaynaklarda rastlanmamıştır. Fuad Paşa'nın bu işlerdeki sorumluluğu kaynaklarda yer almışken(206), Âlî Paşa'dan hiç söz edilmemesi anlamlıdır. Âlî Paşa'nın istikrazlardan komisyon aldığı iddiasının hicve uygun bir çarpıtma olduğunu düşündürüyor.

(205) Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, C.XI, s. 98

(206) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 185

Âlî Paşa, görüldüğü gibi, sadrazam olarak, pek çok yolsuzluk suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. Ziyâ Paşa'nın yolsuzluk motifinde ortaya attığı yolsuzluk örneklerinin büyük bir kısmının, bağımsız kaynaklar tarafından da doğrulanışı, oldukça ilginçtir. Fakat sorun, sadece Âlî Paşa'ya özgü değildir. Sosyo-ekonomik çöküş, padişah da dahil, bütün yöneticilerin ahlaki bozuluşlarına yol açmıştır. Örneğin İsmail Paşa'dan sadece Âlî Paşa değil, padişah ve diğer önemli vükela da rüşvet almıştır.

Toplum, büyük ekonomik sorunlar içinde, bütün değer yargılarını yitirirken, Âlî Paşa'nın şatafatlı hayatını memuriyet maaşıyla sağlaması imkânsızdır. Bu, Ziya Paşa'nın hicvini doğru hedefe yönelttiğini gösteriyor. Denebilir ki, o dönem Osmanlı devlet adamları içinde adı yolsuzluğu bulaşmamış insan sayısı çok azdır.

Bu bakımdan Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın yolsuzlukları üzerinde ısrarla durulması, Türk hiciv edebiyatı için oldukça önemli bir yeniliktir.

Eski hiciv geleneğimizde de bazen yöneticilerin yolsuzluklarının hicvedildiğine tanık olunmaktadır. Örneğin Sihâm-ı Kazâ'da Ekmekçizade Ahmed Paşa'nın servetini yolsuzluk yapmak suretiyle oluşturduğu iddia edilmiştir:

Kendi İstanbul'a şimdi sığamaz devlet ile
Babası Edrine şehrinde gezer sa'il iken (207)

Ancak ne Nef'i ne de diğer eski hiciv şairleri, yolsuzluk motifinde bu kadar ısrarlı ve farklıdılar. Ziyâ Paşa'da fikir yenidir. Sorunun sosyo-ekonomik boyutunu görmesi ve bunu bir dünya görüşü çerçevesinde değerlendirmesiyle Ziyâ Paşa, eski hicivden çok farklı bir hicve ulaşmıştır.

(4) Adaletsiz Sadrazam

Bir yöneticide mutlaka bulunması gereken adalet duygusu, Ziyâ paşa'ya göre, Âlî Paşa'da yoktur. Eserin 41 ve 47. bentleri, Sadrazam'ın adalet anlayışını sorgulamakta, insanlar arasında ayırım yaptığı düşüncesini vurgulamaktadır.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın ideal sadrazam figüründen ayrılan bir özelliğini daha ortaya koyarken, özellikle, adalet reformu konusundaki tavrını hicve layık bulmuştur. Ancak ondan önce, insanlara milliyetlerine, sınıflarına göre değer vermesi hicvedilmiştir. Âlî Paşa'nın meclisinde herkes eşittir. Ancak bu eşitliğin bazı şartları vardır:

Bezm-i adlinde müsâvî çakıcı tanburacı
Meclisinde bir olur lagutacı usturacı
Tanımaz çizmeci ya losturacı mosturacı
Öyle nâzik ki eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse eder tâ kapıdan istikbâl(208)

Bu dizelerden Âlî Paşa'nın adaletinden ziyade, seviyesizliği ortaya çıkmaktadır. Fakat, son iki dize Âlî Paşa'daki adalet anlayışına dokunmaktadır. Buna göre Paşa, gayrimüslimlere, vev ki bir kunduracı olsun, büyük bir saygı göstermektedir. Bu, aynı zamanda, onun Müslüman ahaliye karşı aynı saygıyı göstermediği ihtimalini de akla getiriyor.

Aynı dizelerde adalet düşüncesinin, sadece "bezm"e ait bir kavram olarak sunulması da dikkat çekicidir. Böylece, Âlî Paşa'nın özel hayatında adil olmakla birlikte, devlet görevinde adil olmadığı da ima edilmiş olur. Lagutacı, usturacı, losturacı gibi meslek isimlerinin sayılması da, adalet kavramını içini boşaltmak içindir. Nitekim "usturacı" kelimesi şerh edilirken adalet kavramı, çok basite indirgenir ve sadece insanları birey olarak ayırmadığı üzerinde durulur:

(usturacı) Ustura yapan ma'nâsına. Şârih-i fakîr

meclis-i işrete usturacının münâsebetini anlamaktan aczini i'tirâf eder. Meğer ki kâfiye zarûreti ola. Yahud memdûhun emr-i adâlette kemâl-i hakkâniyyetine işârettir. Çünkü bezm-i nûş-â-nûşta usturacının kat'a lüzûmu olmadığı ve lagutacıya şiddet ihtiyâc olduğu hâlde ikisinin hakkında dahi mu'âmele-i mütesâviyye icrâ buyrulur ma'nâsı çıkar. (209)

Âlî Paşa'nın adil bir sadrazam olmadığı, 47. bentte daha açıkça dile getirilmiştir:

Himmetiyle edeli kâ'ide-i adl zuhûr
Nice mazlûmların hâtırı oldu mesrûr
Böyle lutfun kim eder şükrünü ifâda kusûr
Sâyesinde o kadar etti cihân kesb-i huzûr
Eylemez kimse du'âsında dakîka ihmâl (210)

Bu dizelerin görünen anlamına bakılırsa, Âlî Paşa'nın sayesinde adalet ortaya çıkmış, insanlar mutlu olmuş, cihan huzur bulmuştur. İronik anlam düşünüldüğünde ise, Paşa'nın yüzünden adaletin ortadan kalktığı ve halkın huzursuz olduğu anlaşılır. Şerh'te adalet kaidesinin nasıl ortaya çıktığı açıklanırken, Âlî Paşa, aşırı abartılarak övgü hicve dönüştürülmüştür:

(kâ'ide-i adl) Adâlet ve hakkâniyyet kâ'idesi demektir. Nâzım-ı nihrîrin beyânına göre efendimizin himmet-i devletlerine uğrayıncaya kadar kâ'ide-i adl ve hakkâniyyet yoğmuş anlaşılıyor. Ana ne şübhe. (211)

Âlî Paşa'dan önce adaletin bulunmadığını söylemek, tamamıyla gerçek dışı bir düşünce olduğundan, hiciv kendiliğinden ortaya çıkıyor.

(209) Zafer-nâme, s. 127

(210) Age., s. 18

(211) Age., s. 136

"Kaide-i adlin zuhur" etmesi, aynı zamanda Âlî Paşa'nın azınlıklara Müslümanlarla eşit haklar tanıyan Islahat Fermanı olayına imada bulunmaktadır. Bu konu daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağından, şimdilik üzerinde durulmuyor.

Âlî Paşa, adaletini Müslüman aydınlar karşı uyguladığı şiddet ile göstermiştir. Şerh'te "mazlum" kelimesi açıklanırken Âlî Paşa'nın Müslümanlara karşı davranışı açığa çıkarılmıştır:

(mazlûm) Zulm gören kimse. Geçen Yetmiş Dört senesinde bilâ-muhâkeme Kıbrıs ve Akkâ ve Rodos Kal'alarına gönderilen ma'sûmlar gibi. (212)

Rumi 1274, Miladi 1859 tarihinde Abdülmecid'e karşı planlanan ve tarihe "Kuleli Vak'ası" olarak geçen bir suikast girişimi ortaya çıkarılmıştı(213). Yapılan soruşturma sonucunda, içlerinde Âlî Paşa'nın da bulunduğu komisyon üyeleri, sayıları kırk biri bulan suikastçıları suçlu bulmuş; elebaşılıarı ölüm ve hapis cezalarına çarptırmıştır. Padişahın affetmesiyle, suikastçılar Rodos, Kıbrıs ve Akka'ya sürülmüştür. Ziyâ Paşa'nın "masumlar" dediği, Şeyh Ahmed, Ferik Çerkez Hüseyin Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Râsim Bey'dir. Hatta bunların lideri Şeyh Ahmed'in Magosa'dayken Namık Kemâl'le dostluğu da olmuştur(214).

Yukarıdaki açıklamalar, Ziyâ Paşa'nın, Kuleli Vak'asında Âlî Paşa'nın verdiği kararı adaletsiz bulunduğunu gösteriyor. Aslında Ziyâ Paşa'nın sözü getirmek istediği nokta, Islahat Fermanı'yla dengenin Müslümanlar aleyhine bozulmasıdır. Azınlıklara hakim unsurla aynı hakların verilmesi, ona göre, ülkede rahat ve huzurun kaçmasına yol açmıştır:

... Halk-ı cihân mücerred anın sâye-i inâyetinde

(212) Zafer-nâme, s. 136

(213) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s. 95 vd.

(214) Fevziye A.Tansel, Namık Kemal'in Hususi Mektupları, Ankara, 1967, C.I, s. 234 vd.

kesb-i refâh u huzûr ettiğinden du'âsında bir kimse dakîka fevt etmez. (215)

Ziyâ Paşa, unsurlar arasındaki hukuk düzenlemelerine, islâmiyetin azınlık sorunlarına bakışı açısından yaklaşmıştır. Âlî Paşa'nın azınlık haklarına yaklaşımı, Ziyâ Paşa'ya göre çok daha farklıdır. O, gayrimüslim azınlığın Müslümanlara göre daha iyi yetiştiğine ve bundan yararlanmak gerektiğine inanıyordu(216).

Öte yandan azınlıklara birtakım haklar verilmesi ise, o dönemde bir zorunluluktur. İmparatorluktan kopmalarını önlemek, Batılıların baskısından kurtulmak için, azınlıklara bazı haklar verilmiştir.

Âlî Paşa'nın Hıristiyanlara daha müsamahakâr olduğu, Müslüman aydınlara adaletsiz davrandığı ise, kanıtlanmaya muhtaç bir iddiadır. Kanıt olarak "Kuleli Vak'ası" sanıklarının sürgüne gönderilmelerini göstermek, fazla ikna edici değildir. Tarafsız kaynaklar, Ziyâ Paşa'nın "masumlar" dediği suikastçıları, masum olarak değerlendirmemiştir. Enver Ziya Karal, bu olayı Batılı tarihçilerin meşruti bir idare kurma girişimi olarak yorumlamalarına karşılık, Türk tarihçilerinin küçük bir isyana ve suikaste teşebbüs vak'ası şeklinde değerlendirdiklerini belirtiyor(217).

Mevcut düzene bir ihtilalci kimliğiyle karşı çıkmayan Ziyâ Paşa, bilindiği gibi, padişaha her zaman bağlı kalmıştır. Eğer Kuleli olayında komisyon başkanı Âlî Paşa olmasaydı, Ziyâ Paşa'nın bu suikast girişimini daha farklı değerlendireceğini söylemek mümkündür.

Kısacası, Âlî Paşa'nın âdil bir sadrazam olmadığına kanıt olarak gösterilen Islahat Fermanı, gerçekten de azınlıklara önemli haklar getirmiştir. Ancak Rus tehlikesi

(215) Zafer-nâme, s. 137

(216) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s. 25

(217) Age., s.96 vd.

karşısında Avrupa ülkelerine muhtaç olan Osmanlı Devleti'nin başka bir seçeneğinin bulunmadığını da kabul etmek gerek. Bunun dışında Âlî Paşa'nın gayrimüslimlere daha fazla itibar ettiği suçlamasına ise şüpheyle yaklaşmak gerekir.

(5) *Despot Sadrazam*

Âlî Paşa'nın icraatına yönelik hiciv motiflerine geçmeden önce, yönetici kişiliğinin önemli bir parçasını oluşturan despotluğu üzerinde de durmak gerekir.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın despot, zalim bir sadrazam olduğunu iddia eden kısımlar çoktur. Sanatçı her fırsatta Âlî Paşa'nın bu özelliği üzerinde durmuştur.

Zafer-nâme'de despot sadrazam motifi, ilk olarak padişahla olan ilişkileri dolayısıyla söz konusu edilmiştir. Şaire göre, Âlî Paşa, padişahlık özentisini aşırı boyutlara vardırılmış, hatta padişahı bile kendi emri altına almış bir sadrazamdır:

Etti teshîr dirâyetle şeh-i devrânı
Yaradı kendisine saltanat-ı Osmânî
Zâtına dense sezâ şâh-ı cihân-ı sânî
Kendi sultân değil amma nice sultânı
Maksadı üzre eder bende gibi isti'mâl (218)

Aşırı hırsla da dikkat çekildiği yukarıdaki dizelerde, Paşa'nın padişahı bile "teshir" ederek bende gibi kullandığından söz edilmesiyse, despotluğuna işaret edilmiştir.

Ziyâ Paşa, yukarıdaki bendin şerhinde de Âlî Paşa'nın saray üzerinde kurduğu otorite üzerinde durmuştur:

... Ve bu cihetle kendine sadr-ı a'zâm veyahud atabey-i efhem denileceğine ikinci pâdişâh denilse

lâyıktır. Zîrâ eğerçi kendisi sülâle-i mülûktan gelmiş bir tâhirü'n-neseb değil ise de pâdişâhları kulu kölesi hükmünde nasıl isterse öyle kullanır.

(219)

Bu sözlere göre, Âlî Paşa, padişahın yetkilerinin üstünde, kendini ikinci padişah gibi görmeye neden olacak bir durum yaratmıştır. Böylece padişah da dahil olmak üzere, bütün ülkeyi etki altına almayı başarmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın Babıali'ye yürütme yetki ve sorumluluğu veren yapısı, Âlî Paşa'yı da, diğer sadrazamlar gibi, padişah karşısında, eskiye oranla, çok daha yetkili kılmıştır. Ziyâ Paşa'ya göre bu yeni durum, Âlî Paşa'ya diktatorya kurma fırsatı vermiştir:

Şeh-i devrân ile yok beyninde hâ'il perde
Yâd olunmaz şu kadar var ki adı minberde
Yoksa ol rütbe yürür hükmü ki her bir yerde
Pâdişâhın adı vardır yalnız dillerde
Zâtıdır taht-ı hükûmette hakîkî fa'âl (220)

Şerh'te Âlî Paşa'nın padişahı nasıl avucunun içine aldığı, istediği adamları nasıl ilerlettiği, Abdülaziz'in nasıl Âlî Paşa'dan çekindiği şöyle anlatılmıştır:

... Üç dört seneden beri taht-ı saltanatın cemî'-i kuvvet ü nüfûzunu kendi eliyle anın yedine teslim edip kendisi yabancı gibi uzaktan baktığı ve pâdişâhın bi'z-zât âdem yetiştirmek derdiyle meydâna çıkardığı kimselerin her biri kûşe-i hakârette oturdukları hâlde pâdişâh aslâ sahâbete cür'et edemediği ve bi'l-akis pâdişâhın menfûru olarak vaktiyle anın idâre-i mahsûsası üzerine işten çıkarılmış olanların cümlesi bugün rüteb-i refî'a ile menâsıbdâ buldukları hâlde pâdişâhın

(219) Zafer-nâme, s. 65

(220) Age., s. 13

hiç sesini çıkaramadığı meydândadır. İmdi taht-ı saltanatda hakîkî fa'âl kim olur?... (221)

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın padişah üzerinde baskı kurduğunu eserin başka kısımlarında da dile getirmiştir:

...Âkıbet pâdişâh dahi onun emir ve hükmüne musahhar ve mahkûm oldu. Üç buçuk seneden beri sadârette saltanat sürmesi delîldir. (222)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa'nın despot ya da diktatör bir sadrazam olduğunun birinci kanıtı, Abdülaziz'i "taht-ı teshir"ine almasıdır. Âlî Paşa'dan nefret etmekle birlikte, Sultan Aziz onu, her nasılsa tekrar sadrazamlığa getirmiş ve Âlî Paşa da padişahı kendine mahkum bir kukla durumuna sokmuştur. Bu durumda Âlî Paşa, ülkenin mutlak hakimi haline gelmiştir. Halbuki Osmanlı sisteminde örfi hakimiyet yetkisi sadece padişaha aittir(223). Osmanlı padişahları, Fatih devrinden itibaren aldıkları yetkilerle, İslâm tarihi içindeki en mutlakiyetçi ve merkeziyetçi hükümdarlardır. Yetkilerini kimseye devrettikleri de görülmemiştir(224).

İmparatorlukta bürokrasiye bazı yetkilerin ve sorumlulukların verilmesi Tanzimat'la birlikte gerçekleşmiştir. Bürokrasinin yürütme sorumluluğunu üstlenmesi ve belli bir egemenlik kurması, daha sonradan Babıali yönetimine "Tanzimat diktatoryası" denilmesine yol açmıştır(225).

Tanzimat Fermanı'yla birlikte, padişah, ilk kez, mutlak hakim olma hakkından, bir ölçüde, vazgeçiyor; yetkilerinin bir kısmını Babıali'ye devrediyordu. Bununla birlikte,

(221) Zafer-nâme, s. 67

(222) Age., s. 115

(223) Halil İnalcık, "Pâdişâh", İslam Nas. C.9, s. 493

(224) Agy., s. 494

(225) İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 71 vd.

Abdülmecid ve Abdülaziz, yine egemenliklerini büyük oranda korumuşlardı. Hele I. Meşrutiyet sonrasında padişah çok daha geniş bir egemenlik alanına sahip olmuştur⁽²²⁶⁾.

Bu bilgilerden sonra, Tanzimat'ın sağladığı yetkilerden yararlanan Âlî Paşa'yı Ziyâ Paşa'nın neden despotlukla suçladığının açıklığı kavuşturulması gerekmektedir.

Bilindiği gibi Ziyâ Paşa, padişahın mutlak egemenliği yerine, meşruti bir idare tarzını benimseyen Yeni Osmanlılar Cemiyeti içinde yer almıştır. Yeni Osmanlılar, İslâmiyeti temel dayanak noktası alarak, egemenliğin paylaşıldığı bir yönetim tarzını gerçekleştirmek için propoganda yapıyorlardı⁽²²⁷⁾. Oysa Ziyâ Paşa, sadece Zafer-nâme'de değil, diğer eserlerinde de Babıali'nin yeni rolüne karşı tepki göstermiştir. Yine aynı Ziyâ Paşa, Hürriyet'teki bir yazısında⁽²²⁸⁾, meşruti yönetim tarzından çok daha ileride bulunan cumhuriyeti savunabilmiştir. Bu yazı, Zafer-nâme Şerhi'yle aynı yıl yazıldığına göre, ortada çelişkili bir durum vardır. Diğer eserlerini göz önüne aldığımızda, Ziyâ Paşa'nın padişahlık kurumuna pek fazla itirazının bulunduğu söylenemez.

Ziyâ Paşa'nın Yeni Osmanlılar üyesi olarak savunması gereken düşüncelerle Zafer-nâme'de padişahın yetkilerinin Âlî Paşa tarafından kısıtlanmasına duyduğu tepki, kuşkusuz, bir çelişki doğurmaktadır. Ancak Zafer-nâme'de ve doğrudan Âlî Paşa'yı hedef alan diğer eserlerde Ziyâ Paşa, asıl sorun olarak saray-Babıali ilişkilerini tartışmamıştır. Yani Paşa'nın amacı, Babıali'nin kazandığı yeni yetkileri eleştirmek değildir. Âlî Paşa'nın padişahı kulu kölesi olarak kullandığı yolundaki suçlama, aslında padişaha Âlî Paşa'yı kötülemek, Âlî Paşa'nın padişah karşısındaki güçlü konumunu sarsmak amacıyla yapılmış olmalıdır. Beklenen sonuç, Âlî

(226) Halil İnalcık, Agy., s. 495

(227) Y.A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Ankara, 1974, s.114 vd.

(228) "İdâre-i Cumhuriyet ile Hükümet-i Şahsiyyenin Farkı", *Hürriyet*, 14 Rebiülevvel 1287, S.99

Paşa'nın derhal azledilmesidir.

Hicvin çarpıtma özelliği, burada da kullanılmış, Âlî Paşa'nın Tanzimat Fermanı'yla sadrazamlara verilen yetkilere sahip bulunması, ikinci padişahlık olarak yorumlanmıştır.

Kaynaklar, Âlî Paşa'nın saraya karşı her zaman saygılı olduğunu, ancak sadaretin yetkilerini de sonuna kadar kullanıp savunduğunu yazıyorlar⁽²²⁹⁾. Hakkında anlatılan anektodlarda, Paşa'nın Abdülaziz'i bile bulunduğu makama saygılı olmaya zorladığı görülmektedir⁽²³⁰⁾.

Abdülaziz döneminin politik şartları içinde, Âlî Paşa'nın padişahı emri altına alması diye bir şey söz konusu değildir. Ancak Babıali'nin yürütmeyi ilgilendiren husularda saraydan bağımsız politikalar ürettiği doğrudur. Dış ilişkilerden, malî sorunlardan, azınlık işlerinden Babıali sorumludur. Bununla birlikte sadrazamları atayıp azletme konusunda kesin yetkili kişi, yine padişaktır. Padişahın icraatından hoşnut olmadığı sadrazamları kendi keyfine göre, istediği anda azletme yetkisi vardır. Nitekim Abdülaziz döneminde toplam on yedi kez sadrazam değiştirilmesi⁽²³¹⁾, bu makama atanan kişilerin ne kadar güvenceden yoksun olduklarını gösterir.

Abdülaziz'in, zaman zaman azletmekle birlikte, Avrupa'daki yaygın şöhretinden dolayı, Âlî paşa'ya saygı duyduğu da bir gerçektir.

Kısacası, Âlî Paşa, Reşid Paşa'yla birlikte başlayan güçlü, yeni yetkilerle donatılmış sadrazam geleneğinin bir devamıdır. Sadarete yeni yetkiler verilmesi, bu kurumu eskisinden daha güçlü bir yapıya kavuşturmuştur. Âlî Paşa'nın bu yetkileri kullanmasını, Ziyâ Paşa, despotluk olarak değerlendirirken, şüphesiz, subjektif davranmış ve kendisiyle bile çelişkiye düşmüştür.

(229) Ali Fuad, *Ricâi-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 59

(230) İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 50

(231) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 124

Ziyâ Paşa, despot sadrazam portresini tamamlamak için, onu halka, aydınlara baskı uygulayan bir sadrazam olarak nitelendirmiştir. Esere göre Âlî Paşa, sadece padişaha değil bütün halka baskı yapmaktadır. O, muhalefete tahammülü olmayan bir yöneticidir:

Ne yazarsa olur ıtrâsına mecbûr insân
Ne yaparsa eder elbette ta'accüb insân (232)

Ancak dikta yönetiminin egemen olduğu ülkelerde halk, yöneticilere tapınmaya mecburdur, onların her yaptığını onaylamak zorundadır. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın böyle bir sadrazam olduğunu iddia etmiştir. O, soru sorulamayacak, yaptıkları sorgulanamayacak bir sadrazamdır:

..Zîrâ kendisi, her ne sebebe mebnî ise
işlediğinden mes'ûl değildir ve her ne irâde ederse
çün ü çerâ su'Âlî vârid olmaz. (233)

Âlî Paşa'nın baskıcı yönetimi, asıl yıkıcı etkisini aydınlar üzerinde göstermiştir. 48. bentte Paşa'nın affediciliği görüntüsü altında despotluğuna ima bulunmaktadır:

Hânümânı yıkılırdı nice ehl-i hünerin
Cânib-i affa eğer olmasa tab'ı meyyâl (234)

Bu dizelerin şerhinde, Âlî Paşa'nın aydın, zeki insanlara nasıl düşman olduğu ve onları ne şekilde ezdiği, şöyle dile getirilmiştir:

...Çünkü Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in ubûdiyyetinde, kusûr eden ba'zı garazkârân bizim Vefî-ni'met Efendimiz'in ma'ârif ve ehl-i ma'ârif düşmeni olduğunu ve her ne zamân, ne tarafta bir ehl-i ist'dâd ser-nümâ-yı zuhûr olsa derhâl başını ezip

(232) Zafer-nâme, s. 12

(233) Age., s. 69

(234) Age., s. 5

sivriltmemek istediğini ve ehliyetleri âlemin indinde musaddak ve müsellem olan birtakım erbâb-ı isti'dâd ve ma'lûmâtın kûşe-i inzivâda kalması, bi'l-cümle bu usûlün iktizâsından bulunduğunu iddi'â ederler. ... (235)

Âlî Paşa'nın kendisinden sonra gelecek kadroyu yetiştirmediğini biliyoruz. Ziyâ Paşa, bunu Paşa'nın despot kişiliğine bağlamıştır. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın despotluğunun yırtıcı bir hayvana benzetildiği de görülmektedir:

Mazhar olsa gazab-ı pâkine şîr-i nerre
Dehşetinden dağılır cismi misâl-i zerre
Mûziyât olmasın asâyiş-i hâle gırre
Ne tavanlarda gezer fâre ne dağlarda çaka! (236)

Yukarıdaki dizelerde Âlî Paşa'nın gazabının hayvanlara uğraması halinde sonucun nasıl olacağı üzerinde durulmakla birlikte, asıl bu tür bir gazabın insanlarda ne tür bir şekil alabileceği hissettirilmiştir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın despot, halka ve aydınlara karşı zalim bir sadrazam olduğunu yeterince somutlaştırabilmiş sayılamaz. Bununla birlikte onun ideal sadrazam tipine uygun olmadığını en önemli kanıtlarından biri, despotluğudur.

Âlî Paşa'nın halkına ve aydınlara acımasız, despot bir sadrazam olduğunun ne ölçüde gerçeğe uygun olduğunu araştırmak gerekir.

Tanzimat diktatoryasının bu ikinci büyük sadrazamı, çevreye kendi kişiliğini kabul ettiren, makamda bulunduğu sıralarda maiyetindeki bürokratlara kendi bilgisi dışında adeta adım attırmayan bir kişi olarak kaynaklarda değerlendirilmiştir⁽²³⁷⁾. Fakat Âlî Paşa'nın bu tavrıyla bir

(235) Zafer-nâme, s. 138

(236) Age., s. 18

(237) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s.50 vd.

bürokrasi geleneği, hiyerarşik bir düzen yaratmak istediği de düşünülebilir.

Âlî Paşa'nın aydınlar üzerinde baskı kurduğunun en açık kanıtı, herhalde, Zafer-nâme yazarının kendi yaşadıklarıdır. Âlî Paşa- Ziyâ Paşa ilişkisine değinilirken, sadrazamın sanatçımızla nasıl uğraştığı üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştu. Ziyâ Paşa'nın mabeynden ve İstanbul'dan uzaklaştırılmasında, Amasya'da uğradığı haksızlıklarda, Kıbrıs'a ikinci kez tayin edilmesinde Âlî Paşa'nın az ya da çok payı vardır.

Âlî Paşa'nın sanatçımız dışındaki aydınlara da katı davrandığı görülmektedir. Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya kaçma nedeni, Paşa'nın sindirme ve yıldırma politikası izlemesidir. Namık Kemâl, Âlî Süavi, Reşat Bey, Şinasi gibi aydınlar da Âlî Paşa'nın baskısıyla karşılaşmışlardır. Baskı, beraberinde tepkiyi doğurmuş, örneğin Âlî Süavi, "Âlî Paşa'nın Siyaseti" (238) adlı bir eser kaleme alarak, Paşa'yı ölümünden sonra da ağır bir şekilde eleştirmiştir. Namık Kemâl ve Şinasi de Âlî Paşa'yı çeşitli vesilelerle, uyguladığı politikalar yüzünden eleştirmişler, yeri geldiğinde hiciv bile yazmışlardır(239).

Âlî Paşa'nın son sadrazamlığı döneminde ulema sınıfı üzerinde de baskı kurduğu, kendi sadaretini ve icraatını eleştiren ulemayı sürgüne gönderdiği görülmektedir. 1869 yılında kürsülerinde Âlî Paşa'ya ağır eleştiriler yönelttikleri için, Sadık Efendi, Raşid Efendi, Mehmed Efendi adlı, serbest düşünceli üç hoca, Âlî Paşa'nın zaptiyeleri tarafından tutuklanmış, mahkemeye çıkarılmadan Akkâ'ya sürülmüşlerdir(240).

Kısacası Âlî Paşa, tarafsız kaynaklarda da aydınlar üzerinde baskı kurmuş bir sadrazam kimliğiyle

(238) Âlî Süavi, *Âlî Paşa'nın Siyaseti*, İstanbul 1325

(239) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 32

(240) M. Kaya Bilgegil, "Âlî Paşa'nın Sadâreti Devresinde Serbest Düşünceli Bazı Ulemâ", *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Ank.1976, C.I, s.455vd.

değerlendirilmiştir. Onun meşrutiyet yanlısı bir devlet adamı olmadığı bellidir. Muhalefete tahammülü yoktur. Kendinden başkalarına güvensizliği, ülkenin bütün sorunlarını sadece kendisinin çözeceğine inanması, Âlî paşa'nın en önemli zaaflarından biridir. Kendini aşırı beğenme, onu kolayca despot bir sadrazam haline getirmiştir. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın yargıları büyük ölçüde gerçeği yansıtmaktadır. Ancak muhaliflerinin Paşa'daki olumlu icraatın hiç birini görmemesi aradaki gerilimi daha da artırmıştır.

•) Dünya Görüşüne Yönelik Hiciv

Âlî Paşa'nın ideolojik tercihleri, Zafer-nâme'de yoğun bir şekilde hicvedilmiştir. Âlî Paşa'nın icraatının dünya görüşüyle yakından ilişkisi bulunmaktadır.

Âlî Paşa, Zafer-nâme'de geleneksel ideolojiden, yani şeriatten uzaklaşmakla suçlanmıştır. O, esere bakılırsa, İslâmiyetin koyduğu kurallara ters düşmüş, İslâmi normları reddetmiş bir devlet adamıdır. İslâmi değerler yerine konan değerler sistemi ise Batı düşüncesidir. Âlî Paşa, Batıyı dini değerleri ve düşünce sistemi ile olduğu kadar, insanlarıyla da üstün gören bir sadrazam olarak çizilmiştir.

Âlî Paşa'nın İslâmiyetten uzaklaşan sadrazam portresinde farklı özellikler bulunmaktadır. Şimdi bunlara, sırasıyla bakalım:

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın İslâmiyetten ayrıldığıının ilk kanıtı olarak İslahat Fermanı gösterilmiştir. İslâmi değerler sistemine göre yönetilen Osmanlı devletinde halkın hukuku, Müslümanların kesin üstünlüğüne göre düzenlenmişti. Hukuk bakımından farklılığın yanında, gayrimüslim tebaa, Osmanlı topraklarında yaşayabilmek için "cizye" adı verilen bir tür vergi vermek zorundaydı. Oysa bu fermanla birlikte, Osmanlı Devleti'nde ilk kez, hukuki olarak, azınlıkların Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları kabul edilmiştir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın İslâmiyetten koptuğunun ilk

kanıtını şöyle dikkatlere sunmuştur:

Azmine yâver olur ise eğer kasd-ı Hudâ
Kıbtiyân câyi olur mesned-i sadr-ı vâlâ
Yalınız etti Yehûdîler için istisnâ
Rûmdan Ermeniden yaptı müşfir ü bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukûku ikmâl (241)

Bu dizelere bakılırsa Âlî Paşa, Osmanlı imparatorluğu'nda bulunan azınlıklara devlet işlerinde görevler vererek sosyal ideolojiye ters düşmüştür. Burada "müsavât-ı hukuk" tamlamasından kasdedilen, azınlıklara Müslümanlarla eşit hakların verilmesi, yani Islahat Fermanı'dır.

Ziyâ Paşa'ya göre azınlıklara birtakım haklar verilmesi gereksizdir. Zira, zaten cumhuriyet rejimiyle yönetilmeyen, şahsi iradenin egemen olduğu ülkelerde bireyler arasında hukuki eşitliğin mümkün olamayacağı açıktır. Ayrıca Osmanlı Devleti gibi, çeşitli unsurlardan meydana gelmiş bir mozayiği andıran bir ülkede, unsurlar arasında eşitlik, sağlanması mümkün olmadığından, sorun yaratabilir:

...Bir hükûmet cumhûriyyet usûlü üzre mevzû olmadıkça ahâlî beyninde şerefçe müsâvât-ı hukûk mümkün olamaz. Husûsiyle Devlet-i Aliyye gibi akvâm-ı muhtelifetü'l-mezheb ile terekkeb etmiş ve bünyân-ı esâsî, kâ'ide-i islâmiyye üzre kurulmuş bir hükûmet-i şahsiyye için bu müsâvâtı icrâ hiç câbil olmaz. Meğer ki binâ-yı devlet esâsından bozula ve Müslümanlık mâyesi mahv edile....(242)

Görüldüğü gibi, adı anılmasa da Islahat Fermanı, islâmiyetten uzaklaşma olarak yorumlanmıştır. Âlî Paşa, bu fermanla Müslüman halkın aleyhine bir durum doğmasına yol açtığı için, şeriate ihanet etmiş bir sadrazam kimliğiyle Zafer-nâme'de yer almıştır.

(241) Zafer-nâme, s. 14

(242) Age., 89 vd.

Âlî Paşa'nın islâmî hayat tarzına, islâmın kurallarına uymadığı da, Zafer-nâme'deki bir başka hiciv noktasıdır. Örneğin 13. bendin şerhinde Âlî Paşa'nın zekat vermediği iddia edilmiştir:

...Âlî Paşa Efendimiz dahi mâlik olduğu eşyânın zekât-ı şer'iyyesini vermez ise de muzafferiyetin zekâtını edâ buyurdu. (243)

Zekat vermemek, islâmın şartlarından birini yerine getirmemek demektir. Oysa Âlî Paşa, şeriatin toplum yapısının temeli olduğu bir ülkede sadrazamdır. Dolayısıyla başta onun islâmî kurallara uyması beklenirdi.

Âlî Paşa'nın söz konusu açıdan tek kusuru bu değildir. O Peygamber sülalesinden gelenlere de göstermesi gereken saygıyı göstermemiştir:

Eylemez nesl-i Resûlü alenen istihfâf
Öyle düstûr-ı mu'azzâm ki nakîbü'l-eşraf
Gelse ger meclisine câyı olur saff-ı ni'âl (244)

Burada Âlî Paşa'nın Peygamber soyundan gelenlere olan saygısızlığı, ideolojik tercihlerini de yansıtmaktadır. Çünkü o, yine aynı bentte ve daha önceki bentte Hıristiyanlara karşı aşırı ilgi göstermesiyle dikkatlere sunulmuştu. Böylece Âlî Paşa'nın islâmîyete saygısız olduğu düşüncesi, vurgulanmak istenir.

Âlî Paşa, şeriatin yasakladığı eylemler içindedir. İçki içmektedir. Eşcinsel eğilimleri vardır:

Kış mevsiminde dâ'imâ mâbeyn dâ'iresindeki hamâm sıcacık olmağla Velî-ni'met Efendimiz orada gâh delikanlı gâh bıyıklı bendeleri ve ba'zen dahi câriyeleri ile eğlenirler. (245)

(243) Zafer-nâme, s. 52

(244) Age., s. 17

(245) Age., s. 41

Ayrıca 41. bendin şerhinde de Âlî Paşa'nın işret meclisleri hakkında suçlayıcı bilgiler bulunmaktadır(246).

Âlî Paşa, yoksullara yardım etmemesiyle de islâmi hayat tarzından uzaklaştığını göstermiştir:

...Sadr-ı a'zâm hazretleri yollara dizilen
dilencilere sadaka vermez ise de... (247)

Âlî Paşa'nın islâmi düşünceden uzaklaştığını kanıtlayan bir başka örnek ise, Müslüman halkı zor durumda bırakan siyasi kararlar almasıdır:

Terk-i emlâk edip islâm'dan on bin hâne
Hicret etmişti itâ'ât ederek fermâna
Şart edip rekz-i alem etmeği kakhârâne
Belgırad Kal'esin ihsân ile Sırbistan'a
Devletin kıldı tamâmiyyetini istikmâl (248)

Bu bendin şerhinde Belgrad göçmenlerinin nasıl sıkıntı çektikleri anlatılmış ve Âlî Paşa'nın aldığı politik kararın buna neden olduğu vurgulanmıştır.

Bu bölümde daha önce ele alınan rüşvet ve hırsızlık gibi suçların da islami hayat tarzına aykırı geldiği söylenmelidir.

Kısacası Âlî Paşa, Zafer-nâme'ye göre, Osmanlı toplum ideolojisinin en önemli yanını temsil eden islâmi düşünceye ve hayat tarzına ters düşmüştür. Bu da kendi toplumuna yabancılaşma sonucunu doğurmaktadır. Çünkü Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa, toplumun sahip bulunduğu değer yargılarından hiçbirine uymamıştır. Zekat vermemiş, yoksullara yardım etmemiş, islâmi yasaklara uymamış, müslüman halkın aleyhinde kararlar almaktan çekinmemiştir.

(246) Zafer-nâme, s. 127 vd.

(247) Age., s. 111

(248) Age., s. 13

Elbette, Alî Paşa'nın ve genelde Tanzimat diktatoryasının İslâmi toplum yapısından uzaklaşan bir yanları olmuştur. O dönemi yorumlayan toplumbilimciler, 1856 İslahat Fermanı'nın o zamana kadar "millet-i hakime" olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu aldığı, din farkı gözetmeksizin "Osmanlı vatandaşlığı" kurmaya çalıştığını belirtiyorlar ve Ferman'a Müslümanların tepki gösterdiklerini vurguluyorlar(249).

Alî Paşa'nın İslahat Fermanı'yla azınlıklara birtakım haklar vermesi, bir zorunluluktur. Avrupa, ekonomik bakımdan iyice kendine mahkum ettiği Osmanlı Devleti'ni böyle bir düzenleme yapmak için zorlamıştı. Fakat Ferman, sonuçta Müslüman halkın aleyhine bir düzenlemeydi.

Alî Paşa'yı, İslahat Fermanı dolayısıyla, başta Cevdet Paşa gibi muhafazakâr Osmanlı aydınları olmak üzere, Yeni Osmanlılar eleştirmiştir.

Günümüzde bazı yazarlar ise, İslahat Fermanı'nın Kırım Savaşı'ndaki Avrupa yardımının bedeli olarak ilan olduğunu; fakat ilkelerin hiçbir zaman tam anlamıyla uygulamaya konulmadığını, hem halkın hem de bürokrasinin yüzyıllardır devam eden gelenekten vazgeçemediğini vurgulamışlardır(250).

Alî Paşa'nın eleştiri konusu olan bir başka eylemi de hukuk sistemini değiştirme girişimidir. Aslında İslahat Fermanı'nın ortaya çıkardığı yeni durum, yeni kanunlara ihtiyaç göstermekteydi. Alî Paşa, Girit'teyken Fransız medeni kanununun esas alındığı yeni bir adli yapıya geçmek gerektiğini savundu(251).

Alî Paşa'nın İslami hukuka aykırı gelen bu girişimi, Cevdet Paşa'nın müdahalesi sonucunda hayata geçirilememiştir. Ancak bu bile, Alî Paşa'nın İslâmi düşünceyle olan mesafesini ortaya koymak bakımından oldukça ilginç bir örnektir.

(249) Şerif Mardin *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s.16

(250) İtber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.91 vd.

(251) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 171 vd.

Aslında Osmanlı yüksek bürokrasisi, dini kurumlaşmayı temsil eden ulema sınıfıyla, tarihinde fazla anlaşabilmiş sayılamaz. Yüksek bürokrasi, 18. yüzyıldan itibaren laik eğilimler göstermeye başlar. Şerif Mardin, bunu bürokrasinin "devletin devamını her şeyin üstünde tutan ideolojileri bağlamında" anlayabileceğimizi ileri sürmektedir⁽²⁵²⁾. Bu düşünceden yola çıkılırsa, Osmanlı tarihinde bürokrasinin laik düşünce geliştirmesi, Âlî Paşa'dan çok önceki dönemlere ait bir olgu olarak değerlendirilebilir. Âlî Paşa da vükela sınıfının temel ideolojisi olan devletin devamını sağlamayı hedef seçmiştir. O da hocası Reşid Paşa'nın tuttuğu yolu devam ettirmiş ve devletin Avrupa ülkeleri tarafından bölünüp parçalanmasını engellemek için şer'i hukuk sisteminden taviz vermek zorunda kalmıştır.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa, şer'iatten uzaklaştığı için olduğu kadar, yerine koyduğu değerler sistemi için de hicvedilmiştir. Âlî Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın en büyük kusurlarından biri, Batılı düşünce sistemini benimsemesidir. O, Batı düşüncesini taklit etmekle kalmamış, aynı zamanda Batılı egemen güçlere bağımlı bir politika izlemiştir.

Âlî Paşa, Zafer-nâme'ye göre Batıya mahkûm bir politika sürdürmüştür. Paris Konferansı'nda İngiliz temsilcinin Âlî Paşa'yla ilgili gözlemleri, Paşa'nın Batılı devletler karşısında ne kadar silik ve kabullenici bir politikası olduğunu göstermek için verilmiştir:

... Ma'lûm olduğu üzere işbu Konferans'ta...Devlet-i Aliyye'nin esâs-ı istiklâl ve tamâmiyyetini hırâb edecek bir takım mazarratlara karar verilmişti. Hattâ ol esnâda İngiltere Devleti başvekîli Lord Bolmrison Devlet-i Aliyye'nin pek hayr-hâhı olmağla Konferans'ın mazbatasını gördükte, ta'accüb edip Konferans'ta İngiltere murahhası bulunan zâta hitâb ile (Siz Konferans'ta Devlet-i Aliyye'ye hiç mu'âvenet etmemişsiniz) gibi ta'zîr etmek istedikte, murahhas cevâb verip (Bir âdeme

(252) Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, ist.1991,s.118

mu'âvenet onun taleb ve isti'dâdına göre olur.Şu sizin tasvîb etmediğiniz birtakım maddeleri Devlet-i Aliyye'nin murahhası, bi'z-zât tensîb ve tedbîr ettiğinden artık başkasına söz düşer mi? Ve ben bir Türkten ziyâde Türk olamam) dediği durûbdan olmuştur. (253)

Bu ifadeye göre, Paris Konferansı'nda Türk murahhası olan Âlî Paşa, korkalık göstermiş ve Osmanlı çıkarlarını koruyamamıştır.

Aynı şekilde, Islahat Fermanı'ndaki ideolojik yaklaşımı, Lübnan ve Şam olaylarında Hristiyanlardan yana tavır koyması, onun Batı yanlısı bir politika izlediği düşüncesini doğurmaktadır.

Âlî Paşa'nın Avrupa'ya mahkum bir politika izlemesinin yanında, bunu tamamlayıcı bir öge olarak, Batı hayranı bir devlet adamı olduğu iddiası da Zafer-nâme'de yer almıştır. Biraz önce peygamber neslinden gelenlere bile, Müslüman oldukları için, itibar göstermemekle suçlanan Âlî Paşa'nın Hıristiyanlara karşı tavrı da hiciv konusu yapılmıştır:

Öyle nâzik ki eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse eder tâ kapıdan istikbâl (254)

Bu, Âlî Paşa'nın dünya görüşünü ortaya koymak için getirilen bir örnektir. Aynı dizelerin şerhinde Âlî Paşa'nın Batı hayranlığı çok daha açık bir dille vurgulanmıştır:

...Şârih-i fakîr der ki, şapkalı ta'bîrinden şapkasız olana istikbâl etmez gibi anlaşılırsa da Efendimiz'in hürmeti asıl şapkaya olamayıp, belki sefâretlere olduğundan Hıristiyan olduğu hâlde şapkalı-şapkasız her kunduracı hakkında bir

(253) Zafer-nâme, s.107

(254) Age., s. 4

mu'âmele-i nezâketi ifâ buyururlar.(255)

Bu suçlayıcı cümleler, halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkenin sadrazamını okuyucuya ihbar etme işlevini yerine getirmektedir. O, toplumun düşünce sistemine ihanet etmiş bir sadrazam kimliğiyle okuyucuya sunulmuştur. Elbette halkına karşı yabancılaşmış ve ihanet etmiş bir sadrazamın bu makamı işgal etmemesi gerektiği düşüncesi verilmeye çalışılmıştır.

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın Avrupa medeniyetine olan aşırı hayranlığından çok, Batıya aşırı bağımlı bir politika izlemesi üzerinde durmuştur. Onun toplum açısından asıl tehlikeli yanı da bu, Batıya bağımlılığıdır.

Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı ideolojik tercihleri açısından hicvetmesi, büyük ölçüde subjektif temeller üzerine kurulmuştur. Çünkü tarih, Âlî Paşa'nın ülkesini Avrupa'nın güçlü ülkelerine hediye eden, Batıya aşırı hayran bir politikacı olduğunu doğrulamıyor. O, belki ilk önemli örneği Reşid Paşa'da görülen laik devlet adamlarından biridir. Ancak Paşa'nın asıl gayreti, devletin devamını sağlamaya çalışmaktır. Azınlıklara birtakım haklar verilmesini de, Avrupa'yla ilişkileri de aynı nedene bağlamak mümkündür.

Günümüzde tarihçiler, Âlî Paşa'nın yönetim ve hukuk alanındaki düzenlemelerini Tanzimat'ın en kalıcı reformları olarak değerlendirmektedir. Ayrıca bu reformların Avrupalıların oyununa gelinmeden yapılması da Âlî Paşa'nın başarıları arasında gösterilmektedir(256).

Âlî Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe götüren nedenlerden biri olan kapitülasyonları kaldırtmak için çaba harcamasını, Batıya mahkum bir siyaset izlemediğinin kanıtı olarak değerlendirmek mümkündür.

Onun Fransa yanlısı bir sadrazam imajı yaratmasını da,

(255) Zafer-nâme, s. 128

(256) İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.189

Osmanlı Devleti'nin ünlü denge politikasının tabii bir sonucu diye düşünebiliriz. Osmanlı yöneticileri, kendi aralarında anlaşamayan güçlü Avrupa devletleri arasında denge politikası uygulayarak toprak kaybını en alt seviyede tutmayı düşünmüşlerdir. Bu bakımdan onları, "Britanya sefiri veya Fransa sefaretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz." (257)

Kısacası, Âlî Paşa, dünya görüşü bakımından laik Tanzimat yüksek bürokrasisinden farklı bir ideolojik tercihe sahip değildir. Aslına bakılırsa, Yeni Osmanlıların, bu arada Ziyâ Paşa'nın yetiştirme şartları bakımından Âlî Paşa'dan farklarının bulunmaması lazımdır. Onlar da devletin devamı için mücadele etmişlerdir. Ancak devletin devamı için İslamı temel gördüklerinden, Âlî Paşa'ya ve diğer yöneticilere, İslâmiyetten uzaklaştıkları suçlamasında bulunmuşlardır. Aradaki asıl ayrılık noktası da budur. Yoksa, Âlî Paşa'nın devlete ve halka ihanet ettiği subjektif bir değerlendirmenin sonucudur.

f) Âlî Paşa'nın İcraatına Yönelik Hiciv Motifleri

Âlî Paşa'nın kişiliğini ilgilendiren hiciv motifleri de gösteriyor ki, Ziyâ Paşa, hasmının hicvedilmeye layık hiçbir özelliğini kaçırmamıştır. Hatta Âlî Paşa'da bulunmayan birtakım özelliklerin de ona maledildiği görülmektedir. Böylece Âlî Paşa'nın sadaret makamının gerektirdiği niteşlikleri taşımadığı teması vurgulanmıştır. Fakat Sadrazam'ın bulunduğu makama layık olmadığı en güçlü kanıtları icraatından söz edilerek ortaya konmuştur. Esere adını veren olay da dahil olmak üzere, Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın azınlık ve toprak sorunları, mali düzenlemeler ve idari konulardaki icraatı çok ayrıntılı olarak hicvedilmiştir.

Girit sorununun çözüm şekline yapılan itirazların

bulunduğu örnekler dışında, icraata yönelik hiciv motifleri, genelde düzenli bir şekilde sıralanmıştır.

(1) Azınlıklar ve Toprak Sorunlarına Ait İcraat

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda, en önemli sorunlarının başında, Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın propogandaları sonucunda ortaya çıkan azınlık isyanları ve buna bağlı olarak toprak kayıpları geliyordu. Özellikle Balkanlar'da ve içinde Hristiyan tebaanın yoğun bulunduğu yerlerde milliyetçilik ve ayrılıkçılık hareketleri örgütleniyordu. Amaç, Osmanlı topraklarından olabildiğince fazla sayıda yeni devletlerin kurulmasını sağlamaktı.

Tanzimat'tan sonra kurulan bütün hükümetler, bu isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Âlî Paşa'nın sadaretlerinde de aynı sorunlar yönetimi meşgul ediyordu. Bu sorunları çözmek amacıyla, hükümetlerin çeşitli politikalar ürettikleri görülmektedir. Ziyâ Paşa da Âlî Paşa'nın azınlık ve toprak sorunlarını çözme şekline itiraz etmiştir.

Girit

Girit isyanı, 23 Ağustos 1866 tarihinde Hacı Mihail adlı şakinin önderliğinde başlamış; Ada'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Yunanistan'a ilhakını amaç edinmiştir⁽²⁵⁸⁾. Yunanistan ve Rusya'nın isyancılara silah ve teçhizat yardımı yapması üzerine, Osmanlı Devleti, olaya çeşitli kereler müdahale etmiştir. Fakat isyan, 1867 yılına kadar bir türlü bastırılmamıştır. Âlî Paşa'nın fevkalade memur olarak Girit'e gönderilmesinden sonra, isyan, bir süre için durdurulmuştur.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın Girit isyanını bastırma yöntemini hicve layık bulmuş ve Zafer-nâme'de en ağırlıklı olarak bu soruna değinmiştir. Eserin ilk on beş bendi, Girit sorununun Âlî Paşa tarafından çözümlenmesi üzerinde

(258) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 20 vd.

durmaktadır.

Âlî Paşa'nın Girid'e gidişi, Zafer-nâme'nin ilk bentlerinde abartma yoluyla değersizleştirilmeye çalışılmıştır. İlk bent, aşırı övgü görüntüsü altında Girit seferini aşağılayıcı özellikler taşımaktadır:

Habbezâ nasr-ı hümâyûn bedî'ü'l- ahvâl
Ni'mezâ feth-i beşâret alem-i ferruh-fâl
Dese ukbâda sezâ gıpta ile Rüstem-i Zâl
"Bârek Allâh zihî kevkebe-i âlü'l-âl
Levhâş Allâh aceb nusret ü feyz-i ikbâl"(259)

Âlî Paşa'nın Girid'e gidişi, büyük bir zafer, Paşa da Rüstem'i kışkandıracak bir kahraman olarak değerlendirilince, realiteye aykırı bir durum yaratılmış olur. Çünkü ne Girit'te büyük bir savaş kazanılmıştır, ne de Âlî Paşa, mitolojik kahramanlar ölçüsünde büyük bir kumandandır.

Girit isyanını Âlî Paşa'nın kansız bir şekilde bastırdığı biliniyorken, bu hareketin gelmiş geçmiş en büyük zafer olarak değerlendirilmesi, elbette hicve yol açmaktadır:

İşte târîh-i selef lâzım ise bahs etmek
Sath-ı âlemde nice ma'reke geçti gerçek
Bunu der müttefikten yerde beşer gökte melek
Hak bu kim görmedi âgâz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh u iclâl (260)

Âlî Paşa'nın dünya tarihindeki savaş kazanmış ünlü komutanlarla aynı seviyede gösterilmesi de ayrı bir hiciv ögesidir:

Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar u Anibal (261)

(259) Zafer-nâme, s. 8

(260) Age., s. 8

(261) Age., s. 1

Bu dizelerdeki cümleyi farklı bir vurguyla okuduğumuzda, Âlî Paşa'nın adları sayılan zafer kazanmış kumandanlara ulaşamayacağı anlamını da çıkarmak mümkündür.

Girit'te Hıristiyan ahali ayaklanarak Müslüman halka karşı kıyım yapmış; Âlî Paşa da, aldığı tedbirlerle, bunu önlemiştir. Zafer-nâme'de bu olay dini kurtarmak açısından Bedir Savaşı'yla ilişkilendirilmiştir:

Nâmını eyledi tecdîd Gazâ-yı Bedr'in (262)

Buraya kadar, aşırı abartılmış övgü, ana hiciv üslubu olarak kullanılmıştır. Tabii, eserin ironik yapısını bildiğimiz için, bu övgülerde kastedilenin, görünenin tam tersi olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla, Âlî Paşa'nın Girit'te zafer kazanmadığı, aksine teslimiyetçi bir politika izlediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bentlerin şerhinde, görünüşteki övgüyü geçersiz kılmak için, kelimelerin içi boşaltılarak, bende tamamıyla övgüden uzak, ilgisiz anlamlar verilmiştir. Örneğin yukarıda alıntısı yapılan ilk bendin açıklaması şu şekilde yapılmıştır:

...Âlî Paşa Efendimiz'in satvet ve şecâ'ati Bedî' ile musâvî ve vekâr u rezâneti Nasr-ı Hümâyûn Kalyonu'nun mehâbetine mu'âdildir. Her ne kadar dağ tepelerinde o beşâret yüzlü Rum palikarları mukâbeleye tasaddî ettilerse de yine Rüstem-i Zâl ukbâda dese sezâdır. Neyi? İşte şu matla'-ı kasîdeyi: (Âlî Paşa Hazretleri'nin tâli'-i mekârim-i mutâli'i zühre, ya'ni tâli'i dişidir) acaba tasarruf ve feyz ve ikbâl daha nasıl olur.(263)

Düz bir mantığın övgü olarak algılayabileceği dizeleri, saçma bir mantık, görüldüğü gibi, anlamsızlaştırabilmiştir. Bu yöntem, ilk beş bendin şerhinde aynen uygulanmıştır. Bu yapılmak suretiyle, zafer diye söz edilenin saçma, mantıksız bir uygulama, devletin Girit politikasını belirleyen Âlî

(262) Zafer-nâme, s. 9

(263) Age., s. 30

Paşa'nın da değersiz, beceriksiz bir devlet adamı olduğu vurgulanmıştır.

Bu noktada, Âlî Paşa'nın Girit memuriyeti başarısızlıkla suçlanmakla birlikte, henüz hiciv, somut temeller üzerine oturtulmamıştır.

Girit'te olanlar ve Âlî Paşa'nın çözüm yolları, 6 numaralı bentten başlayarak tartışılmaya başlanmıştır. Girit'le ilgili bentlerde birinci olarak Âlî Paşa'nın Girit politikasında aksayan noktalar ve ikinci olarak da kumandanlığı hiciv konusu yapılmıştır.

Âlî Paşa'nın Girit politikası, ilk kez 6. bentte, açık bir şekilde hicvedilmiştir:

Mevc urup Kandiye burcunda muzaffer alemi
Avrupa oldu dil-âşüfte-i hüsn-i rakamı
Çünkü bir hıdmet idi devletine mültezemi
Girid'i aldı geri himmet-i seyf ü kalemi
Halkına gelmiş iken dâ'iyye-i istiklâl(264)

Bu dizelerde, görünüşte Âlî Paşa'nın Girid'i isyancılardan temizlediği, gerçekte ise isyancılara teslim ettiği iddia edilmiştir. Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa, Girit'te "seyf" in himmetiyle bir zafer kazanmış değildir. "Himmet-i kalemiyle" ise Ada'daki Hristiyan ahaliye birtakım yeni haklar sağlanmıştır.

Bu bendin şerhinde Girit'te olanlarla ilgili daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir:

(Girit) Akdeniz'de bir adadır. Birkaç sene evvel Yunanistan'a iltihâk sevdâsıyla ahâli-i Hristiyanı ayaklanmış ve bunların ıslâhı için evvel-emirde Mustafa Nâ'ilî Paşa ve sonradan Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa irsâl olunduğu halde ber-vech-i matlûb iş göremediklerinden Zât-ı Hazret-i Sadâret-penâhî

bi'z-zât ihtiyâr-ı meşakk-ı sefer edip gitmiş idi.

(265)

Bu bilgi, birkaç bakımdan önemlidir. Önce isyancıların Yunanistan'a iltihak etmek isteyen Hristiyanlardan ibaret olduğu ortaya konmuştur. Böylece Âlî Paşa'nın Ada'daki icraatı sırasında Hristiyanlara olan tavrının hicvedilebilmesi için dayanak yaratılmıştır. İkinci olarak sorunu Osmanlı yönetiminin çözmekte zorlandığı üzerinde durulmuştur. Bu da Âlî Paşa'nın isyanı, tavizler vererek çözümlemesinin hicvedilmesi için kullanılmıştır.

Zafer-nâme'de, Âlî Paşa'nın asker olmadığı halde, Girit'te savaşı ordunun başına gönderilmesi, hata olarak değerlendirilmiş, Âlî Paşa'nın askere kumanda edişi, alaya alınmıştır:

Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral(266)

Bu dizelere bakılırsa, Ziyâ Paşa, sorunun askeri önlemlerle çözümlenmesinden, isyancılara taviz verilmemesinden yanadır. Bu yüzden, Âlî Paşa gibi askerlikten, savaş stratejilerinden anlamayan bir sadrazamın askere komuta etmesi, yanlıştır. Girit isyanının Osmanlı Devleti lehine kapanması imkânını engelleyici bir durumdur. Nitekim onun askeri tedbirler konusunda yetersiz olması sonucunda Ada'daki isyancılara, dışarıdan yardım gelmesi engellenememiştir:

Yirmi beş kıt'a sefine idi hükmünde fidel
Tuttu bir Rum vapuru bir sene ikdâma bedel
Hiç bahriyyeden âgâh değilken evvel
Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel
İngiliz Devleti'ne olsa sezâdır amiral(267)

(265) Zafer-nâme, s. 38

(266) Age., s. 10

(267) Age., s. 10

"Arkadi" adlı bir Rum vapuru ile Rus ve İtalyan gemilerinin nasıl isyancılara yardım taşıdığı, Âlî Paşa'nın görevli bulunduğu sıralarda ise sadece bir Rum vapurunun yakalanabildiği, diğer gemilerin ablukaya rağmen seferlerine devam ettiği, dolayısıyla "şan-ı donanmaya halel" getirilmemesinin söz konusu olmadığı, Şerh'te daha açık olarak anlatılmıştır:

...Âlî Paşa-yı ma'ârif-melzûm hazretleri Girid'in feth ü ıslâhına tahrik-i çerh-i azîmet buyurduklarında Girid Adası yirmi beş kıt'a Donanma-yı Hümâyûn ile abluka tahtında idi. Ma'mâ-fih Arkadî vapuru ve Rusya ve İtalya vapurları vızır vızır işler ve eşkiyâ-yı cezîreye mühimmât götürürler idi. Nihâyet bir sene akdem tâm ve ihtimâm-ı mâl-â-keîâm buyurup mezkûr vapuru ele geçirmeğe muvaffak oldu....(268)

Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa, Girit'te askeri önlemlerle sorunu çözümlenemeyince Osmanlı egemenlik haklarından taviz vermek suretiyle isyanı bastırmayı düşünmüştür. Verilen tavizler ise, Osmanlı toplum ve hukuk düzeninin bozulması sonucunu doğurmuştur. Hıristiyanlara geniş yetkiler verilmiş, kendi meclislerini kurma, vergiden muafiyet gibi birtakım haklar sağlanmıştır:

...Âlî Paşa-yı muhterem hazretleri Girid'e vüsûllerinde... Girid Ceziresi'ni müte'addid sancaklara taksim ile birtakım Hıristiyanlardan mutasarrıflar ta'yîn ve mehâkim-i şer'iyye yerine papaslar ve vükelâ-yı millet ile muhtalit meclisler teşkil buyurup şer-i hafîfi tercîh ve ihtiyâr eyledi.... Fi'l-hakîka şu Girid mes'elesinin bidâyetinden nihâyetine kadar iki sene zarfında... seksen-yüz bin can telef olduğu ve ... ~~iki sene~~ zarfında ...Hazîne'ye terettüb eden mazarratlar ve ba'zı bendegâna verilen nişanlar...toplansa yekûnu bir milyon kîseyi tecâvüz ettiği der-kâr ise de

Girit Cezîresi dahi evvelki hâl-i meskenetinde kalmayıp Hıristiyandan mutasarrıflar ve hâkimler yapılarak ve ahâli-i Hıristiyaniyyenin ahâli-i islâmiyyeye olan düyûnu ve vergi ve rûsûmâttan dolayı Hazîne'ye olan borçları rehîn-i is'âf olduktan başka çend sene vergi ve rûsûmâttan dahi af buyrularak bir şeref-i cedîd kesb ettiği dahi mahall-i inkâr değildir.(269)

Burada artık Âlî Paşa'nın Girit memuriyetinin karikatürize edilmesi söz konusu değildir. Doğrudan doğruya Âlî Paşa'nın çözüm politikaları hicvedilmiştir. Âlî Paşa'nın gayrimüslim ahaliyi Müslümanlarla eşit haklara sahip kılma politikası, Ziya Paşa'ya göre, devlete ihanettir. Çünkü Âlî Paşa, şeriat hükümlerine göre hakları belirlenmiş Hıristiyan halktan mutasarrıflar seçilmesini, kendi meclislerini kurmalarına izin verilmesini kabul etmekle şer'i hukuku ihlal etmiştir.

Ziyâ Paşa'ya göre, Girit isyanında Osmanlı Devleti can ve mal kaybına uğradığı halde, Âlî Paşa'nın sayesinde isyancıları şımartacak tedbirler almıştır. Âlî Paşa, bu düzenlemeleriyle bir "şeref-i cedid" kazanmıştır. Fakat bu şeref, Avrupa'da ve Hıristiyanlar arasında kazanılmış bir şereftir. Müslümanlar için, Âlî Paşa'nın yaptıkları bir ihanettir. Zafer-nâme'de Paşa'nın Müslümanlığa ihanetini kanıtlayan başka örnekler de vardır. Girit'te eşkiyanın arkasına düşmemekle, hatta onları affetmekle Âlî Paşa, içinde yaşadığı toplumun çıkarlarını zedelemiştir:

3 -

Zât-ı Haydar-şiyemi azm edeli bu sefere
Baş keserler kılıcı nâmına cümle kefere
Vermedi ruhsat-ı ta'kîb-i adû bir nefere
İktifâ eyledi el-afv u zekâtü'z-zafere
Etmedi tâ'ife-i Bâğiyye'yi isti'sâl (270)

Şerh'te Âlî Paşa'nın eşkiyayı affetmekle onların halkı

(269) Zafer-nâme, s. 49 vd.

(270) Age., s. 11

katletmesine izin verdiği iddia edilmiştir:

(ta'kîb-i adû)...Ol kân-ı mürüvvet Girit'te buldukları hâlde eşkiyâ-yı Yunan asâkir-i islâmiyyenin karakollarına ekseriyâ hücum ederler, ve'l-hâsıl etmedikleri hıncırlıklar kalmaz iken Zât-ı âlîleri bunların arkalarına düşmekten asâkiri nehy buyurdu. (271)

(baş kesmek) Baş eğmek ma'nâsına... Baş kesmek lûgatçe âdetâ başı yerinden ayırmak ma'nâsına olduğundan ma'âzallâh bu ma'nâ murâd olacak olursa o zâtın kılıcı nâmıyla küffâr asâkirin başlarını kesiyorlar mefhûmu çıkar ki, memdûhun şecâ'ati şöyle dursun hıyânet ve mel'aneti gösterilmiş olur. Hamd olsun ki hâl böyle değildir.(272)

Yukarıdaki bilgilere göre, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın eşkiyayı affetmesinin yanlış ve Osmanlı ordusu açısından zararlı sonuçlar doğuran bir karar olduğunu düşünmektedir.

Âlî Paşa'nın Ada'da uygulamaya koyduğu düzenlemeler, kısa süre sonra Girid'in elden çıkması sonucunu doğurabilecektir. Âlî Paşa, Girit'te ve diğer azınlık isyanlarının olduğu yerlerde böyle korkak ve tavizkâr politikalar yürüterek adeta ülke topraklarının teker teker elden gitmesine yol açmıştır:

Eğer bir devlet yolunda çevrilip kullanılmak istenilirse memâlikinin bir çoğunu bırakıp dâ'iresini küçültmelidir. Zîrâ Âlî Paşa Efendimiz'in re'y-i sâ'iblerince Devlet-i Aliyye'nin hüsn-i idâreden mahrûmiyeti mücerred mülkûnün vüs'atinden ve dağınıklığındandır. Meselâ bunun bir takım yerleri dahi tarh olunup Yunan Devleti gibi bir hey'et-i mazbûtaya gitse elbette şimdikinden daha a'lâ idâre olunur. İşte bu kelâm-ı

(271) Zafer-nâme, s. 51

(272) Age., s. 51

hikmet-encâm ol menba-ı kemâlâtın kendi ihtirâ'âtından olup ondan evvel bir kimse söylememiştir. Ve bu kâ'ideye mebnîdir ki Girid'i bir idâre-i mahsûsa şekline koyup o belâyı devletin başından kaldırdı. Eğer böyle etmemiş olsa devletin hâli pek yaman olurdu.(273)

Görüldüğü gibi, burada, Âlî Paşa'nın Girit'te yürüttüğü politika, vatanın toprak kaybına yol açacak bir uygulama olarak yorumlanmıştır. Âlî Paşa, Zafer-nâme'de çizildiği şekliyle, sadaret makamına layık olmamak bir yana, açıkça vatana ihanet eden bir sadrazamdır. Dolayısıyla görevden alınmak dışında başka bir cezayı da hak etmiştir.

Âlî Paşa'nın Girit'ten dönüşünde Sultan Aziz'e sunduğu layiha da hiciv konusu yapılmıştır. Bu layiha, önce edebi değeri açısından alaya alınmıştır(274). Sonra adı geçen layihada Âlî Paşa'nın gerçekleri çarpıttığı üzerinde durulmuştur. Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa, Girit'teki başarısızlığını padişaha büyük bir başarı; bulduğu çözüm yolunu da geçerli ve mantıklı tek yol olarak sunmakla yalan söylemiştir:

Öyle Takrîr ki her bir sözü dürr-i meknûn
 Öyle bir nüsha ki her satrı merâyâ-yı füsûn
 Gören ol mülhemeyi yâ nice olmaz meftûn
 Ser-te-ser şive-i i'câz ser-â-ser mazmûn
 Lafzı pür-nükte vü her nüktesi lebriz-i hayâl(275)

Burada övgü gibi görünen "fusun", "şive-i icaz", "mazmun", "lebriz-i hayal" gibi ibarelerin aslında yalan olana, gerçek dışı olana ait kavramlar olduklarını hatırlamalıyız. Aşağıdaki bentte de Âlî Paşa'nın istediği zaman gerçeği tersyüz edebilecek bir kaleme sahip bulunduğu üzerinde durulmuştur:

(273) Zafer-nâme, s. 40

(274) Age., s. 53 vd.

(275) Age., s. 11

Gösterir kilk-i füsûn-kârı günü şeb yerine
 Arz eder şimşegi kâsd eylese şimşek yerine
 Saydırır bir deveyi istese merkeb yerine (276)

Ayrıca Şerh'te "füsunkâr" kelimesinin, "hiylekâr, hokkabâz, gözbağcı"(277) olarak açıklanması, Paşa'nın Takrir'de yalan söylemiş olduğunu ima etmektedir.

Sözü geçen layihada Âlî Paşa, Girit'te yaptığı düzenlemeleri ve bunların gerekçelerini anlattığına göre, bu konudaki hiciv örneklerinde de, aslında Girit politikasının yanlışlıklar üzerine kurulduğunu vurgulamak istemiştir.

Ziyâ Paşa, görüldüğü gibi, Girit icraatını oldukça ayrıntılı sayılabilecek bir şekilde ele almıştır. Ona göre Âlî Paşa, Girit'te Yunan ve Rus askeri yardımlarını önleyemediği gibi, isyancılara tavizler vererek Hıristiyan halka önemli haklar sağlayarak Girid'in Osmanlı topraklarından kopuş sürecini hızlandırmıştır.

Girit sorununu Âlî Paşa'nın çözümü tarihçiler tarafından daha farklı yorumlanmıştır.

Aslında Girit, Osmanlı yönetimine çok daha önceden beri, zaman zaman sorun çıkararak bir vilayettir. 1770'ten başlayarak 1823, 1830, 1841 yıllarında Girit'te fazla büyümeden önlenebilen isyanlar olmuştur(278). Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni haklar ve Yunanistan'ın kışkırtmaları üzerine 1858'den itibaren geniş çaplı huzursuzluklar ortaya çıkmış ve vergi ve hukuki iyileştirme isteklerinin çok aşırı bulunup reddedilmesi üzerine 23 Ağustos 1866'da öncekilere göre çok iyi organize olmuş bir isyan başlatılmıştır(279).

İsyanı başta Yunanistan ve Rusya olmak üzere, İtalya ve

(276) Zafer-nâme, s. 11

(277) Age., s. 55

(278) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 18 vd.

(279) Age., s. 19

Fransa da desteklemiş; hatta bazı Avrupa ülkeleri tarafından Osmanlı hükümetine Girit'ten vazgeçilmesi telkininde bulunulmuştur⁽²⁸⁰⁾. Hatta halkın Yunanistan'a ilhak konusundaki düşüncesini almak üzere bir plösibit yapılması da önerilmiştir.

Avrupa ülkelerinin baskıları ve Ada'da isyanın bir türlü bastırılmaması üzerine Âlî Paşa, Girit'in Yunanistan'a ilhakını önlemek üzere, 4 Cemazıyülahıra 1284'te (1867) Girit'e hareket etmiştir⁽²⁸¹⁾.

Âlî Paşa'nın beş ay kadar süren Girit memuriyeti, Muhalif aydınların büyük tepkisini çekmiştir. Ancak Girit isyanını daha çok politik manevralarla çözümleyen Âlî Paşa'nın Ziyâ Paşa ve diğer muhaliflerin söyledikleri gibi, vatana ihanet etmediği, hazinesi boş, ordusu yorgun ve yığılı Osmanlı Devleti için o dönemde uygulanabilecek en akılcı ve devlet lehine çözüm şeklini bulduğu, bugün tarafsız kaynaklar tarafından kabul edilmiştir⁽²⁸²⁾.

Osmanlı Devleti'nin; Girit'te mevcut haklarının büyük bir kısmından feragat ettiği gerçektir. Ancak bu tavizlerin Ada'nın tamamıyla Yunanistan'a ilhakını engellediğini ve içsavaşı, bir süre de olsa, geciktirdiğini kabul etmek lazımdır.

Âlî Paşa'nın Girit'te yaptığı düzenlemeler bir ferman ile hukuksal belge haline gelmiştir. Bu fermana göre Ada'da vali yine Müslüman olacaktı; ancak Ada'nın sancaklarına atanacak mutasarrıfların yarısı Hıristiyanlardan meydana gelecekti. Vilayetin çeşitli idare meclislerinde de Müslüman ve Hıristiyanlar eşit oranda temsil edilecekti⁽²⁸³⁾.

(280) Ali Fu'ad Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Ankara 1987, C.III, s. 15

(281) *Age.*, s. 24

(282) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 37 vd.

(283) *Age.*, s. 29

Bu kararlara göre Ada'ya bir tür muhtariyet veriliyordu. İsyancılara sağlanan bu yeni hakların, büyük ölçüde, Osmanlı yönetiminin kendi haklarından vaz geçme anlamına geldiği açıktır.

Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı beceriksiz, korkak bir kumandan olmakla suçlaması ve onunla alay etmesi, kuşkusuz, Âlî Paşa'nın askerî çözümden kaçınmasından dolayıdır. Oysa Girit'te askerî çözüm şeklinin tercih edilmemesi, akılcı bir yoldur. Ada'nın coğrafi şartları, düzenli ordunun savaş yapmasını engelleyici bir özellik göstermekteydi. Bu bakımdan isyancılar, affa rağmen dağlara çekilerek gerilla savaşı yürütmüşlerdi. Âlî Paşa, Ada'nın şartlarını ve isyancıların savaş taktiklerini çok iyi gözlemlemiştir. Girit'ten gönderdiği bir layihada, eşkiyanın hiçbir zaman meydan savaşı yapmağa yanaşmadığını, vur kaç taktiği uyguladığını, eşkiyaya büyük bir darbe indirilmesinin de coğrafi şartlar yüzünden imkânsız olduğunu dile getirmiştir⁽²⁸⁴⁾.

Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın Girit "Takrir"ine yönelttiği hicvin de subjektif kriterlerden hareket ettiği söylenebilir.

Sözü geçen takrirden Âlî Paşa, Girit'teki memuriyeti sırasında meydana gelen olayları ve yaptığı düzenlemeleri dile getirmiştir. Topluca değerlendirildiğinde Âlî Paşa, elbette kendi icraatını temize çıkarıcı bir ifade kullanmıştır. Ancak, Ziyâ Paşanın iddia ettiği gibi, Âlî Paşa, sadece kendini yüceltmemiştir. Aksine Paşa, Ada'daki memuriyetinin sonunda henüz asayiş tam anlamıyla sağlayamadığını itiraf etmiştir:

Eğerçi Girit ceziresinin kâffe-i cevânib ve enhâsında asâyişin tamâmen iâde olunduğu haberini şimdiden arza muvaffak olamadım ise de urde-i bendegâneme tevdi buyrulan me'mûriyyetin Girit isyanı tarafdânlarının ve onları gerek burada ve gerek Avrupa'da inandırmağa çalıştıkları adamların

(284) Bkz. Enver Ziya Karal, Age., s. 33

zannı gibi bî-hâsıl kalmadığı te'minât-ı kat'iyyesini tekrâra cesâret eylerim.

Âlî Paşa'nın söz konusu layihada Girit isyanının ortaya çıkış nedenlerini de oldukça isabetli bir şekilde değerlendirdiği, hatta bu konuda Ziyâ Paşa'nın düşünceleriyle büyük benzerlik taşıdığı görülmektedir⁽²⁸⁵⁾.

"Tâkrir"de Ziyâ Paşa'nın asıl itirazı, Girit'te yaptıklarını anlattığı kısımlardaki düşüncelerdir. Bu kısımlarda Âlî Paşa, gerçekten de kendini ön plana çıkararak yaptığı icraatı savunmuştur. Ancak bunların yalan dolu olduğu iddiası, kuşkusuz, hicve yakışır bir çarpıtmadan ibarettir.

Kısacası, Zafer-nâme'de Girit sorunu üzerinde çok geniş ölçüde durulmuş ve sorun, çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Anlatılan olaylar, tarihi gerçekliğe uygundur. Ziyâ Paşa, 1866 yılında başlayan ve Osmanlı kamuoyunu epeyce meşgul eden Girit isyanında meydana gelen olayları ve bunları sonuçlarını doğru tesbit etmiştir. Fakat sorunun Âlî Paşa tarafından çözümlenmiş şekline, Ziyâ Paşa'nın, Osmanlı çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz edip Âlî Paşa'yı suçlaması, büyük ölçüde subjektif bir değerlendirmedir.

Sırbistan

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın toprak sorunları karşısındaki politikasını hicvetmek amacıyla Sırbistan ve Karadağ olayları da ele alınmıştır.

Sırbistan olayları ve bunun sonucunda ortaya çıkan durum, Zafer-nâme'nin 25. bendinde ele alınmıştır. Bu olaylarda Ziyâ Paşa, hükümeti iki açıdan hicvetmiştir. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ortadan kaldıran ödünler verilmiştir; ikincisi ise Sırbistan'dan hicret eden binlerce Müslüman sefalet içinde bırakılmıştır.

(285) Âlî Fuad, *Ricâi-i Mühimme-i Siyasiyye*, s. 111 vd.

Terk-i emlâk edip islâmdan on bin hâne
 Hicret etmişti itâ'at ederek fermana
 Şart edip rezk-i alem etmeği kakhârâne
 Belgırad Kal'asının ihsân ile Sırbistan'a
 Devletin kıldı tamâmiyyetin istikmâl (286)

Bu bentte üzerinde durulan hicret olayı ve bunun sonuçları ile "rekz-i alem" şartının ayrıntılı bir şekilde yorumu, Şerh'te yapılmıştır.

Ziyâ Paşa'ya göre Belgrad Kalesi'nin, Sırp bayrağının yanında Türk bayrağının dalgalanması şartıyla, Sırbistan'a bırakılması, çok önemli bir hatadır ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan üzerindeki haklarından bütünüyle vaz geçtiği anlamına gelmektedir:

(Sırbistan) İki yüz bin nüfûstan ibâret Islâv cinsinden bir kavmin sâkin oldukları kıt'adır. Beyândan müstağni olduğu vechle Belgırad Kal'ası'nın Sırp idâresine verilmesini Rusya ve Avusturya ve Fransa devletleri hayr-hâhâne Bâb-ı Âlî'ye ihtâr etmeleriyle Bâb-ı Âlî, ya'ni Âlî Paşa Hazretleri dahi (Evet Devlet-i Aliyye Belgırad'ı ve kılâ'-ı sâ'ire-i mülhikeyi bi'l-cümle top ve mühimmât ve ebniyye ve edevâtı ile berâber fütüvvet buyurup Sırbistan'a terk eder. Ancak bir şart ile ki, Belgırad Kal'ası'na Sırp bayrağı çekildikte yanında Osmanlı bayrağı dahi ay yıldız alâmetiyle mevc-nümâ-yı selâbet olursa) re'yinde isrâr ettiklerinden âkıbet Sırpı âciz kalıp bu şart-ı kakhârâneyi kabûle ser-fürû etmeğe mecbûr oldu.(287)

Politik hicvin güzel bir örneği olan yukarıdaki satırlarda, Âlî Paşa'nın Belgrad ve Sırbistan'daki diğer kaleleri, Batılı devletlerin baskısına boyun eğerek, Sırbistan'a terkettiği ileri sürülmektedir. Ayrıca Ziyâ

(286) Zafer-nâme, s. 13

(287) Age. s. 81 vd.

Paşa'nın anlattığına bakılırsa, gerçekten de hiçbir askeri ve politik gücü bulunmadan bir kalede Osmanlı bayrağının dalgalanması, toprak hediyesinden başka bir şey değildir.

Ziyâ Paşa, azınlık ve toprak sorunları konusunda, hemen daima aynı suçlamaları yapmıştır: Âlî Paşa, korkak bir politika izlemektedir ve Avrupa ülkelerinin baskılarına her zaman boyun eğmektedir. Bu durum, onun Osmanlı çıkarlarına ihanet eden bir sadrazam olduğu sonucunu doğurmaktadır. "Devletin tamamîyetini istikmal" kılmasını da bu açıdan değerlendirmek gerekir. Nitekim Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa'nın toprak sorunları ve azınlık isyanları konusunda izlediği politika, Osmanlı Devleti topraklarının geniş olması yüzünden yönetilmesinin zor olduğu, bunun için devletin topraklarını bir an önce küçültmesi gerektiği, düşüncesine dayanmaktadır⁽²⁸⁸⁾. Bir yöneticinin, vatanın toprak genişliğinin gelişmeye engel olduğunu düşünüp, toprakların çeşitli entrikalarla elden çıkmasına seyirci kalması, hatta bunu desteklemesi, elbette vatana ihanet suçunu işlediğini göstermektedir.

Belgrad'ın Sırbistan'a bırakılması, 20 Mart 1867 tarihinde gerçekleşmiştir. Ancak bu olayda Ziyâ Paşa'nın göstermeye çalıştığı gibi, Âlî Paşa'nın vatana ihaneti söz konusu değildir.

Sırp sorunu 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı yönetimini meşgul etmiştir. Rusya ve Fransa'nın kışkırtmaları sonucunda, imparatorluk içinde yaşayan Sırp azınlık, ayaklanarak 1826 yılında muhtariyet hakkı almayı başarmıştı⁽²⁸⁹⁾. Sırbistan'ın imtiyazlı eyalet hakkını elde etmesi, Sırp aydınlarını Osmanlı Devleti'nden tam bağımsızlık için harekete geçirmiş ve bunlar 1826'dan 1862'ye kadar bölgedeki Osmanlı varlığına son vermek için, hem silahlı hem de diplomatik eylemlerde bulunmuşlardır.

Kısacası 1867'de kalelerin terk edilmesi olayı, sadece

(288) Zafer-nâme, s. 46; s. 9

(289) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s. 65 vd.

bir kaçınılmaz sonuçtu. Değişen dünya dengeleri karşısında gayrimüslim azınlığa karşı silahlı sindirme hareketlerine girişemeyen, Avrupa'ya ekonomik bakımdan bağımlı hale gelmiş Osmanlı Devleti, daha önce verdiği ödümler sonucunda zaten Sırbistan'ın bağımsızlığa gidişini geriye dönülmez bir noktaya getirmişti. Bu bakımdan 20 Mart 1867 tarihli irade ile, Belgrad, Semendire, Sabacz, Feth-i İslâm kalelerinin, burçlarında Sırp bayrağı yanında Osmanlı bayrağının da çekilmesi şartıyla, askerden boşaltılıp Sırbistan'a terk edilmesi⁽²⁹⁰⁾, bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca Fransa ve Rusyaya karşı Osmanlı Devleti'ni destekeyen İngiltere ve Avusturya'nın o sıralarda kendi iç işleriyle meşgul olmaları yüzünden, Osmanlı yönetimi, kaleleri bırakmama konusunda gerekli dış desteği de sağlayamamıştır⁽²⁹¹⁾.

Bu tarihi gerçeklere rağmen, Osmanlı kamuoyunu, Belgrad ve diğer kalelerin terki, manevi bakımdan çok sarsmıştır. Olayın Girit isyanıyla hemen hemen aynı sıralarda meydana gelmesi, halkın tepkisini çekmiştir. Ziyâ Paşa'nın bu olayı da tıpkı Girit sorununda olduğu gibi, Âlî Paşa'ya yüklemesi, sadrazamı halka ihbar etme amacının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak bu olaydan sadece Ziyâ Paşa ve diğer muhalif aydınlar değil, Âlî Paşa'nın yakınında bulunan kişiler de rahatsız olmuştur. Nitekim Zafer-nâme'nin "tahmişçisi" Ayaşlı Hayri Efendi bile Belgrad Kalesi'nin elden çıkmasına şöyle tepki göstermiştir:

Kal'anın terkî olunca teklif
Vükelâ âkıbeti kârden oldu âgâh
Çıkarub leşkeri İslâmı dedim tarihin
Belgrad kal'ası Sırbli eline geçdi vâh (292)

Zafer-nâme'de kalelerin boşaltılması ile ilgili olarak

(290) M. Cavid Baysun, "Belgrad", İslâm Ans. C.3, s. 482

(291) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.16 vd.

((292) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 22

Üzerinde durulan bir başka sorun da şehrin varoşlarından hicret eden on bin hanelik Müslüman halkın sefalet içinde bırakılmasıdır:

(ferman) Belgrâd ahâlisinin varoşu tahliye ederek kal'aya çekilmelerine dâ'ir olan fermandır ki, ahâliye emvâl-i metrûkenin Sırplu tarafından tazmin olunacağı ta'ahhüde berâber yalnız nükûd ve mücevherâta müte'allik eşyâyı alıp herkes hânesini, eşyâsıyla bırakmasını ve üstlerindeki esvâb ile muhâceretlerini emretmiştir. Binâberin herkesin mâlik olduğu akar, emlâk,... bi'l-cümle nisbet-i defter olunarak ahâli...hânelerinden çıktılar. Ba'dehu emlâk-i metrûkeye bedel, size Devlet-i Aliyye istediğiniz memleketlerde hâne ve emlâk ve arâzi verecek, denilerek zavallıları aldatıp, bir takımı Bosna taraflarına ve bir takımı dahi Vidin havâlisine sevk ile Çerkes muhâcirlerinin mazhar oldukları eltâf ve inâyete bunlar da nâ'il oldular. ... O zamandan beri Bâb-ı Âlî bu emlâkin bedelâtını istedi de alamadı mı, yoksa aldı da muhâcirlere mi vermedi, her nasıl ise elyevm bu muhâcirler, sevk olundukları mahallerde zelîl ü sefil ve üryân u nâlân kaldılar. Kendilerine bir akçe vâsıl olmadı. Lâkin Âlî Paşa Efendimiz, Sırpluların bu habâsetini yanlarına koymayıp beyt-i âtîde zikrolunduğu üzere intikâmlarını aldı.(293)

Bu satırlarda Âlî Paşa yönetimindeki hükümetin Sırp göçmenlerinin sefalete düşmesinin baş sorumlusu olduğu iddia edilmiştir.

Ziyâ Paşa, Sırp göçmenlerin içine düşürüldüğü sefaleti ve bunun sorumlusunun Âlî Paşa olduğunu, Sultan Aziz'e sunduğu "Arz-ı Hâl"de de aynı içerikle dile getirmiştir(294). Padişaha sunulan bir eserde bir hiciv eserine göre

(293) Zafer-nâme, s. 90 vd.

(294) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl, s. 29 vd.

gerçeklerin daha az çarpıtılabileceği düşünülürse, Ziyâ Paşa'nın bu konudaki ısrarını dikkatle değerlendirmek gerekir.

Enver Ziya Karal da Belgrad ve diğer kalelerden hicret eden Müslümanların Anadolu'nun çeşitli yerlerine perişan bir vaziyette yerleştirildiğini söyleyerek, Ziyâ Paşa'ya yakın bir düşünce ileri sürmüştür(295).

Hükümetin Sırbistan'dan hicret ettirilen insanlara karşı yeterince ilgi göstermediği, onların haklarını Sırbistan karşısında yeterince iyi koruyamadığı anlaşılıyor. Bununla birlikte, artık bağımsızlığını kazanan Sırbistan'da Müslüman halkın barınamayacaklarını da kabul etmek gerek. Sadece burada değil, isyanların olduğu her yerde, Müslümanlara karşı sistemli bir katliam yapılarak halk göçe zorlanıyordu. Ülkenin o günkü şartları içinde Sırbistan göçmenleri dışında, başka yerlerden de hicret etmiş ve Anadolu'ya yerleşmiş göçmenler vardı ve onlar da tıpkı Sırbistan göçmenleri gibi, sefalet içinde yaşıyorlardı(296).

Karadağ

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın Karadağ sorununu çözümleme şekli de hiciv konusu yapılmıştır. 26 numaralı bentte ve şerhinde Karadağ'da isyanların nasıl başladığı, nasıl bastırıldığı, ne gibi önlemler alındığı ve Âlî Paşa'nın bu önlemleri geçersiz kılan icraatı dile getirilmiştir:

Kenez'i nush-ı belâgat-eseri koydu yola
Salamaz gayri mukaddemki gibi sağa sola
Karadağ kulelerin yıktı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfiğ-i Hudâyile eder kal'-ı cibâl (297)

(295) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 277

(296) Stanford Shaw, "Osmanlı imparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ans., C.4, s. 1004 vd

(297) Zafer-nâme, s. 13

Burada Karadağ kulelerinin yıkılması hiciv konus yapılmıştır. Aynı konu, Şerh'te çok ayrıntılı olarak el alınmıştır:

Ma'lûm olduğu üzere işbu Karadağ mes'elesi imtidâ ettiği dört sene zarfında Devlet-i Aliyye'nin e güzîde zâbitânını ve neferâtını... yedi.. Hazîne'yi nice yüz bin kîse zararlara uğrattı. .. Nihâyet Dağlılar mağlûb oldu.... Bunun üzerine Bâb-ı Âlî düvel-i hamse ile bi'l-müzâkere,.. Dağ'ın icâb eden mahallerine birer kârgîr kul inşâsıyla derûnlarında lüzûmu mikdâr asker ikâm ettirilmesi sûretleri bi'l-ittihâd kararlaştırılmış idi. ... Kulelerin bu vech ile yaptırılması karâr kendilerini pek ziyâde me'yûs ettiği ...Âlî Paş Efendimiz hazretlerine Rusya sefâreti tarafında tebliğ olunmakla ve Fransa sefâreti dahi mırı kırın ederek Rusya'yı tervîc yolunda hayr-hâhân ba'zı nasîhat vâdilerinde gezinmekle Paş Efendimiz'in urûk-ı hamîyyet ve merhâmeti galeb edip... kulelerin cümlesi hâkle yeksân ve .. bununla da kanâ'at buyurmayıp Dağlılara bir lima ve bir vapur dahi zamîmeten ihsân olundu. Tuz v gümrük mu'âfiyetleri yine başka ve Dağ'a civâr ola arâziden isticâr istihkâkı ve vilâyât-mütecâvirede konsolos tarzında me'mûrla bulundurmak salâhiyyetleri gibi inâyetler yin başka. (298)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa önce Karadağ'da olanları isyanın bastırılmasını anlatmış, ardından da hicve geçmiştir itiraz ettiği nokta, Osmanlı Devleti'nin galipken bil Karadağ'a tavizler vermesi, güvenliği sağlamak amacıyla yaptığı kuleleri yıktırmasıdır. Bu işte de asıl sorumlu, he zaman olduğu gibi Âlî Paşa'dır.

Ziyâ Paşa'nın Karadağ olayları ile ilgili anlattıkları tarihi gerçeklerle çelişmiyor. Hatta zamanın resmi tarihçis

Lütfi Efendi de Karadağ sorunu, Zafer-nâme'dekine benzer bir şekilde anlatmıştır⁽²⁹⁹⁾.

Tarafsız Osmanlı tarihlerinde de Karadağ sorunu, Ziyâ Paşa'nın anlattıklarına içerik olarak benzemektedir. Karadağ'da çıkan isyanı bastıran Osmanlı Devleti, hükümlerini kendisinin koyduğu bir anlaşma imzalamış ve Karadağ eşkiyelerini disiplin altına almaya çalışmıştır⁽³⁰⁰⁾.

Anlaşmanın Hersek-işkodra yolu üzerinde güvenliği sağlamak amacıyla kuleler yapılması hükmü, Karadağ prensi tarafından işgal olarak nitelendirilmiş ve Avrupa'da girişimlerde bulunulmuştur. Nihayet Fransa ve Rusya'nın baskıları üzerine, prensin de af dilemesiyle, hükümet, anlaşma maddelerinin büyük kısmını, bu arada kuleler maddesini de, yürürlükten kaldırmıştır⁽³⁰¹⁾.

Görüldüğü gibi tarihlerde de olay, tıpkı Ziyâ Paşa'nın anlattığı şekilde sonuçlanmıştır. Bu bakımdan Zafer-nâme'de Âlî Paşa'ya bu konuda yöneltilen suçlamaların, bir ölçüde realiteyi yansıttığı söylenebilir. Örneğin eserde yer alan Dağlılara vapur hediyesi olayı, başka kaynaklarda da aynı şekilde dile getirilmiştir⁽³⁰²⁾. Ancak adı geçen kaynaklar, bu sonucun, yine Avrupa'nın zorlaması üzerine mecburiyetten ortaya çıktığını da ekliyorlar. Yani yönetimde bu şartlarda, Âlî Paşa yerine başka biri olsaydı da durum değişmeyecekti. Ziyâ paşa'nın yanlıgısı da, bu gerçeği görememesi, her kötülüğün mutlaka Âlî Paşa'nın şahsi beceriksizliğinden ya da ihanetinden kaynaklandığını düşünmesindedir.

Memleketeyn

Osmanlı Devleti'nde Eflak ve Boğdan eyaletlerine Memleketeyn ortak adı verilmişti. Bu adla bu iki eyaletin

(299) Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C.X, s. 60 vd.

(300) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 6

(301) Age., s. 7

(302) Vak'a-nüvis..., C.XI, s. 21

birbirinden farklı olduğu da vurgulanmıştı. Zafer-nâme'de Avrupa'nın Eflak ve Boğdan eyaletlerini bir prensliğe dönüştürme çabaları karşısında Babıali'nin tam bir teslimiyetçi politika izlediği ileri sürülmüştür.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında Memleketeyn sorunu sadece bir dize içinde ele alınmıştır:

Etti bir yüzbaşığı Memleketeyn üzre kiral (303)

Bu haliyle sadece Âlî Paşa'nın bir yüzbaşığı Memleketeyn'e kiral yaptığı dile getirilmiş, ayrıntıya girilmemiştir. Asıl ayrıntılı tahlil, Şerh'te karşımıza çıkmaktadır:

(Memleketeyn) Ulah, Boğdan emâreti. Garîbdir ki, Devlet-i Aliyyenin verdiği ferman-ı resmîde bu iki memleket dâ'imâ ayrı görülmek için Memleketeyn ta'bîri bulunduğu ve'l-yevm Bâb-ı Âlî'nin bi'l-cümle Türkçe muhâberât ve i'lânâtta yine bu tefrike işâret için Memleketeyn denildiği halde, Avrupa devletleri kabintolarının muhâberât ve i'lânâtında Principautés Danubiennes ya'ni birleşmiş olan beğlik ta'bîri kullanırlar. Bunun zımmında şimdilik dırılı çıkmamak için Bâb-ı Âlî şimdilik sükût ediyor ise de elbette bir gün olur kokusu çıkar.(304)

Burada Avrupa'nın Memleketeyn'i nasıl birleşik devlet olarak görmek istediği, buna Osmanlı hükümetinin sesini çıkaramadığı üzerinde durulmuştur.

Âlî Paşa, Avrupa devletlerinin baskısıyla, daha kötü bir oldu bittiyi kabullenmek zorunda kalmıştır. Eflak-Boğdan'ı birleştirmek isteyen güçler, eyaletler halkından olmayan birini prens yaparak birleşmeye ve bağımsızlığa doğru önemli bir adım atmışlar, ancak Babıali'nin buna pek sesi çıkmamıştır:

(303) Zafer-nâme, s. 13

(304) Açe., 78

(kırıl) ...Ma'lûmdur ki Memleketeyn ahâlisi mukaddemce (Koza) nâmında bir herifi kendilerine prens ettiler. Bâb-ı Âlî, nezâket edip Fransa'yı tatyîb için sükût ve tesdîk etti. Ba'dehu ahâli Koza'yı kovdular. Almanya prensleri familyasından yüzbaşı rütbesinde bulunan Şarl'ı getirdiler prens diktiler. Bâb-ı Âlî biraz istiğnâ-yı şivekârânededen sonra anı dahi kabûl ve tasdîk eyledi. (305)

Bugünkü Romanya'yı oluşturan Eflak-Boğdan, 1861 Paris anlaşmasıyla birleştirilerek Prens Couza yönetimine veriliyor, Osmanlı Devleti de bu eyaletler üzerindeki bazı haklarından vazgeçiyordu(306). Prens'in çabaları sonucunda Osmanlı Devleti, Memleketeyn'in iç işlerinde bağımsız olduğunu kabul ediyordu. Ancak bu anlaşma Prens'in varlığına bağlıydı, o öldüğü zaman anlaşma da geçersiz kalacaktı(307).

1866'da Couza'ya karşı ayaklanan halk, prene işten el çekti. Bir süre sonra tam bağımsızlığı amaçlayan Memleketeyn ileri gelenleri, Prusya kraliyet ailesinden Şarl'ı prensliğe getirdi(308). Şarl gizlice eyalete gelip tahta oturunca, ilk iş olarak Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ilan etti ve İstanbul'u ziyaret etmek istediğini bildirdi. Uсталıklı bir manevrayla kendini kabul ettiren Şarl, İstanbul'da krallar gibi karşılandı ve kendisine Memleketeyn Voyvodalığı verildi(309). Bu atama, Şarl'ın fiili durumunu kabullenme anlamına geliyordu.

Böylece Romanya'nın bağımsızlığa doğru ilerlemesi, büyük ölçüde Osmanlı Devleti tarafından da kolaylaştırılıyordu.

Görüldüğü gibi, tarihlere yer alan bilgiler de Ziyâ Paşa'nın anlattıklarından, içerik olarak, hiç de farklı

(305) Zafer-nâme, s. 78

(306) Vak'a-nüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi, C.X, s. 51

(307) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 8 vd.

(308) Age., s. 10 vd; Vak'a-nüvis..., C.XI, s. 53 vd.

(309) Vak'a-nüvis..., C.XI, s. 55

sayılmaz. Romanya'nın bağımsızlaşma sürecinde Âlî Paşa'nın rolü, Zafer-nâme'de iddia edildiği kadar olmasa da, vardır. Osmanlı Devleti'ne emrivaki yaparak Memleketeyn tahtına oturan Şarî'nin İstanbul'a yaptığı ziyaret öncesinde, Memleketeyn'in yeni statüsünü belirleyecek olan fermanın içeriğini, Âlî Paşa, Şarî'la mektuplaşarak saptamış; bir anlamda Memleketeyn'in yeni statüsü, Âlî Paşa tarafından belirlenmiştir⁽³¹⁰⁾.

Şam ve Lübnan

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın akıl dışı icraatları arasında, Şam ve Lübnan'da meydana gelen olayları çözümlene şekli de sayılmıştır.

Katl-i vâliye verip Şâm'da devlet hükmü
Kıldı te'lif-i müsâvât-ı ra'iyyet hükmü
Verdi Lübnân'da Nasaraya emâret hükmü ⁽³¹¹⁾

Yukarıdaki dizelerde Âlî Paşa'nın Şam'da valiyi katlettirdiği, Lübnan'da ise Hıristiyanlara emirlik verdiği üzerinde durulmuştur. Aslında Şam ve Lübnan olayları, birbirisiyle ilişkilidir ve ortak sonuçları vardır. Fakat burada her iki olayın farklı sonuçları üzerinde durulduğu için ayrı ayrı değerlendirmekte yarar vardır.

Şam olaylarında Âlî Paşa'nın sorumluluğunu ele alan dizede anahtar kelime, "vâli"dir. Ziyâ Paşa, bu kelimeyi şerh ederken, Şam olaylarının başlangıcından çözümlenmesine kadar geçen olayları, en ince ayrıntılarına kadar aktarmış, yorumlamıştır. Sonucu da Âlî ve Fuâd Paşaları suçlu çıkaracak şekilde bağlamıştır.

Şam'da Hıristiyan Maruniler ile Müslüman Dürziler arasında çıkan çatışmanın sorumlusu, Ziyâ Paşa'ya göre,

(310) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 13

(311) *Zafer-nâme*, s. 13

Babıali'dir. Çünkü hükümet, olayları önleyemediği için suçlu bulunup idam edilen Şam Valisi Ahmed Paşa'nın uyarılarını dikkate alamayarak, adeta, çatışmayı başlatmıştır:

...Cümlenin ma'lûmu olduğu üzere Şâm vak'asının hudûsundan üç dört mâh mukaddem cebel-i Şâm'da dört tabur asker mevcûd idi. OI esnâda Rumeli tarafına sevk için bundan iki taburun serî'en gönderilmesi, o vakit ser-asker bulunan Rızâ Paşa tarafından Ahmed Paşa'ya emrolundu. O dahi cevâbında Şâm'da bulunan ecnebi papasların, husûsiyle Fransa konsolosunun tahrikâtiyle İslâm ve Hıristiyan ahâli beyninde bir vakitten beri ba'zı uygunsuzluklar görülmüyor ve buranın asâyişi ancak bu dört tabur güçle muhâfaza olunuyor, eğer bunun ikisi kaldırılacak olursa az vakitte beyne'l-ahâli bir fenâlık vukû'a geleceği kaviyyen me'mûldür, dedi... Bu söze vükelâ-yı fehhâm hazerâtı aslâ kulak asmayıp taburları Şâm'dan kaldırdılar. (312)

Bu satırların devamında, bir süre sonra kalan iki taburdan birinin de kaldırıldığı, taburların teke inmesinden on beş gün sonra da Müslüman-Hıristiyan çatışmasının başladığı ileri sürülmüş ve olayların Avrupa'da geniş tepkilere neden olması üzerine, Fuâd Paşa'nın Lübnan'a gidişi ve orada olayları önlemek için aldığı tedbirler anlatılmıştır. Fuâd Paşa, Ziyâ Paşa'ya göre Avrupa'yı tatmin etmek için, katliamdan sorumlu tuttuğu yüz altmış sekiz Müslümanı ve Ahmed Paşa'yı idam ettirmiştir⁽³¹³⁾.

Böylece, olayların başlamasının ve büyümesinin tek sorumlusu Osmanlı hükümeti olarak gösterilmiştir. Çünkü Ahmed Paşa, Babıali'yi daha önce uyardığı, olayların çıkabileceğini söylemiştir; ancak Ahmed Paşa'nın söylediklerine kulak verilmemiştir.

Ahmed Paşa'nın idam edilmesi ise, eserde başka nedenlere

(312) Zafer-nâme, s. 70 vd.

(313) Age. s. 71

de bağlanmıştı. Daha çok dedikodu izlenimi veren bu nedenlere göre, Ahmed Paşa, Fuâd ve Âlî Paşaların şahsi kinleri yüzünden idam edilmiştir⁽³¹⁴⁾.

Ahmed Paşa'nın katli Şam olaylarının önlenmesi için bulunan çözüm yollarından biridir. Zafer-nâme'ye göre, Lübnan'da Hıristiyanlara vali olabilme hakkının verilmesi, Avrupa'nın müdahalesini önlemek için düşünülmüş ikinci yoldur. Bu da Osmanlı Devletinin aczini gösteren, Müslüman halkı rencide eden bir çözüm yoludur:

...Ya'ni Âlî Paşa Efendimiz'in muhâli mümkün sûretine koyan kudret-i âsârından biri de Cebel-i Lübnan idâresinin Katolik mezheplerinden birinin zîr-i emâretine verilmesidir. Ma'lûm olduğu üzere, Cebel hâdiseşi zuhûruna kadar burası Sayda ve Beyrut vâlilerinin taht-ı idârelerinde idi. Ahâlî-i Cebeliyye, Dürzî ve Mârûnî nâmlarıyla iki kavmü'l-muhtelifü'l- mezhebden ibâret olup Mârûnîler, katolik olduklarından dâ'imâ Fransızların sehâbet-i rûhâniyyelerinde bulunurlar; Dürzîler ise başka i'tikâta ve nüfûsça kesrette olmalarıyla Mârûnîlerin imtiyâzâtını çekemezlerdi. Bundan dolayı beynlerinde nizâ ve cidâl bir zamanda eksik olmaz. ... Âkıbet hâdise-i Cebeliyye'den sonra oranın hükûmeti büsbütün katolik eline geçmek maksadıyla katoliklerden bir müşîr-i mahsûsun yed-i idâresine verilmeğe karar verildi.... İmdi şu vâkı'adan mukaddem Cebel'in şöyle bir idâre-i müstakille altına ve mânen Fransa'nın zîr-i hükûme gireceği mümkünâttan addolunur muydu? İşte Âlî Paşa Efendimiz'in kudreti bunu icrâ etti. (315)

Şam vilayeti, bugünkü Suriye ve Lübnan'ı da içine alan eyaletin adıdır. Zafer-nâme'de sözü edilen olaylar, 1858-1860 yılları arasında olmuştur. Bu olayların tarihi gelişimini, Ziyâ Paşa eserinde gayet iyi özetlemiştir. Gerçekten de

(314) Zafer-nâme, s. 72

(315) Age., s. 73 vd.

vilayette Hıristiyan- Müslüman anlaşmazlığı had safhadadır ve daha önce de zaman zaman çatışmalar olmuştur.

1860'daki büyük çatışma ilk önce Lübnan'da başlamış, hemen bütün vilayete yayılmıştır. Hıristiyanların azınlıkta olmaları ve daha büyük kayıplar vermeleri üzerine Avrupa, özellikle de bölgedeki çatışmanın başlamasının baş sorumlularından olan kışkırtıcı Fransa, olaylara büyük tepki göstermiştir. Fransa'nın Lübnan'ı topa tutup on Müslümanı idam ettirmesi üzerine Osmanlı hükümeti, Fuâd Paşa'yı fevkalade memur olarak 9 Temmuz 1860 tarihinde Lübnan'a göndermiştir⁽³¹⁶⁾.

Suriye ve Lübnan olaylarının Batılı devletlerin müdahalesi olmadan yatıştırılması, Âlî Paşa'nın değil, büyük ölçüde Fuâd Paşa'nın sayesinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın da baş sorumlulardan biri olarak gösterilmesi hatalıdır.

Ahmed Paşa'nın uyarılarının dikkate alınmadığı doğrudur⁽³¹⁷⁾. Ancak Zafer-nâme'de iddia edildiği gibi, Ahmed Paşa'nın olaylar karşısında gerekli tedbirleri aldığı, Osmanlı tarihlerinde doğrulanmıyor. Örneğin Enver Ziya Karal, Ahmed Paşa'nın "tarikata mensup ve enerjiden mahrum" olduğu için olayları önlemede başarısız olduğunu vurguluyor⁽³¹⁸⁾. Bununla birlikte, Ahmed Paşa'nın idam edilmesinin Fransa'nın müdahalesini önlemek amacına hizmet ettiğini de kabul etmek gerek.

Yine Fuâd Paşa'nın gereğinden sert tedbirlerle olayları yatıştırmasını da Avrupa kamuoyunu memnun etmeye yönelik bir hareket olarak yorumlamak mümkündür.

Lübnan'da katoliklere "emaret hükmü" verilmesi, gerçektir. Ancak bunda da Âlî Paşa'nın rolü, Zafer-nâme'de

(316) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s. 32 vd.

(317) Age., s. 35

(318) Age., s. 35

söylendiği kadar değildir. 1861'de kabul edilen "Lübnân Nizamnamesi" ile katoliklerden müşir seçileceği hükme bağlanıyordu. Bu da Osmanlı hükümetinin Fransa'nın direktifleriyle kendi devleti için zararlı bir hükmü kabul etmesi anlamına geliyordu. Nitekim bu hüküm, daha sonra Balkanlarda meydana gelecek olayların çözümüne de örneklik edecekti.

Mısır

Mısır'da, Zafer-nâme'nin ele aldığı dönem içinde azınlık veya toprak sorunu ortaya çıkmış değildir. Mısır, çok daha önce muhtar bir eyalet olmuş, Mısır valilerinin Mehmed Ali Paşa sülalesinden gelmesi kuralı hükme bağlanmıştı. Bununla birlikte Mısır valilerinin Osmanlı egemenliğinden bütünüyle ayrılmak amacıyla hareketle çeşitli girişimleri de görülmekteydi.

Zafer-nâme'de Mısır yönetiminin bağımsızlıklarına ulaşmak için, Osmanlı yüksek bürokratlarıyla kurdukları ilişkiler ve özellikle Âlî Paşa'nın Mısır valilerinin yeni haklar kazanmasındaki rolü üzerinde durulmuştur. Ancak Zafer-nâme'nin manzum ve mensur kısımları arasında bu konuda birbirleriyle çelişen düşünceler ileri sürülmüştür.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında Mısır'la ilgili bir dize bulunmaktadır:

Mısır'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü (319)

Burada hiciv ögesi, Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Yani, Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın Mısır'da var olan sistemi değiştirerek yanlış, hicvedilmeye layık bir iş yaptığını ileri sürmektedir.

Mısır'da veraset sisteminin değiştirilmesi, bilindiği gibi, 28 Mayıs 1866 tarihli bir fermanla gerçekleştirilmiştir.

Buna göre artık Mısır valiliği, babadan oğula geçecek bir makam haline getiriliyordu⁽³²⁰⁾. Bu düzenleme ile, Valiliğin varisi durumunda bulunan Fâzıl Mustafa Paşa'nın hakkı elinden alınıyordu. Ziyâ Paşa, "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları" isimli eserinde, olayı ayrıntılı bir şekilde ele almış ve Mısır valisi İsmail Paşa'nın rüşvet vermek suretiyle, Babıali'yi etkilediğini, böylece Fâzıl Mustafa Paşa'nın hakkının gaspedildiğini ileri sürmüştü⁽³²¹⁾.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında yer alan hiciv ögesi, işte bu bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Burada Âlî Paşa'yla birlikte İsmail Paşa da hedef durumundadır. Çünkü, yukarıdaki dizeyi yazdığı zaman, Ziyâ Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa yanlısı bir politika izliyordu.

Şerh'te ise, Tahmis'te hicvedilen ile savunulan kişilerin yer değiştirdikleri görülmektedir. Bu kez Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır valisi olabilecek olgunluğa sahip bulunmadığı düşüncesi savunulmuş, dolayısıyla İsmail Paşa kollarılmıştır. Ancak yine, değişmez bir şekilde Âlî Paşa, asıl suçlu olarak ortaya çıkmaktadır:

(tağyîr-i verâset) Verâset-i hükûmet için mevzû olan usûlün tebeddülü demektir. Herkesin bildiği şeydir ki Mısır vâlisi mütevefâ Mehmed Âlî Paşa zamanında makâm-ı saltanat-ı Osmaniyye'den verilen ferman hükmünce hükûmet-i Mısriyyenin familyadan ekber ve erşed evlâda intikâli meşrût edilmiş ve hâlâ hidiv-i Mısır olan İsmâ'il Paşa'ya gelinceye kadar bu usûl cereyân edip ondan sonra nebet-i hükûmetin Fâzıl Mustafa Paşa'ya intikâli mukarrer bulunmuş idi. Lâkin Mustafa Paşa'da şürût-i verâsetten rüşd sınıfının fıkdanı cihetiyle Âlî Paşa Efendimiz ... usûl-i verâseti tağyîr buyurdu.⁽³²²⁾

(320) Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.XI, s. 27

(321) Ziyâ Paşa, Verâset-i Saltanat-ı Seniyye, Taşbasması, Tarihsiz.

(322) Zafer-nâme, s. 75

Ziyâ Paşa'nın hicvin yönünü değiştirip daha önce haklarını savunduğu Mustafa Fazıl Paşa'yı yetersizlikle suçlaması, Zafer-nâme'nin politik tavrını, olumsuz yönde etkilemiştir. Aslında İsmail Paşa'nın entrikaları ve hidiv olabilmek için Babıali'ye yedirdiği rüşvetler, eserin hiciv açısından daha da zenginleşmesine yardımcı olabilirdi. Oysa Ziyâ Paşa, Şerh'i yazdığı sıralarda, maddi bakımdan, İsmail Paşa'ya bağımlı olduğundan hiciv oklarını, hiciv ögesi bakımından Âli Paşa'yı pek az ilgilendiren Mustafa Fazıl Paşa üzerine çevirmiştir.

Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesi olayında Zafer-nâme'nin düzeltilmesi gereken bir iddiası vardır. Bu değişiklik, Âli Paşa'nın değil, Fuâd Paşa'nın eseridir. Nitekim Ziyâ Paşa'nın kendisi de bu işte asıl sorumluluğun Fuâd Paşa'da bulunduğunu, "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları" adlı eserinde açıkça ortaya koymuştur.

Kısacası, Ziyâ Paşa, Mısır sorunu karşısında çelişkili bir tutum takınmıştır. 1869'a kadar Mustafa Fazıl Paşa, 1869'dan sonra İsmail Paşa'nın maddi desteğini aldığı için, onları hoşnut etmek amacıyla manzum kısımda farklı, mensur kısımda farklı şeyler söylemiştir. Aslında Babıali'nin hicvedilmeyi en fazla hak eden icraatı Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesi olduğu halde, Ziyâ Paşa, bu imkânı kullanamamıştır.

*

* *

3 .

Azınlık ve toprak sorunları, başka hiçbir hiciv eserinde Zafer-nâme'de olduğu kadar ayrıntılı ele alınmamıştır. Eser, Türk hiciv geleneğinin alışık olmadığı bir ısrarla ve derinlemesine Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları üzerinde durmuştur. Ancak Zafer-nâme, bir hiciv eserinden beklenileceği şekilde, sorunu tek yanlı ve subjektif olarak değerlendirmiştir. Bu türden her sorunun çözüm şekline, çözümlenilen Âli Paşa olduğu için itiraz edilmesi, Zafer-nâme'nin bu konudaki en karakteristik özelliğidir.

memur aylıkları zamanında ödenmeye başlamıştır, sorusunun cevabı verilmemiş, beylik bir cümleyle olay kapatılmaya çalışılmıştır. Nitekim daha sonra Âlî Paşa'nın "tedbir-i musib"i sayılmaya başlanınca, bunların halkın yoksulluktan kurtulmasına imkân veren şeyler olmadığı görülecektir. Ayrıca askerlerin aylarca maaş alamamalarına karşılık, vükelanın aylıklarını nakden almaları, ayrı bir sosyal eşitsizlik örneği olarak gösterilmiştir.

Âlî Paşa, kendi başarısız ekonomik politikaları yüzünden yoksullaşan halka "söz"den başka hiçbir şey vermemiştir:

Ehl-i hâcâta olur her sühânı şevk-engîz
Nakd-i va'di ile hemyân-ı zarûret leb-rîz
Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-â-mâl⁽³²⁶⁾

Üstelik, halk onca yoksulluk çekerken, kimi zaman elindekilere de olabilmektedir:

Herkes aylığını alamadığından akşam çocuk çoluğunu ne ile besleyeceğini düşünürken yolları düzeltmek için hânesini yıkmak gibi şeyler halka belâdır.⁽³²⁷⁾

Halkın yoksuluğunun baş sorumlusu olarak çizilen Âlî Paşa, devletin üst kademelerindeki aşırı savurganlık ve alıfkanlığının en somut kanıtıdır. O, adeta devlet içinde herkesten ayrı imtiyazlara sahip bir sadrazamdır. Örneğin konağının yanması üzerine, devlet hazinesinden karşılanan paralarla daha lüks olarak yeniden inşasına irade çıkması, Âlî Paşa'nın imtiyazlı oluşunu çok güzel bir şekilde göstermektedir. Aynı zamanda devlet, ekonomik darboğaza düşmüşken böyle bir konağın devlet parasıyla yaptırılması, büyük bir savurganlıktır:

...Bir gürûhu dahi kemâl-i hasedlerinden Hazînenin hâlini meydâna koyup şöyle bir zamânda ki, devlet

(326) Zafer-nâme, s. 19

(327) Age. s. 57

vâridât-ı mukannenesiyle geçinemeyip beher sene hâricden bir milyon kîse akçe istikrâz etmekte ve askerîn ve me'mûrînîn ma'âşları vaktiyle verilemeyip herkes derd-i zarûretle kan ağlamakta ... ve Avrupalılar şimdiye kadar Bâb-ı Âlî'nin va'd ettiği ıslâhât ve tasarrufâtın bir eser göremediklerinden artık te'mînât-ı resmîyemize inanmayıp ıslâhât ve tasarrufât-ı sahîhe deyü bar bar bağırmakta iken, bu konağın akçesi Hazîne'den verilerek yaptırılması mutlaka eser-i cinnettir, derler.(328)

Âlî Paşa'ya ve yakın çevresine imtiyazlı bir şekilde davranılması, halkla yönetim arasındaki çelişkiyi daha da çoğaltmıştır.

Âlî Paşa'nın ekonomik politikalarının halkla imtiyazlılar arasındaki farkı çoğalttığı yolundaki düşüncenin, hemen hemen aynı açıdan, Arz-ı Hal'de de yer aldığını görüyoruz(329). Paşa, bu eserinde de memur ve asker maaşlarının zamanında verilmediğini ve bu yüzden halkın sefalet içinde yaşadığını, buna karşılık, vükelanın şatafatlı bir yaşantısının bulunduğunu ileri sürmüştür. Padişaha sunulan bir eserde de aynı motifin tekrarlanması, Ziyâ Paşa'nın bu konuda, ısrarlı olduğunu ve hicve özgü çarpıtmaların dışına çıktığını göstermektedir.

Yoksulluk motifinin Zafer-nâme'de ele alınışını, eski hiciv anlayışından ayıran en önemli özellik, bu eserde halkı yoksullaştıran iktisadi politikalara geniş ölçüde yer verilmesi, yani sadece sonucun değil, nedenlerin de üzerinde durulmuş olmasıdır.

Ziyâ Paşa, iktisadi sorunu, temelinden ve geniş bir bakış açısıyla değerlendirmese bile, halkı yoksullaştıran politikaları, bir hiciv eserinden beklenmeyecek ölçüde, iyi tahlil etmiştir. Ona göre, devletin ekonomik çöküşten

(328) Zafer-nâme, s. 153

(329) Ziyâ Paşa, Arz-ı HÂL, s. 48

kurtulmak için uyguladığı iki politika vardır. Bunlardan birincisi, dışarıdan ve içeriden borç alarak bütçedeki açığı kapamaya çalışmaktır. Giderek alınan borçların kapatılması, hatta faizlerinin ödenmesi için yeni borçlar alınmış, bu da devleti iflasa doğru sürüklemiştir. İkincisi ise, hem bütçe açığını, hem de borçları kapatmak için halkın üzerindeki vergi yükünü, aşırı ölçüde artırmaktır. Bu sayede eski vergilerle bile zaten yeterince yoksul olan halk, iyice sefaletin içine itilmiştir.

Şimdi, bu iktisadi politikaların Zafer-nâme'de nasıl hicvedildiğine bakalım:

Borçlanma Politikası

Osmanlı Maliyesi, Tanzimat'tan sonra, bir süre ithalat-ihracat dengesini korumuş, fakat Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle mali yükün altından kalkamayacağını anlayınca, 1854 yılında ilk kez, yabancı bir ülkeden borç almak zorunda kalmıştır. Âlî Paşa'nın sadaretleri süresince de Osmanlı Devleti, hem Avrupa sermayesinden hem de Galatalı bankerlerden borçlanmayı sürdürmüştü; topladığı vergilerle borçlarının faizini bile ödeyemez duruma düşünce de, 1881 yılında mali iflasını ilan etmiştir. Yani borçlar sorunu, Osmanlı Devletinin çöküşünün en önemli nedenlerinden biridir.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın borçlanma politikası, şiddetle ve ısrarla hicvedilmiştir. 30 numaralı bent ve şerhi borçlanma politikasına ayrıldığı gibi, başka yerlerde de zaman zaman borçlar sorunu üzerinde durulmuştur.

(belâ) ...Her yıl bir milyon kıfeden ziyâde hâricden istikrâz alınması ve varidât-ı devletin takım takım bu borçlara karşılık verilmesi gibi icrâ'ât devlete, ya'ni hey'et-i umûmiyye-i devlete belâdır.(330)

Bu devletin ve milletin başına bela olan borçların

alınmasındaki sorumluluk da, Alî Paşa'ya yüklenmiştir:

Devlete Avrupa emniyet ederdi heyhât
Lutfedip eylemese kefâlet ol zât
İşte lâzımsa bu da'vâya delîl ü isbât
İ'tibârı ile yaptı nice istikrâzât
Yoksa mâliyye işinde görüldü işkâî (331)

Ziyâ Paşa, Şerh'te Alî Paşa'nın "itibarıyla" yaptığı borçların ayrıntılı bir listesini de vermiştir:

(istikrâzât) Ya'ni hâricden devlet nâmına alınan borçlar ki Rusya muhârebese senesinden bed' ile bu yıla gelinceye kadar dokuz def'ada on sekiz milyon kîsedir. Defter-i Kebîr tahvilâtının ekseri Avrupa'da bulunduğundan bu dahi düyûn-ı ecnebiyye sırasına geçtikte yekûn düyûn yirmi beş milyon kîse olur. Demek ki on altı sene zarfında Devlet-i Aliyye kendi vâridât-ı mukarreresi olan üç-üç milyon beş yüz bin kîseyi yedikten sonra yine masraflarını kapatamayıp beher sene bir buçuk milyon kîse de açıktan borç ederek geçinmiş ve şimdi bu kalan nisfıyla bi't-tabi' geçinemeyeceğinden bundan böyle dahi her sene karşılıklarla kapanacağından anınla da idâre edemeyip daha ziyâde borç etmeğe mecbûr olmak hâline girmiştir.(332)

Eserin genel anlatım özelliklerinin dışına çıkılarak, ciddi bir üslupla, Osmanlı dış borçlarının genel durumu, bu şekilde özetlenmiştir. Çizilen tablo, gerçekten de oldukça karamsardır ve Osmanlı Devleti'nin mali iflasını adeta önceden haber vermektedir. Bu borçlara bir de Galata bankerlerinden alınan ve tahvil, kavaim yoluyla toplanan içborçlar da dahil edildiğinde, Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu durum daha iyi anlaşılır. Zafer-nâme'de içborçlardan sadece tahvil ve kavaim üzerinde durulmuş ve

(331) Zafer-nâme, s. 14 vd.

(332) Age. s. 104

bunların da büyük kısmının Avrupa sermaye çevrelerinin elinde bulunduğu iddia edilmiştir:

(kavâ'im)... (tahvil-i kavâ'im) Kâ'imeleri değiştirmek ma'nâsınadır.Şârih-i fakîr der ki, bunda iki nükte vardır. Birisi Abdülmecid zamanında çıkarılan evrâk-ı nakdiyye, karşılıksız olduğundan o zamanda i'tibârdan düşüp Hazîneye darlık gelirdi. Ve ba'zen dahi Harem-i Hümâyûn borçları çoğalıp verilmek derecesini aştıkta veyahud vükelâ bendegânı ihsânlarla taltif olunmağa lüzûm göründükte ... nâm-ı âharla birtakım yeni evrâk kesilir ve eski evrâk anınla değiştirilirdi. Bu dolaplar o zamanlar bir hayli döndü.... Âlî Paşa hazretleri, o zaman dahi vükelâ-yı devletin merci'ün-ileyhi olup bu tahvîlât ve tebdîlât ma'nen anın karfha-i sabîhasından zuhûr ettiğinden tahvîl-i kavâ'imden maksad bu eski kâ'imelerin vech-i meşrûh üzere değiştirilmesi demek olur. Diğeri dahi bundan beş sene mukaddem, sûrette Fu'âd Paşa'nın ikdâmı, hakîkatte Âlî Paşa Efendimiz'in tebdîri ile bir Defter-i Kebîr açıldı. Birtakım fâ'izleri muhtelif ve kıymetleri nâkıs tahvîlâtın ve o esnâda tedâvülde bulunan fâ'izsiz kâ'imelerin cümlesi birleştirilerek mezkûr deftere derc ile yekûnu kırk milyon lira iblâğ edildi. Tuhaftır ki, bu işi beceren sarrâflar beyninde vâki olan nizâ üzerine keyfiyet geçenlerde Paris mahkemelerine düşüp aranılan mebâliğden yedi yüz bin lira yalnız Fu'âd Paşa'ya verildiği ve kûsûru dahi vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeye dağıldığı sâbit oldu. İşte bu tebdîr dahi tahvîl-i kavâ'im demek olduğundan, belki de nâzım-ı nihrîrin murâdı bu ma'nâ olsa gerektir.(333)

Bu içborçlanma usulleri, çoğunlukla devletin itibarını sarsıcı sonuçlar doğurmuştur. Değerli kâğıtların karşılıksız basılması, büyük bir skandal olmuştur. Ayrıca toplanan

paralar, ülkenin yararına harcanacağına, büyük ölçüde, sarayın masraflarına, vükelaya ve bendeganlara harcanmıştır.

Ziyâ Paşa, bu tahvil ve kavaim sorununu, padişaha sunduğu "Arz-ı Hal"de de aynı şekilde ele almıştır⁽³³⁴⁾. Sanatçının ciddi bir eserde de aynı borçlanma usullerini eleştiri konusu yapması, sadece hiciv amacıyla hareket etmediğini göstermektedir.

Ancak Âlî Paşa'nın borçlanma konusunda asıl sorumlu olarak gösterilmesi, hicvin karakterine uygun bir değerlendirmedir. Bununla birlikte bu konuda Zafer-nâme'nin Âlî Paşa'yı tamamiyle yanlış açıdan ele aldığını söylemek de mümkün değildir.

Yukarıda, Osmanlı Devleti'nin ilk "istikraz"ı 1854 yılında yaptığından söz edilmişti. Fakat, bu olaydan iki yıl kadar önce, Âlî Paşa'nın bir borçlanma girişimi daha olmuştur. Abdülmecid'in kendi iradesi dışında girişimde bulunduğu için Âlî Paşa'yı azletmesi üzerine bu borçlanma gerçekleştirilememiştir⁽³³⁵⁾. Yani Âlî Paşa, dışborçlanma olayının sorumlularından, hatta mucitlerinden biridir. Bu bakımdan Zafer-nâme'de "itibarıyla" borç yaptığı yolundaki suçlama, bir açıdan realiteye uygun düşmektedir. Yine iktidarda bulunduğu yıllarda Osmanlı Maliyesi'nin Avrupa sermaye çevrelerinden önemli miktarda borç aldığı da gerçektir. Özellikle Zafer-nâme'de de adı geçen 1869, 1870 istikrazları, devleti altından kalkılması zor bir yükün altına sokmuştur.

Osmanlı hükümetlerinin ve tabii Âlî Paşa hükümetlerinin de, ekonomik sorunları, kısa vadede çözümlenmenin en kolay yolu olarak borçlanmayı görmeleri, 1881 sonrasında devleti iflasa kadar götürmüştür. Hatta Avrupa'ya borç bağıyla bağlanmakla, Osmanlı Devleti, borç aldığı ülkelerin eline siyasi alanda da kullanabileceği, çok önemli bir silah

(334) Ziyâ Paşa, Arz-ı Hal, s. 50 vd.

(335) Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ans. C.3, s. 672 vd.

veriyordu(336).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın şartlarında belki dışarıdan borç almaya mecburdu. Çünkü ekonomi biliminden haberi olmayan maliye nazırlarının yönetiminde Osmanlı ekonomisi, Avrupa ekonomisinin gücü karşısında açık vermeye mahkûmdu. Ancak, alınan borçların ülkenin ekonomik iyileşmesini sağlayacak alanlarda kullanılmaması yüzünden, verimli kullanıldığında ülke yararına olabileceği borçlanma, giderek ülke ekonomisinin en hastalıklı yanı haline dönüşmüştür. Bu konuda Zafer-nâme'de yapılan tahliller, büyük ölçüde tarihçiler tarafından da tekrarlanmıştır(337). Çünkü alınan borçlar, Ziyâ Paşa'nın da söylediği gibi, sarayın bitmek bilmeyen masraflarına, ihsanlara vs. yani tüketime yönelik işlere harcanmıştır. Elbette bu durumdan Âlî Paşa da sorumludur.

Vergiler

Vergiler ve rüsumatlar, Osmanlı Maliyesi'nin en önemli gelir kaynaklarıdır. Osmanlı mali sistemi içinde vergi terminolojisi, oldukça geniştir. 19. yüzyılda Osmanlı vergi sisteminin en çok eleştirilen yanı adil olmamasıdır.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa yönetimindeki Osmanlı hükümetinin uyguladığı vergiler ve konulan rüsumat, bir hiciv eserinden beklenmeyecek ölçüde ayrıntılı ele alınmıştır. Eserin 29. bendi ve onun şerhi vergiler sorununa ayrılmıştır:

Fukarâ zamm ile vergisi olunmaz ta'cîz
 Sanma a'sâr ile ağnâm rüsûmun nâçiz
 Buldu gûyâ yeni bir ma'den-i sîm ü ibrîz
 Tuz tütün resme girip oldu Hazîne leb-rîz(338)

Yukarıdaki bentte genel vergi dışında, Osmanlı vergi

(336) Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ans., C.3, s. 646

(337) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 240

(338) Zafer-nâme, s. 14

sistemi içinde önemli bir yere sahip olan "a'şar" ve "ağnam" dışında tuza ve tütüne konan rüsumattan da söz edilmiştir.

Zafer-nâme'de verginin adaletsiz bir şekilde alınmasının ne gibi sonuçlar doğurduğu üzerinde durulmuştur:

Devletin ahâlden beher sene aldığı paradır. Bunun hilâf-ı şer' olmasıyla berâber tavzî ve tahsîlinde adâlet olmadığından memâlikin harâbiyyetine başlıca sebeplerden biridir....(339)

Aslında mevcut vergi kanunları, kâğıt üstünde, hiç de adaletsizliğe izin veren bir yapıda değildir:

...Vâkı'â devletin tavzî ve tahsîl-i vergiye dâ'ir müte'addid nizâmları vardır ki, gözden geçirilirse içlerinde ne yollu şeyler görülür. Meselâ bu nizâmlar icâbınca herkes vergiyi hâl ve kudretine göre verecek ve herkesin hâl ve kudretini konu komşusu iyi bileceğinden her köy ve her mahalle, vergi-i mukarrerlerini beyninde âdilâne tevzî edecekler. Hîn-i tahsîlinde dahi aceze-i fukarâ rencide olunmayıp mahsûl idrâki zamanlarında bi't-tedric alınacak. Filan filan.(340)

Ancak asıl sorun vergi tahsilatında ortaya çıkmaktadır. Vergi tahsilatında yapılan yolsuzluklar yüzünden, az kazananın çok, çok kazananın ise az vergi alınmaktadır. Bu durum da, özellikle yoksul kesimin daha da yoksullaşmasına yol açmaktadır:

3 .

...Evvelâ taşraların erbâb-ı serveti ki, a'zâ-yı mecâlis-i mu'teberân, vücûh-ı belde, muhtar, koca başı, metropolit, piskopos gibi müte'eyyinân-ı memleketten ibârettir. Bunlar yalnız nâmları vergi defterlerinde mukayyed bulunmak için, senevî beşer cınar gurusu verip kurtulur. Vergi yükünün en ağırı,

(339) Zafer-nâme, s. 93

(340) Ağa., s. 93 vd.

acâze-i ahâliye biner. Meselâ on bin kîse servet ü sâ mânı olan bir hânedân-ı beldenin otuz gurus ve yevmiyedört gurus kazanan bir fakîr rencberin hânesi, tarlası, bağı, bağçesi olmadığı hâlde yüz gurus vergi verdiği hezâr kerre görülmüştür.(341)

Ziyâ Paşa, halkın üzerinde hane vergisi dışında mahalle veya köy vergilerinin de bulunduğunu, hane sayısı azalsa bile, vergi miktarı azalmadığından, köyde yaşayanların çok daha fazla vergi vermek zorunda bırakıldıklarını iddia etmiştir(342).

Bu olayın bir başka üzerinde durulan yanı da, halkın vergilerini ödeyememesi durumunda işkenceye maruz kalmasıdır.

...Köylülerin çift ve çubuğu satılmak, köyce ahâli habshâneye doldurulup tarlaları yüzüstü kalmağla bir senelik mâ'îşetlerinden mahrûm edilmek, ağaca sarıp döğmek, karıların donlarına kadar para aramak gibi rezâletin cümlesi icrâ olunur.(343)

Tarıma dayanan kapalı bir ekonomik yapısı bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli gelirlerinden olan, üründen alınan "a'şar" ile beslenen hayvan başına alınan "ağnam" vergileri de Zafer-nâme'de ele alınmıştır. A'şar, ürünün onda birinin devlete ödenmesi esasına dayanmaktaysa da Zafer-nâme'ye göre, mültezimlere, "muâşşir"lere ödenenlerle birlikte bu oran yüzde elliye bile geçebilmektedir:

(a'şâr) ... A'şârın asıl ma'nâsı mahsûlât üzerinden onda bir alınan resm-i bid'ât ise de mültezimler bununla kanâ'at etmeyip onda altı, yedi ve'l-hâsıl yarı yarıya kadar aldıkları vardır.(344)

Buraya kadar, daha çok Osmanlı vergi sisteminin halkın

(341) Zafer-nâme, s. 94

(342) Age., s. 94

(343) Age., s. 96

(344) Age., s. 96

üzerine yıktığı yük üzerinde duruldu. Ancak sosyal hiciv sayılabilecek bu örneklerde de her zaman Âlî Paşa'nın varlığı hissettirilmiştir. Çünkü Tahmis'te Âlî Paşa'nın vergilere zam yapmayarak halkı koruduğu iddia edilmişti. Vergilerin çokluğu ve tahsilattaki adaletsizlik yüzünden, iddia edilenin aksine bir durumun varlığı ortaya çıkmaktadır.

Vergilerin adil olmayan usullerle toplanması bahsinde, hicve layık bulunan bir uygulama da iltizamdır. Taşrada vergiyi devlet adına toplama ve bu iş karşılığında toplanan vergiden yüzde alma işine iltizam adı veriliyordu. Ancak iltizamlar için açılan açık artırmalara saray ve Babıali mensuplarının da katılması, iltizam işinde yoksul halkın zararına durumların doğmasına yol açmıştır. Ziyâ Paşa'nın hicvettiği noktalar, iltizam usulünün uygulanmasında görülen haksızlıklar ve devlet memurlarının, yüksek bürokratların iltizam ihalelerine katılmasıdır:

... Bir zaman taşra me'mûrları, a'zâ-yı mecâlis a'sâr iltizâmına me'zûn idiler. Hattâ Bâb-ı Âlî me'mûrları ve vükelâ-yı fihâm-ı saltanat-ı seniyye bile Hazîne-i Mâliyye'de icrâ olunan müzâyedelere karışıp ucuz kapatmak, sonra pahalı satmak kârlarına dadanmışlar ve bu vesîle ile pek çok mâmelekin harâbına sebep oldukları hâlde pek çok da paralar kazanmış idi. (345)

Zafer-nâme'de iltizam usulünde bu tür yolsuzlukların görülmesi üzerine, devlet memurlarının müzayedeye katılmalarının yasaklandığı; fakat yüksek bürokratların yine el altından iltizam aldıkları söylenmiştir(346).

Âlî Paşa'nın vergi reformu yaptığı ise doğru değildir. Nitekim aşağıdaki satırlarda Âlî Paşa'nın reformları sayesinde durumun daha da karışık bir hal aldığı iddia edilmektedir:

(345) Zafer-nâme, s. 96 vd.

(346) Age., s. 97 vd.

Şu kadar var ki vilâyetler teşkil olunalı ba'zıların kavlince ahvâl-i memâlik evvelkinden ziyâde müşevveş ve bedter ise de ba'zıların ve husûsiyle vilâyât gazetelerinin rivâyetlerine göre sâye-i ma'dilet-vâye-i cenâb-ı Sadâret-penâhî'de günden güne âsâr-ı terakkiyât görülmekte ve nev-be-nev ıslâhât yapılmakta imiş.(347)

Hazine'nin ekonomik bakımdan rahatlamasını sağlayacak tedbirler ise, halkın dolaylı vergi yükünü çok daha fazla artırmaya yarayacak olan tuz ve tütünün inhisar altına alınmasıdır:

...Bizde dahi esnâ-yı cülûs-ı hümâyûnda Hazîne'nin teksîr-i varidâtı tarîkleri aranırken Kânî Paşa'nın izhârıyla tuz ve tütünün taht-ı inhisâra alınması sûreti kararlaştı. Ve Avrupa'nın yüz elli iki yüz senelik tecrübesiyle seyyi'âtı sâbit olan böyle bir usûl-i nâ-ma'kûl menba-ı servet zannıyla kabûl ve icrâ olundu. Ve bununla Hazîne'nin açıkları kapandıktan sonra, bir nice yüz bin kîseler de kârı kalır zu'm edildi. Bu usûlün bizim mülkümüzde meydâna getirdiği fenâlıkların tafsîlâtı ve tuz vâridâtının hakîkatte mesârif ve mazarrâtına tekâbül etmedikten fazla, bâ'is olduğu ziyânların kıymeti bi'l-etrâf bilinmek istenilirse bundan çend sene akdem ricâl-i devletten birinin kaleme aldığı lâyiha-i mahsûsaya mürâca'at olunmalıdır.(348)

Kısacası Zafer-nâme Şerhi'nde Âlî Paşa hükümetinin halktan topladığı vergilerin çokluğu ve adaletsizliği hiciv konusu yapılmıştır.

Hükümetin ve dolayısıyla Âlî Paşa'nın ekonomi politikaları karşısında Ziyâ Paşa'nın yoksul halkın yanında yer aldığı, hicvi halkın içinde bulunduğu yoksulluğun nedenleri üzerine yönelttiği görülmektedir. Ayrıca toplanan

(347) Zafer-nâme, s. 96

(348) Age., s. 100 vd.

vergilerin halkın yararına işler için harcanacağına, sarayın ve Babıali'nin masraflarına ve borç geri ödemelerine gitmesi de hiciv konusu yapılmıştır.

Ziyâ Paşa, vergi ve rûsumat sorununu, başka eserlerinde de işlemiştir. "Rüya"da, "Hazineyi şuna buna yağma ve mensûbâtına milyonlar kazandırmak için birbirini üzerine istikrâzlar icrâ ettirip Hazine'ye vâridât-- ciddiye bulmak için ahâliyi vergi ve rûsumât altında ezip geçiren" in⁽³⁴⁹⁾ Âlî Paşa olduğu ileri sürülürken, "Arz-ı Ha"de sorun bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır⁽³⁵⁰⁾.

Tanzimat reformu, bütün iddiasına rağmen vergi adaletini sağlayamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, devletin ekonomi bilen, yetişmiş devlet adamlarına sahip bulunmamasıydı. Osmanlı devlet adamları içinde sadece Fuâd Paşa, Batılı anlamda ekonomi bilgisine sahipti. Diğerleri, Âlî Paşa da dahil, Osmanlı ekonomisini düzenleyebilecek bilgi ve yetenekten yoksundular. Âlî Paşa'nın Osmanlı mali sisteminin düzenlenmesine dair bir layihası bulunmakla birlikte⁽³⁵¹⁾, ekonomik sorunların çözümü için önerdiği yollar, ekonomi bilgisi olmayan bir devlet adamının, derinlikten uzak düşünceleri olarak dikkat çeker.

Bununla birlikte Zafer-nâme'de vergi politikasının baş sorumlusu olarak Âlî Paşa'nın gösterilmesi, doğrulanması güç bir iddiadır. Çünkü kaynaklar, vergi konusundaki en radikal düzenlemelerin Fuâd Paşa tarafından yapıldığını söylemektedir. Örneğin tuz ve tütünün inhisara alınması olayının sorumlusu, Fuâd Paşa'dır⁽³⁵²⁾.

Osmanlı Devleti'nde kişi başına düşen vergi miktarı, gelişmiş devletlere oranla daha azdı. Fuâd Paşa, bu durumu devlet lehine düzeltmeye çalışmış; yeni vergi ve rûsumatlar koymuştur. Yani bu işte de asıl sorumluluk, Âlî Paşa'ya ait

(349) Ziyâ Paşa, Rü'ya, s. 28 vd.

(350) Ziyâ Paşa, Arz-ı Ha, s. 53 vd.

(351) Bkz. Âlî Fuâd, Rical-i Mühimme-i Siyasiyye, s. 103-107

(352) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.228 vd.

değildir.

Vergi toplamadaki usulsüzlük ve yolsuzlukları sadece Ziyâ Paşa değil, o dönemi araştıran pek çok yazar da saptanmıştır. Örneğin Enver Ziya Karal, iltizam usulünü, neredeyse Zafer-nâme'ye paralel bir şekilde değerlendirmiştir⁽³⁵³⁾.

Ziyâ Paşa, vergi adaletsizliği konusunda, Âlî Paşa'nın rolünü bir parça abartmıştır. Fakat ortaya koyduğu sorunların tamamı, o dönem Osmanlı toplumunda yaşanmaktadır. Özellikle vergi toplama işinin ele alındığı satırlar, realist çizgilere sahiptir. Çünkü, taşrada yaptığı mutasarrıflıklarda bu görüntüleri, Ziyâ Paşa'nın bizzat kendisi gözlemlemiş olmalıdır. Fakat vergi toplamadaki sorunların ilk ve tek sorumlusu, Âlî Paşa değildir. Ondan önce de aynı sorunlar vardı ve önlenemiyordu. Âlî Paşa da önleyememiştir.

Kısacası, Zafer-nâme'de Osmanlı Devleti'nin ekonomik sorunlarına değinilen kısımlar, biraz abartılı bir bakış açısının ürünü olsalar bile, bütünüyle çarpık, iftiraya dayanan bir öze sahip değildirler. İstikraz işinde Âlî Paşa'nın sorumluluğu fazladır. Ancak vergiler konusundaki rolü abartılmıştır. Ayrıca Âlî Paşa'nın iktisadi politikalarının başarısızlığa uğraması, halkı yoksul duruma düşürmesi, Âlî Paşa'nın kötü niyetinden değil, bilgi birikiminin yetersizliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

*

* *

Zafer-nâme'de, görüldüğü gibi, Âlî Paşa, akla gelen ve hicve uygun her özelliği ile hiciv malzemesi olarak kullanılmıştır. Ziyâ Paşa, daha önce hiçbir hiciv eserinde görülmedik ölçüde, hedef aldığı şahsa karşı ısrarlı ve sistemli bir saldırıda bulunmuştur.

(353) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 240

Zaman zaman eski hiciv geleneğimizdeki hiciv motiflerinden ve anlayışından yararlı olsa bile, Ziyâ Paşa, hicvin içeriğinde büyük bir değişiklik meydana getirmiştir. Âlî Paşa'nın ailesi, vücut özelliklerine dokunan kısımlarda eski hiciv anlayışının izleri görülmekteyse de, eserin asıl ağırlıklı olarak üzerinde durduğu yönetici kişiliğe ve icraata yönelik hiciv motifleri, yepyeni bir anlayışla kaleme alınmışlardır.

Ziyâ Paşa'nın hedef şahsa yönelttiği saldırı, hicve özgü subjektif bir bakışla yapılmıştır; ancak Ziyâ Paşa'nın eski hiciv örneklerinde bolca örnekleri görülen iftiraya yer vermediği, hicvi doğrudan Âlî Paşa'nın hayatından ve eylemlerinden çıkardığı da kaydedilmelidir.

2) Fuâd Paşa

Tanzimat diktatoryasının üç numaralı sadrazamı Fuâd Paşa, Zafer-nâme'de Âlî Paşa dışında hicvedilen en önemli kişilerden biridir. Ancak eserin ana hedefinin Âlî Paşa olması dolayısıyla, Fuâd Paşa'ya yöneltilen hiciv motifleri, çok çeşitli değildir. Fuâd Paşa, daha çok Âlî Paşa'yla olan ilişkileri yüzünden hicvedilmiştir.

Fuâd Paşa- Ziyâ Paşa ilişkilerine ise daha önce değinilmiş, Ziyâ Paşa'nın saraydan uzaklaştırılmasının sorumlusu ve Âlî Paşa'nın peyki olmasından dolayı sanatçının tepkisine neden olduğu üzerinde durulmuştu. Ziyâ Paşa, Fuâd Paşa'yla olan sorunlarını Hürriyet'teki yazılarına da taşımış ve özellikle "Karınca Kanatlandı" başlıklı yazısında, ölümünden sonra bile Fuâd Paşa'yla uğraşmıştır. Özellikle ünlü "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları" adlı eserinde Fuâd Paşa, ülke çıkarlarını, kendi menfaati karşılığında korumayan bir devlet adamı olarak değerlendirilmiştir. Ziyâ Paşa'nın bu yazılarında Fuâd Paşa, güvenilmez, rüşvetçi bir sadrazam olarak çizilmiştir.

Zafer-nâme'de de Fuâd Paşa, yine aynı özellikleri ve ayrıca Şam'da uyguladığı aşırı şiddet dolayısıyla hicvedilmiştir.

Eserin manzum kısmında, Fuâd Paşa'nın adı iki kez geçmektedir. 32 numaralı bentte Şam memuriyeti hiciv konusu yapılmış, 18 numaralı bentte ise, adı Âlî Paşa'nın kışçıları arasında anılmıştır. Fuâd Paşa'yla ilgili hiciv öğeleri, Şerh'te çok daha fazladır.

Sözde şerhçi Hüsnü Paşa'nın Fuâd Paşa'ya oldukça olumsuz bir gözle bakması, Şerh'te Fuâd Paşa'yı ilgilendiren hiciv motiflerinin dolaysız bir üslupla anlatılması sonucunu doğurmuştur. Örneğin Âlî Paşa'yı nitelendiren sıfatların hiçbirinin Fuâd Paşa için kullanılmaması, hemen dikkat çekmektedir. Fuâd Paşa, eserde şöyle tanıtılmıştır:

(Fu'âd) Kubâd vezninde geçen sene Avrupa'da Nis şehrinde vefât eden zât-ı ma'lûmdur.(354)

Yukarıdaki tanımlamada ilk dikkati çeken şey Fuâd Paşa'nın "malum zat" olarak nitelendirilmesidir. Âlî Paşa'yı nitelendirmek için kullanılan kelimeler hatırlandığında, Fuâd Paşa'nın bu şekilde değerlendirilmesi, şerhçinin Fuâd Paşa'yı sevmediğini göstermektedir.

Fuâd Paşa'nın Zafer-nâme'de hicvedilen ilk özelliği, onun Âlî Paşa karşısında yeterli karşı çıkışlarda bulunamaması, hatta onun bendesi haline gelmesidir:

...Meselâ Fu'âd Paşa'nın denâ'et-i fıtriyyesi cihetiyle rekâbete cür'et edemeyip taht-ı emre girmesi...(355)

Yukarıdaki satırlar, Âlî Paşa'nın nasıl olup da iktidarda kalabildiğini sorgulamaktadır. Hatırlanacağı üzere, Ziyâ Paşa, Sultan Aziz tahta çıktığında Âlî Paşa'nın yerine

(354) Zafer-nâme, s. 59

(355) Age., s. 159

sadaret için, Fuâd Paşa'yı önermiş; fakat Fuâd Paşa, Âlî Paşa'yla işbirliği yaparak Ziyâ Paşa'yı saraydan uzaklaştırmıştı. Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'yı Âlî Paşa'ya tâbi olmakla suçlaması, bu yüzdendir.

Fuâd Paşa'nın hicve layık bulunan bir özelliği de dinsizliğidir:

Bu beyitte mürâ'at-ı nazîr olarak Takvîm'in Mümtâz'a ve Çörçil gazetesinin dahi Fu'âda tekâbül etmesi, birinin emr-i diyânette sebâtına ve diğerinin dinsizlikle şöhretine işârettir. (356)

Zafer-nâme'de Fuâd Paşa'nın dinsizliği iddiası, yukarıdaki cümleyle sınırlı kalmıştır. Ancak bu, çok önemli bir suçlamadır. Ölüp gitmiş bir insanın ardından böyle bir suçlamanın yapılması, dikkat çekicidir. Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'yı hiç affetmediği anlaşılıyor. Nitekim bu dinsizlik motifi, Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'dan söz eden yazılarında daima ortaya çıkarılmıştır. Hürriyet'teki bir yazısında Fuâd Paşa'nın İslami hayat tarzından uzaklaşıp alafranga tarzda yaşadığı üzerinde durulmuştur(357). Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı bir başka yazıda ise suçlama, son derece aşırıya kaçmıştır:

...Müteveffâ-yı müşârü'n-ileyh Nis'e azîmet ederken Roma'ya uğrayıp papa hazretleriyle görüşmüş ve mütad üzre du'âsını almış olduğundan...(358)

Yazının devamında Fuâd Paşa'nın katolik usullerine göre gömülmek istediğinden, son sözünün Fransızca olduğundan da söz edilmiştir.

Kuşkusuz, Fuâd Paşa'nın dinsiz olduğu ya da din değiştirdiği, bir iftiradan ibarettir. Ziyâ Paşa, Fuâd

(356) Zafer-nâme, s. 61

(357) Ziyâ Paşa, "Fuâd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi", Hürriyet, 1869, s. 71

(358) Hürriyet, 1869, s. 35

Paşa'nın dinsizliği bahsinde, daha çok eski hiciv anlayışını sürdüren bir sanatçı kimliğine bürünmüştür.

Kaynaklarda, Fuâd Paşa'nın dinsizliğine dair bir bilgi yoktur; ancak alafranga bir hayat tarzının olduğu, hatta bu konuda ailesiyle birlikte işi aşırıya vardığı, özellikle vurgulanmıştır⁽³⁵⁹⁾.

Batılılaşma, Türk toplumunda çeşitli sorunlar doğurmuş, her zaman olduğu gibi, sosyal değişme, toplumun üst kesimlerinde daha çabuk gerçekleşirken, alt tabakayı oluşturan çoğunluk, değişmeye tepki duymuştur. Osmanlı yüksek yöneticileri, Batı tarzı yaşamışın ilk örnek'lerini verdiler. Bu, aynı zamanda lüks anlamına da geliyordu. Toplumun büyük bir çoğunluğu, ekonomik sıkıntı içinde yaşarken yöneticilerin şatafatlı, Batı zevklerine uygun bir yaşantı içinde bulunmaları, toplumda tepki doğurmuştur. Ziyâ Paşa'nın ve diğer muhalif aydınların Babıali'nin alafranga hayat tarzını dinsizlik olarak yorumlamasını, sosyal tepkinin bir tür dışavurumu olarak değerlendirmek mümkündür. Âli Paşa'nın da hemen hemen aynı şekilde hicvedilmesi, Ziyâ Paşa'nın bu kişileri, topluma ihbar ettiğini göstermektedir.

Bu motif, eski hiciv edebiyatında da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede hasmı, dinsizlikle, İslamiyetten uzaklaşmakla suçlamak, en kolay, en etkili hiciv motifidir.

Fuâd Paşa'nın dinsizliği, bir bakıma Avrupa ile olan ilişkilerini hicvetmek için basamak olarak kullanılmıştır. Fuâd Paşa da, tıpkı Âli Paşa'da olduğu gibi, Batıya, Batılı odaklara bağımlı bir siyaset izlediği için hicvedilmiştir. Fuâd Paşa'nın ünlü Ceride-i Havadis sahibini koruma gayreti, onun Batılı güçlere bakışını verecek şekilde, şöyle dile getirilmiştir:

Müteveffâ Fu'âd Paşa'nın ibtidâki sadâretinde
Hazîne'ye menfa'at ve medâr olmak için me'mûrîn ve

(359) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, s. 178 vd.

mütekâ'idin ma'âşları kat' olunurken Mâbeyn-i Hümâyûnda me'mûr bulunanlardan birisi münâsib kelâm ile Çörçil'in ma'âşını açar ve bundan ne kadar kesildiğini sorar. Fu'âd Paşa, hemân telâş edip ma'âzallâh hiç ona dokunulur mu? Sonra darılıp Londra'daki Tayms gazetesine muhbir olur. Burada ne var ne yok her aybımızı yazar deyü cevâb verir.(360)

Buradaki mabeyndeki "birisi"nin Ziyâ Paşa'nın kendisi olduğu açıktır. Sanatçı, Fuâd Paşa'nın devletlere sıra gelmeden, Batılı gazetecilerden bile aşırı derecede korktuğunu dile getirerek, onun Batıdan korkan bir devlet adamı olduğunu vurgulamıştır.

Oysa Fuâd Paşa'nın Batılı güçlere karşı ülke çıkarlarını başarıyla koruduğu, bugün tarafsız kaynaklar tarafından kabul edilmektedir(361).

Yukarıda Fuâd Paşa'nın kişiliğine yönelik olarak Zafer-nâme'de yer alan dinsizlik ve Batıya bağımlılık motiflerinden söz edildi. Bu iki motif, aslında Fuâd Paşa'nın eserinde hicvedilen tek icraatı için oldukça önemlidir. Zira bu icraatta Fuâd Paşa'nın topluma karşı ihanet etmesi, bir bakıma onun kişiliğine ait bu iki özellikten kaynaklanmıştır.

Fuâd Paşa'nın Zafer-nâme'de hicvedilen icraatı Şam'daki görevidir:

Şâm'da nâm bırakmaksa Fu'âd'ın kâımı
 Katl-i âm etmeğe hâcet ne idi islâmı
 Etse taklîd yetişmez mi o nîk encâmı
 Böyle iş görmeli ibkâ ise maksad nâmı
 Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevvâl(362)

Bu dizelerde Fuâd Paşa, Müslümanları katletmekle

(360) Zafer-nâme, s. 60

(361) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 129

(362) Zafer-nâme, s. 15

suçlanmıştır. Bu durumu, Zemzem'e bevl eden kişiye benzetiliyor. Yani Fuâd Paşa, bu hareketiyle İslama aykırı davranmıştır.

Ayrıntıları Âlî Paşa'nın icraatından söz edilirken de dile getirilen Lübnan ve Şam olaylarının bastırılmasında en büyük pay Fuâd Paşa'nındır. Bu bakımdan Âlî Paşa'nın asıl sorumlu olarak gösterilmesi hatalıdır.

Fuâd Paşa'nın Şam olayları üzerine Lübnan ve Şam'a gittikten sonra yaptıkları, eserde birkaç açıdan ele alınmıştır. Bunlardan ilki, Fuâd Paşa'nın İslam düşmanı olması yüzünden Müslümanları katletmesidir. Nitekim Şerh'te Fuâd Paşa, bu kez Yezid'e benzetilmiştir:

Eğer Fu'âd Paşa'nın maksadı Şâm'da bir nâm bırakmak idi ise bu kadar nüfûs-ı İslâmiyyeyi umûmen katl ve i'dâm etmeğe hâcet olmayıp fakat Âlî Paşa'nın harekâtını taklîd edivermeliydi.... Şârih-i fakîr der ki, Yezîd dahi Şâm'da bevâl-i Zemzem gibi nâm bırakanların biri olduğundan ana teşbîh dahi pek münâsib olurdu. Hayf ki vezin müsâ'id değil.(363)

Fuâd Paşa'nın hicvi hak eden ikinci günahı suçsuz insanları, özellikle de Şam valisi Ahmed Paşa'yı, şahsi kını yüzünden idam ettirmesidir:

..Ahmed Paşa'nın i'dâmı hakkında rivâyât-ı muhtelif olup kimi der ki, Fu'âd Paşa ile Bükreş me'mûriyyetinde bulduklarında, işret hâliyle beylerinde sebkât eden nizâ üzerine Fu'âd Paşa, ötekine hitâb ile, senin katlin benim elimle olacak, demiş ve bu sözü ifâ için biçâreyi Şâm'da kurban etmiş...(364)

Bu iddianın bir iftira olduğu açıktır. Ahmed Paşa'nın idamının başka ve önemli nedenleri vardır. Fakat Ziyâ Paşa,

(363) Zafer-nâme, s. 110

(364) Açe., s. 71 vd.

hasmını toplum vicdanında mahkûm etmek istediğinden, kendi sorunlarını devlet sorunu haline getiren bir yönetici olarak göstermiştir.

Şam olaylarının eserde yorumlanması, Fuâd Paşa'nın kıyııcı bir devlet adamı olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Oysa Paşa'nın Ahmed Paşa'yı ve diğer liderleri idam ettirmekten kendisinin de oldukça rahatsızlık duyduğunu, ibnülem'in yazmıştır⁽³⁶⁵⁾.

Şam olaylarını bastırmak amacıyla Fuâd Paşa'nın, çok sert tedbirlere başvurması, Batılı ülkelerin, özellikle bölgeye yerleşmek isteyen Fransa'nın müdahalesini önlemek, bunun Osmanlı Devletinin kendi iç sorunu olduğunu göstermek amacıyla kaynaklanmıştır.

Fuâd Paşa'nın Şam olayları dolayısıyla hicvedildiği bir başka nokta da kendi zimmetine para geçirmesidir:

...Nitekim Âlî Paşa dahi Fu'âd Paşa'yı emîn sanıp Şam'a göndermiş ve orada yedi-sekiz yüz bin kîse para çalacağı besbelli hâtırına gelmemiş idi. ... Hattâ mu'ahheren Fu'âd Paşa sadr-ı a'zâm olup iki takrîr-i resmî ile bilâ defter, bilâ sened, bilâ istîzân-ı resmî dört yüz seksen bin kîseyi mesârif-i fevka'l-âde nâmıyla Hâzine'ye kabûl ettirdiği Âlî Paşa'ya ba'zı mahremânı vâsıtasıyla ifâde olundukta (Emânet ettik, hatâ ettik) buyurmuşlardı.⁽³⁶⁶⁾

Fuâd Paşa'nın yolsuzluk yaptığı, haksız kazanç sağladığı, Zafer-nâme'de birkaç kez tekrarlanmıştır. "Defter-i Kebir" yağmasından asıl vurgunu vuranın Fuâd Paşa olduğu iddia edilmiştir:

...Tuhaftır ki, bu işi beceren sarraflar beyninde vâkî olan nizâ üzereine keyfiyyet geçenlerde Paris mahkemelerine düşüp, aranılan mebâliğden yedi yüz

(365) İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, C. I, s. 162

(366) *Zafer-nâme*, s. 108

bin lira yalnız Fu'âd Paşa'ya verildiği... sâbit oldu.(367)

Âlî Paşa'nın mali kaynaklarını kılı kırk yararcasına hesap eden ve sonuçta Âlî Paşa'nın yolsuzluk yaptığını ortaya koyan "Şeyh Efendi", Fuâd Paşa'nın da Mısır valilerinden "kapı yoldaşçası" aldığını ileri sürmüştür(368).

Fuâd Paşa'nın yolsuzluk yaptığı, rüşvet aldığı iddiası, Zafer-nâme'de Şam icraatı dışında yöneltilmiş en önemli suçlamadır. Bu suçlamanın sadece hiciv eserine ait bir çarpıtma olarak değerlendirilmesi, mümkün değildir. Çünkü kaynaklar da Zafer-nâme'yi doğrulayan bilgiler vermişlerdir. İbnülemin, Fuâd Paşa'nın Şam'daki masraflarını abarttığının rivayet edildiğini yazıyor(369). Yine aynı yazar, "garazsız bir zat" olarak tanımladığı Atıf Bey'in "hatıra"sından şu sözleri aktarıyor:

Arayış ve tezyinata meyli olup masrafı çokça bulunduğu ve zaten servetle meşhur olmadığı cihetle Şam hadisesindeki mesarifi fevkaladenin, sadaretinde bilâtedkik iardaei seniye istihsal ile kapadılmasından ve istikrazatdan alınan komisyonlardan dahi menfaati zatiyyesini iltizam ediyor zannı tevellüd eyledi. Bu cihetle nefreti umumi kazanmış idi.(370)

Enver Ziya Karal da Fuâd Paşa'nın rüşvete tenezzül ettiğini, Mısır valisinden "kapı yoldaşçası" aldığını bildiriyor(371).

Bütün bu kaynaklar da gösteriyor ki, Fuâd Paşa'nın yolsuzlukları konusunda Zafer-nâme'de yazılanlar, büyük ölçüde gerçeği yansıtmaktadır. Bununla birlikte onun devlet

(367) Zafer-nâme, s. 103

(368) Age. s. 150

(369) İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 163

(370) Age., s. 185

(371) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 280

adamlığına yönelik hiciv öğeleri, subjektif birer değerlendirme örnekleridir. Bunlar, abartılı ve çarpıtılmış yargılardır. Ziyâ Paşa'nın Fuâd Paşa'ya yönelik hiciv motiflerinde de Âlî Paşa'ya ait olanlarda olduğu gibi, kişiye ait realiteden hareket etmesi, eski hiciv geleneğimize göre, eserin en önemli farkıdır.

3) Mustafa Fâzıl Paşa

Zafer-nâme'nin Kaside ve Tahmis kısımlarında Mustafa Fâzıl Paşa'yla ilgili hiçbir hiciv motifine rastlannaz. Buna karşılık, Şerh'i yazdığı sıralarda Yeni Osmanlılar'a ihanet ederek Âlî Paşa'yla anlaştığına inandığı Mustafa Fâzıl Paşa hakkında Ziyâ Paşa, Şerh'te oldukça şiddetli satırlar yazmıştır.

Şerh'te Mustafa Fâzıl Paşa'nın adı, ilk olarak, Âlî Paşa'nın değersiz, cahil bendeleri arasında anılmıştır:

(bendeleri) Vehbî Molla, Sâ'ib, Billûrî Mehmed Efendi, Halil Bey, *Mustafa Fâzıl Paşa* ve emsâli bendegândır ki ekser geceleri bezm-i hâs-ı Hazret-i Velî-ni'mette mıtaba-nîşîn-i ayş u nûş olur. Ve külâhlar kızdıkta külhanbeylerinin hicâb edeceği edepsizlikleri irtikâb ile Zât-ı Âlî'yi eğlendirirler.(372)

Böylece Mustafa Fâzıl, edepsizlikleri ile meşhur Âlî Paşa'nın meclis arkadaşları arasında sayılarak değersizleştirilmiştir.

Âlî Paşa'nın meclisine "eclâf" olanların dahil olamayacaklarını bildiren 40 numaralı bendin(373) şerhinde "arsız, namussuz, hırsız, ibne, pezevenk, tayinci"(374) gibi niteliklere sahip bulunanların Âlî Paşa'nın meclisinde yer

(372) Zafer-nâme, s. 41

(373) Age., s. 17

(374) Age., s. 125

alabilecekleri ima edilmiştir. Gerçi burada kişi adı anılmamıştır; fakat daha önce meclis arkadaşlarının adları verildiğinden yukarıda sayılan niteliklerin bu kişilere, dolayısıyla Mustafa Fâzıl'a da ait olduğunu söylemek mümkündür.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın kişiliğinin saldırıya uğradığı asıl yer, 24. bendin şerhidir. 24. bentte, Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesinden söz edilmiştir⁽³⁷⁵⁾. Kaside'nin yazıldığı sıralarda bu hareketi hicvetmeyi amaçlayan "tağyir-i veraset" tamlaması, Şerh'te Mustafa Fâzıl Paşa'yı hicvetmek için kullanılmıştır. Önce, İsmail Paşa'ya gelinceye kadar Mısır'daki gelişmeler özetlenmiş ve sonra veraset usulünün değiştirilmesi üzerinde durulmuştur. Mustafa Fâzıl Paşa'nın valilik hakkını kaybetmesine yol açan düzenlemenin gerekçesinin "Mustafa Paşa'da şurût-ı verâsetten rüşd sınıfının fıkdanı"⁽³⁷⁶⁾ olarak açıklanmasıyla Mustafa Fâzıl'la ilgili hicve başlanmış olur.

Mustafa Fâzıl'ın "adem-i rüşdünü" göstermek için bazı örnekler verilmiştir. Bunlardan bir kısmı, Mustafa Fâzıl Paşa'nın Âlî Paşa nezdinde kazandığı itibarı sarsmayı hedeflemiştir. Biri ise Paşa'nın Yeni Osmanlılar'la olan hukukunu sorgulamaktadır.

Esere göre, Mustafa Fâzıl'ın Mısır valiliğine layık olmadığıının ilk kanıtı, Avrupa'ya sürgün edilmesine yol açan Fuâd Paşa'yla olan çekişmesidir:

...Bundan üç dört sene mukaddeme gelinceye kadar kendisi Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in hâs bendegânı sırasında bulunmakla müftehir... iken mu'ahheren bir iki def'a Zât-ı Şâhâne ile bi'l-mülâkât muzaffer-i iltifât olmasından nâşî bu kerâmeti kendine hamî ile sadâret makâmına göz dikmeğe ve Âlî Paşa Efendimiz ile Fu'âd Paşa'nın harekâtını takbîh ve tahtı'eye cür'et eylesesidir ki, bu

(375) Zafer-nâme, s. 3

(376) Age., s. 75

küfrân-ı ni'met kendinin yirmi dört sâ'at zarfında Memâlik-i Mahrûsa'dan hârice çıkması için karîha-i sabîhadan irâde-i seniyye zuhûruna ve don paça vapura atılıp soluğu bir baş İtalya'da almasına sebep ve âlet oldu.(377)

Mustafa Fâzıl, gerçekten de Zafer-nâme'de anlatıldığı gibi, Fuâd Paşa'yla arasındaki anlaşmazlık üzerine saraydan ve ülkeden uzaklaştırılmıştır. Padişaha Fuâd Paşa'yı kötülemesi, padişahın da bunu Fuâd Paşa'ya anlatması üzerine sözü geçen olay meydana gelmiştir(378).

Burada Mustafa Fâzıl'ın padişaha sadrazamı kötülemesini bir rüşet noksanlığı olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Zafer-nâme yazarı da aynı gerekçeyle, Âlî Paşa'yı Abdülaziz'e kötülediği için, saraydan uzaklaştırılmıştır. Ancak bu satırlarda Ziyâ Paşa'nın amacı, rüşet noksanlığını sergilemekten çok, Âlî Paşa'ya Mustafa Fâzıl Paşa'nın güvenilmez bir insan olduğunu hatırlatmaktır.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın olgunlaşmamış bir insan olduğunun ikinci kanıtı, Fransa'dan padişaha gönderdiği ünlü mektuptur(379). Zafer-nâme'de Mustafa Fâzıl'ın bu mektubu hatırlatılarak, onu sarayın gözünden düşürmek hedeflenmiştir:

ikinci delil İtalya'dan Fransa'ya gittiğine ve kendi tarafından Zât-ı Şâhâne'ye bir mektûb kaleme aldırıp ve sûretlerini bütün Avrupa devletlerine... gönderip, bunda Devlet-i Aliyye'nin ve ahvâl-i Şarkiyyenin idâre-i hâzırâ yüzünden düçâr oldukları hâl-i hâtırnâki ve bu idâre daha devâm ederse Devlet-i Osmaniyye'nin perîşânı ve izmihlâli mukarrer olduğunu ve bundan kurtulmak için usûl-i meşveret-i milliyenin kabûl ve icrâsından başka çâre olmayacağını ve vükelâ-yı saltanatın hâ'in olduklarını tafsîl ve beyân ve mezkûr idâre

(377) Zafer-nâme, s. 75

(378) Bkz. İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar, C.I, s. 173

(379) Bkz. M.Kaya Bilgegil, Yakın Çağ..., C.I, s. 5- 105

tebeddül edip de kendinin irâ'e ettiği usûl icrâ olunmadıkça Devlet-i Aliyye kendisine ricâ ve teklîf etse dahi makâr-ı sadâreti kabûl etmeyeceğini ve hattâ İstanbul'a dahi ayak basmayacağını bin kerre yemin ve kasem ile i'lân ettiği hâlde mu'ahheren kalkıp kendi kendine İstanbul'a gelmesi ve Halîf Bey tavassutuyla Âlî Paşa Efendimiz'in dâmen-i afv u merhâmetine sarılıp i'tirâf-ı cürm ü kusûr etmesi üzerine...evvelâ Mecâlis-i Aliyye a'zâsı sırasına...sokulması, ya'ni kendini müceddid-i devlet olmak liyâkatında sanırken Vehbî Molla menzilesine kanâ'at eylemiştir.(380)

Bu sözlerden Mustafa Fâzıl Paşa'nın sözlerine güvenilmez bir insan olduğu sonucu çıkmaktadır. Ziyâ Paşa, onun Âlî Paşa'nın yanında Vehbî Molla sırasında bir bende olmayı kendine yedirmesini, bir türlü affedemiyor.

İlk kez 24 Mart 1867'de "La Liberté" gazetesinde yayımlanan bu mektup(381), Zafer-nâme'de çok güzel özetlenmiştir. Mektuba bakılırsa Mustafa Fâzıl Paşa, inkılapçı, ihtilalci bir Osmanlı aydınıdır. Düşünceleri, dönemine göre oldukça ileridir. Fakat Osmanlı tarihi yazarları, Mustafa Fâzıl Paşa'nın, tıpkı Zafer-nâme'de ileri sürüldüğü gibi, bu düşüncelerinde samimi olmadığını, tek amacının Mısır valiliği hakkını tekrar almak olduğunu vurgulamışlardır(382).

Mustafa Fâzıl Paşa'nın güvenilmez, olgunlaşmamış, dolayısıyla Mısır valiliğine lâyık olmadığını üçüncü kanıtı, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerini Avrupa'ya çağırıp sonradan yüzüstü bırakıp İstanbul'a dönmesidir:

(380) Zafer-nâme, s. 76

(381) M.Kaya Bilgegil, Yakın Çağ..., C.I, s. 14 (Mektub'un Fransızcasını bu eserde, Türkçesini ise Yeni Osmanlılar Tarihi, s.27 vd.da bulmak mümkündür.)

(382) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 305

Üçüncü delil kendisi Avrupa'da iken (Benim mâlım ölünceye kadar size de bana da elverir, buraya geliniz, şu devletin selâmeti için birlikte çalışalım) diyerek ve ölünceye kadar bu efkârdan dönmeyip berâber bulunacağına ırz ve nâmûs üzerine kasemler ederek İstanbul'dan birtakım erbâb-ı hamiyyeti celb ve iğfâl ettikten ve bunlar vatanlarını, evlâd u iyâllerini, rütbe ve me'mûriyyetlerini bu hizmet-i milliye için fedâ ile Avrupa'ya gidip işe başladıktan sonra, kendisinin vech-i mezkûr üzre tebdil-i efkâr u niyyet etmesi ve bu zâtlara dahi kendine itbâ'en tahvîl-i meslek etmeği yahud kendisinden ayrılmağı teklîf ve bunu kabûl etmeyenler sokakta kalır ve Âlî Paşa Efendimiz bu sûretle a'dâsından ahz-ı intikâm buyurmuş olur da benim suçumu afveder hülyâsıyla müte'ehhid olduğu mu'âveneti onlar hakkında dirîğ eylesesidir.(383)

Mustafa Fâzıl Paşa'nın Zafer-nâme'de bir hiciv nesnesi olarak kullanılmamasının asıl nedeni, yukarıda dile getirilen olay dolayısıyladır. Mustafa Fâzıl'ın Ziyâ Paşa'nın da içlerinde bulunduğu Yeni Osmanlılar üyelerini Avrupa'da bırakıp İstanbul'a dönmesi ve geride bıraktıklarına da hükümeti eleştirme yasağı getirmesi, Ziyâ Paşa'nın onu burada hicvetmesinin asıl nedenidir.

Ziyâ ve Namık Kemâl Beylerin Avrupa'ya kaçışlarının en büyük sorumlusu olan Mustafa Fâzıl'ın bu davranışı, tarihçiler tarafından da olumsuz değerlendirilmiştir. Zafer-nâme'de anlatıldığı gibi, Ziyâ Paşa ve arkadaşları Avrupa'da Mustafa Fâzıl'ın maddi desteğiyle yaşamışlar, bu destek çekilince de Namık Kemâl gibi bazıları geri dönmüş, Ziyâ Paşa ise İsmail Paşa'nın maddi desteğiyle Âlî Paşa ölünceye kadar Avrupa'da kalmıştır(384).

Mustafa Fâzıl Paşa'nın Mısır valisi olamayacağını

(383) Zafer-nâme, s. 76 vd.

(384) Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemâl..., C.I. s. 316 vd.

dördüncü kanıtı da müsrif ve kadın düşkünü bir insan olmasıdır:

Dördüncü delîl, pederinden bir niçe milyon kîseler mirâsa nâ'il olmuş iken bu kadar akçeyi sekiz-on yıl zarfında kumâr ve fâhişelerle yiyip iflâs derecesine geldiği hâlde el-yevm Paris'te bulunan (Madam Mayer) nâmında bir fâhişeye şehriyye elli bin ve hidiv-i Mısır aleyhinde neşrettiği Fransızca bir gazetenin mesârifine dahi şehri yine yüz bin guruş vermesidir.(385)

Mustafa Fâzıl'ın çok müsrif ve kadın düşkünü bir insan olduğu doğrudur. Avrupa'da sınırsız para harcadığı, kumara ve Fransız kadınlarına külliyyetli miktarda para verdiği kaynaklarda da vurgulanmıştır(386). Fakat Paşa'nın Fransızca bir gazete çıkarmak için para harcamasıyla, öz olarak, Hürriyet'in yayını için para vermesi arasında bir fark bulunmadığını da kabul etmek gerek.

Sonuçta, Ziyâ Paşa, saydığı bu kanıtlara dayanarak, Mustafa Fâzıl Paşa'nın Mısır valisi olamayacağını, bu yüzden veraset usulünün değiştirilmesinin yerinde olduğunu ileri sürmüştür:

Ve'l-hâsıl şu delîller ve daha hesâba gelmeyen bin türlü delilikler ile Fâzıl Paşa'nın adem-i rüşdü sâbit olmağla sûretâ gayr-ı mümkün gibi görünürken Âlî Paşa Efendimiz usûl-i verâseti tağyîr eyledi.(387)

Zafer-nâme'nin Mustafa Fâzıl Paşa hakkındaki bu olumsuz yargılarının çoğunda Ziyâ Paşa'nın gerçeklerden hareket ettiği görülmektedir. Yani Mustafa Fâzıl Paşa, gerçekten de kusurlu, güven duyulamayacak, çelişkili bir insandır. Fakat Ziyâ Paşa'nın Mustafa Fâzıl Paşa konusunda farklı zamanlarda

(385) Zafer-nâme, s. 77

(286) Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal..., C.I, s. 321

(287) Zafer-nâme, s. 77

farklı tepkilerde bulunması, esere de yansımıştır.

4) Bosnalı Fâzıl Paşa

Zafer-nâme'de doğrudan hedef olarak seçilen ve yukarıda değerlendirilen kişiler dışında, eserin yazarları gibi gösterilen Bosnalı Fâzıl Paşa, Hayri Efendi ve Hüsnü Paşa da hicvedilmiştir.

Zafer-nâme'de kaside sözde kaside şairi Bosnalı Fâzıl Paşa, hem kendi dilinden hem de Hüsnü Paşa'nın dilinden hicvedilmiştir. Fâzıl Paşa, kendinden bahsederken dalkavukluğunu sergiler:

Dalkavuklukta müdârâda zamânım geçti
Olmadım şimdiye dek mazhar-ı feyz ü ikbâl⁽³⁸⁸⁾

Eski kaside anlayışında şairin, duruma göre, kendini acındırması, yoksulluğundan söz etmesi olağandır. Fakat burada sözde şair kendinin dalkavukluğunu, büyük bir saflıkla, açığa vurması, hicvi doğurmuştur. Hatta dalkavukluk dışında kendisini, efendisine bağlı sadık bir köpeğe de benzetmiştir:

Fâzıl-ı pîre ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek kalmasa da dişleri durmaz battâl⁽³⁸⁹⁾

Şerh'te Hüsnü Paşa dilinden, Fâzıl Paşa'nın dalkavukluğu, alay dozu daha da artırılmak suretiyle anlatılmıştır:

... Fâzıl Paşa, vefâkârlıkta hazme'n-nefsa kendini köpeğe teşbih ettiğinden murâdı ya şikâr arayan veyâhûd koyun sürülerini ve bağçe ve bostanları muhâfaza eden köpekler olmalıdır. Zîrâ bu cins

(388) Zafer-nâme, s. 6

(389) Açe., s. 6

köpeklerin ağzında dişleri ve kurdun, hırsızların arkası sıra koşacak mecâlleri kalmasa da yine beyhûde oturmayıp hiç olmazsa havlarlar. Kezâlik Fâzıl Paşa dahi kişi-zâde olduğundan şu'uru kalmasa dahi iyi kötü yine nazm iş'ârıyla Ve'î-ni'metin medh ü senâsından geri durmaz.(390)

Burada Fâzıl Paşa'nın köpeğe teşbihi, Ziyâ Paşa aleyhinde yazdığı ve daha önceki bölümlerde de sözü edilen kıt'a yüzündendir. Nitekim eserde bu olay da dile getirilmiştir:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi
Bu kasidem beni vâlifliğe eder îsâl(391)

Kaside sahibinin, kasideyi sunduğu kişiden bir dilekte bulunması, gelenektendir. Ancak burada Ziyâ Paşa, Fâzıl Paşa'nın dalkavukluğunu göstermek için, kendisi aleyhine yazdığı kıt'ayı ima etmiştir. Şerh'te bu olay ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır:

(kıt'a) ...Ziyâ Bey Âli Paşa Efendimiz'in rızâ-yı devletlerine muvâfık harekâta muvaffak olamamasından dolayı, Kıbrıs Ceziresi mutasarrıflığı bahânesiyle İstanbul'dan teb'id olunmak istenildikte bi'l-isti'fâ Avrupa'ya savuşmuş...ol esnâda Fâzıl Paşa, mîr-i mûma-ileyhin Avrupa'ya azîmetini mutazammın mezkûr kıt'ayı tanzîm...eyledi. Ana mükâfât kendisine izmit mutasarrıflığı ihsân buyrulmuştu.(392)

Fâzıl Paşa'nın Kaside'nin şairi olarak seçilmesinin nedeni de bu kıt'adır.

Zafer-nâme'de, görüldüğü gibi, Fâzıl Paşa, bazılarının söylediği gibi cehaletiyle değil, dalkavukluğuyla

(390) Zafer-nâme, s. 170

(391) Age., s. 7

(392) Age., s. 175

hicvedilmiştir. Bu da Ziyâ Paşa'nın Avrupaya kaçıışı üzerine yazdığı bir hicve dayanılarak yapılmıştır.

5) Hayri Efendi

Sözde Tahmis şairi karantina kitabetinden emekli Hayri Efendi, Zafer-nâme'de cehaleti ve dalkavukluğu ile hiciv konusu yapılmıştır. Eserde Hayri Efendi'nin cehaleti, Hüsnü Paşa'nın anlattıkları ve kendi ifadesiyle ortaya konmuştur:

(Hayri) Karantina kitâbetinde şehriyye beş bin guruşla mütekâ'id bir şâ'ir-i köhne-edâdır. Kırım muhârebese üzerine manzûm bir târîh yapmak sevdâsıyla bir zamânlar uğraştı. Sonra târîh-gûyluğa kanâ'at eyledi. Hattâ Âlî Paşa Efendimiz ihlâsını te'kîd için "Be-meded kaçtı Ziyâ Bey'le Su'âvî ve Kemâl" târîhini söyleyip mazhar-ı iltifât olmuştu. Şârih-i hakîr der ki, biz de âcizâne şî'r vâdîsinde mürekkeb yalayanlardan olduğumuz cihetle mezkûr mısra inde'î-hesâb 1283 adedine müsâvî ve dediği âdemlerin Avrupa'ya azîmetlerini ise 1284 senesi evâ'iline müsâdif bulduğumuzdan müte'accib olduk...(393)

Yukarıdaki satırlarda Hayri Efendi'nin tarih yazmak bir yana, doğru dürüst ebced hesabıyla bir tarih düşürmeyi bile beceremediği iddia edilmiştir. Aynı zamanda Hayri Efendi Yeni Osmanlılar üyelerinin Avrupa'ya kaçışlarına tarih düşürerek Âlî Paşa'ya olan bağlılığını da göstermiştir.

Fâzıl Paşa'nın cehaletini gösterir örneklere yer verilmediği halde, Hayri Efendi'nin diliyle kendi cehaleti teşhir edilmiştir.

Hayri Efendi, Âlî Paşa'yı öveyim derken, kimi zaman, münasebetsiz ve kültürlü bir insana yakışmayacak sözler kullanmıştır. Örnek olarak aşağıdaki dizede Âlî Paşa'nın

vücut özellikleri, şöyle değerlendirilir:

Ten-i nâzendesi ne râzik iken pek ne de kart⁽³⁹⁴⁾

Bu dizede cümle kuruluşundaki garabet, şairin şiire hakim olmadığını gösterdiği gibi, "nazik" kelimesinin karşılığının "kart" olması da Hayri Efendinin seviyesini açığa çıkarmaktadır.

Kime ne kendisinin karnı aç ya da toksa
Çok mudur parmak atıp her işe burnun soksa⁽³⁹⁵⁾

Kültürlü, zevkleri incelmış bir şairin "burun sokmak" ve "parmak atmak" gibi ibareleri kullanmayacağı açıktır. Bu ve bunun gibi örneklerle⁽³⁹⁶⁾ Hayri Efendi'nin cehaleti, gösterilmeye çalışılmıştır.

Hayri Efendi'nin dalkavukluğunu vurgulamak için, yukarıda da adı anılan tarih kıt'ası üzerinde durulmuştur. "Şerhçi", Hayri Efendi'nin kulluğunu isbatlamak için Ziyâ Paşa ve arkadaşlarının Avrupa'ya kaçışları üzerine düşürdüğü tarihten şöyle söz etmiştir:

Hayri dahi bir işe yaramadığı hâlde beş bin gurus
tekâ'üdiyye mâ'ası ile hânesinde ikâmetle du'â-yı
vâcibü'l- edâ-yı cenâb-ı Sadr-ı Âlî-kadr'e
muvâzebet etmekte iken Ziyâ Bey ile Kemâl Bey ve
Sü'âvi Efendi'nin azîmetleri için târîh söyleyip
isbât-ı müdde'â-yı intisâb eyledi.⁽³⁹⁷⁾

3 -

Hayri Efendi'nin çokça üzerinde durulan cehaletinin hicvin çarpıtması olarak değerlendirilmesi lazımdır. Çünkü kaynaklarda Hayri Efendi'nin cahil bir insan olduğuna dair bir kayıt yoktur. Hele Zafer-nâme'de alay konusu yapılan "tarihçiliğinin" ise alay edilmeyi hak edecek kadar kötü

(394) Zafer-nâme, s. 10

(395) Age, s. 16

(396) Örn. Age, s. 8/2.bent, s.11/16.bent, s.16/38.bent vb.

(397) Age., s. 28

olduğu söylenemez. Aksine, İbnülemin, onun Kırım Savaşı üzerine kaleme aldığı manzum tarihi oldukça başarılı bulur⁽³⁹⁸⁾. Fakat yine de Hayri Efendi'nin bir parça saf olduğu anlaşılmaktadır. Ebüzziya Tevfik'e bakılırsa, Zafer-nâme Tahmisi'ni kendisinin yazmadığını Âlî Paşa'ya isbatlamak için yeminler etmiştir⁽³⁹⁹⁾.

6) Hüsnü Paşa

Zafer-nâme'de alay edilen kişilerden birisi de, dönemin zaptiye müşiri ve Şerh'in sözde yazarı Hüsnü Paşa'dır. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Hüsnü Paşa, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerine karşı uyguladığı baskı ve Âlî Paşa'ya olan aşırı bağlılığı yüzünden Zafer-nâme'nin Şerhçisi seçilmiştir.

Diğer varsayılan yazarlarla ilgili hiciv motifleri, zaman zaman, şerhçinin dilinden sunulmuşken, Hüsnü Paşa'yla ilgili olanlar, kendi ifadelerinde gizlidir.

Hüsnü Paşa, her şeyden önce Âlî Paşa'ya olan aşırı bağlılığı, dalkavukluğu yüzünden hicvedilmiştir. Eserin tamamında Âlî Paşa'ya yakıştırdığı varsayılan "Velî-nî'met Efendimiz", "Âlî Paşa Efendimiz", "Âlî Paşa Efendimiz'in vücûd-ı lâzımü'l- mevcûd-ı nâzikâneleleri" vb. gibi sıfatlarla Âlî Paşa'ya olan kulluğu, sürekli vurgulanmıştır.

Eserde Hüsnü Paşa'nın bu aşırı bağlılığı hangi ölçülere kadar çıkardığı üzerinde de durulmuştur. Yeni Osmanlılar'ı, Âlî Paşa'ya muhalefet ediyorlar diye, nasıl baskı altına aldığı eserde şöyle dile getirilmiştir:

Bu me'mûriyyet-i celîleye hîn-i ta'yînimde aldığım birincî ta'lîmât (Yeni Osmanlılar) denilen ve bir müddetten beri neşriyyât-ı bâğiyyeleriyle Âlî Paşa Efendimiz'in sımâh-ı huzûr u râhatını it'âba cesâret eden cem'iyet-i müfsidenin neşrettikleri

(398) İbnülemin M.K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C.II, s.602

(399) Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 215

Muhbir ve Hürriyet ve Ulûm gazetesi gibi evrâkın İstanbul'da men'-i tedâvülû esbâbını istihsâlden ibâret olmağla aliyü'llâh paçaları sığadım, bu cem'iyetin erkânına mensûbiyyeti olanları haklı haksız(hemân Cenâb-ı Bârî kusurumu afveyleye) hapsettim. Birtakımını dahi nefye gönderdim. Ve hîn-i istintâklarında kemâl-i hıdmetimden kendimi zabtedemeyip herbirine söğüp saydım...(400)

Hüsnü Paşa'nın Yeni Osmanlılar'a karşı uyguladığı şiddet, kaynaklarda da yer almaktadır. Namık Kemâl'in mektuplarında da Hüsnü Paşa'nın Hürriyet'in dağıtımını engelleme çabaları dile getirilmiştir(401).

Zafer-nâme'de cehaleti en çok alay konusu yapılan kişi, Hüsnü Paşa'dır. Hüsnü Paşa'nın cahilliği, eserde şerhçinin kendi dilinden kendini safça teşhir etmesi suretiyle sunulmuştur.

Hüsnü Paşa, edebi zevkleri gelişmemiş bir insan olarak değerlendirilmiştir. Şerh'in mukaddime kısmında, şerhçi kendi hayatından söz ederken, edebi seviyesi hakkında da bir fikir edinmemize imkân sağlamıştır:

...Hîn-i sebâvetimden beri tetebbû'-ı eş'âr-ı eslâfa mübtelâ olup, gâh Aşık Ömer ve Gevheri hazerâtının âsâr-ı bî-bahâlarına nazar-ı hayretle tahsîn-güyâ... olurdum. ...Ahlâfa yâdigâr olmak arzû-yı hâlisânesiyle gâhice kayabaşı yolunda ba'zı herzeler söyleyerek nâ-fehîmân ahbâba okur(dum).(402)

Hüsnü Paşa'nın cehaleti, özellikle ilk bentlerin şerhinde, ana hiciv motifi olarak kullanılmıştır. Bu

(400) Zafer-nâme, s. 26 vd.

(401) Fevziye A. Tansel, Namık Kemâl'in Hususi Mektupları, C.I, s.130

(402) Zafer-nâme, s. 24 vd.

bentlerde bir şiiri anlayamayan, dile vakıf olamayan, cahil bir devlet adamı portresiyle karşılaşmaktadır. Hüsnü Paşa'nın cahilliği, övgü gibi görünen manzum kısmın bazı bentlerinin anlamsızlaştırılması için araç gibi değerlendirilmiştir. Üslupta bu durum ayrıntılarıyla tahlil edilmiştir. Sadece tek bir örnek veriyorum."Ferruh-fâl" tamlaması, Şerh'te aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

(ferhefâl) Ker kefal vezninde İugât-ı Arabiyyedendir. Eğerçi fer ziynet ma'nâsına ise de hefâl kelimesi kütb-i İugâtta bulunamadı. Ancak nâzım-ı ferîd manzûmeyi fe'ilâtün, fe'ilâtün, fe'ilâtün, fe'ilün vezni üzre nazmederken şu mısrada her nasıl ise takti'e ri'âyet etmemiş olmağla min-gayr-i haddin ihtâr olunur.(403)

Hüsnü Paşa'nın Zafer-nâme'de gösterilmeye çalışıldığı gibi cahil bir devlet adamı olmadığı görülmektedir. Hatta klasik kültürü almış, orta seviyede de olsa, Divan şiiri tarzında şiir yazabilecek yetenekte bir insandır(404).

Ziyâ Paşa da, kuşkusuz, Hüsnü Paşa'nın eserinde anlattığı ölçüde cahil bir insan olmadığını biliyordu. Fakat Hüsnü Paşa, Âli Paşa'ya bağlılıkları sadece şiir yazmakla ortaya çıkan Fâzıl Paşa ve Hayri Efendi'ye göre, Ziyâ Paşa için, çok daha tehlikeli bir görevde bulunuyordu. Çünkü Hüsnü Paşa, muhalif sesleri kuvvet yoluyla bastırabilecek bir mevkideydi. Bu da kulluğun en tehlikelisini meydana getiriyordu. Bu yüzden Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de Hüsnü Paşa'yla bu kadar çok uğraşmıştır.

(403) Zafer-nâme, s. 30

(404) İbnülemin M.K. İnal, Son Asır..., C. II, s. 665

3. ÜSLUP

Bir hiciv eserinde, içerik dil aracılığıyla dikkatlere sunulur. Bu dil, üstdil olmasının yanında, lirik ve epik eserlerde kullanılan dilden de çok farklı özellikler göstermektedir. Ayrıca hiciv eserlerinde zamana, anlayışa ve kişisel algılayışa bağlı olarak kullanılan dilin farklılaştığı görülmektedir.

Bu bölümde Zafer-nâme'nin üslup özellikleri fonksiyonel bir yaklaşımla tahlil edilecektir.

Eserin orijinal kurgusu dolayısıyla, asıl yaratıcı olan Ziyâ Paşa, kendisini gizlemiş ve sözünü üç ayrı bölümde üç ayrı kişiye teslim etmiştir. Sözde şair ve yazarlar adını verebileceğimiz bu üç kişinin, kendilerine ait kılınan üslup özelliklerinin saptanması, ilk olarak üzerinde durulacak noktadır. İkinci olarak ise, eserde hakim durumda bulunan anlatma teknikleri, manzum ve mensur bölümler olmak üzere, iki aşamada incelenecektir.

a. Sözde Yazarların Üslubu

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'yi birbiriyle bağlantılı üç bölüm olarak tasarlarlarken her bölümü birer kişinin kaleminden çıkmış gibi göstermiş ve böylece kendini gizlemeyi başarmıştır. Bu durum, Türk hiciv edebiyatında bir yeniliktir. Yazarın kendini gizlemesi, hiciv edebiyatımızda daha önce hiç karşılaşılmamış bir durumdur. Kendini gizleme yöntemi, beraberinde, asıl yazarın sözde yazarların kılığına bürünmekte ne ölçüde başarılı olduğu sorusunu getiriyor. Bu sorunun cevabı, kuşkusuz en doğru olarak üslup incelemesiyle saptanabilir. Şimdi sözde şairlerin ve şerhçinin üsluplarını bu soruyu aydınlatmak için gözden geçirelim:

1) Sözde Kaside Şairinin Üslubu

Zafer-nâme'nin ilk biçimi olan Kaside'nin sözde şairi, izmit mutasarrıfı Bosnalı Fâzıl Paşa'dır. Ziyâ Paşa'nın Fâzıl Paşa'yı tercih etmesinin nedeni üzerinde, daha önce durulmuştu. İçerikte de gösterildiği gibi, Fâzıl Paşa'nın kendisi de, bir hiciv ögesi haline getirilmiştir.

Kaside'nin üslubuna bakıldığında, Ziyâ Paşa'nın genelde Fâzıl Paşa'ya özgü bir üslup yaratmayı başardığı görülür. Bu üslubun özellikleri şöyle sıralanabilir:

Sözde kaside şairi, dili kullanması bakımından, çok hatalı sayılmaz. Özellikle başlangıçtaki ilk sekiz beyitte, Fâzıl Paşa, tam bir Divan şairi kimliğiyle karşımıza çıkar:

Åferin himmetine Åsâf-ı Ålî-kadrin
Oldu şâyeste-i tevfiik-i Cenâb-ı Müte'âl (1)

Burada "Åsâf-ı Ålî-kadr", şâyeste-i tevfiik", "Cenâb-ı Müte'âl", klasik kültüre vakıf şairlerin kullanabilecekleri türden tamlamalardır.

Kaside şairi, islâm kültürünü bilen, bu kültüre ait kelime kadrosunu, telmih unsurlarını öğrenmiş, Kur'ân'dan ve Hadislerden iktibaslar yapacak kadar dîni kültüre vakıf bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır:

İktizâ eyledi "el-afvu zekâtü'z-zafere"
Etmedi tâ'ife-i Åagıyyeyi istîsâl (2)

.....

Her ne işler ise "lâ-yüs'elü 'ammâ yef'âl"
Her ne hükme eylese Åzâde-i takyîd-i su'âl (3)

Yukarıdaki örneklerde, altı çizili iktibaslar da gösteriyor

(1) Zafer-nâme, s. 1

(2) Åge, s. 2

(3) Åge, s. 3

ki, sözde şair Fâzıl Paşa, Hadislerden ve Kur'an'dan alıntı yapabilecek ve bunları şiirde kullanabilecek kadar İslâmî kültüre sahiptir. Sözde şair, aşağıda da görüleceği üzere bu kültüre ait unsurları çok başarılı kullanmıyor; ancak bu, sözde kaside şairinin dilinde İslâmî kültüre ait dil unsurlarının yer aldığı gerçeğini değiştirmiyor.

Sözde kaside şairi, sadece İslâmî telmih unsurlarını değil, Batı kültürüne dair telmih unsurlarını da kullanmıştır. Bu durum, Fâzıl Paşa'nın Batı kültürünü de bilen bir insan olduğunu gösteriyor:

Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgu ne Sezar u Anibal (4)

Burada sözde şair, Hülâgu ve İskender gibi Divân edebiyatının telmih unsurlarından yararlandığı gibi, Sezar ve Anibal gibi İslâmî kültüre yabancı tarihî kişiliklerin de adını anmıştır. Aşağıdaki örnekte ise, telmih unsuru, kültürel değişimin bir göstergesi olarak kullanılmış ve "ceneral" gibi Batı kökenli bir kelimeye de yer verilmiştir:

Askere verdi kumandayı misâl-ı Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral (5)

Ancak sözde şair Fâzıl Paşa'nın üslubu pürüzsüz sayılmaz. Şair, zaman zaman kafiye bulmakta zorlanır. Örneğin aşağıda kafiye olarak kullanılan "kangal kangal" ikilemesine bakalım: Bu örnek, hiç de, Divân edebiyatı kültürünü hakkıyla bilen bir şairin kullanacağı kafiye değildir. İkileme, beytin acemice yazılmış izlenimi edinmemize neden olmaktadır. Kangal kangal, ayağa dökülen anlam ipliğinin, dökülme biçimini anlatmaktadır. Ma'na gibi soyut bir kavramın kangalla sıfatlandırılması, anlamın soyutluğu ve inceliği ile bağdaşmamıştır. Ayrıca beytin içine yerleştirilen dokuma (bez

(4) Zafer-nâme, s. 1

(5) Açe., s. 2

dokuması) mazmunu bakımından da ikileme yakışıksızdır:

Zülf-i yâre dokunur mes'eledede hâmesinin
Târ-ı ma'nâ dökülür pâyına kanga! kanga! (6)

Yine aşağıdaki örnekte yer alan "hammâl" kelimesi, sözde şairin üslup düzeyi hakkında fikir edinmemizi sağlar:

Kendinin gayret-i millîyesi koymaz yoksa
Çekilir yük mü bu mihnet kişi olsa hammâl (7)

Sözde şairin kafiye olacak kelimeleri seçişinde görülen bu durum, şiir cümlesi bakımından da karşımıza çıkmaktadır. Gerçi cümle yanlışı ile karşılaşılmamaktadır; fakat sözde şair, cümle kuruluşunda yeterince başarılı değildir:

Böyle iş görmeli ibkâ ise maksad nâmı
Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevval (8)

....

Çok mudur Avrupa'ya gitse ukâb-ı şânı
Beğkoz'a Gekbüze'den gelse aceb mi karta! (9)

Fakat sözde kaside şairinin cümleleri, şerhçiye oranla daha düzgündür. Vezin zarureti dışında, doldurma kelimelere fazla yer verilmemiştir.

Kaside şairi, şiirde öteden beri var olan tekniği uygulamış, genellikle bir yargıyı desteklemek için örnek getirmiştir. Fakat getirdiği örnekler, zaman zaman, İslâm ve Batı kültürünü bilen bir şaire yakışmayacak düzeydedir:

Kahrına uğramadı uğrasalar bir kerre
Ne tavanlarda gezer fâre ne dağlarda çaka! (10)

(6) Zafer-nâme, s. 2

(7) Age., s. 4

(8) Age., s. 4

(9) Age., s. 5

(10) Age., s. 5

Karadağ kulelerin yıktı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfiğ-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl (11)

...

Fâzıl-ı pîre 'ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek olmasa da dişleri durmaz battâl (12)

Bütün bu örnekler, Kaside'de, sözde şairin bir Osmanlı aydını olarak, az çok Dîvan şiiri kültürünü almış olmakla birlikte fazla zeki sayılamayacak, sanatçılığı pek gelişmemiş, bu yüzden de pot kırmaya uygun bir kişiliğe sahip bulunduğunu gösteriyor. Kendisi de, asıl yaratıcının hiciv oklarına hedef olan bir sözde şair için böyle bir kişiliğin yansıdığı üslup olağan karşılanmalıdır. Kaside'nin sözde şairinin üslup normunu da burada aramak lazımdır. Yani sözde şair, bir hiciv ögesi olabilmek için kusurlu bir üsluba sahip olmak zorundadır. Ziyâ Paşa da, Fâzıl Paşa'yı böyle bir üsluba sahip kılmıştır. Ayrıca, Dîvan şiirini hakkıyla bilen bir şairin kullanmayacağı kelimeleri, cümleleri, telmih öğelerini, örnekleri sözde kaside şairine kullandırmakla Ziyâ Paşa, kendini gizlemeyi başarmıştır.

Eser eğer, bu üslup normunu sürdürseydi, Ziyâ Paşa açısından son derece olumlu bir teknik başarı olarak kabul edilebilirdi. Ancak Kaside'de Ziyâ Paşa, her zaman kendini gizleyebilmiş değildir. Ziyâ Paşa, bazı beyitleri, Zafer-nâme'de vurgulanan Fâzıl Paşa'nın üslup normunun çok üstünde bir normla yazmıştır. Özellikle başlangıç beyitlerinde daha sonraki beyitlerden çok daha mükemmel bir anlatım vardır:

Bârek Allâh zihî kevkebe-i âlû'l-âl
Levhaş Allâh 'aceb nusret ü feyz ü ikbâl

Hak bu kim görmedi âğâz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh u iclâl (13)

Yukarıdaki dizelerin Ziyâ Paşa'nın diğer şiirlerinde de

(11) Zafer-nâme, s. 3

(12) Age., s. 6

(13) Age. s. 1

benzerini buluyoruz:

Zihî beşâret uzemâ-yı feth-i âlû'l-âl
Ki istimâ'ına cân u dil eyler istikbâl (14)

Yine aşağıdaki beytin bir benzerini KÜlliyât-ı Ziyâ Paşa içinde görüyoruz:

Bu ne gayret ne hamiyet ne şecâ'attir bu
Hiç görülmüş mü tevârih-i selefte emsâl (15)

KÜlliyât'ta yer alan beyit ise Abdülaziz'i övücü niteliktedir:

İşte târih-i selef kangı diyâr u 'asrda
Kangı şehden kim 'aceb gördü bu lutf u şefkati (16)

Aşağıdaki beyitler ise övüleni değiştirilmiş gibi birbirine benzemektedir:

Verdi Mâliyye'ye tedbîr-i musîbi beraket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihân vüs'at-ı hâl (17)

Kıldı fevka'l-âde bezl-i âtıfet Mâliyye'ye
Ref' olundu kâ'ime buldu hazîne vüs'ati (18)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, yukarıda verilen örneklerde düşünce olarak kendini gizlese bile, üslup olarak Kaside'nin sözde şairine ait kılınan üslup normundan sapmıştır. Bu, Ziyâ Paşa'nın hatası olarak değerlendirilebilir.

İkinci olarak Ziyâ Paşa, Kaside'nin sözde şairine bir üslup yanında bir de kişilik kazandırdığı halde, kimi

(14) KÜlliyât-ı Ziyâ Paşa, (Hazırlayan: Süleyman Nazif)
Kanaat Kitabhanesi, İstanbul 1924, s. 90

(15) Zafer-nâme, s. 2

(16) KÜlliyât..., s. 96

(17) Zafer-nâme, s. 3

(18) KÜlliyât..., s. 95

beyitlerde sözde şair hem üslup hem de düşünce olarak kendisi olmaktan çıkmıştır. Aşağıdaki beyitler, aynı zamanda, sözde şairin kişiliğine bağlı olarak geliştirilen anlatım tekniklerinden de bir sapış anlamına gelmektedir.

Aşağıdaki beyitlerde sözde şairin üslubunu olduğu kadar, dünyaya bakışını da bulmak mümkün değildir. Saraya ve Âlî Paşa'ya bağlılığını her fırsatta göstermiş Fâzıl Paşa gibi bir kişinin, Âlî Paşa'yı sultanları bile bende gibi kullanmaktan çekinmeyen bir sadrazam olarak göstermesi mümkün değildir. Bu, Ziyâ Paşa'nın dünyasına ait bir düşüncedir:

Kendi sultân değil amma nice sultânı
Maksadı üzre eder bende gibi isti'mâl

Pâdişâhın adı vardır yalnız dillerde
Zâtıdır taht-ı hükûmette hakîkî fa'âl (19)

Yine aşağıdaki beyitlerde Âlî Paşa'nın Avrupa'yı iffal etmesi, âlemi aldatması, ne kadar saf olursa olsun sözde şair Fâzıl Paşa'nın söyleyeceği sözler değildir:

Ne dirâyet bu ki yirmi senedir va'd ederek
Aldatıp Avrupa'yı âlemi ettin iffâl

Bu ne tâli' ki cihân hasmın iken bunca zamân
Müstakillen olasın taht-nişîn-i ikbâl (20)

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, kaside şairi olarak gösterdiği Fâzıl Paşa'ya özel bir üslup kazandırmakta kısmen başarılı olmuştur. Özellikle kimi beyitlerdeki bazı ibarelerin, Ziyâ Paşa'nın diğer şiirlerinde de benzer şekilde yer alması, sözde şaire verilen dünyaya müdahale etme rolü, sözde şairin üslup normundan sapılmış olduğunu gösterir. Bu da eserin kendi içindeki üslup tutarlılığının bozulması anlamına gelmektedir. Yalnız bu sapmaların çok fazla

(19) Zafer-nâme, s. 3

(20) Age., s. 6

olmadığını söylemek gerekir. Ziyâ Paşa, sözde şairin kendisini de kendi diliyle bir hiciv objesi yapmakta genellikle başarılıdır.

2) Sözde Tahmis Şairinin Üslubu

Zafer-nâme'nin ikinci bölümünü oluşturan Tahmis, kasideye yapılan üçer dizelik eklemelerden ibarettir. Ziyâ Paşa, Tahmis'in şairi olarak, daha önce kendisi aleyhinde bir hiciv kıt'ası yazan Karantina kitabetinden emekli Hayri Efendi'yi seçmiştir.

Hayri Efendi'ye aitmiş gibi gösterilen üslup normu, Kaside'nin sözde şairinin üslubundan genel hatlarıyla hiç de farklı değildir. Hayri Efendi de, dili kusurlu kullanan, dolayısıyla kültür düzeyi düşük bir insan olarak çizilmiştir.

Tahmis'in sözde şairi, Kaside'de karşılaştığımız ölçüde olmasa da Batı kültürüne ait kelimeleri kullanmasıyla dikkat çeker:

.....

Kendine mâni'-i azm olmadı kânûn ile mart
Ana nisbetle cebândır şüce'ân-i Ispart (21)

Tahmis şairi, ortak İslâm kültürüne ait telmih unsurlarını ve iktibasları da Kaside'ye oranla daha az kullanmıştır. Buna karşılık dile hâkimiyetsizlik, basitleştirme Tahmis'te daha fazladır. Bu özellikler, Tahmis'in sözde şairinin üslup normunu meydana getirmektedir.

Sözde şair, vezin zorunluluğu yüzünden, zaman zaman gereksiz kelimeler kullanmıştır. Aşağıdaki örnekte "elbet" kelimesinin ikinci kez kullanılması yanlıştır:

Ana tenbel demek elbette hatâdır elbet (22)

(21) Zafer-nâme, s. 10

(22) Age., s. 18

Yine aynı nedenden dolayı, sözdiziminin bozulması da dikkat çekiyor:

Ten-i nâzendesi ne nâzik iken pek de ne kart (23)

Sözde şair, bazı halk söyleyişlerine yer vermiş, Dîvan şairi kültürü almış bir şairin kullanmayacağı bazı kelimelerle yazmıştır. Aşağıdaki örneklerde altı çizili kelimeler, halk dilinden alınmıştır.

Kime ne kendisinin karnı aç ya toksa
Çok mudur parmak atıp her işe burnun soksa
Geri versin diyelim zâtına bunlar çoksa (24)

Bezm-i adlinde müsâvi çakıcı tanburacı
Meclisinde bir olur lagutacı usturacı
Tanımaz çizmeci ya losturacı mosturacı (25)

...
Yoksa temyîz eder beynini şâb u şekerin (26)

...
Vasfına söz bulamam neyleyim nişleyeyim (27)

Bazı dizelerde ise kelimeler değil, anlatım tarzı sözde şairin üslup normunu ortaya koyucu niteliktedir. Aşağıdaki örnekte gerçi yadırganan bir kelime yoktur; fakat sözde şairin bir battalnâme şairi edası kullanması dikkat çekicidir.

Kışla-i fikri olup ceş-i zaferle memlû
Kal'a-ı zihnine endîşe-i feth etti gulû
Kılıcın çekti kınından diyerek kande adû (28)

(23) Zafer-âme, s. 10

(24) Age., s. 16

(25) Age., s. 17

(26) Age., s. 19

(27) Age., s. 21

(28) Age., s. 10

Tahmis'te de, bir düşünceyi desteklemek için örnek getirme yönteminden yararlanılmıştır. Bunlar da, Kasîde'de olduğu gibi, kültür seviyesi düşük bir insana yakışır örneklerdir. Aşağıdaki örnekte devenin merkeb yerine saydırılması, halk kültüründen alınmıştır ve sözde Tahmis şairinin seviyesini ortaya çıkarmaktadır:

Gösterir kilk-i füsûnkârı günü yerine
Arz eder şimşeği kasd eylese kevkeb yerine
Saydırır bir deveyi istese merkeb yerine (29)

Tahmis şairine ait gösterilen üslubun genel özellikleri budur. Yani Tahmis'te karşımıza çıkan üslup, Kasîde'dekinden daha cahil, anlayışı kıt, Türkçeye daha az hakim bir insanın üslubudur. Sözde şair, görüldüğü gibi, kelime seçişinden, halk söyleyişlerine yer verişine, cümleye hakimiyetsizliğine varıncaya kadar üslup düzeyi bakımından çok aşağıda bir sanatçı olarak çizilmiştir.

Tıpkı Kasîde'de olduğu gibi, Tahmis'te de, bazı dizelerin Ziyâ Paşa'nın kendi adına yazdığı bazı şiirlerde benzerlerinin bulunduğu görülmektedir. Örneğin aşağıdaki dizelerin Külliyyât'ta farklı şiirlerde de olsa benzerleri bulunmaktadır:

İşte târih-i selef lâzım ise bahs etmek
Sath-ı âlemde nice ma'reke geçti gerçek
Bunu der müttefiken yerde beşer gökte melek (30)

Çatana zaferi dolayısıyla Ziyâ Paşa'nın kaleme aldığı aşağıdaki beyit şu şekildedir:

Bir gazâ-yı ekbere oldu muvaffak kim ana
Ettiler yerde beşer gökte melekler âferin (31)

Fakat Ziyâ Paşa'nın Tahmis'te kendini daha iyi gizlediği

(29) Zafer-nâme, s. 11

(30) Age., s. 8

(31) Külliyyât..., s. 89

görülmektedir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Tahmisçi'nin üslup normuna uymayan örnekler azdır. Birkaç örnekte ise, Ziyâ Paşa'nın diğer şiirlerinde benzeri bulunmamakla birlikte, sözde şairin kusurlu üslubuna ve kişiliğine uymayan dizelerle karşılaşılmaktadır:

Katlı-i Vâlî'ye verip Şâm'da ruhsat hükmü
Kıldı te'lîf-i müsâvât-ı ra'iiyet hükmü
Verdi Lübnân'da Nasârâ'ya emâret hükmü (32)

Bu örnekte sözde şairin görünüşte övücü üslubu tam anlamıyla ortaya çıkamamıştır. Aşağıdaki örnekte ise, sözde şairin üslup özellikleri tamamiyle terk edilmiştir. Çünkü Zafer-nâme'de Alî Paşa bendelerinden olduğu vurgulanan Hayri Efendi'nin bir muhalif aydın diliyle yazması mümkün değildir:

Bozdu ahlâkını hep millet-i Osmâniyye
Kalmadı kimsede hiç gayret-i Osmâniyye
Gitti eski şeref ü şevket-i Osmâniyye (33)

Ziyâ Paşa'nın kendisini gizleyemediği yerlerde görülen üslup normundan sapmalar, Tahmis'te Kasîde'ye oranla daha azdır. Bu durum, Tahmis'te sözde şaire ait kılınan üslup normuna büyük ölçüde sadık kalındığını göstermektedir. Eserin anlatma tekniği gözönüne alındığında, Ziyâ Paşa'nın kendisini gizlemekte başarıya ulaşmasını olumlu değerlendirmek gerekir.

3) Sözde Şerh Yazarının Üslubu

Şerh, Zafer-nâme'nin sahife sayısı bakımından en geniş bölümüdür. Şerhi yazmış gibi gösterilen Hüsnü Paşa, eserde sözde yazarlar içinde en çok hırpalanan kişidir.

Şerh'in sözde yazarına ait kılınan üslup, belli bir norma bağlanabilmekten uzaktır. Kasîde ve Tahmis'te, zaman

(32) Zafer-nâme, s. 14

(33) Age., s. 20

zaman norm dışına çıkılsa bile, bir üslup düzeyi yaratılmıştı. Bu bölümlerde Ziyâ Paşa, büyük ölçüde kendini gizlemeyi başarmıştı. Oysa aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, Zafer-nâme Şerhi'nde Hüsnü Paşa'nın üslup normu olarak gösterilebilecek en az üç farklı üsluptan söz edilebilir.

Şerh'in Mukaddime bölümü, üslup bakımından şerh bölümünden çok farklıdır. Bu bölümü yazan kişinin kültürlü, Arapçaya ve Farsçaya hakim, cümle kurmakta zorlanmayan birisi olduğu söylenebilir.

Şerh'in ve Mukaddime bölümünün ilk cümlesi, bu ilk üslup düzeyi hakkında fikir yürütmemizi kolaylaştırmaktadır:

Hamd u senâ-yı lâyuhsâ ol Nâzım-ı manzûme-i eşyâ'ya
sezâ-vâr ve ahrâdır ki nev'-i insânı hasîse-i akl u
temyîz ve hürriyet ve seciyye-i kibr ü 'ucb u
nahvet ile hayvânât-ı sâ'ireden mümtâz ve müstesnâ
yarattığı hâlde koyunların kösemene mütâba'at-ı
gayr-ı ihtiyâriyyesi gibi milyon milyon halkı bir
veyâ birkaç şahsın hükm ü keyfine mahkûm ve fedâ
kıldı. (34)

Görüldüğü gibi bu uzun cümle, içindeki Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu ve günlük dilde kullanılmayan kelimelere yer verilmesiyle hemen dikkati çekiyor.

"Şerhçi", eski nesir diline hakimiyetini göstermek istemiş gibi, seciler yapmıştır:

"Ba'dezâ bu fakîr-i bî-nevâ ,ya'ni müşîr-i zabtiyye
hâlâ , münşi-i şeydâ şu vechle kelâma âğâz u
ibtidâ eder ki...." (35)

Bu üslup düzeyi gerçi, bütün Mukaddime boyunca

(34) Zafer-nâme, s. 24

(35) A.g.e., 24

sürdürülmemiştir; fakat şerhin sözde yazarı, Mukaddime'ye bakılırsa, dile hakim bir nasirdir.

Mukaddime'de ortaya çıkan üslubun çizilen anlatıcıya göre çok üst düzeyde olduğu söylenebilir. Zira, Şerhçi'ye bir kimlik verilirken, onun cahil, yüksek zümre kültürüne uzak bir insan olduğu özellikle vurgulanmıştır:

...gâh Aşık Ömer ve Gevherî hazerâtının âsâr-ı bî-bahâlarına nazar-ı hayretle tahsîn-güyâ ve gâh dahi min-gayri haddin tarikat-ı aliyye-i Rufâ'iyeye'ye intisâb-ı âcizânem cihetiyle cânib-i hakîkate tevcîh-i veche-i şevk ü hevâ ederek Emrem Yunus ve Kaygusuz hazerâtının güftâr-ı hakikat-şî'ârlarıyla füyûzât-bahş-ı dil-i bî-nevâ olurum.(36)

Aşık Ömer ve Gevherî okuyarak şiir zevkini tatmin eden bir insanın dilinin, Dîvan edebiyatının kelime kadrosu ve anlam olaylarıyla örülü bulunmaması gerekirdi. Dolayısıyla, Mukaddime kısmında Ziyâ Paşa'nın üslup düzeyinde kendini gizleyemediği söylenebilir.

Asıl şerhe başlangıçta ise çok farklı bir üslup düzeyiyle karşılaşırız. İlk altı bendin şerhinde, ortaya çıkan şerhçi, sadece cahil değil, aynı zamanda aptaldır da. Bir şiiri açıklayacak kadar şiir beğenisi geliştirmemiştir. Aynı zamanda Türkçeye de hakim değildir. Aşağıdaki örnekteki ilk cümlede çay kelimesi, yüklemle uyumsuzdur. İkinci cümledeki bağırarak kelimesi ise köpekler ile birlikte kullanılmaz. Köpeklerle birlikte, genellikle, havlamak kelimesi kullanılmaktadır.

Yerköy'de birisi çay yâhûd bir işten caymış ve ale'l-kavl çaydan geçiyormuş. Hevâ şimşekli olduğundan gökyüzüne bakmağa korkmuş, sonra yeryüzündeki köpekler bağırarak etrafını

(35) Zafer-nâme, s. 24

(36) Açe., s. 24

sarmış..."(37)

Öte taraftan kelime açıklamaları sırasında da, üslup bakımından bir basitleştirmeye başvurulmuştur. Kelimenin daha başka bir açıklaması yapılabilecekken, düz ve kültürlü bir insana ait olmayan bir açıklama tarzı oluşturulmuştur:

(burc) Kal'elerin çıkıntılı yerleri. (38)

(istiklâl) Başlı başına olup karışıp görüşeni olmamak ma'nâsındadır. (39)

Şerh, kelime açıklamasına dayandığı için, sözde şerhçinin üslubunu, açıkladığı kelimelere nüfuzunda aramak da mümkündür. Şerhçi, bu ilk altı bendin kelimelerinin çoğunu yanlış açıklamıştır:

(sath) Hânenin döşeme tahtaları mahalli ma'nâsına
(40)

(âh) Türkçe feleğin görkü ta'bir olunur.(41)

Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür; fakat daha sonra anlatım teknikleri kısmında bu tarz örnekler, ayrıntılı olarak tahlil edileceği için, burada daha fazla örneğe yer verilmemiştir.

Şerh kısmının bu ilk altı bende ait şerhinde kullanılan kelime ve tamlamaların da Arapça-Farsçadan Türkçeye halk diline doğru kaydığı da gözleniyor:

Bir fırtına gününde deniz dalgalanırken Kandiye Kal'esi'nin burcunda nebet bekleyen bir nefer Avrupasını kestirmeyi kurar. Besbelli berber

(37) Zafer-nâme, s. 33

(38) Age., s. 37

(39) Age., s. 38

(40) Age., s. 31

(41) Age., s. 33

dükkanına giderken (Beyitte burası mahzûfdur) bir aşûfteye rast gelip hüsnüne aşık olur.(42)

Şimdi, Mukaddime'deki üslup düzeyi ile Şerh'in bu örneklerindeki üslup arasında çok büyük farklar olduğu daha açık bir şekilde görülüyor. Mukaddime'nin ağır, Osmanlı nesir dilinin geleneklerini sıkı sıkıya izleyen üslubuna karşılık, yukarıdaki örnekler açıkça basittir. Kelimelere karşılık vermeden başlayarak "hülâsa-i ma'nâ" kısımlarına varıncaya kadar bu, klasik Osmanlı kültürüyle ilgisi sınırlı olan bir anlayışın üslubudur.

Kısacası, Şerh'in Mukaddimesi ile ilk altı bendin şerhi arasında üslup farkı bulunmaktadır.Yalnız bu üslup düzeyleri içinde, şerh kısmında kullanılan çizilen şerhçi figürüne daha uygun olduğu açıktır.

Şerhçi, bentlerin şerhinde başlangıçtaki üslup düzeyini toplam altı bent için devam ettirmiştir. Ancak 7. bentten başlayarak şerhçinin üslubunun biraz değiştiğini görüyoruz. Artık şerhçi, cahilliğini ve aptallığını çok daha az ortaya çıkaran bir üslupla açıklama yapmaya başlar. Cümleler daha düzgündür, kelimelerin anlamı daha iyi kavranmaya başlamıştır, Arapça ve Farsça kelimeler daha çoğalmış, halk dilinin özellikleri daha azalmıştır:

Zât-ı Hazret-i Sadâret-penâhî'nin fikr-i âlîleri bir vâsi kışlaya benzer ki içi ayn-ı zafer olan askerle doludur ve zihn-i vasiyyetleri dahi bir kal'e-i sengine mûmâsil olarak bu kal'eye fûtûhât-ı efkârı düşmân askerleri gibi hücûm gösterdi.(43)

"(Mehmîz) At kısmını dürtüp yürütmek için ata binenlerin ökçelerine koydukları sivri demir ma'nâsına. Biz galat olarak mahmûz deriz." (44)

(42) Zafer-nâme, s. 38

(43) Age., s. 43 vd.

(44) Age., s. 117

Son örnekte artık sözde şerhçi, kelimenin galat kullanımının bulunduğunu bilecek düzeyde bir dil bilgisine sahiptir.

Üsluptaki bu üçüncü düzeyde de Ziyâ Paşa kendini gizlemeyi başarmıştır. Çünkü, bu değişen üslup, Hüsnü Paşa'nın kişiliğine bir ölçüde uygun düşmektedir. Yine sözde şerhçi, Âlî Paşa'dan hürmetle söz etmekte, onunla ilgili olumsuzlukları olumlu hale getirmek için çaba harcamaktadır:

"Ol muslih-i muslih-âlem-i Âlî Paşa-yı Muhterem Hazretleri..." (45)

"Eğer Âlî Paşa Efendimiz kefâlet göstermese hiç Avrupa sarrâfları ve sermâyedârları Devlet-i Aliyye'ye emniyet edip de borç verirler mi? Estagfuru'llâh ne münâsebet....." (46)

Zafer-nâme Şerhi'nde içeriğin Âlî Paşa'nın icraatına dokunduğu yerlerde üslup çok farklılaşmıştır. Gerçi, kullanılan dilin genel özellikleri değişmemiştir; fakat şerhçinin tavrı, onaylayıcı olmaktan çıkarak açıkça suçlayıcı hale dönüşmüştür. Bu da üslup düzeyinin değişmesi sonucunu doğurmuştur:

"... Ma'lûmdur ki Memleketeyn ahâlisi mukaddemce (Koza) nâmında bir herfi kendilerine prens ettiler. Bâb-ı Âlî, nezâket edip Fransa'yı tatyf için sükût ve tasdîk etti. Ba'dehu ahâli Koza'yı koğdular. Almanya prensleri familyasından yüzbaşı rütbesinde bulunan Şarl'ı getirdiler, prens diktiler. Bâb-ı Âlî biraz istiğnâ-yı şivekârânedan sonra anı dahi kabul ve tasdîk eyledi..." (47)

"(tuz) Bizde dahi esnâ-yı cülûs-ı Hümâyûn'da Hazîne'nin teksîr-i vâridâtı tarîkleri aranırken

(45) Zafer-nâme, s. 49

(46) Age., s. 105

(47) Age., s. 78

Kâfi Paşa'nın ihzârıyla tuz ve tütünün taht-ı inhisâra alınması sûreti kararlaştı... Böyle bir usûl-i nâ-ma'kûl menba'-ı servet zannıyla kabûl ve icrâ olundu. Ve bununla Hazîne'nin açıkları kapandıktan sonra nice yüz bin kîseler de kârı kalır zu'm edildi. Bu usûlün bizim mülkümüzde vukû'a getirdiği fenâlıkların tafsîlâtı ve tuz vâridâtının hakîkatte mesârif ve mazarrâtına tekâbül etmedikten fazla bâ'is olduğu ziyânların kıymeti bi'l-etrâf bilinmek istenirse... ricâl-i devletten birinin kaleme aldığı lâyiha-i mahsûsaya mürâca'at olunmalıdır.(48)

Burada konuşan, artık sözde şerhçi değil, doğrudan doğruya Ziyâ Paşa'nın kendisidir. Nitekim tuz inhisarıyla ilgili Arz-ı Hâl'de dile getirilen hususlarla ikinci alıntıdaakiler birbirine sadece içerik bakımından değil, üslup bakımından da benzemektedir:

"Yetmiş sekiz senesi martında tuz ve tütün taht-ı inhisâra alınıp bundan ferah bir hesâb üzerine senevi bir milyon kîse kadar vâridât alınır zannolundu. Halbuki geçen sene masrafıyla berâber tuzdan yüz doksan bin bu kadar kîse ele geçip.... hele tuz inhisârının bâ'is olduğu fenâlıklar dâ'ire-i ta'dâddan bîrûn olup bunun tafsîlâtı geçenlerde makâm-ı sadârete takdîm olunan lâyiha-i bendegânemde meşrûhtur." (49)

Görüldüğü gibi, neredeyse kelime ve cümle düzeyinde bir benzerlik söz konusudur.

Şerh'te sözde yazarın dört farklı üslup düzeyine sahip kılınması, kuşkusuz bir hata olarak değerlendirilebilir. Zafer-nâme yazarları içinde en cahil ve edebî zevkleri gelişmemiş olarak gösterilen Hüsnü Paşa'nın yazdığı varsayılan kısımda, bu kişiliğe uygun bir üslup düzeyi

(48) Zafer-nâme, s. 100 vd.

(49) Arz-ı Hâl, s. 87

tutturulmalıydı. Ancak Mukaddime kısmında ve özellikle icraatın hicvedildiği 24, 25, 26, 28, 29... numaralı bentlerin şerhlerinde Hüsnü Paşa'ya ait kılınan üslup normundan büyük ölçüde sapılmıştır. Ziyâ Paşa, kendi üslup tutarlılığını, zedelemiştir. Eğer Şerh'te bu yapılabilsen, eser bir bütün olarak, mükemmel yaklaşabilecekti.

Bununla birlikte, Ziyâ Paşa'nın daha önce denenmemiş bir yöntemi kullandığı, tekniği büyük ölçüde araç olarak değerlendirdiği gözönünde bulundurulmalıdır. Denenmemişi denemek, hata yapma ihtimalini kuvvetlendirir.

4) Ziyâ Paşa'nın Kendini Temsil Eden Şeyh Efendi'nin Üslubu

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de üç sözde yazarın dışında, Şerh'in içinde, "Şeyh Efendi" adı verilen bir başka kişinin konuşmasından da iktibas yapmıştır. Şeyh Efendi, Alî Paşa'nın şahsî serveti sorgulanırken sözde şerhçi tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bir diyalog olarak tasarlanan Şeyh Efendi'nin yer aldığı kısım, Alî Paşa'ya dalkavukluk ettiği sürekli vurgulanan Hüsnü Paşa'nın dilinden verilmesi mümkün olmayan ayrıntıları içermektedir.

Şerh'in sözde yazarının dışında, başka bir kişinin konuşması yer aldığı için, üslup düzeyi çok farklıdır. Şeyh Efendi'nin konuştuğu kısımlar, Zafer-nâme'de Alî Paşa'nın açıkça suçlandığı tek yerdir. Bu yüzden üslup da suçlayıcı, sözde şerhçiyi alaya alıcı bir düzeydedir. Şeyh Efendi, konusuna hâkim, dili hatasız kullanan bir aydının üslubuna sahip kılınmıştır. Hatta Şeyh Efendi'nin cümleleri, Ziyâ Paşa'nın Hürriyet'teki yazılarındakilerinden pek de farklı değildir. Şeyh Efendi'nin konuştukları, polemik üslubuna dahil edilebilir:

... Zafer-nâme'de eğer Alî Paşa'nın murâdı cem'-i nükûd u emvâl olsaydı Mısır vâlilerinden ve pâdişâhlardan ihsânlar alırdı, deniyor. Ya Abbâs Paşa ve Sa'îd Paşa İstanbul'a geldiklerinde vükelâ-

yı devletten her birine ihsânlar vermişlerdi. O sıralarda Âlî Paşa almadı mı? Sonra İsmâ'îl Paşa vâli oldukça Kâmil Paşa'nın tavassutuyla yüz elli bin gurus kıymetinde bir kılıç takdîm ederek mukâbilinde on bir bin ve bir rivâyette on iki bin kîse (kapı yoldaşça) i'âne nâmıyla ihsân almadı mı?...⁽⁵⁰⁾

Görüldüğü gibi burada konuşan Ziyâ Paşa'nın kendisidir. Kendi adını gizleyerek düşüncelerini, Şeyh Efendi adındaki muhayyel bir kişiye söyletmiştir. Ancak üslup Ziyâ Paşa'nın kendi üslubudur. Nitekim Rû'yâ'da da Âlî Paşa'nın yüzüne karşı nelerin söyleneceği hayal edilirken, Şeyh Efendi'nin üslubuna benzer bir anlatıma başvurulmuştur:

... Ve Mısır'ın muhâsebât-ı mâliyyesi Hazîne-i Mâliyye'nin hesâblarından daha düzgün bir hâlde olmadığından sahîh bir muvâzene meydâna koymak ve bi'l-farz zât-ı devletinize ve vükelâya ve memûrîn-i sâ'ireye sûret-i mahsûsada kapı yoldaşça takdîm olunan ve Vâli Paşa tarafından yaptırılan tiyatro ve oyuncu kızlara sarf ve i'tâ olunan nice bin kâseler için muvâzene defterinde bir isim takıp göstermek biraz müte'assir olur.⁽⁵¹⁾

Ziyâ Paşa'nın Şeyh Efendi kimliği altında, farklı bir anlatım tekniğiyle Âlî Paşa'yı hicvetmesi üzerinde ayrıca durulacaktır. Bu başlık altında, Şeyh Efendi'nin konuştuğu kısımda, üslup düzeyinin farklılaştığı, dolayısıyla bu kısımda üslup normunun değiştiği⁵ üzerinde duruldu. Bu norm değişmesi, Şerh'te Hüsnü Paşa'nın üslubundaki düzey farklarından ayrı bir durumdur. Hüsnü Paşa'nın kişiliğine uygun bir üsluba büründürülmesini bir hata olarak değerlendirmemize karşın, bunu aksine olumlu bir yöntem olarak yorumlamalıyız. Çünkü, Şeyh Efendi gibi hayalî bir kişi yaratılarak, üsluptaki değişmelere bir gerekçe

(50) Zafer-nâme, s. 99

(51) Rû'yâ, s. 27

hazırlanmıştır.

b. Eski Hiciv Üslubu Karşısında Zafer-nâme'nin Üslubu

Ziyâ Paşa, İsmail Paşa'nın adamlarından birine 25 Eylül 1870 tarihinde gönderdiği bir mektubunda Zafer-nâme Şerhi'nin "Sadr-ı Vakt Hazretlerini nâzikâne istihzâ" (52) ettiğini belirtiyor. Bu belirleme, Ziyâ Paşa'nın yaptığı işin ne kadar bilincinde olduğunu göstermesi bakımından önemli olduğu kadar, hicvin "nâzikâne" yapıldığının altını çizmesi açısından da önemlidir. "Nâzikâne" nitelendirmesi, Zafer-nâme'de kullanılan dilin nasıl bir tercihin sonucu olduğunu gösteriyor.

Zafer-nâme'nin Türk hiciv edebiyatı açısından bir aşama olduğunun en önemli kanıtı, Zafer-nâme'de geniş anlamda üslubun eski hiciv üslubundan çok farklı özelliklere sahip olmasıdır.

Girişte de üzerinde durulduğu gibi, hiciv geleneğimizde hicvin iki önemli ögesinden birisi yergi diğeri ise sövgüdür. Eskiler buna "zemm" ve "şetm" adını veriyorlardı. Eski hiciv üslubuna, daha çok sövgü hâkim olmuştur. Bu yüzden Türk hicvi denilince, daha çok sövgüyü gerçekleştiren dil malzemesi akla gelmiş, kaynaklar yüz kızarmadan okunabilecek hiciv örneklerinin çok az olduğunu özellikle vurgulamışlardır (53). Burada müstehcenlik ile sövgünün birbirinden ayrı olduğu hatırlanmalıdır.

Sövgüyü sağlayan en önemli araç, kuşkusuz, dildir. Eski hiciv edebiyatımızda kaba cinsel göndermeleri içeren kelimeler, en çok kullanılan sövgü aracıdır. Bu kelimelerin Türkçe olanları, şiiri okuyan herkesin anlamını bildiği kelimelerdir. Ayrıca yoğun oranda cinsel organların, cinsel ilişki çeşitlerinin Arapça ve Farsçadaki kaba karşılıkları da

(52) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 368 vd.

(53) Ağâh Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi-I, s. 151

kullanılmıştır. Bu müstehcen kelimeler, belki o türden eserlerin yazıldığı dönemlerde, toplum tarafından normal karşılanıyordu. Fakat sövgü müstehcen kelimenin kendisinde değil, bu kelimeler aracılığıyla hasmın aşağılanmasıydı.

Zafer-nâme'nin eski hiciv geleneğimizden ilk bakışta gözlenen farkı vokabülerdedir. Zafer-nâme, hicvin sövgü yanını hemen hiç dikkate almamıştır. Bu bakımdan eserde, müstehcen olarak kabul edebileceğimiz kaba kelimeler yok denecek kadar azdır. Eserin tamamında iki kez müstehcen kelime kullanılmıştır:

Kûn-ı billûrunu s...en der imiş
Bu bir âyine-i Sikender imiş (54)

Bu beyit, sözde Şerhçi'nin İskender kelimesini açıklarken söz düşürüp verdiği bir örnektir. Ancak dikkat edilirse beyitte hiciv yoktur; dolayısıyla sövgüden ve aşağılamadan da söz edilemez. Sadece Hüsnü Paşa'nın münasebetsizliğini göstermek için metne yerleştirilmiştir.

Müstehcen kelimelerin kullanıldığı ikinci yer de, Şerh'tedir. Şerhçi, Âlî Paşa'nın "harem-i hâsına dâhil olamazlar eclâf" (55) dizesinde geçen "eclâf" kelimesini açıklarken müstehcen kelimelere yer vermiştir:

(eclâf) Baldırı çıplak, edepsiz makûleleri
ma'nâsına. Arsız, nâmussuz, hırsız, ibne, pezevenk,
ta'yınci makûleleri eclâftan değildir.(56)

Burada, bir saldırı söz konusudur. Âlî Paşa'nın özel meclisinde hırsız, namussuz, ibne, pezevenk... gibi insanların bulunduğu iddia ediliyor. Zafer-nâme'de, sövgü sayılmamakla birlikte, saldırı içeren müstehcen kelimeler yukarıdakilerden ibarettir.

(54) Zafer-nâme, s. 34 vd.

(55) Age., s. 17

(56) Age., s. 125

İçerik'te de ortaya konduğu gibi, Zafer-nâme'de, özellikle Şerh bölümünde, Âlî Paşa'nın cinsel hayatına yönelik saldırı yer almaktadır. Fakat bu saldırılar, müstehcen kelimeler aracılığıyla yapılmamıştır. Nitekim, 22 numaralı bendin şerhinde, Abdülaziz'in olduğu iddia edilen bir cümlede, Âlî Paşa'nın eşcinsel eğilimleri olduğu vurgulanmış; eski hiciv anlayışının bu eğilimi, bütün çıplaklığıyla anlatması adetten olduğu halde, burada üç nokta ile geçilerek uygun kelimeyi okuyucunun bulması sağlanmıştır:

... Fransa'dan birisi anın kitâbetini ve fenn-i politikada mahâretini uzun uzun naklederken Sultan Abdülaziz söze gelip "Ey artık elverir Ben anın ne olduğunu efendiliğim zamânından beri bilirim. Öyle uşaklarıyla mâbeyn odalarında... adamdan bir vakitte hayır gelmez" demiş iken...(57)

Eski hiciv anlayışına bağlı olarak yazılan eserlerde sözle cinsel tacizin en akla gelmedik şekli yapılırken en kaba, en müstehcen kelimeler büyük bir rahatlıkla kullanılmıştır. Zafer-nâme'de, Âlî Paşa'nın eşcinsel eğilimlerine değinilirken, eski hicvin içerik anlayışından etkilenilse bile, bunun üslupta bir benzerliğe yol açmaması dikkat çekicidir.

Eski hicvi çok iyi bilen, hicve yönelik bir kişilik geliştiren Ziyâ Paşa'nın, Âlî Paşa'yı eski hiciv anlayışı ile hicvedebilecekken, ki eski anlayışla yazılmış hicivleri de vardır, Zafer-nâme gibi geleneğe aykırı bir eser ile hicvetmesi, bilinçli bir tercihin sonucu olmalıdır.

Eski hiciv anlayışının kaba, müstehcen kelimelere, aşırı sövgüye dayanan üslubunun yerine "nâzikâne" üslubu tercih eden Ziyâ Paşa, bunu sadece Zafer-nâme'de değil, hiciv motiflerine rastlanan diğer eserlerinde de uygulamıştır.

Zafer-nâme'de vokabülerin yenilenmiş ve hicve özgü bir

nezakete ulaşmış olmasının dışında, belki de en önemli üslup yeniliği anlatım tekniği konusunda olmuştur.

Eski hiciv, çoğu zaman, açıkça saldırmayı, hedef-kişiyi herkesin gözü önünde, yanlış anlaşılmaya meydan vermeyecek şekilde rezil etmeyi amaçlamıştı. En kısa ve kaba yoldan hasmın rezil edilmesi ön plana alındığı için, tabii olarak, dolaysız anlatım tercih edilmişti. Dolaysız anlatımda hiciv, mesajını gizlemeye gerek duymaz. En kısa ve açık yoldan hedef şahıs hicvedilir:

Vehbiyâ azâr işittüñ bir uyuz Tâtâr'dan
Kâdılıkda bu hacâletler düşer mi şânıña
İtmedüñ ya'ni gelen hatt-ı hümâyûna kıyâm
Tañrı kaldursın vücûduñ la'net olsun cânüña⁽⁵⁸⁾

Görüldüğü gibi, eğer Tatar'ın kim olduğu ve Vehbî'nin hangi hatt-ı hümayuna uymadığı bilinirse, kıt'anın okur tarafından anlaşılması, hiçbir ek zihin faaliyetine gerek kalmadan mümkün olabilecektir. Şair, bedduasını, hiçbir yanlış anlaşılmaya meydan vermeyecek şekilde, açıkça yapmıştır. Türk hiciv geleneğinde genellikle böyle bir anlatım tercih edilmiştir.

Zafer-nâme'deki anlatım tekniği ise, bambaşka bir anlayışın ürünüdür. Zafer-nâme'de saldırıyı ya da yergiyi yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi açıkça anlamak mümkün değildir. Çünkü Kaside de, Tahmis de, Şerh de görünüşte hedef şahsı övmektedir. Bu sahte övgünün bir kabuk olduğunu, yargının daha derinlerde bulunduğunu anlayabilmek için metnin tamamını, dilin kullanışı açısından dikkatle incelemek gerekir.

Aşağıdaki bent, normal şartlarda bir medhiye olarak değerlendirilebilirdi. Ancak metnin tamamı düşünüldüğünde, övgünün altında, hedef şahsı aşağılamayı amaçlayan bir hicvin varlığı anlaşılır:

(58) Sürûri, Hezliyyât..., s. 45

Yer göğe gök de yere eyledi dehşetle nigâh
 Hayretinden aradı her biri bir cây-ı penâh
 Etti sükkân-ı semâvât u zemîn nâle vü âh
 Lerze saldı feleğe na'ra-i "Hayyâk Allâh"
 Ra'se verdi küreye gulgüle-i "yâ müte'al" (59)

Zafer-nâme'nin özellikle manzum kısmında dolaylı anlatım tercih edilmiştir. Şerh'te ise dolaylı anlatım egemen olmakla birlikte, bazı yerlerde dolaysız anlatım da kullanılmıştır.

Zafer-nâme'de dolaylı anlatımın bir üslup tercihi olarak ayırıcı bir öge olduğu açıktır. Çünkü, eski hiciv geleneğimizde, dolaylı anlatımı eser boyunca sürdüren örneklere rastlamak çok zordur. Hele övgü şeklinde düzenlenmiş yergiye, bu çalışma için taranan hiciv eserleri içinde hiç rastlamamıştır. Bu yüzden, Zafer-nâme'nin anlatım tekniğinin gelenekten ayrıldığını ve yeni olduğunu söylemek mümkündür.

Zafer-nâme'de dolaylı anlatımın tercih edilmesi, onu Batılı anlamda satirik bir eser haline getiriyor. Nitekim Gibb'in Zafer-nâme'yi, modern Avrupa'daki anlamıyla satir sayması⁽⁶⁰⁾ büyük ölçüde eserin anlatım tekniğinden, geniş anlamda üslubundan kaynaklanmaktadır. Yine Gibb, aynı yerde Ziyâ Paşa'nın Fransız edebiyatını bildiğini, eğer Fransız edebiyatını bilmeseydi böyle bir eser ortaya koyamayacağını veya başka tarzda yazacağını söylüyor⁽⁶¹⁾. Gerçekten de, eski hiciv üslubunu çok iyi bilen, sövgüyü hicve yerleştirmede çok usta olan Ziyâ Paşa'nın aşağıdaki gibi dolaysız anlatıma sahip hicivlerden Zafer-nâme'ye geçişi oldukça dikkat çekicidir ve şairin Batı satirini tanıdıktan sonra Zafer-nâme'yi yazdığını düşündürmektedir:

Aliyâ hey'eti devletde ne ser kaldı ne bün
 Sen edersin geceler ser bezemin düm beheva

(59) Zafer-nâme, s. 8

(60) E. J. W. Gibb, A History of Ottoman Poetry, London 1967, C. V, s. 69

(61) Age., s. 69

irtika eyliyeli sen gibi alçak sadara
Devletin oldu işi.....عاليها... (62)

Burada da, Ziyâ Paşa ezeli düşmanı Alî Paşa'yı hicvediyor. Fakat Zafer-nâme'den ne kadar farklı bir üslupla. Hicvedilen kişi aynı olsa bile, diğer farklarla birlikte üslup farkı da bariz bir şekilde görülmektedir.

Girişte de belirtildiği üzere Batıda da satir, başlangıçta "küfürlü şiir" olarak tanımlanıyordu. Ancak 17. yüzyılın sonlarından itibaren satirin "satura" etimolojisiyle açıklanması, onu küfürlü, dolaysız anlatıma sahip bir tür olmaktan çıkarmış, dolaylı anlatıma yöneltmiştir. Dolayısıyla satirin ulaştığı en son aşama olarak dolaylı anlatım (ironi) gösterilmektedir.

Türk hicvi, dolaylı anlatıma geçmek için 19. yüzyılın son yarısını, Zafer-nâme'nin yazılmasını beklemiştir. Kısacası üslup bakımından Zafer-nâme, Türk hiciv edebiyatında bir aşamadır.

c. Zafer-nâme'de Anlatım Teknikleri

Yukarıda da görüldüğü gibi Zafer-nâme'yi eski hiciv geleneğinden ayıran en önemli öğelerden biri, eserde kullanılan anlatım teknikleridir.

Zafer-nâme'nin özellikle manzum kısmını ilk anda bir methiye sanmak mümkündür. Ancak eserdeki dil malzemesinin özel bir şekilde kullanılması sonucunda, eserin methiye olmadığı, bir hiciv olduğu anlaşılır. Yani Zafer-nâme'nin över gibi görünen bir hiciv eseri olduğu söylenebilir. Övgü şeklindeki yerginin edebiyat terminolojisindeki adı ironidir. Eski edebiyat teorisinde buna istihza adı verilmiştir. Ayrıca kinaye, tariz, istidrâk gibi edebî sanatlar da, kastedilen ile görünenin çelişkisine dayanmaktadır.

İstihza, eski hiciv geleneğinde, hiçbir zaman Zafer-nâme'de olduğu gibi, bir eserin tamamına egemen bir anlatım tekniği olabilmiş değildir. Dolayısıyla Ziyâ Paşa'nın böyle bir anlatımı seçerken Türk edebiyatı geleneğinden bir örnek alması mümkün değildir. Ziyâ Paşa'nın, kaynağı tam tesbit edilemese bile, Fransız edebiyatının satirik anlatım teknikleri hakkında bilgi sahibi olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü aşağıda daha ayrıntılı olarak tahlil edildiğinde görüleceği gibi, Zafer-nâme'de Ziyâ Paşa, dolaylı hicvi gerçekleştirmek için bilinçli teknikler uygulamıştır.

Bu bölümde, Zafer-nâme'nin manzum ve mensur kısımları iki ayrı alt bölüm olarak anlatım teknikleri bakımından tahlil edilecektir. Manzum kısımda da mensur kısımda da ironik üslup kullanılmıştır. Fakat Kaside ve Tahmis'te daha çok kelime üzerinde yoğunlaşmış Şerh'te ise kelimedenden başka dil birlikleri üzerinde durulmuştur.

1) Manzum Kısımdaki Anlatım Teknikleri

Zafer-nâme'nin manzum kısmında, bilindiği gibi, Kaside ve Tahmis yer almaktadır. Tahmis'in Kaside'yi de içinde barındırdığından hareketle ve anlatım teknikleri bakımından aralarında büyük bir benzerlik bulunmasından dolayı ikisi bir arada değerlendirilmiştir.

Zafer-nâme'yi eski hiciv geleneğimizden ayıran en önemli özelliklerden birinin eserinde dolaylı anlatımın tercih edilmesi olduğu üzerinde yukarıda durulmuştu. Konumuzla ilgili olarak, dolaylı anlatımdan kastedilenin ise, yerginin gizlenmesi, açıkça ortaya konulmaması olduğu açıktır.

Zafer-nâme'de, çağdaş satirik üslubun en çok tercih edilen anlatım yollarından biri olan ironik anlatım kullanıldığından yukarıda söz edilmişti. Ironik anlatım, övgü görüntüsü altında yerme temeline oturduğu için, övgüyü yergi haline getiren bazı üslup özellikleriyle karşılaşılacağı tabiidir. Kelime, kelime grupları ve cümle düzeyinde, dilin son derece özel bir kullanımı söz konusudur. Ayrıca, edebî sanatlar bakımından da standart edebiyat üslubundan önemli

sapmalar vardır.

a) Kelime ve Kelime Grupları Düzeyinde

Kaside'de olsun, Tahmis'te olsun Zafer-nâme'nin kelime kadrosunu ilk bakışta, bir medhiyenin kelime kadrosundan ayırmak zordur. Çünkü Zafer-nâme'nin manzum kısmında kullanılan kelimeler içinde bir medhiyede bulunmaması gerekenler pek azdır.

Ziyâ Paşa, kelime kadrosunu eski hiciv geleneğimizinkinin dışına çıkararak, hatta medhiyeye ait bir kelime kadrosunu kullanarak, ironik üslubun ihtiyaç duyduğu ilk şartı yerine getirmiştir. Ancak medhiyeyi hicviye haline getirmek için de, kelimelerin anlamlarıyla oynamak lazımdır. Ziyâ Paşa, aşağıda da görüleceği üzere, bentlerdeki kelimeleri farklı tekniklerle işleyerek yan yana getirmiştir. Okuyucu, dolaysız hicivdekine oranla daha fazla zihinsel harcama yaparak; ama kaba olmadığı için daha çok zevk alarak Zafer-nâme'yi okumaktadır.

Şimdi kelime düzeyinde manzum kısımda kelimelerin nasıl kullanıldığını gözden geçirelim:

Kelimelerin sözlük anlamlarında kullanılması hicvi doğurur.

Edebî dili, normal yazı dilinden ayıran en önemli özelliklerden birisi, kelimelerin kendi anlamları dışında başka anlamlarda, yoğun bir şekilde kullanılmasıdır. Mecaz ve mecaza bağlı sanatlara sadece Türk edebiyatında değil, bütün dünya edebiyatlarında sıklıkla rastlanmaktadır. Bir medhiyede de kelimelerin mecazlı kullanımları oldukça önemlidir. Çünkü şair, sanatını kelimelerin anlamlarıyla, metin içindeki durumlarıyla oynayarak gösterecek, övdüğü kişiyi göklere çıkarmak için, bu tür bir anlatımı tercih edecektir.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında da mecazlı bir anlatım

yanılsaması yaratan kullanımlara rastlanmaktadır:

Öyle Takrîr ki her bir sözü dürr-i meknûn
 Öyle bir nüsha ki her satrı merâyâ-yı füsûn
 Gören ol mülhemeyi yâ nice olmaz meftûn
 Ser-te-ser şive-i i'câz u ser-â-ser mazmûn
 Lafzı pür-nükte vü her nüktesi leb-rîz-i hayâl⁽⁶³⁾

Yukarıdaki dizelerde geçen "merâyâ-yı füsûn", "meftûn", "şive-i i'câz", "mazmûn", "pür-nükte" ... gibi kelime ve tamlamalar, bir medhiye söz konusu olduğunda mecazlı anlamlarıyla düşünülürler. Alî Paşa'nın Girit'ten dönüşünde Abdülaziz'e sunduğu Girit Layihası'nın niteliklerinin sıralandığı yukarıdaki bentte "merâyâ-yı füsûn" edebî dilin mecazlı anlatımı içinde "büyüleyici, etkileyici" anlamına gelir. Oysa "merâyâ" sözlük anlamıyla aynalar, "füsûn" da sihir, gözbağcılık, büyü demektir. "Füsûn" "efsûn"un muhaffefidir. Efsun ise, sözlük anlamı düşünüldüğünde, hiç de olumlu bir anlam taşımaz. Aynada da sihirde de gerçeklerin çarpıtılması söz konusudur. O halde sözlükteki şekliyle, gerçek anlamıyla "merâyâ-yı füsûn", gerçekleri büyü yoluyla çarpıtan aynalar, olarak açıklanabilir.

İkinci olarak "meftûn" kelimesi de, aynı şekilde yorumlanabilir. Kelime, edebî dilde anlam genişlemesine uğrayarak bir şeye tutkun, vurgun anlamında kullanılmıştır. Oysa sözlükte "meftûn", "fitneye düşmüş, sihirlenmiş" olarak açıklanmaktadır. Yani sözlük anlamıyla düşünülürse "meftûn", metinde "Takrîr" in insanları fitneye düşürdüğünü, gerçekleri çarpık görmelerine yol açan bir büyüye sahip olduğunu vurgulamaktadır.

"Şive-i i'câz", "mazmûn" ve "pür-nükte" gibi kelime ve tamlamalarda da, aynı durum söz konusudur. Örneğin "nükte", ince anlam demek olduğu gibi şaka, espri anlamını da taşıyor. Kelimeyi şaka anlamıyla yorumladığımızda hiciv de ortaya çıkıyor.

(63) Zafer-nâme, s. 11

Kelimelerin mecazlı ya da kendi anlamları dışındaki anlamlarıyla kullanılmış gibi gösterilip aslında sözlükteki gerçek anlamlarının kastedilmesi, bir anlatım tekniği olarak Zafer-nâme'de çokça kullanılmıştır.

Kadd değil kâmet-i matbû'ası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dilârâsı yenâbî'-i zülâl (64)

Yukarıdaki beyitte boya ve göze ait, Dîvan şiirinde mecazlı anlamlarıyla kullanılan kelimeler bulunmaktadır. Eski şiirimizde "serv", sevgilinin endamlı düzgün boyunun mazmunu olarak kullanılır. Oysa kelime, sözlükte bir ağaç cinsi olarak anlamlandırılmıştır. O halde Dîvan şiirinde sevgilinin boyunun mazmunu olarak kullanılan "serv-i sehî" tamlaması, burada ancak gerçek anlamı olan "düz servi" şeklinde açıklandığında hiciv ortaya çıkmaktadır.

Zât-ı Haydar-şiyemî azm edeli bu sefere
Baş keserler kılıcı nâmına cümle kefare (65)

Yukarıdaki dizelerde geçen "baş kesmek", sözlük anlamı dışında, deyim olarak kullanılmıştır.. Baş eğmek, itaat etmek anlamına gelir. Ancak sözlük anlamına sadık kalınırsa, "baş kesmek", başı gövdeden ayırmak, yani öldürmek olarak açıklanır. Kelime grubunu deyim olarak düşündüğümüzde dize, medhiye olarak anlamlandırılır; fakat sadece düz sözlük karşılığı dikkate alındığında, hicvin ihtiyaç duyduğu "cümle kefare (Âlî Paşa'nın) kılıcının namına baş keserler, insan öldürürler" anlamı çıkarılabilir. Çünkü eserde vurgulanan düşünceye göre, Âlî Paşa, isyancıları affederek onların Müslüman ahaliye yönelik katliamlarına devam etmesini sağlamıştır.

Kahramân-kudret ü âhen-dil ü Rüstem-peyker (66)

Bu dizede ise "âhen-dil" tamlaması, edebî dilde, çok

(64) Zafer-nâme, s. 4

(65) Age., s. 11

(66) Age., s. 15

zaman, yiğit, kahraman karşılığında kullanılmıştır. Ancak sözlükte merhametsiz anlamı da bulunmaktadır. Tamlamanın kelime kelime açıklaması da demir yürekli olarak yapılabilir ki, bunun da olumlu bir anlama gelemeyeceği açıktır. Burada âhen-dilin taş yürekli anlamında kullanılmış olduğu tahmin edilebilir.

Görüldüğü gibi, edebî dilde normal bir anlatım özelliği olan mecazlı söz kullanma, bir yanılsama haline dönüştürülmüştür. Mecazlı anlamı, daha çok bilinen, bir kelimenin hicve dönüştürülmesi için gerçek anlamına, tersine bir işlemle dönüş yapılmıştır. Ziyâ Paşa, bu yöntemi başarılı bir şekilde uygulamıştır. Ancak es kelimelerin mecazlı anlamlarının yerine gerçek anlamlarının kastedilmesi, büyük ölçüde, Alî Paşa'nın vücut özelliklerine yönelik veya kişiliğinin hicvine ait bentlerde kullanılmıştır. Ciddi sorunların hicvedildiği yerlerde, Ziyâ Paşa, dikkat isteyen bu yöntemi kullanmamıştır.

Kelime veya kelime gruplarının çağrışımları içinde hicve uygun anlam vardır.

Şiir dilinde kelimelerin çağrışım alanları oldukça önemlidir. Kelimenin çağrıştırdığı kavramların şiirin konusuna uygun olmasına dikkat edilir.

Zafer-nâme'de kimi kelimelerin çağrışımları, hicve uygun anlamlara da sahiptirler. Ayrıca bazı kelimelerin yan yana kullanıldığı durumlarda, kelimelerden birinin çağrışımları ile diğerininki arasında bir uyumsuzluk görülür. Bu kelimelerden birinin çağrışımı, hicve uygun anlam barındırır.

Şimdi aşağıdaki beyte bakalım:

Sâyesinde o kadar etti cihân kesb-i huzûr
Eylemez kimse du'âsında dakîka ihmâl (67)

Yukarıdaki beyitte, hicvin oluşmasını sağlayan anahtar

kelime, "du'â"dır. Dua, bilindiği gibi, Tanrı'ya yakarmak anlamına gelmektedir. Ancak "dua" kelimesinin çağrışım alanı içinde birbiriyle çelişen iki anlam bulunmaktadır. Hayırdua kavramını olduğu gibi, beddua kavramını da dua kelimesinin çağrışım alanı içinde düşünürüz. Dolayısıyla metindeki dua kelimesini beddua olarak düşünürsek hiciv olur.

Vasfına söz bulamam neyleyim nişleyeyim (68)

Yukarıdaki dizede "söz bulamam" ibaresi, hicvi sağlayan bir çağrışım alanına sahiptir. Alî Paşa'nın vasıflarını anlatmak için söz bulamamak, olumsuz anlama çekilebilir. Söz bulamamak, övülenin üstün yetenekleri karşısında aciz kalmaktan dolayı olabileceği gibi, söz konusu edilen kişinin söz söyleyecek, övülecek nitelikte vasıfları bulunmadığından dolayı da olabilir.

Hak bu kim görmedi âğâz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh u iclâl (69)

Burada ise "görmedi" kelimesi anahtar durumdadır. "Felek" ve "feth ü zafer" ile "şükûh u iclâl" birbirine bağlıdır. Yani burada görünen anlamıyla, felek şimdiye kadar böylesine bir fetih, zafer, yücelik, ululuk görmedi, denilebilir. Feleğin böyle bir zafer... görmemesi de, medhiye için düşünüldüğünde bir abartılı övgü ifadesidir; fakat bir nesneyi daha önce görmemiş olmak, onun mutlaka yüce olduğu sonucunu doğurmaz, aksine değersiz olabileceğini de gösterir. Ziyâ Paşa, burada "görmedi" kelimesinin anlam bakımından bu ikili durumunu ironik anlatım için başarıyla kullanmıştır.

Öyle nâzik ki eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse eder tâ kapıdan istikbâl (70)

Yukarıdaki beyti, ilk bakışta alçakgönüllülüğün bir

(68) Zafer-nâme, s. 21

(69) Açe., s. 1

(70) Açe., s. 4

övgüsü olarak okuyabiliriz. Ancak buradaki kelimeler arasında bulunan "şapkalı" kelimesinin çağrıştırdıkları, beytin anlamını övgüden hicve döndürmektedir. Eğer "şapkalı" kelimesi, bulunmasaydı, hicvi algılamakta zorlanabilirdik.

Şapkanın başımıza giydiğimiz bir nesne olduğunu biliyoruz. Fakat yukarıdaki beyitte şapkayı basit bir giyim eşyası olarak değerlendiremeyiz. Osmanlı toplumu için 19. yüzyılda erkeklerin başlarında sarık ve fes dışında bir giysi bulunmazdı. Şapka ise, Müslüman olmayan Batılı milletlerin kullandıkları bir giyim eşyasıydı. Dolayısıyla "şapkalı" sözü, bu eserin yazıldığı dönemde, Frenkleri, gayr-ı müslimleri çağrıştırıyordu. Kelimenin bu çağrışım alanı göz önüne alındığında beytin hiciv öğeleri anlaşılabilir. Burada Âlî Paşa'nın hicvedilen yanı daha önce de belirtildiği gibi Müslümanlara göre Müslüman olmayan teb'aya karşı daha mültefit olduğudur. Aksi takdirde "şapkalı"yı, şapka giyen adam, anlamıyla düşünersek, beyti övgü içerikli bir şiir olarak açıklayabiliriz.

Gördüğü hıdmete emlâki olunsa tatbîk
Acıyıp hâline insâf eder ehl-i tedkîk (71)

Burada iki kelimenin çağrışımlarının birbiriyle örtüşmemesi, hicvi doğurmuştur. "Hıdmet" ve "emlâk" kelimelerinin çağrıştırdıklarına bakılınca hizmetin emlake oranlanamayacağı görülür. Mal, mülk maddi kazancın karşılığıdır. "Emlâk" kelimesi, "mülk"ün çoğuludur ve günlük dilde, bir insanın maddi varlığını anlatmak için kullanılır. Hizmet, birine yarayan iş yapma, görev gibi anlamlara sahiptir. Kısacası hizmet yararlı olmayı, bir iş yapmayı çağrıştırıyor. Hizmetin insanlık ya da toplum yararına yapılması ideal durumdur. Oysa burada Âlî Paşa'nın yaptığı hizmete karşılık edindiği "emlâk"den bahsedilmektedir. Yani hizmetin şahsî çıkar kaygısıyla yapılmış olması ideale aykırıdır.

(71) Zafer-nâme, s. 19

Bir dizede ya da bir bentte kullanılan kelimelerden anahtar durumunda bulunan kelime ya da kelime gruplarının birbiriyle çelişmesi, başka bentlerde de karşımıza çıkmaktadır. Ziyâ Paşa, çağrışım alanları birbirinden farklı olan, hatta birbirlerini geçersiz kılan kelimeleri kullanarak medhiyeyi hiciv haline dönüştürmeyi düşünmüş ve bunu da büyük ölçüde başarmıştır.

Kendi sultân değil ammâ ki nice sultânı
Maksadı üzre eder bende gibi isti'mâl(72)

Yukarıdaki beyitte "sultan" ile "bende gibi isti'mâl" ibarelerinin çağrışım alanları birbirini itmektedir. "Sultan" sözü, Osmanlı İmparatorluğunun mutlak hâkimi, yöneticisi olanlara verilen addır. Osmanlı sisteminde padişah mülkün sahibidir. Ülkedeki herkes ona tâbidir. "İsti'mâl" ise kullanmak demektir. Mülkün sahibi olan padişahı bende gibi kullanmak, sisteme aykırı bir durumdur. İdealde padişah kullanır, herkes onun emrine göre hareket etmek zorundadır. Mülkün içinden gelen ve mülkün sahibinden üstün durumda bulunan bir insanın var olduğunu söylemek, bir hiciv olmaktadır.

Görüldüğü gibi Ziyâ Paşa, metnin içindeki bazı kelimeleri ya da kelime gruplarını hicve uygun çağrışımlarıyla birlikte kullanarak ironik üslubu sağlamıştır. Ayrıca dizeyi, beyti ya da bendi oluşturan kelimelerin de çağrışım alanlarının çatışmasına dikkat edilmiştir.

Kelimelerin veya kelime gruplarının şaire ya da döneme özel çağrışımları hicvi doğurur

Zafer-nâme'nin manzum kısmında, bazı bentlerde yer alan kelime ya da kelime gruplarından bir kısmının hicvi sağladığını düşünmek için, kelimelerin Ziyâ Paşa için ne

(72) Zafer-nâme, s. 3

anlama geldiğini, eserin yazıldığı yıllardaki çağrışım alanını bilmek lâzımdır. Kuşkusuz bu, okuyucunun hazır bir birikimle metne yaklaşması gerektiğini gösteriyor. Özellikle icraattan bahsedilen bentlerde, bendin hiciv özelliği taşıdığını anlamak için, Ziyâ Paşa'nın bakış açısını bilmek zorunludur.

Mısır'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü
Etti bir yüzbaşısı Memlekeyn üzre kıral (73)

Yukarıdaki dizelerde "Mısır", "tağyîr-i verâset", "yüzbaşı", "Memeleketeyn", "kıral" kelime ve tamlamaları, bunların metne özel anlamlarını bilmeyen okur için pek fazla bir şey ifade etmeyecektir. Tarih bilgisi bulunan bir okur ise, bu beyitte Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesinden ve Eflak-Boğdan'da Couze adlı bir yüzbaşının ülkenin başına geçişinden bahsedildiğini anlayacaktır. Fakat yine de, beytin bir hiciv eseri olduğunu düşünmekte zorlanabilir. Ziyâ Paşa'nın "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları" adlı eserini okuyan biri, "tağyîr-i verâset" tamlamasının hiciv içerdiğini, Ziyâ Paşa'nın "Rü'yâ", "Arz-ı Hâl" gibi eserleriyle Hürriyet'teki yazılarını bilen biri ise, Paşa'nın Memleketeyn sorununda nasıl Bâb-ı Alî'yi suçladığını, dolayısıyla yukarıdaki beyitte hiciv ögesi bulunduğunu anlayacaktır.

Aşağıdaki beyit ve bentlerin hiciv öğelerine sahip olduklarını anlayabilmek için de bazı kelimelerin şairde hangi özel çağrışımları olduğunu bilmek lazımdır. Nitekim eserin içeriğinden söz edilirken bu özel çağrışımlı kelimelerin hangi saldırı motiflerini barındırdıkları üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştu. Burada sadece altlarını çizmekle yetiniyorum:

Belgrad Kal'asının ihsân ile Sırbistan'a
Devletin kıldı tamâmiyyetin istikmâl (74)

(73) Zafer-nâme, s. 3

(74) Ağa., s. 3

Kenez'i nush-ı belâgat eseri koydu yola
 Salamaz gayri mukaddemki gibi sağa sola
 Öyle me'mende ne hâcet olacak karakola
 Karadağ Kulâlerin yıktı ise hükmü n'ola
 Peşşe tevfiğ-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl (75)

Tuz tütün resme girip oldu Hazîne leb-rîz
 Etti tahvîl-i kavâ'imle nükûd istihsâl (76)

Bazı örneklerde ise, kelimelerin özel çağrışımları, somut bir icraata dayanmaz. Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'nın kişiliğine yönelik bazı yargıları belirleyici öğedir:

Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel
 İngiliz devletine olsa sezâdır amiral (77)

Burada "İngiliz devleti" ve "amiral" kelimelerinin çağrışımlarına dikkat etmek gerekir. İlk bakışta yukarıdaki beyti, bir medhiye gibi okumak mümkündür. Ancak Âlî Paşa'nın İngiliz devletinde amiral olmaya layık olduğunun vurgulanması, hiciv içermektedir. İngiltere, zaman zaman Osmanlı devletiyle savaşan, Osmanlı çıkarlarına aykırı politikalar üreten bir devlet olmuştur. Ziyâ Paşa'nın ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin görüşüne göre, Osmanlı vükelası, özellikle de Âlî ve Fuâd Paşalar, Avrupa ülkelerine aşırı bağlanmış, ülke çıkarları yerine İngiltere veya Fransa'nın çıkarlarını korumaya yönelik politikalar üretmiştir (78). Avrupa'ya aşırı hayranlık ve bağlılık, Ziyâ Paşa'nın Âlî ve Fuâd Paşaları Müslümanlıktan uzaklaşmakla suçlamasına da yol açmıştır. Dolayısıyla "İngiliz devletine" Âlî Paşa'nın "amiral" olması, onun Osmanlı çıkarları yerine İngiliz çıkarlarını koruduğunu ima etmektedir.

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, bazı beyit ve bentlerde,

(75) Zafer-nâme, s. 14

(76) Age. s., 3

(77) Age., s. 3

(78) İçerik'te bu konu ayrıntılı olarak incelenmiştir.

sadece kendi özel düşüncesinin bilinmesiyle anlaşılabilir, hiciv olarak yorumlanabilecek kelimeler kullanmıştır. Kelimelerin çağrışımları, çok özeldir. O dönemi iyi bilmeyen, hatta Ziyâ Paşa-Âlî Paşa çatışmasını ayrıntılarıyla okumamış bir okur, manzum kısımdaki hiciv öğelerini bulmakta zorlanabilir. Bu türden çağrışımlara dayanan beyitlerin, Şerh'te, çok ayrıntılı olarak ele alındığı görülmektedir.

Bir kelimenin imlâsı ve telaffuzu hiciv için gerekli bir başka kelimeyi çağrıştırır

Zafer-nâme'nin manzum kısmında Ziyâ Paşa, ironik anlatımı sağlamak için kelimelerin imla ve telaffuz benzerliklerinden de yararlanmıştı. Kullanılan kelime, aslında, kendi anlamıyla hiciv içermemektedir; fakat telaffuz bakımından bir başka kelimeyi de akla getirir. Bu yeni çağrışım, hicve yol açar:

Afitâba yüzünün varsa da vech-i şebahi
Andırır tal'at-ı meymûn-ı ferâh-nâkı mehi (79)

Yukarıdaki beyitte, aslında ilk bakışta hicvi göremeyebiliriz. Çünkü şair, görünüşte Âlî Paşa'nın yüzünün güneşe benzer yönleri olsa bile asıl ayı andırdığından söz etmektedir. Fakat ikinci dizedeki "meymûn" kelimesi, Şerh'te de vurgulandığı gibi, telaffuz bakımından bir hayvan adı olan "maymun"a benzemektedir. Dolayısıyla uğurlu anlamına gelen "meymûn", kendi anlamından çıkarak bir hayvanı çağrıştırıyor.

Verdi Mâliyye'ye tedbîr-i musîbi bereket (80)

Yukarıdaki dizede ise "musîb" kelimesi ile oynanmıştır. Musîb, isabetli, yanılmayan anlamlarına gelmektedir. Buna göre dizenin, Âlî Paşa'nın isabetli tedbiri Maliye'ye bereket verdi, şeklinde açıklaması yapılabilir. Bu açıklamanın ise,

(79) Zafer-nâme, s. 16

(80) Age., s. 3

hiciv sayılamayacağı açıktır. "Musîb"le, bir harf fazlasıyla aynı imlaya sahi bulunan "musîbet" kelimesinin düşünülmesi durumunda dizenin hiciv ögesi taşıdığı anlaşılır. Ziyâ Paşa'nın da telaffuz yakınlığını göz önünde bulundurduğunu, ironik üslubu bu şekilde kurduğunu, Şerh'i incelediğimizde görebiliriz⁽⁸¹⁾.

Bazı örneklerde ise, Ziyâ Paşa'nın imla yakınlığından yararlandığını, imlası aynı fakat telaffuzları farklı olan kelimelerden görünüşte birini, aslında diğerini kastedtiğini görmekteyiz:

Kan saçar hâme-i hûn-rîzi mürekkeb yerine ⁽⁸²⁾

Bu örnekte, imlasıyla yazılan kelime, iki şekilde okunabilirdi. Bu okuyuş dizenin genel anlamı için en doğru olanıdır. Fakat "saçar" kelimesinin Osmanlıcadaki imlası genellikle şeklindedir. Elifsiz yazıldığı durumlar da bulunmakla birlikte bu imla ile yazılan bir başka kelime ile karışmasını önlemek amacıyla genellikle elifli imla tercih edilmiştir. Aynı imlayla yazılan ikinci kelime ise "sıçar"dır. Ziyâ Paşa "saçar" şeklinde okununca hiciv olarak düşünülmesi zor olan kelimeyi, elifsiz yazarak münasebetsiz bir kelimeyi de çağrıştıracak şekilde kullanmış ve böylece ironik üslubu sağlamıştır.

Kışla-i fikri olup ceş-i zaferle memlû ⁽⁸³⁾

Yukarıdaki dizede ise "ceş" kelimesinin imlasına benzeyen bir başka kelime daha akla geliyor. "Ceş" asker, ordu anlamına geliyor ve "zafer" kelimesiyle ilişkisi de vardır. Fakat Ziyâ Paşa'nın Şerh'te kelimenin cîm-i Fârisi ile yazıldığında başka anlama geldiğini ima etmesi⁽⁸⁴⁾, ister istemez kelimeyi "çiş" olarak düşünmemize yol açıyor. Kelimeyi "ceş"ten "çiş"e dönüştürünce de, Alî Paşa'nın beyni

(81) Zafer-nâme, s. 92

(82) Age., s. 2

(83) Age., s. 10

(84) Age., s. 42

zafer askeri yerine başka bir şeyle dolu tasavvur edilmiş olur.

Bir başka örnekte ise, bir tamlamanın bir eser adı olarak da bilinmesi, hicve yol açmaktadır:

Ehl-i hâcâta olur her sühânı şevk-engîz (85)

Şevk-engiz, neşe, arzu yaratan anlamına gelmektedir. Fakat bu tamlama, aynı zamanda Enderunlu Fâzıl'ın müstehcen mesnevisinin de adıdır. Ziyâ Paşa, "şevk-engîz" in bu anlam genişlemesini dikkate almış ve dize, ironik bir üslupla Âlî Paşa'nın sözlerini hicveder bir niteliğe bürünmüştür.

Bu anlatım tekniği, Zafer-nâme'nin manzum kısmında fazla kullanılmış sayılmaz. İlk olarak verilen meymun-maymun benzerliğinin dışındaki örnekleri, ilk anda algılamak zordur. Ayrıca birbiriyle imla veya telaffuz yakınlığı bulunan kelimelerin hiciv amacıyla kullanılması, uygun yerde olursa istenen etkiyi yaratır. Aksi takdirde, bu tekniğe çokça yer verilmesi, eseri monotonluğa da itebilir. Bu bakımdan, Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'de bu anlatma tekniğiyle ironiyi sağlamakta fazla ısrarlı olmaması, doğru olmuştur, denilebilir.

Tereddüt bildiren bir kelime hicvi doğurur

Zafer-nâme'nin manzum kısmında bazı bentlerde veya beyitlerde anlamı medhiyeden hicve döndüren, sadece bir tek kelimedir. Bu kelimeler, isim ya da fiil olabilmektedirler. Hepsinin ortak özelliği, tereddüt ifade etmeleridir. Hatta yargıyı belirsizleştiren bir ek bile, beytin anlamını değiştirmektedir.

Öyle bir şöhrete mâlik ki mülûk-ı âlem
Nâmını bilse eğer elbet anar bi'l-ibcâl (86)

(85) Zafer-nâme, s. 19

(86) Age., s. 2

Yukarıdaki beytin ilk dizesinde, tereddüt bildiren hiçbir dilbirliği yoktur. Hatta Âlî Paşa'nın bütün âlem tarafından tanındığının, kesin bir ifadeyle, anlatımı bulunmaktadır. İkinci dizede ise aksine bu şöhrete tereddütle yaklaşmamıza yol açan "bilse eğer" ibaresiyle karşılaşılmaktadır. Eğer bu ibare olmasaydı, beyti, Âlî Paşa öyle bir şöhrete sahip ki, bütün dünyanın hükümdarları onu yücelterek anmaktadır, şeklinde açıklamak mümkün olurdu. "Eğer" in ve şart kipinin sağladığı tereddüt, Âlî Paşa'nın böyle bir şöhretinin bulunmadığını ima etmektedir.

Geldi bir hâlete kim Devlet-i Osmâniyye
Hissolunmaz gibidir şâ'ibe-i izmihlâl (87)

Yukarıdaki beyitte ise "gibidir" kelimesi, hicvi sağlamıştır. "Gibi" edatı, yargının kesin olmadığı, tereddüte düşüldüğü durumlarda yüklem olarak kullanılmaktadır. Yukarıdaki beyitteki "gibidir" kelimesi tereddüt bildirmektedir.

Aşağıdaki örnekte ise, imek fiilinin belirsiz geçmiş zamandaki kullanımı, metni olumlu anlamdan olumsuz taşımıştır:

Devleti hüsn-i idâre ise maksûd u murâd
Ana pek mâni' imiş kesret-i emsâr u bilâd (88)

Burada "imiş" ek-fiili, anahtar durumundadır. Eğer bu ek-fiil olmasaydı, şiiri ilk bakışta tamamiyle olumlu değerlendirecektik. Ancak "imiş" buna engel olmuştur. Çünkü "imiş"li kullanımlar tereddüt, inanc eksikliği gibi durumların varlığını ortaya çıkarmaktadır. Belirsiz geçmiş zaman ekinin, bizzat tanık olunmayan ya da anlatılanlara inanılmayan durumlarda kullanıldığını biliyoruz. Bu ekin kullanılmasıyla, anlatılanların yalan olabileceği hissettirilir. Masallarda genellikle bu zaman kipinin

(87) Zafer-nâme, s. 6

(88) Age., s. 9

kullanılması da, işte bu yüzdendir.

Eylemez nesl-i Resûlü alenen istihfâf (89)

Burada "alenen" kelimesinin bulunması, hicvi yaratmıştır. "Açıkça" anlamına gelen kelime, dizeden çıkarılırsa anlamın değiştiği, hiçbir tereddüte yer vermeyecek ölçüde, Âlî Paşa'nın Peygamber neslini istihfaf etmediği sonucunun çıktığı görülür. Oysa "alenen" dizeye bir tereddüt katmıştır. Yani Âlî Paşa, Peygamber neslini açıkça küçümsemiyor; fakat gizlice onlara hor davranıyor, anlamı ortaya çıkıyor.

Zafer-nâme'de övgüyü hicve dönüştüren bir kelimenin kullanılması, ironik üslubun en kolay ortaya konulma yollarından birisi olarak görülmektedir. Okuyucu açısından da, görünüşteki övgüyü geçersiz kılan bu kelimelerin varlığı, metni anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Bir kavramı açıklayıcı örnekler kavrama uygun değildir

Adalet, yiğitlik, gazap, şöhret ... gibi soyut kavramlar, lirik şiirde, çok zaman, somutlaştırılarak dikkatlere sunulur. Yani şair, kavramı anlaşılır kılmak için, onu tanımlayacak, boyutlandırarak örnekler getirir. Bu örnekleme ya da somutlamanın, abartma bulunsa bile, kavrama uyumlu olmasına dikkat edilir.

Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'yı ilgilendiren soyut kavramlara ayrılmış bentler bulunmaktadır. Onun adaletini, gazabını, yazı yeteneğini, Avrupa'daki şöhretini dile getiren bentlerde de somutlaştırmaya başvurulmuştur. Fakat Zafer-nâme'deki somutlaştırma uyumlu ve kavramı olumlu anlamda anlaşılır kılmaktan uzaktır. Şair, adeta kavramın içini boşaltmaya, kavramın ifadesi olan kelimenin çağrışım alanını boşaltarak onu değersizleştirmeye çalışmıştır.

Aşağıdaki örnekte Âlî Paşa'ya özel kılınan adalet kavramının nasıl içinin boşaltıldığı görülmektedir:

Bezm-i adlinde müsâvi çakıcı tanburacı
 Meclisinde bir olur lagutacı usturacı
 Tanımaz çizmecî ya losturacı mosturacı (90)

Burada "bezm-i adl" in nasıl olduğuna, bu adalet duygusundan kimlerin yararlandığına dair örnekler verilmiştir. Buna göre Âlî Paşa "çakıcı", "tanburacı", "lagutacı", "usturacı" ... gibi insanlara eşit davranmaktadır. Kavramın istediği örneklerin daha üst düzeyde olması gerekirken alt düzeyde gerçekleşmesi, hicvi doğurmuştur. Eğer, lagutacı, usturacı, çakıcı gibi kelimelerin yerine adalet kavramına daha uygun örnekler verilseydi, o zaman metni hiciv olarak değerlendirmek mümkün olamayacaktı.

Gösterir kilk-i füsunkârı günü şeb yerine
 'Arz eder şimşeği kâsd eylese kevkeb yerine
 Saydırır bir deveyi istese merkeb yerine (91)

Yukarıdaki dizelerde Âlî Paşa'nın kalem kudreti üzerinde durulmuştur. Ancak Âlî Paşa'nın yazarlıktaki gücünü göstermek için getirilen örnekler, var olduğu söylenen kudrete uygun değildir. Daha aşağı düzeydedir. Aslında Âlî Paşa'nın gerçekleri çarpıttığının bir ifadesi olarak da değerlendirilebilecek bu örneklerde günü geceye, şimşeği yıldızla, deveyi eşeğe döndürmenin yalan söylemek olduğu vurgulanmıştır. Fakat ayrıca, verilen örneklerin "kil-k-i füsunkâr"a uygun olmadıklarını, hele devenin eşeğe dönüşmesinin çok alt düzeyde bir örnek olduğunu da belirlemek lazımdır.

Aşağıdaki somutlaştırma, hayvanlar aleminden seçilmiş örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır:

(90) Zafer-nâme, s. 17

(91) Açe., s. 12

Mazhar olsa gazâb-ı pâkine şîr-i nerre
 Dehşetinden dağılır cismi misâl-i zerre
 Mûziyâd olmasın asâyiş-i hâle gırre
 Kahrına uğramadı uğrasalar bir kerre
 Ne tavanlarda gezer fâre ne dağlarda çakal (92)

"Gazâb ve kahr", Âlî Paşa'ya atfedilen kişilik özelliklerinden ikisidir. Aslında birbirine yakın anlamları bulunan bu iki kavramın, insanlar üzerindeki etkisini vurgulayacak dil malzemesi kullanılacakken aslan, fare, çakal... gibi hayvanlarda ne gibi sonuçlar doğuracağı üzerinde durulmuştur. Böylece söz edilen gazabın sadece hayvanları korkutabileceği, insanlar üzerinde etkisinin olmadığı da vurgulanmıştır. Gazap kavramını hayvanlar üzerindeki etkisiyle örneklemek, ironik üslubu doğuruyor.

Kavramla somutlaştırmanın uygunsuzluğu, değerliyi değersizle örnekleyerek yapılabildiği gibi, eserde görece olarak daha değersiz olanı daha değerliyle örneklemek suretiyle de yapılabilir.

Âlî Paşa, bir sadrazamdır. Dolayısıyla onun mevkiî, padişahın bir altındadır. Bir sadrazamın şöhrette hükümdarların üstünde yer aldığıнын bildirilmesi, bir başka uygunsuzluk örneğidir:

Geçti şöhrette mülûk-ı Arab u İran'ı
 İttihâz eyledi elkâb-ı hükümdârânı
 Monitörlerde son altes yazılır ünvanı (93)

Bir sadrazam olarak Âlî Paşa'nın şöhretinin Arap, İran hükümdarlarından fazla olduğunun açıklanması, gelenek olarak medhiyeden sapılmış olduğunu gösterir. Ayrıca Âlî Paşa'nın kralların, hükümdarların ya da kral soyundan gelenlerin kullandıkları "son altes" gibi lakaplara sahip kılınması da, uygunsuzluğu ortaya çıkarmaktadır.

(92) Zafer-nâme, s. 18

(93) Age., s. 17 vd.

Tamlamayı oluşturan kelimelerden birinin dizenin anlamını kaydırma özelliği vardır

Zafer-nâme'de tamlamayı oluşturan kelimelerin birbiriyle uyumlu olmasına, bilinçli olarak, dikkat edilmediği örneklerle karşılaşılmaktadır. Bir kelimenin varlığı, sadece tamlamanın anlamını değiştirmekle kalmamış, dizenin de hiciv haline dönüşmesine yol açmıştır:

Nakd-i va'di ile hemyân-ı zarûret leb-rîz
Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-â-mâl (94)

Yukarıdaki beyitte "nakt-i va'd" ile "zer-i nutk" tamlamalarındaki tamlayan durumundaki "va'd" ve "nutk" kelimeleri, dizenin anlamını değiştirici özelliklere sahiptir. Dikkat edilirse "nakd", "hemyân-ı zarûret", "leb-rîz"; "zer", "ceyb-i fukarâ", "mâl-â-mâl" kelimeleri birbiriyle ilişkilidir. Zaruret kesesinde paranın çok olması veya fukaranın cebinde çok altın bulunması, mantık ilişkisi içinde birbirine bağlanmıştır. "Nutm" yani söz ile "va'd" ise, bu kelimelerin ilişkisini, kelimeler yoluyla oluşturulan anlambirliğini bozucu niteliklere sahiptir. Bu kelimeleri metin içinde düşündüğümüzde, Alî Paşa'nın verdiği altın değerinde olan sözlerle fukaranın cebinin, para yerine geçen vaatleriyle zaruret kesesinin dolduğu ortaya çıkar, ki bu anlamı artık bir övgü olarak kabul etmenin imkânı yoktur.

Aşağıdaki örnekte ise, "endîşe" kelimesi, savaşla ilgili kelimelerin arasında ilk bakışta yadırganmaktadır. Fakat, "âlem-i endîşe" tamlaması, ironik üslubu sağlayan anlatım unsuru olarak kullanılmıştır:

Feth eden âlem-i endîşeyi şemşîrindir
Zabt eden memleketi tîğ-i cihângîrindir (95)

Burada kılıç, bir savaş aletidir ve temel işlevi çatışmada,

(94) Zafer-nâme, s. 5

(95) Age., s. 20

kullanan kişiye üstünlük sağlamaktır. Bu bakımdan "feth" kelimesiyle arasında bir ilişki bulunmaktadır. Aynı şekilde "âlem"i de "'feth"e, "şemşîr"e bağlamak mümkündür. Ancak "endîşe"nin yani düşüncenin "şemşîr"le ilişkisi, normal şartlarda söz konusu olamaz. "Şemşîr"in "feth" ettiği "âlem", düşünce dünyası olunca, şemşîr, bir savaş aracı olmaktan çıkarak, bir baskı aracı haline dönüşür. Ziyâ Paşa da, bunu ima etmek istemiştir.

Görüldüğü gibi, Zafer-nâme'nin manzum kısmında kelime ve kelime grupları düzeyinde ironik üslubu sağlamak için çok sayıda teknik denenmiştir. Bu anlatım tekniklerinin hepsinin birden fazla kullanılmış olması, Ziyâ Paşa'nın bunları bilinçli bir tercih ile ortaya koyduğunu gösteriyor. Övgüyü hicve dönüştürecek anahtar, manzum kısımda, çok zaman bir kelimedir. Anahtarın iyi seçilmesi, övgü yanılsamasının çözülmesi bakımından önemlidir. Ziyâ Paşa, anahtar kelime veya kelime gruplarını seçerken, azamî ölçüde dikkat göstermiştir. Fakat kelimelerin çağrışımlarından yola çıkan anlatım tekniklerinde, okuyucunun ek bilgilere sahip olması lazımdır. Aksi takdirde, hicvin nerede olduğunu anlamak zorlaşır. Okuyucunun kelimelerde gizli olan hicvi sağlayan anlamları çıkarması, zor olmakla birlikte, üretici bir çabadır. Eski hiciv üslubunda, kelime düzeyinde karşımıza çıkan müstehcenliğin bulunmaması, tekdüzelikten uzak, kelimelerin farklı tekniklerle hiciv ögesi haline getirilmesi, Zafer-nâme'nin manzum kısmının üslup bakımından en başarılı yanıdır.

b) Cümle Düzeyinde

Zafer-nâme'nin manzum kısmında, cümle düzeyindeki üslup özellikleri, kelime düzeyindekilere oranla daha azdır. Ziyâ Paşa manzum kısımda, daha çok, kelimelerle oynamıştır. Şerh'te ise, durum tersine dönmüş ve cümle düzeyinde ironik üslubu sağlayan özelliklere daha fazla yer verilmiştir. Az olmasına rağmen, yine de manzum kısımda hicvi ortaya çıkarıcı

bazı cümle kalıplarına rastlanmaktadır (96). Aşağıda maddeler halinde incelenecek bu cümle kalıplarından ilk ikisi, doğrudan anlatım tekniği değildir. Metnin cümle yapısındaki bazı özellikleri dile getirir. Diğer maddeler ise, doğrudan manzum kısma özel ve ayırıcı teknikler olarak dikkati çeken cümleleri sınıflandırma çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Sentaksı bozuk cümleler sözde şairlerin hicvini doğurur

Manzum kısımda, mantık ve cümle hatası yapılmış cümle sayısı fazla değildir. Genellikle şiir cümleleri, hatasızdır ve Türkçeye hâkim "sanatçılar"a ait oldukları izlenimi vermektedir. Fakat birkaç yerde, özellikle, sözde Tahmis şairinin cümlelerinde ufak tefek kusur bulunmaktadır. Bu kusurlu cümlelerin, sözde şairlerin cehaletini, Türkçeye hakimiyetsizliklerini göstermek için konuldukları düşünülebilir.

Şimdi bu tür cümlelerin birkaçını değerlendirelim:

İşte târîh-i selef lâzım ise bahsetmek
Sath-ı âlemde nice ma'reke geçti gerçek (97)

Burada "lâzım ise bahsetmek" ve "gerçek" ibareleri, gramatikal açıdan yanlış olmamakla birlikte cümle içindeki yerleri bakımından kusurlu kabul edilirler.

Ten-i nâzendesi ne nâzik iken pek de ne kart
Kendine mâni-i azm olamadı kânûn ile mart (98)

Yukarıdaki şiir cümlesinde, vezin zarureti dolayısıyla "ne de pek..." olması gereken ibarenin "pek de ne..." şeklinde yer

(96) Kalıp sözü, burada sentaks benzerliği olarak değerlendirilmemiş, mantık benzerliğine dayanan cümleleri ifade etmek için kullanılmıştır.

(97) Zafer-nâme, s. 8

(98) Age., s. 10

alması kusurludur.

Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral (99)

Burada ise kim kelimesinin fazlalığı kusuru oluşturmaktadır.

Ana tenbel demek elbette hatâdır elbet (100)

Burada da "elbet" sözünün iki kez tekrarlanması kusurludur.

Görüldüğü gibi cümle kusurları, fazla önemli sayılmazlar. Kusurların ise, genellikle sözde Tahmisçi Hayri Efendi'ye ait olduğu anlaşılıyor. Bu da hem Hayri Efendi'nin Fâzıl Paşa'ya oranla daha cahil bir insan olduğunu hem de kasideye bağlantı yapmakta güçlüğüyle karşılaştığını göstermek için kullanılmıştır.

icraatı ele alan cümleler yalın ve kısadır

Başlangıçtaki bentlerin ağır üslubuna paralel olarak cümlelerde de çeşitlendirilmiş, birleşik, sıralı cümlelerin yanında yüklemi bulunmayan cümlelere, ad cümlelerine de yer verilmiştir. Oysa Alî Paşa'nın devlet adamı olarak yaptığı icraatın anlatıldığı bentlerde neredeyse her dizinin yalın, kısa bir fiil cümlesi olarak tasarlandığı görülmektedir. Bu kısımlarda dolaylı hiciv üslubundan bir parça uzaklaşıldığı da dikkati çekmektedir.

Verdi Lübnân'da Nasarâya emâret hükmü

3 Mısır'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü

Etti bir yüzbaşayı Memleketeyn üzre kıral (101)

Yukarıdaki dizelerin ilkinde Lübnan, ikincisinde Mısır, üçüncüsünde ise Memleketeyn politikaları ele alınmıştır. Her üç dize de birer yalın cümleden ibarettir. Üçü de fiil cümlesidir.

(99) Zafer-nâme, s. 2

(100) Age., s. 18

(101) Age., s. 13

Yukarıda verilen örnekteki cümle yapısını aynen devam ettiren cümleler, Alî Paşa'nın icraatından bahsedilen bütün bentlerde görülmektedir:

Kenez'i nush-ı belâgat eseri koydu yola
Salamaz gayri mukaddemki gibi sağa sola (102)

Bir zaman akçece görmüştü hazîne kılllet
Almayıp aylığına halk çekerdi zillet
Ya nasıl zâtına şükretmeye şimdi millet
Verdi Mâliyye'ye tedbîr-i musîbi bereket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihân vüs'ât-ı hâl (103)

Bir zaman pâdişâh-ı âleme muğber oldu
Emrine ol dahi encâm musahhar oldu
Hâsılı hep şeref-i tâli'e mazhar oldu
Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer oldu
Değmedi 'ârızına latme-i "El-harbü sicâl" (104)

Yukarıdaki örnekleri artırmak mümkündür. Fakat, görüldüğü gibi, cümlelerin yalınlığı ve hemen hepsinin fiil cümlesi olması ortak özellik olarak ortaya çıkmıştır. Ziyâ Paşa'nın cümlelerini, önemli sorunlardan bahsederken yalınlaştırdığı düşünülebilir. Çünkü, önemli bir sorundan bahsedilmediği, Alî Paşa'nın kişiliğine, aşırı övgü görüntüsü altında saldırıldığı bentlerde üslubun cümle bakımından nasıl farklılaştığı açıkça görülmektedir:

Dâver-i mülk-i hüner safder-i nusret-rehber
Kahraman-kudret ü âhen-dil ü Rüstem-peyker
Murtaza-meşreb ü hem-tab'-ı Halîl-i âzer
Hâmi-i dîn-i mübîn muhyi-i şer'-i enver
Hâfız-ı devlet ü derhem-ken-i evsân-ı zalâl (105)

(102) Zafer-nâme, s. 14

(103) Age., s. 14

(104) Age., s. 16

(105) Age., s. 15

İlk cümleyi desteklemek amacıyla getirilen örnek hicve yol açar

Cümle düzeyinde gerçekleştirilen bu teknikte, ard arda gelen iki cümleden ilki, görünüşte övgü bildirmektedir. Ancak ikinci cümle, onu geçersiz kılan bir örnekten ibarettir. Böylece sözde şair, ilk cümlede övmüş bulunduğu Alî Paşa'yı, ikinci cümlede küçük düşürecek bir örnek getirerek, övgüyü geçersiz kılar:

Böyle iş görmeli ibkâ ise maksad nâmı
Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevvâl (106)

Burada ilk cümlede insanın şöhret kazanmak için Alî Paşa'nın yaptığı gibi Girit hizmetini görmesi gerektiğinden bahsediliyor. İkinci cümle ise, görünüşte ilk cümleyi desteklemek amacıyla yazılmıştır. Oysa Zemzem kuyusuna bevl eden de bir şöhret kazanmıştır; fakat bu şöhret hiç de olumlu bir şöhret değildir. Yani şair, şöhret için Zemzem'e bevl etmeye gerek yoktur; şöhret kazanmak için böyle iş görmelidir, derken; aslında "bevvâl" ile "böyle iş gören"i aynı seviyede gördüğünü vurgulamış olur.

Aşağıdaki beyitte, ikinci cümlenin ilk cümleyi geçersiz kılması, çok belirgindir:

Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral (107)

İlk cümlede Alî Paşa'nın askere Napolyon gibi kumanda etmesi üzerinde durulmuştur. İkinci cümlenin bu düşüncüyü desteklemesi beklenirken, tam tersine Alî Paşa'nın Napolyon'a benzemesinin mümkün olmadığını ortaya koyan bir gerçek üzerinde durulmuştur. Alî Paşa'nın ailesinden hiçbir generalin çıkmaması, Alî Paşa'nın kendisinin de askere kumanda edecek bir konumunun olmadığını ima etmektedir. Yani ikinci cümle, hicvi doğurmaktadır.

(106) Zafer-nâme, s. 4

(107) Age., s. 2

Aşağıdaki beyitte ise, sözde kaside şairi Fâzıl Paşa'nın kendi kendisini aşağıladığına tanık olunmaktadır:

Fâzıl-ı pîre ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek olmasa da dişleri durmaz battâl (108)

Aslında yukarıdaki beyitte bir atasözünden iktibas yapılmıştır. Fakat asıl fonksiyonel açıdan önemli olan, ikinci cümlenin ilk cümleyi geçersiz kılıcı bir özelliğinin bulunmasıdır. Fâzıl Paşa, ilk dizede bunasa bile yine de Âlî Paşa'yı övmekten geri kalmayacağını söylüyor. Bu dizede hiciv için gerekli bir öge yoktur. Ancak ikinci cümlede kendini köpek mertebesine indiren bir örnek getirir.

Öyle bir cerbeze-i nutku da var kim eyler
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtâl (109)

Yukarıdaki iki cümleden ilkinde, Âlî Paşa'nın sözünü kabul ettirme yeteneğinden söz edilmiştir. İkinci cümle ise, bu kabul ettirişin zorla olduğunu vurgulayarak ilk cümledeki "cerbeze-i nutku" geçersiz kılmıştır.

Aşağıdaki örnekte ise, bu tekniğin biraz daha geliştirilmiş bir hali ile karşılaşılmaktadır. İlk cümle, ikinci cümlede bulunan olumsuz yargıyı küçültmeye, suçlanan hususa bir cevap bulmaya çalışmanın bir sonucu olarak yazılmıştır:

Hep te'ennî-i hakîmânenen eyler neş'et
Tab'-ı pâkinde eğer varsa cüz'î ihmâl (110)

Burada ikinci cümle, Âlî Paşa'nın biraz tembel olduğunu söyler. İlk cümle ise, bu yargıyı yumuşatmaya, buna bir gerekçe bulmaya çalışır.

Bu alt başlık altında incelenen örneklerin hemen

(108) Zafer-nâme, s. 6

(110) Age. s. 5

(111) Age., s. 5

hepsinin Kasîde kısmında bulunması, dikkat çekicidir. Bunun en önemli nedeni, iki cümlelerin ilişkisine dayanan bu anlatım tekniğinin, en iyi, nazım birimi beyit olan şiirlerde uygulanabilir olmasıdır.

İki cümleden ilki saldırı içerir, ikincisi onu güçsüzce tevil eder

Zafer-nâme'nin manzum kısmında ardarda gelen iki cümleden ilkinde saldırı, açık hiciv ögesi bulunabilir. Bu durum karşısında ironik üslubu sağlamak amacıyla şair, ilk cümleyi geçersiz kılmaya çalışır; fakat getirdiği kanıtlar yeterince güçlü değildir ve ilk dizedeki yargı bu yüzden geçerliliğini korur.

Müslümân la'net eder gayr-ı Müselmân la'net
Kimseler kıymetini bilmedi hâlâ bu ne hâl (111)

Yukarıdaki beyitte ilk cümle Âlî Paşa'ya herkesin lanet ettiğini içermektedir. İkinci cümle ise bu yargıyı geçersiz kılmak üzere kıymetinin hâlâ bilinmediği üzerine kurulmuştur. Kimselerin Âlî Paşa'nın kıymetini bilmemesi, bir yakınma cümlesinden ibarettir. Dolayısıyla ilk cümleyi geçersiz kılmaktan uzaktır.

Vâkı'â haylice cân haylice mâl oldu telef
Etti ammâ ki cezîre şerefîni istihsâl (112)

Bu beyitte ilk cümledeki yargı ile ikinci cümle arasındaki uyumsuzluk çok daha açıktır. Can ve mal kaybının yerine konulan değer, can ve mal kaybını haklı çıkaracak bir niteliğe sahip değildir. Ada'nın şerefi gibi soyut bir kavram uğruna hayli can-mal kaybedilmiş olmasını mantıklı bir hareket olarak değerlendirmenin imkânı yoktur. Ada'nın şerefi yerine kendisi kurtuldu denilseydi, o zaman cümleyi hiciv sağlayıcı öge olarak kabul edemeycektik.

(111) Zafer-nâme, s. 6

(112) Age., s. 2

Rûm'dan Ermeni'den yaptı müşîr ü bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukûku ikmâl (113)

Ziyâ Paşa'nın gayr-ı Müslimlere eşit vatandaşlık hakkı verilmesine karşı olduğu bilindiğinden, bu cümlelerin ilkinde bir hiciv ögesi bulunduğunu söylemek mümkündür. İkinci cümle ise, gayr-ı Müslimlere yüksek mevkilerde görev verilmesinin gerekçesini söylüyor. Ancak Ziyâ Paşa'nın açısından yaklaşılsa, islâmî esaslarla yönetilen Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşit haklara sahip bulunmalarını sağlayacak düzenlemeler yapılması yanlıştır. İşte bu yüzden , yukarıdaki ilk cümlelerin yargısına gerekçe hazırlama işlevini yerine getiren ikinci cümle, hicvin daha da belirginleşmesine yol açmıştır.

Himmet ü meşrebi de tab'ı gibi âlîdir
Çünkü esmâ olunur nâsa semâdan inzâl (114)

Âlî Paşa'nın himmet ve meşrebinin yaradılışı gibi yüce olduğunu anlatan ilk cümle, bu düşüncüyü destekleyecek ya da kanıtlayacak ikinci bir cümleye ihtiyaç göstermektedir. Oysa ikinci cümle, kanıt olmaktan ziyade, ilk cümledeki yargıyı daha da belirsiz bir konuma çekmiştir. Çünkü, insanların adlarının Tanrı tarafından verildiği kabul edilirse, o zaman "Âlî" adını sonradan alan Mehmet Emin Âlî Paşa'nın tab'ında "Âlî"lik özelliğinin bulunmadığı sonucu çıkar. Ziyâ Paşa da bu durumu ima ederek, ikinci cümledeki güçsüz kanıtın, hicve dönüşmesine yol açmıştır. Böylece ilk cümledeki yargı geçersiz kılınmıştır.

Nefreti olsa da fâzıllara ol kâm-verin
Oğlunu terbiye etmek gibidir bir pederin
Yoksa temyîz eder beynini şâb u şekerin (115)

Yukarıdaki cümlelerden ilkinin birinci kısmında, Âlî Paşa'nın faziletli insanlara nefreti olduğundan bahsediliyor;

(113) Zafer-nâme, s. 3

(114) Age., s. 18

(115) Age., s. 19

ikinci kısmında ise, bu nefret hafifletilmeye çalışılıyor. Nefretin terbiye etmek gibi bir duygu olduğu iddia ediliyor. İkinci cümle ise ikinci yargıyı desteklemeye çalışmaktadır. Oysa şapla şekerin farkını anlayan, daha doğrusu iyi ile kötüyü birbirinden ayıran bir insanın, kendinde nefret duygusu barındırmaması diye birşey söz konusu değildir. Çünkü iki kavram, birbirinden çok farklıdır.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında, kuşkusuz cümle bakımından bir çeşitlilikten söz edilebilir. Yalın, birleşik, sıralı cümleler, isim ve fiil cümleleri açısından da, eser bir incelemeye tâbi tutulabilir. Fakat bu çalışmanın amacı, Zafer-nâme'deki hiciv öğelerini ya da hicve yol açan teknikleri incelemek olduğu için, burada daha çok dilbilgisi çalışmalarını ilgilendiren konular üzerinde durulmamış, sadece cümle düzeyinde hicvin ortaya çıkmasına yol açan anlatım teknikleri incelenmiştir.

2) Şerh'in Üslup Özellikleri

Zafer-nâme'nin üslup çeşitliliği bakımından en zengin kısmı, sahife sayısı diğer kısımlara göre daha fazla olan Şerh'tir. Şerh'te, Biçim'de de belirtildiği gibi, eski şerh geleneğinin yapısı taklit edilmiştir. Daha doğrusu Zafer-nâme Şerhi, şerh geleneğimizin parodisi olarak da değerlendirilebilir. Çünkü taklit, sadece biçime ait öğelerin taklidinden ibaret kalmış, üslup ve içerikte ise, ciddi şerh örneklerinden çok farklı bir yol izlenmiştir.

Şerh geleneğinde bir metnin şerhi, belli bir teknik kalıba uymak suretiyle yapılır. Şerhedilen metnin kendisi verilir, altına metinde geçen ve anlamı belirleyici özellikleri bulunan kelimeler, metindeki anlamları ön plana alınarak açıklanır, en sonunda da, metnin anlaşılır mensur bir açıklaması ile şerh bitirilirdi. Zafer-nâme Şerhi'nde de aynı teknik uygulandığı için, bir şerhte dil malzemesinin nasıl kullanıldığını değerlendirmek gerekir.

Şerh, bir açıdan, yorumlanmaya muhtaç bir esere bağımlı

bir çalışmadır. Şerhin sınırını, yorumlanan metin çizer. Şerh, adını taşıdığı metni, okuyucunun daha iyi ve doğru anlamasını amaçlar. Bu yüzden de, önemsiz birkaç kelime dışındaki, bütün kelimeler, görünen ve gizli bütün anlamları, kelime etrafında bulunan bütün çağrışım öğeleriyle açıklanır. Yani her kelime, en az bir cümle ile, anlaşılır kılınmaya çalışılır.

Amaç, bir kelimeyi anlaşılır kılmak olduğundan, şerhlerdeki üslup özellikleri, çoğunlukla, cümle düzeyinde kendini gösterir. Kelimeyle oynamak, pek fazla görülen bir uygulama değildir.

Zafer-nâme Şerhi'nde de, şerhin üslup bakımından karşılaşılan bu özellikleri görülmektedir. Zafer-nâme Şerhi'nde de Tahmis'in her bendi tek tek, kelime esas alınarak yorumlanmıştır. Hiciv ise, kelimelerin anlamı üzerinde çeşitli yollarla yapılan bozulma sonucunda elde edilmiştir. Kelimenin anlamının deformasyona tâbi tutulması, kelime düzeyindeki üslup özelliklerinden daha geniş dil birliklerine ihtiyaç gösterdiğinden, hicvi sağlayan üslup özellikleri, Şerh'te daha çok cümle düzeyinde gerçekleşmiştir.

Zafer-nâme Şerhi'ni, ciddi bir şerhten ayıran en önemli özellik, yorum farkıdır. Metni yorumlayış tarzı, ilk bakışta benzer olsa bile, Ziyâ Paşa'nın eserinde anlatım tekniklerinin çok farklı bir amaç için kullanılması, yorumu hiciv haline dönüştürmüştür.

Zafer-nâme Şerhi'nde de, hiciv, ironik bir üslupla dikkatlere sunulmuştur. Ironik üslubu ortaya çıkaran anlatım teknikleri, oldukça zengindir. Fakat Şerh'te sadece dolaylı hiciv tercih edilmiş sayılmaz; bazı kısımlarda dolaysız, açıkça suçlayıcı bir hiciv üslubuyla da karşılaşılmaktadır. Bu kısımları, eserin bütünlüğü içinde, egemen anlatım tekniğinden sapma olarak değerlendirmek mümkündür.

Şimdi Şerh'te ironiyi sağlayan anlatım tekniklerini gözden geçirelim:

Şerh'te çoğunluğu cümle düzeyinde olmak üzere pek çok teknik denenmiştir. Kelime düzeyinde yapılan uygulamalar, biraz daha azdır. Ancak ister kelime düzeyinde isterse cümle düzeyinde olsun Şerh'te anlambilimin sahasına giren teknikler uygulanmıştır. Yani kelime açıklamalarında, kelimenin görünen anlamını bozucu birtakım uygulamalar yapılmıştır. Böylece manzumdeki bir kelimeyi açıklayan cümle veya cümleler, okuyucunun kelimeyi hicve uygun bir anlamda algılamasına yol açacak şekilde kullanılmıştır. Örneğin manzum kısımda 10 numaralı bendin "Ten-i nâzendesi nâzik iken pek de ne kart" (116) dizesindeki kelimelerin şerhi, bu konuda bize bir fikir verebilir:

(Ten) Ten ten oyunu değil, ten-i tennâ darb-ı mûsikîsi de değil. Burada âdetâ beden ma'nâsınadır. (nâzende) Nazlı ve matbû' ma'nâsına (nâzik) Kırık dökük demektir. (kart) Nâzik mukâbilidir. Esvâbî-i Hazret-i velf-nimet gibi...(117)

Görüldüğü gibi, metinde geçen kelimelerin açıklamaları, hicve yol açacak şekilde düzenlenmiştir. Açıklamalar, doğrudan suçlayıcı öğeler taşımamakla birlikte, çeşitli anlatım yolları uygulanarak okuyucunun daha farklı düşünmesi sağlanmıştır. Bendin genel yorumu da kelimelerin açıklamasına dayandırılmıştır. Ancak "Hülâsa-i ma'nâ" başlığını taşıyan bendin genel yorumu, sadece kelime açıklamalarına bağlı sayılamaz. Zaman zaman, "Şârih" in kişisel yorumlarıyla karşılaşmaktadır. Bu yorumlar da kendi başlarına üslup bakımından farklı özellikler gösterebilmektedirler.

Şerh'te karşılaştığımız, hicvî ortaya çıkarıcı anlatım teknikleri, aşağıda ayrıntılı olarak incelenmiştir:

Kullanılan Kelimenin Yarattığı Hiciv

Şerh'te, kelimeye dayanan üslup özellikleri azdır.

(116) Zafer-nâne, s. 10

(117) Age., s. 45

Esasen yüz elli sahifeyi aşan bir mensur eserde bir kelimenin yarattığı etkiye bağlanan üslup özelliklerinin fazla bulunmayacağı açıktır. Ayrıca Şerh'in teknik özellikleri de, kelime düzeyinde anlatım tekniklerinin geliştirilmesini engellemektedir. Ancak, az olmakla birlikte, yine de Ziyâ Paşa'nın kelimenin yarattığı etkiye dayandırdığı örnekler bulunmaktadır.

Şerh'te eski hiciv üslubunda örneği bolca bulunan müstehcen kelimelere, fazla olmasa da, rastlanmaktadır. Sözde Şerhçi'nin kültür düzeyini açığa vurucu bir işlevi bulunan, bu kullanımlara, halk dilinde yer alan kelimelerin kullanılmasını da dahil etmek mümkündür.

Şerhçi, kendi hayat hikayesini naklederken, Yeni Osmanlılara nasıl muamele ettiğini şöyle anlatıyor:

Ve hîn-i istintâklarında kemâl-i hıdmetinden kendimi zabtedemeyip külhan ıstılahı üzre her birine söğdüm saydım.(118)

Yukarıdaki cümlede, anlam ayırıcı öge, "külhan ıstılahı" ve "söğdüm saydım" ibareleridir.

Aşağıdaki örnekte de argodan yararlanılmıştır:

"(çakıcı) Çakı yapan, yâhûd akşamları şimşek gibi çakan ..." (119)

Görüldüğü gibi kelimeye dayanan hiciv örneklerinde, büyük ölçüde olmasa da, müstehcen ve argo kelimeler kullanılmıştır. Bunlar, içinde buldukları cümlenin anlamını hicve kaydırma özelliğine sahiptirler. Fakat Ziyâ Paşa, argotik ve müstehcen öğeleri kullanmakta fazla ısrarlı değildir.

Zafer-nâme Şerhi'nde, kelime tercihinin doğurduğu hicvin

(118) Zafer-nâme, s. 27

(119) Açe., s. 127

bir başka örneği olarak, gereksiz yere Batı kaynaklı kelimelere yer verilmesi gösterilebilir:

(Âferîn) Fransızcadaki **bravonun** Fârisî Türkçesidir.(120)

Ciddi bir şerhte hiçbir şekilde açıklaması yapılmayacak kelimelerden birisi olan "âferîn" kelimesinin, Şerh'teki açıklamasında hicvi doğuran öge, "bravo"dur. Kelimenin kullanılması, oldukça yadırgatıcıdır. Okuyucuyu şaşırtıyor. Çünkü normalde açıklanmaya muhtaç kelime, o dönem Türk okuru için, herhalde, "bravo" olurdu.

Manzumdeki kelimelerin yanlış okunuşu yanlış yorumlara neden olur

Sözde Şerhçi'nin Osmanlıcaya hakimiyetsizliğini göstermek ve aynı zamanda manzum kısımdaki anlamı, değersizleştirmek, saptırmak amacıyla bazı kelimelerin yanlış okunduğu, yanlış birleştirildiği görülmektedir. Genellikle ilk on bendin şerhinde sıkça rastlanan bu teknik, daha sonradan fazla kullanılmamıştır.

Aşağıdaki açıklama, "yer göğe..." ibaresinin yanlış okunmasının doğurduğu komik üzerine kurulmuştur:

(Yerköyü)* Tuna'nın karşı sâhilinde bir kasabadır.
(121)

Aşağıdaki örnekte "Matla'-ı Şark'tan aksâ-yı ekâlîme kadar" dizesindeki "kadar" kelimesi, "kader" olarak okunmuş ve anlamı da ona göre verilmiştir:

(Kader) Ma'lûm ya fezânın arkadaşısıdır.(122)

(120) Zafer-nâme, s. 36

* Bu tür örneklerde şerhçinin okuyuş şekli esas alınmıştır. Kelimenin asıl okunuşu bilerek verilmemiştir.

(121) Zafer-nâme, s. 32

(122) Age., s. 34

Sezar'ın kim olduğunu bilemeyen Sözde Şerhçi, Sezar'ı "Sızar" telaffuzuyla okur:

(Sızar) Gâlibâ hıẓâr vezninde bilmem kimin ismidir.
(123)

Aşağıdaki örnekte ise yanlış okuma, Hüsnü Paşa'yı iyice küçük düşürücü bir özellik gösterir. Çünkü, "ferrûh-fâl" terkininin hiç akla gelmeyecek şekilde okutulması, kendi başına komik özü barındırdığı halde, bununla yetinilmemiş; Hüsnü Paşa'nın bilgiçlik taslamasına fırsat yaratılmıştır:

(Fer-hefâl) Ker kefal vezninde lugât-ı Arabiyyededir. Egerçi (fer) zinet ma'nâsına ise de (hefâl) kelimesi kütüb-i lugâta bulunamadı. Ancak nâzım-ı ferîd manzûmeyi Fe'ilâtün, fe'ilâtün, fe'ilâtün, fe'ilün vezni üzre nazm ederken şu mısra'da her nasıl ise taktî'e ri'âyet etmemiş olmağla min-gayri haddin ihtâr olunur.(124)

Burada Sözde Şerhçi'nin kendi okuyuşunun yanlış olabileceğini hiç düşünmeden, suçu Tahmis şairine atması, Hüsnü Paşa'ya yöneltilmiş bir hicvi ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca "ferrûh-fâl" terkininin yanlış okunması, anlamın kaybolmasına da yol açmıştır.

Oturanlar, sâkin olanlar anlamına gelen "sükkân" kelimesi, 3 numaralı bentte "Etti sükkân-ı semâvât u zemîn nâle vü âh" dizisinde geçmektedir. Şerhçi, kelimeyi köpekler anlamına gelen "segân" şeklinde okuyarak dizinin anlamını bütünüyle değiştirmiş, hicve yol açmıştır:

(segân) Seg cem'idir; köpekler demek. Nitekim Ferheng-i Şu'ûrî gösterir. (125)

Burada "sükkân"ı "segân" olarak okuduğumuzda, dizinin anlamı,

(123) Zafer-nâme, s. 35

(124) Age., s. 30

(125) Age., s. 33

gökyüzünde ve yeryüzünde yaşayanlar nâle ve âh ettiler, şeklinde olacakken, gökyüzünde ve yeryüzündeki köpekler nâle ve âh ettiler, anlamını kazanıyor. Şerhçi'nin yanlış akıl yürütmesi, bu örnekte olduğu gibi, ironiyi sağlayan bir öğedir.

Ziyâ Paşa, bu tekniği, ilk dört bentte kullanmıştır. İlk bentlerin şerhinde Ziyâ Paşa, çarpıcı, okuyucuyu etkileyici anlatım teknikleri kullanmıştır. Kelimenin yanlış okunup yanlış anlam verilmesine dayanan bu teknik, çoğunlukla, Hüsnü Paşa'yı küçük düşürmek amacıyla tercih edilmiştir. Fakat, manzum kısımda geçen bazı kelimelerin yanlış okunup yanlış yorumlanması, aynı zamanda görünüşteki övgüyü geçersiz kılma işlevini de yerine getirmiştir.

Bu tekniğin 4. bendin şerhinden sonra kullanılmamasının en önemli nedeni, daha sonraki bentlerde, artık yanlış okumanın doğurduğu komik öğelere ihtiyaç kalmaması, Hüsnü Paşa'yla bu şekilde alay edilmesinin yeterli görülmesidir. Çünkü, daha sonraki bentlerde, artık Âli Paşa'nın icraatına daha somut örneklerle yaklaşıldığından, yanlış okumanın doğurduğu hiciv, yeterli olamazdı.

Kelimenin içi boşaltılır

Zafer-nâme Şerhi'nde hicvi ortaya çıkaran bir üslup özelliği de, bir kelimenin ne anlama geldiğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Şerh yapılırken bazı kelimelerin ne anlama geldiğinin bilinmediğinden söz edilerek, kelimenin anlamı açıkta bırakılır. Böylece, manzum metinde bulunan kelimelerden birinin içi boşaltılarak metin eksik bırakılır.

Özellikle ilk bentlerin şerhinde sıkça karşılaştığımız bu teknik, diğer bentlerde biraz daha seyrek kullanılmıştır.

İlk bentteki övgü bildiren kelimelerden bazılarının içi boşaltılmıştır:

(Habbezâ) Kâmûs'ta, Bûrhan'da bulunmadığından zannı âcizâneme göre Keldânî yâhûd Fransızca olmalıdır. Ma'nâsı ise o lisânlara vakıf olanlar için hafî değildir...

....

(ni'mezâ) Habbezânın eşidir....(126)

(levhaş) Bu dahi eski lugatlerden olmalıdır.(127)

Yukarıdaki açıklamalarda, aynı anlatım tekniği uygulanmıştır. "Habbezâ", "ni'mezâ" ve "levhaş" kelimeleri, aslında metin içinde övgü içerikli olarak kullanılmışlardır. Kelimelerin içerdikleri anlam verilemeyince, kelimelerin yer aldığı manzum metin de anlamsız kalmıştır. Nitekim bu anlatım tekniğinin uygulandığı kısımlarda, "Hülâsa-i ma'nâ"lar, groteske yakın bir üsluba büründürülmüştür.

Bir kelimenin ne anlama gelmediği söylenir; fakat kelimenin gerçek anlamı verilmez. Böylece hem kelimeye ait olmadığı söylenen anlam dolaylı olarak hatırlatılır, hem de kelimenin içeriği boşaltılır:

(âgâh) Yeni Osmanlılar'dan ma'hûd Agâh Efendi değildir.(128)

(ihtiyâr) Burada genç mukâbili değildir. (129)

(maksûd) Herkesin bildiği sarrâf Maksûd değildir.
(130)

Yukarıdaki örneklerde, kelime açıklamaları, kendi başlarına komiktir. Kelimelerin ne olmadıkları, o kadar farklı bir konumdan alınmıştır ki, okuyucu, ister istemez, Şerhçi'nin

(126) Zafer-nâme, s. 29

(127) Age., s. 30

(128) Age., s. 47

(129) Age., s. 42

(130) Age., s. 39

cehaletini komik bulur.

Aynı kalıp bazen, kendi başına, farklı bir olguyu hicvetmek için kullanılmıştır. Yine asıl anlam verilmemiştir; fakat kelimenin ne olmadığının açıklaması, toplumdaki farklı bir sorunun hicvedilmesine yol açmıştır:

(yâver) Faytonların arkası sıra koşan zâbitân-ı askerî şeklindeki yosmalar değil.(131)

Burada Ziyâ Paşa, kadın peşinde koşan, asıl görevlerini unutan zabitleri hicvetmiştir.

Bir kelimenin anlamını bilmediğini Şerhçi'nin kendisi de itiraf eder ve başka kaynaklara müracaat edilmesini tavsiye eder. Böylece hem Hüsnü Paşa'nın cehaletiyle alay edilmiş olur hem de kelimenin içi boşaltılır:

(saf-şiken) Bir karışık kelime olup ne demek olduğunu bilmek isteyenler Lûgât-ı Osmaniyye'ye mürâca'at buyurular.(132)

Herhangi bir sözlükte rahatlıkla bulunabilecek "saf-şiken" in anlamının boşlukta bırakılması, doğrudan doğruya manzum metnin övgü görüntüsü içindeki anlamını geçersiz kılmaya yöneliktir. "Saf-der ü saf-şikeni böyle gerektir sadrın" dizesinde "saf-şiken", safları yırtan yiğit anlamıyla açıklansaydı, Alf Paşa'nın yiğitliği ortaya çıkacaktı.

(bedî'ül-ahvâl) Kâsım ve Bedî' dâstânını okuyanların ma'lûmudur" (133)

Bu örnekte, tamlamadaki "bedî" özel isim sanılmış; fakat yine de anlamı verilmemiştir.

(hikmet) Bir fennin ismidir, lâkin bendenizin

(131) Zafer-nâme, s. 86

(132) Age., s. 36

(133) Age., s. 29

vukûfum olmadığından tahkîkâtına girişemem, ma'zû buyruğa.(134)

Burada ise, "hikmet" kelimesinin anlamının Şerhçi tarafında bilinmemesi, Hüsnü Paşa'ya yönelik bir hicv barındırmaktadır. Gerçekte "hikmet" in anlamını, hele o dönemde bilmeyecek insan pek azdır. Ziyâ Paşa, Hüsnü Paşa'nın bu kelimeyi bilmemesini sağlayarak, onda "hikmet" kavramını bulunmadığını, dolayısıyla cahil olduğunu vurgulamıştır.

Kelimenin, nasıl yazıldığı, bir harf değişikliğiyle başka nasıl okunacağı üzerinde durulur; fakat anlam verilmez:

(haşem) Hışm ile bir yazılır; fakat hâ'nın noktası yoktur.(135)

Manzum metinde geçen kelimelerden ikisi yanlışlıkla birleştirilmiş; anlamı da verilmemiştir:

(ukbâda sezâ) Dünyâda belâ vezni üzre, ma'nâsı ma'lûmdur.(136)

Bu açıklama, "Dese ukbâda sezâ gıpta ile Rüstem-i Zâl" dizesinin içinde, "dese"ye bağlı "ukbâda" ile yükler durumundaki "sezâ"nın birlikte değerlendirilmesi, "Rüstem-i Zâl ahirette gıpta ile dese yakışır" anlamına gelen dizeyi anlamsızlaştırır.

Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, kelimenin anlamını vermeyerek, kelimenin metin içindeki anlamını boşlukta bırakmıştır. Bu yöntemin kullanılmasıyla, manzum metinde, görünüşte övgü bildiren kelimeler, hiçbir anlamı bulunmayan, boş sözler haline gelmiştir. Bu da, kuşkusuz, hicvin aradığı bir durumdur.

(134) Zafer-nâme, s. 39

(135) Age., s. 34

(136) Age., s. 30

Yanlış anlam verme hicvi doğurur

Zafer-nâme Şerhi'nde, en çok kullanılan anlatım tekniklerinden biri, bir kelimenin gerçek ya da mecazlı anlamının dışında bir anlama sahip kılınmasıdır. Aslında ironi için en kolay uygulanabilir teknik de budur. Manzum metinde geçen bir kelimenin asıl anlamıyla hiç ilgisi olmayan bir şekilde açıklanması yapılarak komik etki yaratıldığı gibi, Tahmis'in anlamı da çarpıtılmış olur.

Tahmis'te geçen "Avrupa oldu dil-âşüfte-i hüsn-i rakamı" dizesinde yer alan "Avrupa" kelimesi, Avrupa Kıtası'nda bulunan devletleri ifade etmek üzere kullanıldığı halde, Şerh'te, bu anlam çarpıtılmış; kelime bir saç modeli olarak açıklanmıştır:

(avrupa) Bir nev'-i mahsûs üzre kesilmiş saç ma'nâsına. Avrupasını kestirdi ta'biri meşhurdur.
(137)

"Gayret" in çalışıp çabalama anlamı vardır. Ancak bu kelimeye "kıskançlık" gibi bir anlam verilmesi, gayretli olarak nitelenmesi gereken Âlî Paşa'nın kıskanç bir devlet adamı olarak suçlanmasına fırsat doğurur:

(gayret) Kıskançlık ma'nâsınadır. Makâm-ı evvel-i Zât-ı Âlî'nin gayreti Gayûr-ı Bağdâdî gibi dillerde darb-ı mesel olmağa şâyândır.(138)

Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı kıskançlıkla, kendinden sonra gelen yetenekli devlet adamlarının önünü kapamakla suçladığı bilinmektedir. Zafer-nâme'de kıskançlık motifinin bu şekilde ifade edilmesi çok dikkat çekicidir.

Vatanseverlik duygusu anlamına gelen "hamiyyet", Şerhçi tarafından himaye ile karıştırılınca Âlî Paşa, ecnebi

(137) Zafer-nâme, s. 37

(138) Age., s. 43

korunmasında bulunan azınlıklara yardım eden bir sadrazama dönüşür:

(hamiyyet) Esirgemek ma'nâsınadır. Fi'l hakîka ol menba'-ı merhamet ve şevkatin himâyet-i ecnebiyyede bulunanlar hakkında lutf u hamiyyetleri umûr-ı ma'lûmedendir. (139)

İklimler anlamına gelen "ekâlim" kelimesi, kalemler; "gerçi" kelimesi gerçek olarak anlamlandırılmıştır:

(ekâlim) Kalemler demek.(140)

(gerçi) gerçek demek.(141)

Bazı cins isimlerin özel isim olarak değerlendirilip ona göre anlam verilmesi de komiğin ve hicvin doğmasına yol açar. "Saf-der", saflar yıkan yiğit, anlamına geldiği halde, Şerh'te, Osman Safder Efendi diye bir zattan bahsedilerek hem komik bir durum yaratılır hem de metnin olumlu övgü görüntüsü ortadan kaldırılır:

(Saf-der) Kapu çukadârları eskilerinden bir zâttır. Osman Safder Efendi derler. Burada i'râbca sadrın fâ'ilidir. Bir de mahdûm-ı dirâyet-mevsûmu vardır ki bir zamanlar Londra Sefâreti ma'iyyetinde bulundu. İsmi Çaçaron Sermed'dir.(142)

Aynı üslup özelliği, aşağıdaki örnekte de kullanılmıştır:

(Tevfîk) Edebli edepsiz birçok zevâtın ismi olup burada kangısı murâd olduğu (معنى البشعة ..) ..بطن الشاعر..... meselince yalnız nâzım-ı nihrîre

(139) Zafer-nâme, s. 43

(140) Age., s. 34

(141) Age., s. 61

(142) Age., s. 35

ma'lûmdur. (143)

Kelimelere, yanlış anlam verme, Karagöz muhaverelerinde en sık karşılaşılan anlatım tekniklerinden biridir. Karagöz de Hacivat'ın kullandığı cins isimleri, bazen özel isim olarak değerlendirebilir.

Kelimeye verilen anlam, bazen, kelimenin yananlamı olarak kullanılmaktadır. Yani açıklama, bütünüyle sözde şerhçinin uydurması değildir. Fakat yananlam, kelimenin manzumede kastedilen anlamına uymaz; hivic de bu uyumsuzluktan, yanlış anlamaktan doğar:

(beşâret) Gâyet çirkin ve korkunç çehreli ma'nâsınadır. Zîrâ bizim koca vâlîde birine darıldığı zaman beşâret diye zemmeder.(144)

Yukarıdaki örnekte, Ziyâ Paşa, müjde anlamına gelen "beşâret"i, genellikle kadınlar arasında kullanılan, yani konuşma dilinde kazandığı yananlamı dikkate alarak açıklamıştır. Böylece, birinci bentte yer alan ve Âlî Paşa'nın Girit memuriyetini müjdeli bir fetih olarak niteleyen "feth-i beşâret" tamlaması, anlamsızlaştırılmış olur.

(matla') Bir manzûmenin evvelki beytine denir. Meselâ Yûnûs hazretlerinin meşhûr nazm-ı mutasavvîfânesinin matla'ı budur:... (145)

Matla', aslında yukarıda verilen anlamı da içinde barındırmaktadır. Hatta, akla ilk gelen karşılık da budur; fakat bu anlam, metne özel değildir. Manzum metnin 4 numaralı bendinde kelime "doğu" karşılığında kullanılmıştır. Böylece Sözde Şerhçi'nin metne hakim olamadığı vurgulanmış; ama en önemlisi, manzum kısımda bu kelimenin kullanıldığı dizedeki anlam çarpıtılmıştır.

(143) Zafer-nâme, s. 36

(144) Açe., s. 29

(145) Açe., s. 34

(mazhar) Rufâ'î hânkâhlarında ney ve kudümler ile berâber çaldıkları zillere ıtlak olunur.(146)

Burada "mazhar" kelimesi, asıl anlamı dışında, sonradan kazandığı yananlamıyla açıklanmıştır. "Şereflemek" anlamının "zil"e dönüşmesi, hicvi sağlamıştır.

(alem) Kâmûs'un, Van Kulu'nun beyânlarına göre pek çok ma'nâya delâlet edip burada dağ tepesi ma'nâsı murâd olunması becâdır. Zîrâ Girit fütûhâtı dağ tepelerinde edilen muhârebâtla hâsıl oldu.(147)

Yukarıdaki örnekte bayrak anlamında kullanılan "alem" kelimesi, anlam farklılığına uğratılarak uzak yananlamlarından birisinin karşılığı olarak düşünölmüştür.

Kelimenin uzak ve manzum metne uygun olmayan yananlamının kullanılması içinde değeriendirilebilecek bir uygulama da, kelimenin çok basit bir şekilde açıklamasının yapılmasıdır. Yine kelimenin asıl anlamından sapıldığı görölmektedir:

(sath) Hânenin döşeme tahtaları mahalli ma'nâsına.
(148)

Burada "sath" kelimesinin asıl anlamı verilmediği gibi, tanım da, halk üslubuyla yapılmıştır.

Aşağıdaki örnekte ise, "istiklâl" kelimesi, kavramın gerektirdiği bir düzeyde açıklanacakken, basitleştirilerek, şu şekilde anlamlandırılmıştır:

(istiklâl) Başlı başına olup karışık görüşeni olmamak. (149)

(146) Zafer-nâme, s. 34

(147) Age., s. 29

(148) Age., s. 31

(149) Age., s. 39

Kelimelerin metne özel anlamlarının verilmediği örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu anlatım tekniği, ilk bentlerin şerhinde daha çok kullanılmış; icraata yönelik hicve geçilince, hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Aslında Âlî Paşa'nın devlet adamı olarak yaptığı icraatları anlatan kısımlarda, açıklamaya muhtaç her kelime, mutlaka çağrıştırdığı olaylar çerçevesinde doğru açıklanmak zorundadır. Bu yüzden 10 numaralı bentten sonra, politik hayata ait hiciv motifleri yer aldığından, artık kelimelerin yanlış anlaşılmasının doğurduğu komiğe ihtiyaç kalmamıştır.

Kelimenin açıklaması doğrudur; fakat anlam kaydırılmıştır

Zafer-nâme'de çok kullanılan anlatım tekniklerinden birisi de şudur: Açıklanan kelimenin anlamı ilk cümle içinde doğru verilir. Fakat şerhçi, çok zaman kelimenin anlamını daha da açmak ister ve kelimeyi pekiştirici bir örnek verir. Hiciv bu örneklemededir. Ziyâ Paşa'nın toplum sorunlarına yönelik hicivleri, ironik üslup içinde, en çok bu yolla dikkatlere sunulmuştur.

(savt) Kırbaç. Taşralarda vergisini vermeyen ve satılacak şeyi bulunmayan aceze-i ahâliye ma'lûmdur. (150)

Yukarıda "savt"ın kırbaç olarak açıklanması yanlış değildir. Fakat ikinci cümlenin, manzum metinle hiçbir ilişkisi yoktur ve kırbaçın ne anlama geldiğinin ötesinde bir özelliği vardır. Bu cümlede anlam, kırbaçtan kaydırılarak vergi sorunu ve halka yapılan işkencelere getirilmiştir.

(ta'accüb) şaşmak ma'nâsına. Bu hâl bizim devletin hâline nazar-ı dikkatle bakanlara dâ'imâ vâki' olur. (151)

(150) Zafer-nâme, s. 116

(151) Age., s. 58

Burada da "ta'accüb"ün karşılığı Türkçede şaşmak'tır. İlk cümle manzum metnin istediği anlamı içermektedir. İkinci cümlede ise manzum metnin çizdiği sınırın dışına çıkılmış; devletin durumuna yönelik bir dokundurma yapılmıştır. Bunu, metin dışı bir işleme olarak da nitelendirmek mümkündür. Çünkü, ikinci cümle, Şerh'in mevcudiyetini borçlu olduğu Tahmis'in dışında bir içeriğe sahiptir.

Bu tarz şerhin, normal bir şerhte, gereksiz açıklama olarak yorumlanması gerekirken, Zafer-nâme Şerhi'nde hiciv öğelerini, motiflerini zenginleştirici bir işlevinin bulunduğu söylenebilir. Kelimelerin çağrıştırdıklarının anlam kaydırmasına fırsat verdiği her dizelerde bu tekniğe yer verilmesiyle, Şerh metninin de monotonluktan kurtarıldığına tanık olunmaktadır.

Bazı örneklerde, hicvin dozu daha da artırılarak, Hüsnü Paşa'nın yapması muhtemel olmayan açıklamalara yer vermiştir. Aşağıdaki örnekte Hüsnü Paşa'nın Takvîm-i Vekâyi gazetesine karşı olması mümkün değildir. Bu yüzden ikinci cümlede anlamdan sapış daha belirgindir ve hiciv ögesi çok daha kuvvetle hissedilmektedir:

(ıtrâ) icrâ vezninde bir şeyi öge öge göklere çıkarmak ma'nâsına. Takvîm-i Vekâyi ve emsâli gazetelerin meslekleri gibi.(152)

Bu anlatma tekniğinin bir başka versiyonu ise, kelimenin anlamından sonra, Âlî Paşa'ya ya da başka bir devlet adamına ait özel bilgilerin verilmesidir. Bu bilgiler, hicve ait bir ögeyi barındırır:

(harem-i hâs) Dâ'ire-i mahremiyet ma'nâsınadır. Âlî Paşa Efendimiz'in dâ'ire-i mahremiyeti akşamları ezan vaktinden yatsıya kadardır. Bu meclis-i hâs-ı mahremâneye dâhil olmak her bahtiyâra nasîb olmaz. Meğer ki zât-ı âlîleriyle

hem-meşreb ola.(153)

Görüldüğü gibi burada da bir anlam kaydırılmasından söz edilebilir; fakat bu kez Âlî Paşa'nın özel hayatına dair bir bilgi, hiciv amacıyla metne yerleştirilmiştir.

(cem'-i mükûd u emvâl) Akçe ve mâl cem' etmek ma'nâsına. Bankalarda konsolidler ve demir yollarından hisseler, Selanik havâlisinde vesâir taraflardaki çiftlikler hep bu sözlere dâhildir.

(154)

"Cem-i mükûd u emvâl" tamlamasının anlamı doğru verilmiştir; fakat daha sonraki cümlede Âlî Paşa'nın şahsî mal varlığının nelerden oluştuğu açıklanmıştır. İma yoluyla Âlî Paşa'nın pek çok emlâke sahip bulunduğu, bunu da kanunsuz yollardan elde ettiği iddia edilmiştir. Yani, asıl hiciv ögesi ikinci cümlede yer almaktadır.

Görüldüğü gibi, kelime açıklamalarında, anlam kaydırma yöntemi, sıklıkla kullanılmış; bu yolla hiciv sağlanmaya çalışılmıştır. Ziyâ Paşa'nın bu anlatım tekniğini kullanmakla Zafer-nâme'nin manzum kısmının Şerh'i zorladığı sınırdan kurtulduğu, esere yeni hiciv motifleri eklediği söylenebilir. Fakat, zaman zaman, ikinci cümleye yerleştirilen hiciv motifi ile, dolaylı hicivden uzaklaşıldığı da görülmektedir. Bu da, kuşkusuz, Şerh'in üslup tutarlılığını zedeleyen bir durumdur.

Kelimenin çağrışımlarının verilmesi hicvi doğurur

Zafer-nâme Şerhi'nde kelime açıklamaları sırasında, kelimenin kendi asıl anlamıyla ilgisi az olan karşılıklara sıkça rastlanmaktadır. Bu tür örneklerden bir kısmında, kelimenin uzak ya da özel çağrışımlarının kullanılması hicve yol açmaktadır. Bu, ironik üslup açısından yararlı bir

(153) Zafer-nâme, s. 124 vd.

(154) Age. s. 144

uygulamadır. Çünkü, bu tür açıklamalarda, genellikle, Alî Paşa ya da çevresiyle ilgili küçük ayrıntılara yer verilerek metne özel bir açıklama yapılmıştır.

Aşağıdaki örnekte "ehl-i hâcât" tamlamasının asıl anlamı yerine, Şerhçi'de çağrıştırdığı özel anlamı verilmiş; bu da Alî Paşa'ya yönelik bir hiciv ögesi haline gelmiştir:

(ehl-i hâcât) Sabahları Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in sâhil-hâneleri sofalarında vesâ'ir vükelâ-yı fihâm dâ'irelerinde sürünüp gezen bâ-çârelerdir. (155)

Alkış, aslında açıklanmaya ihtiyaç göstermeyen bir kelime olduğu halde, Ziyâ Paşa bu kelimenin çağrıştırdığı, Osmanlı törenlerine gönderme yapmak istediği için "alkış" kelimesini anlamlandırmıştır:

(alkış) Bayram resimleri hengâmında vükelâ-yı saltanat pâdişâhın kudurasını öperken bir sürü çavuşların bir ağızdan (Allâh yardımcın ola, devletinle yaşa) deyü bağrıışmalarına denir. (156)

Burada vükelânın, yani içlerinde Alî Paşa'nın da bulunduğu devlet adamlarının padişah karşısındaki mevkileri, bir kere daha hatırlatılmış; alkış kelimesinin uzak çağrışımı olan bayram törenlerinde çavuşların hep bir ağızdan söyledikleri söz ise, bu motifi ortaya koymak için araç olarak kullanılmıştır.

Bu teknik, çoğunlukla, manzum metnin dışına çıkılıp daha farklı konulara değinildiği anlarda kullanılmıştır. Yani, metinden sapma söz konusudur. Örneğin aşağıdaki örnekte açıklanan "gulgule" sözü, "Ra'se verdi küreye gulgule-i yâ Müte'âl" dizesinde geçmektedir ve "yâ müte'âl" sözüyle birlikte "ya Allâh, gürültüsü, sesi" anlamına gelmektedir. Oysa Şerh'te kelime, çok farklı bir sorunu dile getirmek için

(155) Zafer-nâme, s. 139

(156) Age. s. 59

bir araç olarak kullanılmıştır:

(gulgüle) Mahbûsların habs-hânelerden bir âvâz ile, açlıktan ölüyoruz, diye bağışmaları gibi şamata ma'nâsına.(157)

Bazı durumlarda, kelimenin çağrışım alanı, sadece Âlî Paşa'nın dünyasına ait kılınmıştır. Yani kelimenin sözlük anlamını ya da uzak-yakın çağrışımlarını düşünsek bile, manzum metni yeterince iyi açıklayamayız. Ziyâ Paşa, açılması, metne özel anlamının vurgulanması gereken yerlerde, kelimenin bilinen bütün çağrışımlarının dışına çıkarak yeni ve özel bir açıklama yapar.

(bunlar) Bebek'teki sâhil-hâne, Mercan'daki konak harem-i ismetlerindeki mücevherât ve takım dâ'ire ve tezyînat ve bankalardaki fondeler ve emsâline râcîdir.(158)

"Bunlar" kelimesi, manzum metinde de açıklanmaya muhtaçtır. "Geri versin diyelim zâtına bunlar çoksa" dizesinde, bunlar'ın ne olduğu açık değildir. Bu yüzden Şerhçi, bendin içeriğine uygun bir anlam vererek, özel bir çağrışım alanı yaratmış ve hicvi sağlamıştır.

(dîni) Ya'ni Âlî Paşa Efendimiz'in dîni demektir ki para kazanmaktan ibârettir. Zîrâ zât-ı devletleri hakîm-meşreb olduklarından islâmiyyet'e dâ'ir akâ'ide inanmağa tenezzül buyurmazlar. Şârih-i fakîr der ki, burada dîne para kazanmak ma'nâsı vermek du'â-yı vâki'e mutâbık kalarak Veli-nimet Efendimiz'e âcizâne bir hıdmettir. Zîrâ dîn kelimesine dîn-i islâm ma'nâsı verilip de dîni kadar mazhar-ı feyz ola denilse ömrü oldukça kûşe-i nikbet ve hüsrânda kalsın ma'nâ-yı tazmînîsi zâhir olur. Ammâ te'vîl-i mezkûr mûcibince feyzine

(157) Zafer-nâme, s. 33

(158) Age., s. 119

nihâyet olmasının demek çıkar. (159)

Yukarıdaki açıklamada, "dîn" kelimesinin, "dini imanı para olmak" deyimindeki anlamının tercih edildiği görülmektedir. Âlî Paşa'nın dünya görüşüne, islâmiyet karşısındaki tavrına yöneltilmiş en ağır hicivlerden birisi olarak gösterilebilecek bu açıklamada hiciv, doğrudan doğruya, kelimenin özel çağrışımından ve onun yorumundan kaynaklanmaktadır.

Aşağıdaki örnekte ise, yine kelimenin uzak çağrışımlarından birisi, açıklama olarak sunulmuştur: Bu açıklama, Âlî Paşa'yı değil toplumun bir kesimini hicvetmektedir:

(na'ra) Tulumbacıların ikikapılı'da çakıp çakıp aşkı tomaldıkta danalar gibi bağırmalarına itlâk olunur.(160)

Bazı kelimelerin açıklamasında ise, mecazlı anlam daha yaygın kullanımda iken, edebî dilde hiç kullanılmayan ilk karşılıkları verilerek manzum metnin anlamı geçersiz kılınmıştır:

(serv) Bir nev' düz ve bülend ağaçtır. Ekseriyâ İstanbul mezârlıklarında bulunur.(161)

Edebî dilde "serv" boy'un mazmunu olarak kullanılmıştır. Burada kelimeyi kendi öz anlamıyla değerlendirmek hicvi doğurmuştur. Hele "serv" in bir ağaç olmasının dışında mezarlıklarda bulunması, kelimenin daha uzak, ilk anda akla gelmeyen bir çağrışımıdır ve Âlî Paşa'nın mezarlık sakinlerinden olmasını dileme anlamı da içermektedir.

(meftûn) Fitnelenmiş ma'nâsına.(162)

(159) Zafer-nâme, s. 185 vd.

(160) Age., s. 33

(161) Age., s. 123

(162) Age., s. 54

"Meftûn", fitne'nin ism-i mef'ûlü olarak fitnelenmiş anlamına da gelir; fakat yaygın kullanımda meftun, tutkun demektir. Bu durum da hicve yol açmıştır.

(nâzik) kırık dökük demektir. (163)

Burada ise "nâzik" kelimesinin uzak çağrışımı açıklama olarak verilmiştir. Fonksiyonel olarak böyle bir kullanıma, manzum metnin içeriği boşaltmak amacıyla başvurulmuştur.

Görüldüğü gibi Ziyâ Paşa, Şerh'in kendine özgü yapısı dolayısıyla, kelime açıklamalarında, kelimenin çağrışımlarından da sıkça yararlanmıştı. Kelimenin ya çok uzak çağrışımları ya da Âlî Paşa'nın hayatına dair özel çağrışımları, hicvi yaratmak için kullanılmıştır. ayrıca bazen tam tersine bir işlem yapılarak, kelimenin gelenekte yaygın olarak mecazlı anlamı benimsenmişken, sözlük anlamı verilmiştir. Bu uygulama, Zafer-nâme'deki üslup çeşitliliğini sağlayan öğelerden birisidir.

Tereddüt bildiren cümle hicve yol açar

Şerhçi, kimi kelimelerin açıklamasında bilmemezlikten kaynaklanan bir tavırla, tereddüt bildiren cümleler kullanmıştır. Bu tür açıklamalar, kelimenin anlamının bilinmemesinden kaynaklandığı için, öncelikle sözde şerhçiye yöneltilmiş bir hiciv olarak değerlendirilebilir. Ayrıca kelimelerin yanlış açıklanması, manzum metindeki övgü görüntüsünün hicve dönüşmesine yardımcı olmaktadır.

(nasr-ı hümâyûn) Ağleb ihtimâl Tersâne-i Amîre'de mersâ-nişîn-i ta'tîl olan eski beğlik sefînelerden birinin ismi olmalıdır.(164)

Herhangi bir sözlükte bulunabilecek "nasr-ı hümâyûn"

(163) Zafer-nâme, s. 44

(164) Ağa., s. 29

terkibinin anlamı, bir gemi adı olarak düşünölmüş; fakat emin olunmadığı için gereklilik kipi kullanılarak tereddüte düşöldüğü hissettirilmiştir. Burada Hüsnü Paşa'nın bilgiçlik taslayan cahilliği komiği oluşturmaktadır. Nasr-ı hümâyün'a bilinen anlamı verilseydi metni hiciv olarak yorumlamakta zorlanabilirdik. Ziyâ Paşa bilinen anlamı dışında, bir ihtimalle olabilecek anlamını vererek komiği, dolayısıyla hicvi sağlamıştır.

(aksâ) Aksak muhaffefi olmak muhtemeldir. (165)

"Aksa", "aksak"ın hafifletilmiş şekli değildir. Daha çok sözde şerhçinin dile hâkim olmadığını göstermek için bu tekniğin uygulandığı söylenebilir. Bu, ilk bentlerin şerhinde görölen anlamsızlaştırma gayretinin bir başka uygulaması olarak da değerlendirilebilir.

(Sezâr) Gâlibâ hızar vezninde bilmem kimin ismidir. (166)

Şerhçi'nin Sezar'ın kim olduğunu bilmemesi, tereddüt bildiren bir cümle kurmasına yol açmıştır. Kelimenin yanlış okunuşunun yarattığı komik bir tarafa, "bilmem kimin ismidir" ibaresi de Hüsnü Paşa'nın cehaletinin boyutlarını vurgulamaktadır.

Şerhçi, bazen abartılmış bir cehalet motifiyle karşımıza çıkar. Daha önce defalarca kullandığı bir kelimenin anlamı konusunda tereddüte düşmesi, hatta yanlışlık yapması, hicvin bir gereği olarak yorumlanabilirse de, aslında Ziyâ Paşa'nın kendi yarattığı üslup normundan sapması olarak değerlendirilmelidir. Aşağıdaki örnekte Hüsnü Paşa, "gâlibâ" kelimesini şu şekilde açıklıyor:

(gâlibâ) ihtimâl gâlib ma'nâsına. Mef'ûl-i mutlaktır. (167)

(165) Zafer-nâme, s. 34

(166) Age., s. 35

(167) Age., s. 175

Aşağıdaki örnekte ise, büyük şehir anlamına gelen "mısr"ın çoğulu "emsâr", yer ismi olan Mısır'ın çoğulu sanılmış; ancak ikiden artık Mısır bulunduğu bilinmediğinden, açıklama tereddütlü bırakılmıştır. Tereddütlü kısım ise, kelimenin asıl anlamıdır:

(emsâr) Mısırlar demek ise de İskenderiyye'nin yanındaki Mısır'dan başkası ma'lûm olmadığından istinbât-ı ubeydâneme göre burada memleketler ma'nâsına kullanılmış olmalıdır.(168)

Kimi örneklerde kelimenin anlamı, doğru verilmiştir. Fakat cümlede tereddüt ifade eden bir yargı yer almıştır. Bu tür örneklerde, hemen daima, şerhçinin kültür düzeyi teşhir edilmek istenmiştir.

(müttefiken) Arapça mef'ûl-i mutlak olup bi'l-ittifâk demek imiş.(169)

İmek fiilinin rivayeti, emin olunmayan bir hüküm için kullanıldığından, burada şerhçinin cehaleti açığa çıkmaktadır. Ayrıca, "müttefiken" gibi halk arasında daha çok bilinen bir kelimenin açıklamasının "bi'l-ittifâk" gibi daha az tanınan bir kelimeyle yapılması da dikkat çekmektedir.

(ma'reke) Muhârebe ve arbede ma'nâsına olmak gerek. (170)

Burada da, tıpkı yukarıdaki gibi, kelimenin anlamı doğru verilmiş; ancak kelime bilinmiyor gibi gösterildiğinden, tereddüde düşüldüğü hissettirilmiştir.

(kevkebe) Kevkeb Arapça yıldız demek olduğundan âhirindeki alâmet-i te'nîse nazmen besbelli kevkebe-i Zühre'nin ismi olmalıdır. (171)

(168) Zafer-nâme, s. 39

(169) Age., s. 31

(170) Age., s. 31

(171) Age., s. 30

Bu örnekte ise, şerhçi, basit kuralları bile bilmeyen bir insan kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Kevkebe'nin sonundaki "e"yi kelimeyi dışıl yapan ek olarak yorumlayıp onu da Zühre yıldızı olarak açıklama gayreti şerhçiye yönelik bir hicve yol açmaktadır. Kevkebenin Zühre yıldızı anlamında alınması, "Hülâsa-i ma'nâ"da çok komik bir yoruma yol açar.

Kelimenin anlamından emin olunmamasının doğurduğu hiciv, daha çok ilk bentlerde ve önemli sorunlara yer vermeyen bentlerin şerhinde kullanılmıştır. Ayrıca bu anlatım tekniği, Âlî Paşa'dan ziyade sözde şerhçiye yöneltilmiş hiciv öğelerini ortaya koymak için tercih edilmiştir.

"Değil"li cümleler hicvi doğurur

Zafer-nâme'de mizah tadının en çok hissedildiği ve çok sık kullanıldığı için "anlatım kalıbı" olarak da adlandırabileceğimiz "değil"li cümleler, iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda "değil" ilk yargıdır; kelimenin ne olmadığını açıklar. İkinci kısımda ise, gerçek anlam verilir. Bütün espri, ilk cümlede. Çünkü "değil" sözüne kadar okuyucu kelimenin açıklamasının yapıldığı yanılsamasına kapılır ve ister istemez verilen anlama göre metni değerlendirmeye başlar. Ancak "değil", cümlede yaratılan kısa süreli yanılsamayı ortadan kaldırır ve zihin tekrar eskisi gibi değerlendirmeye devam eder. İlk kısımda "değil"e kadar verilen anlam, o kadar farklı bir konumdan seçilmiştir ki, okuyucuda yoğun bir komik etki yaratır.

3 -

Bu tür cümlelerde, bir ima da vardır. Ziyâ Paşa, okuyucunun kelimeyi bir de ilk cümleye göre değerlendirmesini ister. Gerçekten de açıklamanın ilk kısmı düşünüldüğünde, çoğunlukla manzum metinde kabukta yer alan övgünün hicve dönüştüğü görülür.

(himmet) Ortaoyunlarında Türk'e çıkan değil, burada

âdetâ ikdâm ve dilhâh ma'nâlarıdır.(172)

Yukarıdaki örnekte "himmet"i ilk cümleye göre anlamlandırırırsak, "Girid'i aldı geri himmet-i seyf ü kalemî" dizesindeki himmet kelimesi, son derece komik bir içerik kazanacak, Âlî Paşa'nın kalem ve kılıcın "Himmet"i ile Girid'i geri aldığı şeklinde bir garip anlam çıkacaktır.

(ten) Ten ten oyunu değil, ten-i tennâ darb-ı mûsikîsi de değil. Burada âdetâ beden ma'nâsına.

(173)

İki tane "değil" in bulunduğu bu örnekte Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya yönelik bir hicivden ziyade, okuyucuyu şaşırtmayı ve bu yolla komik etki yaratmayı düşündüğü söylenebilir.

(Ispart) Bizim Anadolu'daki Isparta değil. Yunanistan'da bir şehr-i kadîm olup ahâlisi şecâ'âtle mevsûf imiş. (174)

Eğer bu açıklamanın ilk kısmını düşünürsek, "Ana nisbetle cebândır şüce'ân-ı Ispart" dizesi, Isparta'nın yiğitleri ona göre korkaktır, şeklinde bir anlam kazanır. Isparta yiğitlerinin cesaretle şöhretleri duyulmadığından, dizenin anlamı Âlî Paşa'ya yöneltilen bir hiciv şekline bürünür.

(gün) Kâf-ı Arabiyye ile değil hâ. Adetâ Türkçe gündüz demek.(175)

"Gün" kelimesi, aslında normal bir eserde, açıklanmaya ihtiyaç göstermez. Fakat Ziyâ Paşa'nın amacı, manzum metni, iyice geçersiz kılmak, onu münasebetsiz anlamlara gelecek şekilde açıklamaktır. "Gün" kelimesini aynı گون... yazılışıyla "Kâf-ı Arabî" ile okursak "kûn" kelimesi çıkar. Kûn ise, makat, anüs anlamına gelmektedir. Kelimeyi bu

(172) Zafer-nâme, s. 38

(173) Age., s. 44

(174) Age., s. 45

(175) Age., s. 55 vd.

şekilde okuyup anlamlandırdığımızda, çok münasebetsiz bir anlama ulaşırız. "Gösterir kılîk-i füsûnkârı günü şeb yerine" dizesini "كوفي. kûnu şeb yerine" şeklinde okuyup değerlendirdiğimizde Âlî Paşa'nın cinsel hayatına dair bir imanın var olduğunu görürüz.

Âlî Paşa'nın özel hayatına yönelik hiciv öğeleri, bu anlatım kalıbıyla çok daha fazla kullanılmıştır. Bunların bir kısmı Âlî Paşa'yı suçlayıcı bir ima barındırmaktadır:

(silsile) Zencîr ma'nâsına ise de burada meclis-i sadâret-penâhîde ba'zan oynanan zencîr oyunu murâd değildir. Nesl ü sülâle demektir. (176)

Yukarıda Âlî Paşa'nın meclisinde zincir oyunu adlı bir oyunun oynandığına dair bir ima vardır. Yani Âlî Paşa devlet işleriyle uğraşacağına, oyun oynamakla itham edilmektedir. Burada, "..... değildir" denilmesi, okuyucunun Âlî Paşa'yı yargılamasını engellemiyor.

İçerik bölümünde, Âlî Paşa'nın vücut özelliklerinden bahsedilirken, yüzünün maymuna benzetildiği üzerinde durulmuştur. Yüzün maymuna benzetilmesi de, yine bir "değil"li cümle ile gerçekleştirilmiştir:

(meymûn) Çingânelerin oynattığı ma'hûd mashara hayvân değil. Zîrâ o elifle بايموت yazılır. Burada meymûn; yümlü, sa'âdetli demektir.(177)

Burada okuyucu, ister istemez, meymun'u o "mashara hayvan" olarak düşünüp Âlî Paşa'nın yüzünün maymuna benzediğinin ima edildiğini hisseder. Hiciv de, ancak bu şekilde bir zihin faaliyetiyle açığa çıkarılabilir.

Bazı örneklerde ise, hiciv Âlî Paşa'ya yöneltilmiş sayılmaz. Fakat yine de dönemin Âlî Paşa'ya yakınlıklarıyla

(176) Zafer-nâme, s. 45

(177) Age., s. 122 vd.

tanınan kişilerinin adı anılarak ya da önemli olaylardan, kurumlardan bahsedilerek Âlî Paşa döneminin dolaylı bir şekilde hicvedildiği görülür.

(nusret) Ma'hûd edepsiz Nusret Paşa değil, burada nasr ve zafer ma'nâsına. (178)

Burada Âlî Paşa dönemi vükelâsından Nusret Paşa'ya gönderme yapılmıştır. Nusret Paşa'nın "edepsiz"liği anılarak, hiç ilgisiz bir kelimenin açıklaması sırasında Nusret Paşa'ya da taş atılmıştır.

Aynı kalıp, aşağıdaki örneklerde de, hemen hemen aynı kelimelerle tekrar edilmiştir:

(hâfız) Ma'hûd Hâfız Ömer Efendi değil, burada hıfz edici ma'nâsına. (179)

(fâris) El-cevâ'ib muharriri Fâris Efendi değil, burada binici ma'nâsına ki, iyi ata binen demektir. (180)

Yine cins isim olarak kullanılan bazı kelimelerin bir gazete adını ima ettirecek şekilde açıklandığı görülmektedir. Bunlardan "Terakki" gazetesini anışı üzerinde durulabilir:

(terakkî) Herkesin bildiği gazete değil. Burada ilerlemek ma'nâsına. (181)

Terakki, Âlî Paşa yanlısı bir gazetedir. Hürriyet'le, Terakki arasında polemikler olmuştur. Ziyâ Paşa'nın burada Terakki'yi anması nedensiz değildir. Terakkî gazetesinde ilerlemenin olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

(178) Zafer-nâme, s. 113

(179) Age., s. 113

(180) Age., s. 116

(181) Age., s. 117

Bazen de tersine bir tutumla bir cins isim, özel isim yerine düşündürülür. Aşağıda, manzum metinde Takvîm-i Vekâyî kasedilerek kullanılan "Takvîm" sözü, müneccimbaşının her yıl çıkardığı takvime benzetilmiştir:

(Takvîm) Müneccimbaşının her sene nevrûz çıkardığı risâle değil, burada Devlet-i Aliyye-Osmaniyye'nin lisân-ı resmîsi olan ma'hûl gazetedir. (182)

Açıklamanın devamında bütün memurların hiç okumadıkları halde, bu gazeteyi almaya zorlandıkları üzerinde durulmuştur. Takvîm-i Vekâyî'nin yerine alalade takvimi düşündürtülmesinin nüktesi şudur: Ziyâ Paşa'nın düşüncesine göre zaten Takvîm-i Vekâyî, sadece yılın günlerinin ve resmî ilanların yer aldığı bir risaledir. Gazete olma niteliklerini taşımamaktadır. Yani Takvîm-i Vekâyî halkı bilgilendirme işlevini yerine getirmemektedir. O yüzden içinde yılın günlerinin, bayramlarının bulunduğu takvimle, Takvîm-i Vekâyî arasında büyük fark yoktur.

Bazen bir eser adı düşündürülerek okuyucunun dikkat övgüden çekilip hicve yöneltilir:

(şevk-engîz) Vehbî merhûmun manzûme-i ma'hûdes değil, burada şevk kaldırır, sürûr koparı ma'nâsınadır ki, Velî-ni'met Efendimiz'in kelîmât-tesliyye-âyâtlarının vasfıdır. (183)

Yukarıdaki örnekte, Ali Paşa'nın "kelîmât-tesliyyet-âyâtlarının" vasfının Vehbî'nin müstehcenliği âmiyâne üslubuyla tanınan Şevk-engîz'i olduğu düşünüldüğünde manzum metin övgüden hicve dönüşür.

"Cihangirlik" gibi soyut bir kavramın bir mahalle adı

(182) Zafer-nâme, s. 59

(183) Age., s. 139 vd.

olarak düşündürülmesi de, manzum metinde tîğ-i cihângîr(184) sahibi bir sadrazam olarak vasıflandırılan Âlî Paşa'yı küçük düşürmeye, daha doğrusu övgüyü geçersiz kılmaya yardımcı olmaktadır:

(cihângîr) Salıpazarı'nın üstündeki mahalle değil, burada cihânı tutucu demektir.(185)

Daha önce, anlamının bilinmediğinden bahsedilen ve Hüsnü Paşa'nın cehaletini ortaya çıkarıcı bir işlevi bulunan "hikmet" sözünün şerhi(186) unutulmuş gibi, bu kez bir "değil"li cümle ile açıklanmış, yine asıl anlamından uzaklaşmaya çalışılmıştır:

(hikmet) Tabî'ât-ı eşyâdan bahseden ilm değil, burada sebep-i ma'kûl ma'nâsına. (187)

Bazen de, toplum sorunlarına ya da Âlî Paşa'ya dokunma olmaksızın, şaşırtma, güldürme amaçlanarak değil'li cümleler kullanılmıştır:

(hazîne) Su hazînesi değil, mâliyye hazînesidir.(188)

(zen) Karı ma'nâsına değil, burada urucu ma'nâsına. (189)

(Ferah-nâk) Mûsikî makâmâtından değil. Meserretli, ferahlı ma'nâsına. (190)

Burada verilen örneklerde görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa değil'li cümle kalıbını, Şerh'in hemen hemen her tarafında

(184) Zafer-nâme, s. 20

(185) Age., s. 155

(186) Age., s. 39

(187) Age., s. 133

(188) Age., s. 91

(189) Age., s. 117

(190) Age., s. 123

kullanmıştır. Diğer anlatım tekniklerinin bir kısmı sadece Alî Paşa'nın kişiliğine yönelik hicvin yer aldığı bentlerde bulunduğu halde, bu anlatım kalıbı, çok sık kullanılmıştır. Birbirini reddeden iki yargının yan yana yer alması, ilk yargının sanki reddediliyormuş gibi görünmesi, ironik üslubun aradığı bir durumdur. Okuyucu reddedilen yargıyı düşündüğü zaman övgü gibi görünen dize hicve dönüşür. Ziyâ Paşa, diğer anlatım teknikleri gibi bunda da monotonlığa düşmemiş; bunu var olan tek ve en geçerli hiciv sağlama yöntemi olarak düşünmemiştir.

"..... vezninde" kalıbı hicvi doğurur

Eski sözlük geleneğinde, bir kelimenin doğru okunmasını sağlamak için "... vezninde" kalıbı kullanılmaktaydı. Aynı vezinle okumak gerektiğini vurgulayan bu anlatım kalıbına Arap alfabesinde ünlüler çok az olduğu için, Türkçe sözlüklerde çok sık rastlanmaktadır. Örneğin Kâmûs Tercemesi'nde, rastgele seçilmiş bir kelimenin karşılığı şu şekilde verilmiştir:

(el-kellâm) Kezzâb vezninde bir âdeme söz söylemek ma'nâsıdır. (191)

Bu kelimeyi aynı ^{كلام} yazılışıyla "kelâm" olarak okumak da mümkündür. Ancak ^{كذاب} "... vezninde" denilerek "kellâm" şeklinde okumanın gerektiği vurgulanmıştır.

Zafer-nâme Şerhi'nin kelime açıklamaları kısmını da, bir tür sözlüğe benzetebiliriz. O da, bir bakıma; Zafer-nâme'nin özel sözlüğüdür. Ancak seçme kelimelerin yer aldığı bir sözlüktür. İşte bu durum dolayısıyla, sözlüklerde karşılaştığımız anlatım kalıplarından bir kısmı, Zafer-nâme Şerhi'ne ödünç alınmıştır. Bunlardan biri de "... vezninde" kalıbıdır.

Zafer-nâme'de "... vezninde" kalıbı, çok sık

kullanılmıştır. Ancak Ziyâ Paşa bu kalıbı, sadece kelimeleri doğru okutmak için tercih etmemiştir, aynı zamanda bunu, hiciv sağlayıcı bir öge olarak da kullanmıştır. Hiciv sağlayıcı öge olmasının ise birbirinden az çok farklı yanları bulunmaktadır.

Bu kalıbın kullanıldığı örneklerin bir kısmında "vezninde" kelimesinden önce yer alan kelime, açıklanan kelimeyi hiciv hanesine sokan bir imayı barındırmaktadır. Yani bu kelimenin hicvin meydana gelmesinde çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Eğer ...vezninde kalıbı kullanılmazsa, açıklamada hicve yol açabilecek hiçbir dil malzemesi yer almaz:

(Rum) Şûm vezninde Hristiyanlardan ortodoks denilen mezhebde bir kavimdir.(192)

Yukarıdaki örnekte, "şûm vezninde" ibaresi bulunmasaydı, metnin hiciv ögesi olarak kullanılması mümkün olamayacaktı. Oysa Osmanlı toplum vicdanında "Rum" kelimesi, imparatorluktan ilk kopan, ayrılıkçı hareketleri başlatıp destekleyen bir kavmin adı olduğu için, uğursuzluk anlamına gelen "şûm" kelimesine uygun düşmektedir. Dolayısıyla "Rum"la "şûm"un ilişkilendirilmesi, hicvi sağlamaktadır.

Özellikle bazı şahıs adlarının açıklamalarında ... vezninde kalıbı, adı geçen kişiye ait bir imayı ya da bir kişilik özelliğini içinde barındırmaktadır:

(Mümtaz) Kurnaz vezninde hüsn-i hitâbet ve nâmûs ve iffet ve diyânetle meşhûr kudemâ-yı ricâl-i devletten, hâlâ da'vâ nezâretinde sâye-bahşâ-yı ma'dilet olan zât-ı muhteremdir.(193)

Mümtaz, kurnaz vezninde okutulunca, okuyucu hemen adı geçen kişiyle kurnazlık arasında ilişki kuruyor.

(192) Zafer-nâme, s. 87

(193) Age., s. 59

Alî Paşa'nın yakın çalışma arkadaşı Fuâd Paşa'nın tanıtılması sırasında ise, kelimenin "kubâd" vezninde okunması gerektiği ihtar olunmuş, böylece kubâd'ın kelime anlamı olan kabalık ile Fuâd Paşa arasında bir bağlantı kurulmuştur:

(Fu'âd) Kubâd vezninde geçen sene Avrupa'da Nis şehrinde vefât eden zât-ı ma'lûmdur.(194)

Aslında Fuâd kelimesinin yanlış okunması, sözde şerhçinin mertebesine çıkmış bulunan bir insan için, imkânsızdır. Ancak Fuâd Paşa küçük düşürülmek, saygıyla anılması engellenmek için olsa gerek, ... vezninde kalıbı kullanılmıştır.

(Cerîde) Asîde vezninde İngiltere Devleti teb'asından Çörçil nâmında birinin...çıkarmakta olduğu bir gazetedir.(195)

Ceride-i Havadis gazetesinin yine, bulamaç anlamına gelen "asîde" kelimesiyle ilişkilendirilmesi, Ziyâ Paşa'nın Çörçil'e ve Ceride-i Havadis gazetesine duyduğu bir tepkinin sonucudur. Paşa'nın bakışaçısından, Ceride'yi en iyi özetleyen kelime, "asîde"dir.

Aşağıdaki örnekte ise, bu tür özel isimleri hicvi sağlayıcı farklı kelimelerle ilişkilendirme işleminin terse çevrildiği görülmektedir. Soyut bir kavramın bir özel adla ilişkilendirilişi, hicvi doğurmaktadır:

(teshîr) Takrîr vezninde bir kimseyi kendine râm etmek ma'nâsına.(196)

Bu örnekte aslında "teshir", "takrir"le aynı vezinde bulunmasına rağmen aynı okunuşa sahip değildir. Ziyâ Paşa'nın "teshir"le aynı okunuşa sahip bir başka kelimeyi tercih

(194) Zafer-nâme, s. 59

(195) Age., s. 59

(196) Age., s. 64

edebilecekken, halk arasında daha az tanınan "takrîr" kelimesini ...vezninde kalıbı için kullanması, Âlî Paşa'nın Girit Takriri'yle büyü yoluyla herkesi kendine bağladığını vurgulamak içindir.

Kimi soyut kavramların başka bir soyut kavramla ilişkilendirilmesi, hicvi doğurmakla kalmamış, tartışılan sorunun alanını da genişletmiştir:

(kıllet) illet vezninde azlık ma'nâsına.(197)

Burada "kıllet", manzum metinde hazinenin içinde bulunduğu darlığı anlatmak için kullanılmıştır(198). Şerh'te bu darlığa bir de illet eklenmiştir. Osmanlı maliyesinin iflasın eşiğinde bulunduğu 1870'li yıllarda hazinenin illetli olduğu kesindir. Böylece ... vezninde kalıbı, hicvin boyutlarını genişleten bir üslup özelliği olarak kullanılmıştır.

Bazı kelimelerin açıklamasında ... vezninde kalıbı bir hiciv ögesi olarak kullanılmamış, sadece komik bir etki yaratsın diye verilmiştir:

(son altes) Çok al fes vezninde Fransız lisanında mülûk-i hükümdârân familyalarına mahsûs elkâbdan olup...(199)

Yukarıdaki örnekte hiciv, alıntıda verilmeyen kısım dadır. Ziyâ Paşa, ... vezninde kalıbıyla bir hiciv yaratmak istememiş, son altes lakabını komik bir ilişkiyle okutmayı düşünmüştür.

Aynı şekildeki bir açıklama, "avukat" kelimesinin şerhinde yapılmıştır:

(avukat) Saru at vezninde da'vâ vekili

(197) Zafer-nâme, s. 91

(198) Age., s. 14

(199) Age., s. 130

ma'nâsına...(200)

Aşağıdaki örnekte de Hüsnü Paşa'nın cahilliğini teşhir etmek amacıyla, "oratör" kelimesi, "koca kör" vezninde okutulmuştur:

(oratörler) Koca kör vezninde cemâ'at huzûrunda belâgatle söz söyleyen kimse ma'nâsına imiş.(201)

Görüldüğü gibi, ... vezninde kalıbının iki fonksiyonu bulunmaktadır. Birincisi, kelime açıklaması sırasında yapılan ima ile metnin hicve dönüşmesini sağlamak, yani doğrudan hicve yol açmak. İkincisi ise, okuyucuyu şaşırtmak, güldürmektir. Ziyâ Paşa, bu kalıbı, daha çok ilk işlevi gözeterek kullanmıştır.

Bu anlatım kalıbı, Şerh metninin hemen her yerinde başarıyla kullanılmıştır.

Kısacası bu anlatım kalıbı, dolaylı hiciv ya da ironi için gerekli imkânları sağlamakta yararlı olmuştur. Ziyâ Paşa'nın sözlüklerdeki anlatım kalıbını ödünç alarak bir tür sözlük parodisi yapması, bunun için de en çok bu anlatım kalıbını kullanması, eserin üslup bakımından dikkat çeken en önemli özelliklerinden biridir.

*

Şerh'te kelime açıklamaları sırasında karşılaşılan anlatım teknikleri, aşağı yukarı bunlardır. Ziyâ Paşa, hiciv üslubundaki asıl yeniliği, bu açıklama kısımlarında göstermiştir. Ironiyi ya da dolaylı hicvi sağlamak için yukarıda tahlil edilen anlatım tekniklerinden birini tercih etmiş; bir ölçüde de olsa yarattığı üslup normlarına sadık kalmıştır.

(200) Zafer-nâme, s. 128

(201) Age., s. 128

Kelime açıklamalarının üslup bakımından en önemli özelliği, bir anlatım tekniğinin monotonluk yaratacak ölçüde sürekli kullanılmamasıdır. Yazar, Şerh'in başlarında çok daha çeşitli ve okuyucuyu şaşırtıcı, onda komik etki yaratacık anlatım tekniklerini kullanmış, fakat daha sonra, hicvi daha sarsıcı ve vurucu hale getiren anlatım tekniklerini denemiştir.

*

* *

Şerh'in kelime açıklamaları dışında, bir de "hülâsa-i ma'nâ" başlığı altında yer alan ve manzum metnin, kelime açıklamalarından sonra, mensur olarak açıklanıp yorumlanması anlamına gelen bir kısmı daha bulunmaktadır. Bu kısımlarda da farklı birkaç anlatım tekniğinin kullanıldığı görülmektedir.

Saçma Karşılık

Özellikle ilk on bendin "hülâsa-i ma'na"larında karşımıza çıkan bu teknik, manzum metni anlamsız kılma çabası olarak yorumlanabilir. Bunda elbette, şerhin ilk aşmasını oluşturan kelime açıklamalarındaki, kelimenin içini boşaltma çabalarının payı vardır. Çünkü bu kısımda, büyük ölçüde kelime açıklamalarında verilen anlama sadık kalınmıştır. İlk bentlerde, çoğunlukla kelimelere yanlış anlamlar verildiği için, bağlantı zayıflıkları yüzünden, "hülâsa-i ma'na"larda açıklama, saçma karşılık haline dönüşmüştür.

İlk bent, Âlî Paşa'nın Girit memuriyetini büyük bir zafer olarak yüceltmek amacına yönelik kelimelerden oluşmuştur:

Habbezâ nasr-ı hümâyûn-ı bedî'ü'l-ahvâl
Ni'mezâ feth-i beşâret alem-i ferrûh-fâl
Dese ukbâda sezâ gıpta ile Rüstem-i Zâl
Bârek Allâh zihî kevkebe-i âlü'l-âl

Levhaş Allâh aceb nusret ü feyz-i ikbâl(202)

Normalde okur yazar bir sanatçının doğru olarak anlayacağı bu bendi, şerhçinin nasıl açıkladığına bakalım:

(Hülâsa-i ma'nâ) Âlî Paşa Efendimiz'in satvet ve şecâ'ati Bedî' ile müsâvi ve vekâr ü rezâneti Nasr-ı Hümâyûn kalyonunun mehâbetine mu'âdildir. Her ne kadar dağ tepelerinde o beşâret yüzlü Rum palikarları mukâbeleye tasaddî ettilerse de yine Rüstem-i Zâl ukbâda dese sezâdır. Neyi? İşte şu matla'-ı kasîdeyi: Bârek Allâh, mâşâ'allâh (Âlî Paşa hazretlerinin tâli'-i mekârin-i mutâli'i zühre, ya'ni yıldızı dışıdır) acaba tasarruf ve feyz ü ikbâl daha nasıl olur?(203)

Burada kelime açıklamaları sırasında uygulanan anlatım teknikleri sayesinde, kelimelerin anlamsızlaştırılması sonucunda, bendin genel açıklaması, görüldüğü gibi anlamsız bir söz yığınının dönüştürülmüştür. Bu durumda, manzum kısımda görünüşte var olan övgü, geçersiz kılınmış olur.

İkinci olarak 3. bende ve onun şerhine bakalım:

Yer göğe gök de yere eyledi dehşetle nigâh
Hayretinden aradı her biri bir cây-ı penâh
Etti sükkân-ı semâvât ü zemîn nâle vü âh
Lerze saldı feleğe na'ra-i "Hayyâk Allâh"
Ra'se verdi küreye gulgule-i "Yâ Müte'âl"(204)

Şerhçinin yukarıda geçen kelimelerden "yer göğe"yi "Yerköyü", "sükkân"ı "segân" olarak okuduğu; "cây", "Hayyâk Allâh", "Ya Müte'âl"i yanlış anlamlandırdığı göz önünde bulundurulur, "hülâsa-i ma'nâ" okunmalıdır:

Yerköy'de birisi çay yâhûd bir işten caymış ve

(202) Zafer-nâme, s. 8

(203) Age., s. 30

(204) Age., s. 8

ale'l-kavl çaydan geçiyormuş. Hava şimşekli olduğundan gökyüzüne bakmağa korkmuş. Sonra yeryüzündeki köpekler bağırarak etrafını sarmış. Herif sığınacak yer bulamamış. Allâh canınızı alsın, diyerek bağırıp çağırılmış. Nihâyet bir yuvarlak taş yakalamış, Âlî Paşa hazretlerinin rûhâniyyetine sığınarak atmış kurtulmuş.(205)

Burada tam anlamıyla saçmanın mantığı egemendir. Şerhçi, manzum metinde ve "taş yakalamış" ibaresinde görüldüğü gibi, kelime açıklamalarında bulunmayan yeni anlamlar da ekleyerek şerhi iyice anlamsızlaştırmıştır.

Son olarak 6 numaralı bendi ve onun şerhini gözden geçirelim:

Mevc urup Kandiye burcunda muzaffer alemi
Avrupa oldu dil-âşüfte-i hüsn-i rakâmı
Çünkü bir hıdmet idi devletine mültezemi
Girid'i aldı geri himmet-i seyf ü kalemi
Halkına gelmiş iken dâ'iyye-i istiklâl(206)

Bu bentte yer alan "mevc", "Avrupa", "âşüfte" gibi kelimelere yanlış anlam verildiğinden, bendin mensur açıklaması, şu şekilde yapılmıştır:

Bir fırtına gününde deniz dalgalanırken Kandiye Kal'ası'nın burcunda nebet bekleyen bir nefer avrupasını kestirmeyi kurar, besbelli berber dükkânına giderken (beyitte burası mahfûzdur) bir âşüfteye râst gelip hüsnüne âşık olur. Derhâl tâli'ini yoklamak için rakâm döker, zâhir neferin münecimliği de olmalıdır, bu aralıkta devletine bir hıdmet etmek iltizâm edip âşüfteyi bırakır. Rakâm döktüğü kalem elinde ve seyf-i sârım diğer elinde olduğu hâlde Girid'e bir hücûm gösterir. Bu da bir zamânda ki, Girit halkı başlı başına olmak

(205) Zafer-nâme, s. 33

(206) Age., s. 9

sevdâsında bulunurlar. Zihî gayret.(207)

Bu yorum, tam anlamıyla manzum kısmın çarpıtılması, hiç ilgisi bulunmayan bir anlama sahip kılınmasıdır. Kelime açıklamalarında bile yer almayan kimi çarpıtmalar, Âlî Paşa'nın Girit "muzafferiyetini" görünüşte öven bendin anlamını bütünüyle değiştirmiş, saçma haline dönüştürmüştür.

Zafer-nâme Şerhi'nde, ele alınan bendin övgü görüntüsünden çıkarılıp hicve dönüştürülmesi için, övgü motiflerinin dil aracılığıyla geçersiz kılınmasının yollarından biri olan saçma karşılık tekniği, Şerh'te fazla kullanılmış sayılmaz. İlk bentlerde, "hûlâsa-i ma'na" kısımlarının, hemen hemen tek anlatım tekniği olan saçma karşılık, şerhçinin küçük düşürülmesinden kısmen vazgeçildiği zaman, yerini başka anlatım tekniklerine bırakmıştır. Gerçi bu tekniğin de, manzum metni geçersiz kılma, dolayısıyla, hicve yol açma gibi bir fonksiyonu vardır; fakat örnek olarak, imparatorluğun mali sorunlarından söz eden bentlerin şerhinde, bu anlatma tekniğinin kullanılması imkânsızdır. Çünkü, bu takdirde, hicvi doğuracak kelime ve tamlamalar anlamsızlaştırılarak ortadan kaldırılmış olurdu. Bu yüzden, sadece görünüşte Âlî Paşa'ya aşırı övgünün yer aldığı bentlerde bu tekniğin kullanılmasına imkân vardır. Ziyâ Paşa, bilinçli bir tercihle, bu anlatma tekniğini nerede ve ne kadar kullanacağını çok iyi belirlemiştir.

Bendın anlamına ekleme yapılması hicvi doğurur

"Hûlâsa-i ma'na"lardan büyük kısmı, açıkça ayrılmasa da iki bölümden ibarettir. İlk bölümde manzum kısmın düzyazıyla ve anlaşılır bir dille yeniden ifadesi yer alır. Bu bölümde, genellikle, hicvi sağlayan öge, içerikle ilgilidir. Eğer burada hiciv varsa bu, manzum kısmın taşıdığı anlamla yakından ilişkilidir. İkinci bölümde ise, genellikle bir kalıp ifade kullanılarak söze başlanır: "şarih-i hakir der ki" ya da "şarih-i fakir der ki" kalıp ifadesiyle başlayan

kısımda şerhçi, manzum metnin düzyazıya çevirisini yeterli bulmayarak, tıpkı şerh geleneğinde olduğu gibi, şerhe birtakım eklemeler yapar. Bunu iki parantez içine alınmış bir açıklama olarak da düşünmek mümkündür. Şerhçi, biraz da söz bilmezliğinin, akl-ı selimden yoksun bulunmasının da etkisiyle, ilk kısımdaki geçersiz kılıcı açıklamalar yapar.

Şimdi 36 numaralı bendin şerhini gözden geçirelim:

(hülâsa-i ma'nâ) ikbâl atına binmiş olan bir süvâri için gayret kamçısını çalıp dîvârı merkeb gibi yürütmek mahall-i istiğrâb olamaz. Eğer Âlî Paşa'nın himmeti acele mahmuzlarını urmasa acaba şu Devlet-i Aliyye, şu hâl-i terakki üzre gidebilir miydi? Ne mümkün gidemezdi. Şârih-i fakîrin kavlince, devlet-i Aliyye, bir iki yüz seneden beri horon bârgîrleri gibi gerisine doğru gidip ilerlemekte iken, yirmi seneden beri Sadr-ı a'zâm Efendimiz'in eline geçip, anın mehmîz-i himmetini yiyip daha ilerlediğine nazaran, bu kerâmet, Hacı Bektaş'ın dîvârı yürütmesinden daha mu'ciz görünür. Ammâ Devlet-i Aliyye'nin terakkisi bahsinde akvâl-ı kesîre olup, ba'zıların zehâbına göre, iki yüz seneden beri devlet, yılda yüz hatve gerileyerek gelmiş ise, geçen altmış senesinden yetmiş yedi senesine kadar yılda beşer yüz adım gerilemiş... ve... İstanbul gazetelerinin beyanlarına nazaran vilâyetler teşkîli, mektebler, yollar, şimendöferler te'sîsi ve tanzîmi gibi, Âlî Paşa hazretlerinin eser-i akdâm ve himmetiyle zuhûr-yâfte olan ıslâhât-ı lâ-yuhsâdan dolayı, devletimiz Avrupa devletlerinin cümlesinden ziyâde kesb-i kuvvet etmiştir. Ancak bu kavllerden kangısı doğru olduğunu fark u temyîz, şârih-i bî-vâyenin vazîfe-i kaleminden hâric olmağla hâl-i hâzıra nazar-ı ibretle bakanların vicdânına havâle ile hatm-ı makâl etmek evlâ görünür.(208)

Burada bendin mensur açıklaması, "Ne mümkün, gidemezdi." cümlesiyle bitmektedir. Bu kısım manzum metne, az çok uygundur. Manzum metinden gelen garip bir benzetme komiği doğuruyorsa da, şerhçinin metne bu aşamada müdahalesi yoktur.

"Şarih-i fakirin kavline" ibaresinden sonra geniş bir parantez açıldığını kabul edebiliriz. Bu kısımda asıl, hicvi sağlayıcı öğeleri görüyoruz. Şerhçi, mensur açıklamayı yetersiz görmüş ve aynı konuda üç farklı yorum getirmiştir. Bunlardan biri, şerhçinin kendi yorumudur. Görünüşte onaylayıcıdır. Fakat Âlî Paşa'nın hizmetlerini Hacı Bektaş'ın duvarı yürütme mucizesine benzetmesi, okuyucuyu söylenene inanmama konusunda uyarmaktadır. İkinci yorum ise, başkalarına aittir ve açıkça suçlayıcıdır. Osmanlı devletinin Âlî Paşa yönetiminde, önceki dönemlere oranla, çok daha hızlı ilerlediğini vurgulamaktadır. Üçüncü yorum ise, İstanbul gazetelerinin onaylayıcı tavrını alaya almaktadır. Başka gazetelerin değil sadece İstanbul gazetelerinin Âlî Paşa'nın hizmetlerini övmesi, okuyucuyu uyarmaktadır. Ayrıca devletin Âlî Paşa sayesinde Avrupa devletlerini geride bıraktığı iddiası da, bu gazetelerin yalan yazdığını ihtar etmektedir. Demek ki, Âlî Paşa yönetiminde devletin ilerlediğini iddia eden bendin genel açıklaması, biri açıkça olmak üzere, her üç yorumda da yalanlanmıştır. Dolayısıyla, ilk bölümdeki manzum metne bağlı açıklamada yer alan anlam, geçersiz kılınmıştır.

41 numaralı bendin şerhinde yer alan "hülâsa-i ma'na" şöyledir:

Sadr-ı a'zâm-ı adâlet-perver efendimizin, mahz-ı adâlet olan meclislerinde çakıcı, usturacı, tanburacı, lagutacı hep müsâvidir. Çizmeci, losturacı mosturacı aralarını aslâ tefrik buyurmazlar. Ve nezâket-i meşrepleri dahi o derecededir ki eğer başı şapkalı bir kunduracı evine gelse tâ kapıdan istikbâl eder. Şârih-i hakîr der ki, şapkalı ta'birinden şapkasız olana istikbâl etmez gibi anlaşılırsa da Efendimiz'in hürmeti asıl şapkaya olmayıp belki sefâretlere olduğundan Hristiyan olduğu hâlde şapkalı şapkasız her

kunduracı hakkında bir mu'âmele-i nezâketi îfâ buyurular.(209)

Yukarıdaki örnekte de "şarih-i hakir der ki" ibaresine kadar, manzum kısmın hiçbir ek açıklamaya gerek duyulmadan, düzyazıya çevirisi yapılmıştır. Metin bu haliyle de yeterince hiciv malzemesine sahiptir. Çünkü Âlî Paşa'nın seviyesiz insanlarla ilişki kurduğu fikri işlenmiştir. Ayrıca "şapkalı" sözünün altında gayr-ı Müslimlere itibar ettiği iddiası da bulunmaktadır. Ziyâ Paşa, şerhçinin bu anlama müdahale etmesini ve "şapkalı" sözünden ne anlaşılacak lazım geldiğini, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açıklamasını sağlıyor. Bu bakımdan burada, metin açıklamasına yapılan ekleme, metnin hicve yönelik anlamını okuyucunun doğru algılamasını sağlayıcı bir müdahaledir.

Aynı yöntem, 42, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 58 vb. numaralı bentlerin şerhlerinde de kullanılmıştır. Bunlarda da, önce bendin görünen anlamı verilmiş, ardından şerhçinin kendi yorumuyla, hicvi sağlayıcı ekler yapılmıştır. Böylece ilk açıklama geçersiz hale getirilmiştir.

"Hülâsa-i ma'na" kısımlarının büyük bölümünde aynı teknik kullanılmıştır. Ziyâ Paşa, manzum kısımda ve şerhin kelime açıklamaları aşamasında, yarattığı hicvin doğru anlaşılmasını sağlamak için,, en son karanlık kalabilecek noktaları, bu anlatma tekniğini kullanarak ortadan kaldırmayı başarmıştır.

Açıklama ya da yorum getirme çabası olarak da yorumlanabilecek bu eklemeler, her zaman geniş yorumlar olarak ortaya çıkmazlar. Hatta "şarih-i fakir der ki" kalıbı metinde yer almaz. Bir ya da iki cümlelik kısa bir ek, ya da bir ünlem cümlesi, açıklamayı hicve dönüştürebilir:

Ol zât- Haydar-simât bu Girit seferine azîmet
buyuralı kılıcının nâmına küffâr baş kesip itâ'at
gösterdiler. Kendisi dahi muzafferiyetin zekâtını

affile edâ buyurup o şakîleri kahr ve tedmîr etmek murâd buyurmadığından onlar her ne türlü habâset ettiler ise tahammül buyurdu ve onların arkasından gitmeğe bir nefere müsâ'ade göstermedi. Ne mürüvvet, ne fütüvvet!(210)

Yukarıdaki örnekte hiciv, Âlî Paşa'nın düşmanın arkasından asker göndermemesindedir. Yazar, metnin anlamına fazla müdahale etmeden açıklamasını yapıp bitirmiştir. Sonunda da birbiriyle yakın anlamları bulunan iki kelimeyi ne... ne bağlacıyla bir araya getirmiştir.

Cömertlik, insaniyet anlamlarına gelen "mürüvvet", ilk anda Âlî Paşa'nın hareket tarzının yanlışlığını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü isyancıları ve onların işledikleri cinayetleri affetmek, insaniyet ve cömertlik değildir. Yine aynı şekilde, bu hareket, bir yiğitlik de sayılamaz. Böylece, "ne mürüvvet ne fütüvvet" cümlesi, Âlî Paşa'nın isyancıları affetmesinin hicvedilmeye layık bir hareket olduğunu gösterir şekilde kullanılmıştır.

Aşağıdaki örnekte de hemen hemen aynı anlatım tekniği tercih edilmiştir:

(hülâsa-i ma'nâ) Hokkabâz-ı nat'a-gâh-ı ilm-i ma'ârifin kalem-i mu'ciz rakâmı bir gözbağcıdır ki gündüzü gece gösterir, yıldızı şimşek şeklinde arz eder. Eşeği boyayıp babasına satan Kayserililer gibi, koca deveyi merkeb yerine saydırır ve bu kadar muhsinâttan sonra, bir de meşreb-i pâkizesi, rezm-gâh ve kıtâla meyl ve rağbet eylese o gözbağcı kalem hacamat şîşesi gibi kan saçmağa başlar. Ne celâdet, ne mehâbet!(211)

Bu örnekte devenin merkebe dönüştürülmesinde, Kayserililerin eşeği boyayıp babalarına satması olayı metne

(210) Zafer-nâme, s. 52

(211) Age., s. 56

eklenmiştir. Ayrıca en son ünlem cümlesi de metne yerleştirilmiştir. Burada hicvi sağlayan son cümledir.

Aşağıdaki örneklerde ise eklemeler, ne bu kadar kısa ne de ilk örneklerdeki kadar uzundur:

(hülâsa-i ma'nâ) Ol zât-ı azîmü's-şânın sıyt u şöhretini beyân u ta'rîf için Ben her ne desem azdır. Kulunuz (Hayri), Avrupa'ya gitmediğim cihetle oranın hâline vâkıf değilsem de politika işinde ma'lûmâtı olan bir zâttan işittiğime göre Âlî Paşa'nın o kadar şöhret ü şânı var imiş ki bütün âlemdeki pâdişâhlar anın nâmını ta'zîm ile yâd ederler imiş. İşte bu ma'nâ pek a'lâ. Lâkin (Nâmını bilse eğer) ne demek? Burasını şârih-i fakîr anlayamadı. Nemize lâzım orasını geçelim.(212)

Bu örnekte bende ait kılınan açıklama, tahrif edilmiştir. Âlî Paşa'nın Avrupa'daki şöhreti, manzum metinde tereddüt bildiren bir cümleyle, açıkta bırakılmıştır. Oysa Şerh'te tereddütün ortadan kaldırılmaya çalışıldığı görülüyor. Fakat şerhçi, açıklama bittikten sonra, bu tereddütün tekrar ortaya çıkmasını sağlayan bir ek yapmıştır.

Zafer-nâme Şerhi'nin "hülâsa-i ma'na" başlığı altında yer alan kısmının üslup bakımından gösterdiği özellikler, bunlardan ibarettir. Açıklama kısımlarında, ya manzum metnin anlamını saçmaya dönüştürücü bir yol izlenmiş ya da manzum metinde karanlıkta bırakılmış bulunan yerleri, açıklama metninin dışına çıkararak, hicve uygun bir şekilde yorumlama çalışması yapılmıştır. Bu da Ziyâ Paşa'nın adı geçen kısımlarda dili, hicvi sağlayıcı bir öge olarak, başarıyla kullandığını göstermektedir.

3) Dolaysız Hiciv Üslubu

Zafer-nâme'de dolaylı hiciv üslubunun hakim bulunduğundan söz edilmişti. Hem manzum hem de mensur kısımda ironik bir anlatım tercih edilmiş, ironiyi sağlayıcı birtakım anlatım teknikleri kullanılmıştı.

Ancak, manzum kısımda da görülmekle birlikte, özellikle Şerh'te, Ziyâ Paşa, zaman zaman, ironik üslubu terk etmiş ve dolaysız hiciv üslubu kullanmıştır. Bu durum, sözde yazarların üslup normundan söz edilirken, üslup normundan sapma olarak yorumlanmıştı. Gerçekten de, biraz sonra daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, Ziyâ Paşa, bazı bölümlerde, Fazıl Paşa, Hayri Efendi ve Hüsnü Paşa'ya ait kıldığı övücü, onaylayıcı üslup normunun dışına çıkarak açıkça saldırgan, suçlayıcı bir üslup normunu benimsemiştir. Eserin genel üslup normu, ironik üsluba denk düştüğünden, burada incelenecek olan dolaysız hiciv üslubuna örnek gösterilen bölümleri, eserin üslup tutarsızlığı olarak yorumlamak daha doğrudur.

a) Manzum Kısımda Dolaysız Hiciv Üslubu

Zafer-nâme'nin manzum kısmında dolaylı hiciv üslubu, genelde çok başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Şair, açıkça suçlayıcı bir üslup kullanmadan hicvi sağlamayı başarmıştır. Bununla birlikte toplam 66 bentlik eserin üç yerinde, dolaysız hiciv üslubuyla karşılaşmaktadır.

35 numaralı bentte dolaysız hiciv, şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Bir zaman pâdişâh-ı âleme muğber oldu
Emrine ol dahi encâm musahhar oldu
Hâsılı hep şeref-i tâli'e mazhar oldu
Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer oldu

Değmedi ârızına latme-i "el-harbü sicâl"(213)

Burada, gerçi suçlama bildiren bir dil kullanılmamıştır, fakat övgü bildiren hiçbir kelimeye de yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu bentte kabuktaki övgünün bulunmadığı söylenebilir. Aksine Osmanlı geleneklerini bilen bir kişinin, bir sadrazamın padişaha "muğber" olamayacağını, aynı şekilde padişahı kendisine "musahhar" edemeyeceğini düşüneceği açıktır.

Aynı hiciv motifi, aşağı yukarı aynı tarzda ve aynı kelime kadrosuyla bir kez daha yer almıştır:

Oldu mağlûb u musahhar sana sultân-ı cihân
Nice yıl ettin anın nâmına hükm-i fermân
Ne kadar fikr-i ta'accüb edilse şâyân
Bu ne tâli' ki cihân hasmın iken bunca zamân
Müstakillen olasın taht-nişîn-i ikbâl(214)

Bu bendin dolaysız hiciv olduğu çok daha belirgindir. Özellikle son iki dizede dolaysız hicvi açıkça görmek mümkündür.

Zafer-nâme'nin manzum kısmında Âlî Paşa'ya yöneltilmiş en ağır saldırı, 55. bentte bulunmaktadır. Bu bentte artık Ziyâ Paşa'nın kendisi konuşmaktadır:

Gerçi pek çok hüner ister yoğu var göstermek
Anı düzmekten inandırması müşkildir pek
Eyledi hayli vukû'at da yardım gerçek
Ne dirâyet bu ki yirmi senedir va'd ederek
Aldatıp Avrupa'yı âlemi ettin iğfâl(215)

Bu bendi kolaylıkla eski hiciv geleneğimiz içinde düşünmek mümkündür. Çünkü burada Âlî Paşa, yoğu var

(213) Zafer-nâme, s. 16

(214) Age., s. 21

(215) Age., s. 20

göstermekle, Avrupa'yı aldatmakla, alemi iğfal etmekle suçlanmıştır. Eserde, zaman zaman bu tür çıkışlar yapılıyordu; fakat hemen son dizede anlamı ironik anlatıma uygun hale getiren bir anlatım tekniği uygulanıyordu. Oysa burada suçlamaları gizlemeye yarayan hiçbir anlatım tekniği kullanılmamıştır.

Zafer-nâme'nin kaside kısmında dolaysız hiciv olarak görünen bazı beyitler, Tahmis'le bütünleşince, bu özelliklerini yitirerek dolaylı hicve dönüşmüşlerdir. Örnek olarak, 24. beyit, kendi başına dolaysız hiciv üslubuna sahiptir:

Mısr'da eyledi tağyır-i verâset hükmü
Etti bir yüzbaşığı Memleketeyn üzre kıral(216)

Yukarıdaki beytin, görünüşte de olsa, övgü bildiren hiçbir kelimesi yoktur. O dönemdeki azınlık isyanları sorununa dokunduğu için, bu beyti dolaysız hiciv olarak değerlendirmek mümkündür. Şimdi Tahmis'te beyte eklenen üç dizeye bakalım:

Katl-i vâliye verip Şâm'da ruhsat hükmü
Kıldı te'lîf-i müsâvât-ı ra'iiyyet hükmü
Verdi Lübnan'da Nasaraya emâret hükmü(217)

Aslında bir ve üçüncü dizeleri de doğrudan hiciv olarak kabul edebilirdik; ancak ikinci dize, metni dolaysız hiciv olarak okumamızı engellemektedir.

5 .

Kısacası manzum kısımda dolaysız hiciv üslubunun, yani açıkça saldırgan, suçlayıcı üslubun hakim olduğu bent sayısı azdır. Toplam manzum metin içinde sadece üç bentte dolaysız hiciv üslubunun kullanılması, üslup tutarlılığının bu kısımda büyük oranda sağlandığını göstermektedir.

(216) Zafer-nâme, s. 3

(217) Age., s. 13

b) Şerh'te Dolaysız Hiciv Üslubu

Zafer-nâme'nin üslup bakımından en zengin ve aynı zamanda en çetrefil kısmı, kuşkusuz, Şerh'tir. Şerh, eserin genel üslup normundan sapmanın da en yoğun olarak görüldüğü yerdir.

Dolaysız anlatımın bulunduğu yerler, daha çok Alî Paşa'nın azınlıklar, ekonomik politikalar ve dış ilişkiler konusundaki icraatını hicvetmekte olan bentlerin şerhinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 24, 25, 26, 29, 31, 32, 51 numaralı bentlerin şerhinde ironik üsluptan sapıldığı görülmektedir. Bunların içinde 51 numaralı bendin şerhini ayrı değerlendirmek gerek. Zira yazar olarak ortaya çıkarılan kişilerin üslubundan söz ederken de söylendiği gibi, bu kısımda Ziyâ Paşa, hicvi dolaysızlaştırmaya yarayan bir muhayyel Şeyh Efendi'yi sahneye çıkarmıştır. Bu bakımdan Şeyh Efendi'nin konuştuğu yerlerde karşılaşılan dolaysız üslubu, bir kusur olarak değerlendiremeyiz.

Azınlık sorunlarının anlatıldığı bentlerin şerhinde Ziyâ Paşa, kendini gizlemeyi başaramamıştır. Bir yer adının açıklanması sırasında yazar, uzun uzun, o yer adının etrafında dönen tarihi olayları anlatmış, bu arada açıkça, Alî Paşa'nın bu yerle ilgili politikalarını da hicvetmiştir. Hatta, kimi zaman, bilgilendirici, eleştirici bir dil kullanılarak hicivden uzaklaşmıştır. Örnek olarak aşağıdaki açıklama, bir hiciv örneği değildir:

(müsâvât-ı hukûk) Hukûkun bir düziye olması ma'nâsına. Lâkin hukûk-ı mutlak zikrolundukta, müte'allik olduğu ahvâlin cümlesine şümûlü olacağından mâdâmki kayd ile mukayyed olmağa bu ta'bîr ma'nâdan âzâde veyahud mefhûmun hâricde vücûdu hilâf-ı 'âddedir; çünkü hukûk denilen â'ide tabî'at, mer'iyet, şahsiyyet, milliyyet gibi bir çok ahvâle müte'allik olup bunların cümlesinde hukûku mütesâvi kılmak hîz-i imkânda olamayacağından meselâ hilkatçe kavî ve gâlib olan,

za'if ve zebûn üzerine icrâ-yı nüfûz etmek hukûk-ı tabî'iyedendir. ... (218)

Bu alıntıda hicivden ziyade ciddi bir eleştiri üslubu bulunmaktadır. Hukuk eşitliğinin yanlışlığı ciddi tanıklar getirilerek kanıtlanmaya çalışılmıştır.

(Kuleler) ...Ma'lûm olduğu üzere işbu Karadağ mes'elesi imtidâd ettiği dört sene zarfında Devlet-i Aliyye'nin en güzide zâbitânını ve neferâtını ve Bosna ve Hersek kıt'alarının yetiştirdiği en şâhbâz yiğitleri yedi. Bu iki kıt'anın harâbiyyetine sebep oldu. Hazîneyi nice yüz bin kîse zararlara uğrattı. Bununla berâber bir nice âdemin dahi sebep-i feyzi olup nâmları bilinmez iken meydâna çıkardı. Kânî Paşa ve Derviş Paşa gibiler o emâretin çorbasıyla kanlandılar. Fakat nice bin ehli-i İslâmın kanlarına da ekmek doğradılar. ... (219)

Yukarıdaki örnekte dolaysız hiciv, çok daha açık bir şekilde görülmektedir. Başlangıçtaki cümleleri, birer eleştiri cümlesi olarak okumak mümkünken, Derviş Paşa ve Kânî Paşalardan söz edilen kısımları, eleştiri kabul etmenin imkânı yoktur. Hele son cümle, bir hiciv cümlesidir. Burada artık hicvi ya da saldırıyı gizlemek çabası yoktur. Açıkça suçlayıcı bir üslup tercih edilmiştir. Şerhin devamında da aynı üslup düzeyinin devam ettirildiği görülmektedir.

Azınlık isyanlarının ele alındığı kısımlarda Şerh, zaman zaman bir hiciv metni olmaktan çıkmış, bir gazete yazısı metni olmuştur:

(vâli) Şâm vâlîsi ve Arabistan ordusu müşfiri şehîd-i ma'sûm Ahmed Paşa'dır. Cümlenin ma'lûmu olduğu üzere, Şâm vak'asının hudûsundan üç dört mâh mukaddem Cebel-i Şâm'da dört tabur asker mevcûd

(218) Zafer-nâme, s. 89 vd.

(219) Açe., s. 84

idi. Ol esnâda Rumeli tarafına sevk için bundan iki taburunun serî'en gönderilmesi, o vakit ser-asker bulunan Rızâ Paşa tarafından Ahmed Paşa'ya emrolundu. ... On üç- on dört gün sonra ma'hûd arbede zuhûra geldi. Müslümânlar Hristiyanları kesiyormuş âvâzesi, Avrupayı yerinden oynattı. Kıyâmetler koptu. Fu'âd Paşa gönderildi. Tahkîkât icrâ olundu. İşin hulâsasında yüz altmış sekiz nüfûs-i ma'sûme-yi Islâmiyye'nin katl ü i'dâmı ve Ahmed Paşa'ya dahi hîn-i arbedede, niçin kal'adan çıkıp da kendini paralatmadın, denilerek bi'l-ithâm kurşuna dizildi....(220)

Bu açıklama, 73. sahifeye kadar devam etmiştir. Bu üç sahife boyunca da, şerhçinin olmasına imkân bulunmayan, eleştirici bir üslup kullanılmıştır. Burada bir hicivden ziyade bir gazete yazısındaki eleştiri üslubunun bulunduğu söylenebilir. Ayrıca bu örnekte Ziyâ Paşa'nın kendini hiç gizleyemediğini, sözü Hüsnü Paşa'dan alıp kendisi konuşmaya başladığını görüyoruz.

Dolaysız da olsa hiciv, bu açıklamanın en sonunda yer almıştır:

...İmdi bu vâkı'anın vukû'undan evvel şöyle bir hâlet olacak, sonra Devlet-i Osmaniyye'nin bir ordu müşîri Âlî Paşa'nın aġrâzına fedâ olunup kutta'-i tarîkler gibi kurşuna dizilecek, yüz altmış sekiz nüfûs-ı Islâmiyye asılıp kesilecek, birkaç yüz hânedân nefyolunacak, bunların evlâd u iyâli perişân edilecek denilse hiç inanılır mı idi? Lâkin Âlî Paşa Efendimiz'in kudreti, böyle muhâl görünen bir şeyi meydân-ı imkâna getirdi.(221)

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sorunları ile Âlî Paşa'nın politikası arasında ilişki bulunduğu suçlamalarının

(220) Zafer-nâme, s. 70 vd.

(221) Age., s. 72 vd.

yer aldığı bentlerin şerhinde de ciddi, bilgilendirici, zaman zaman da açıkça tahkir edici bir üslup kullanılmıştır:

(vergi) Devletin ahâlîden beher sene aldığı paradır. Bunun hilâf-ı şer' olmasıyla berâber, tavzî ve tahsîlinde adâlet olmadığından memâlikin harâbiyyetine başlı sebeplerden biridir. ... Meselâ on bin kîse servet ü sâ mânı olan hânedân-ı beldenin otuz gurus ve yevmiyye dört gurus kazanan fakîr bir rençberin hânesi, tarlası, bağı, bağçesi olmadığı hâlde, yüz gurus vergi verdiği hezâr kerre görülmüştür. ... (222)

Yukarıdaki örnekte bir hiciv üslubunun hakim olduğunu söyleyemeyiz. Sadece bir eleştiri söz konusudur. Anlatıcı, gazete dilinde kullanılan rapor üslubuyla okuyucunun vergi sistemi hakkında bilgilенmesini sağlamıştır.

(istikrâzât) Ya'ni hâricden devlet nâmına alınan borçlar ki, Rusya muhârebesi senesinden bed' ile bu yıla gelinceye kadar dokuz def'ada on sekiz milyon kîsedir. ... Demekki on altı sene zarfında Devlet-i Aliyye kendi vâridât-ı mukarreresi olan üç- üç milyon beş yüz bin kîseyi yedikten sonra, yine masrafını kapatamayıp beher sene bir buçuk milyon kîse de açıktan borç ederek geçinmiş ve şimdi şu kalan nisfıyla bi't-tabî' geçinemeyeceğinden bundan böyle dahi her sene karşılıklarla kapanacağından, onunla da idâre edemeyip daha ziyâde borç etmeğe mecbûr olmak derecesine girmiştir. (223)

Yukarıdaki örnekte de ciddi, rapor edici bir üslup kullanılmıştır. Bu üslup, Ziyâ Paşa'nın Hürriyet'teki yazılarında kullandığı üsluptan hiç de farklı değildir.

Bazı örneklerde saldırı ve suçlama içeren üslup

(222) Zafer-nâme, s. 93 vd.

(223) Age., s. 104 vd.

özellikleriyle daha belirgin bir oranda karşılaşılmaktadır. Örneğin Âlî Paşa- Reşid Paşa- Abdülaziz ilişkisinin anlatıldığı kısımda, Ziyâ Paşa kendini gizlemeden dolaysız hicvin bizim edebiyatımızdaki güzel örneklerinden birini vermiştir:

...Zîrâ Âlî Paşa Reşid Paşa merhûmun çerâğ-ı dest-i efrûhtesi olup Terceme Kalemi'nde sürünürken kolundan tutup tâ makâm-ı sadârete kadar çıkarmıştı. Reşid Paşa'nın aklı sonradan gelip mukâbeleye teşebbüs edeceği esnâda ansızın vefâtı vukû' buldu. Âlî Paşa anın yerine geldi. Mu'ahheren ve belki hâlâ Sultan Abdülaziz'in mebgûz u menfûru olduğu hâlde sefâretler ve pâdişâhın yanında bulunan hâ'inler vâsıtasıyla kendine lüzûm gösterip ana da galebe etti. Şâm ve Girit ve Karadağ ve Memleketeyn mes'eleleri bi'l-cümle kendinin eser-i rehâvet ve belâhetiyle vukû'a gelmiş ve bu mes'elelerin her biri başka bir devlette birinin himmetiyle zuhûra gelse azl değil nefy bile az görünür umûr-ı mu'azzamadan bulunmuş iken bunların her biri bizde Âlî Paşa'nın lüzûm-ı vücûduna birer vesîle oldu.(224)

Burada Mabeyn'de bulunanlardan "hainler" diye bahsedilmesi, Şam, Girit, Karadağ ve Memleketeyn sorunlarının Âlî Paşa'nın "rehavet ve belahati" sonucunda ortaya çıktığının ileri sürülmesi, bu eylemlerin cezasının azl ve nefyden bile daha ağır olması gerektiğinin vurgulanması, dolaysız hicvi sağlamıştır. Hele en sonda yer alan "azl değil, nefy bile az görünür" ifadesinde Âlî Paşa'nın idamının ima edilmesi, oldukça şiddetli bir hicvidir. Öz olarak, Hürriyet'in kapatılmasına yol açan, Âlî Süavi'nin yazısından hiç de farklı değildir. Kuşkusuz Hüsnü Paşa'nın ağzından böyle bir saldırının yapılması mümkün değildir.

Ziyâ Paşa'nın kendini gizleyemeyip dolaysız hiciv üslubu

kullandığı örneklerden biri de, Yeni Osmanlılar'dan oldukları gerekçesiyle sürgüne gönderilenlerle ilgili kısımda ortaya çıkmaktadır:

(mazlûm) Zulm gören kimse. Geçen yetmiş dört senesinde bilâ-muhâkeme Kıbrıs ve Akkâ ve Rodos kal'alarına gönderilen ma'sûmlar gibi.(225)

Metnin genel üslup normlarına aykırı bir başka örnek de Fuâd Paşa'ya yöneltilmiş bir hicivde karşımıza çıkmaktadır:

...Nitekim Âlî Paşa dahi Fu'âd Paşa'yı emîn sanıp Şâm'a göndermiş ve orada yedi sekiz yüz bin kîse para çalacağı besbelli hâtırına gelmemiş idi.(226)

Aşağıdaki örnekte ise sadece Âlî Paşa değil, saltanatın yetkilerini Âlî Paşa'ya devreden Abdülaziz de açıkça hicvedilmiştir:

...Meselâ pâdişâhın evâ'il-i cülûsunda Âlî Paşa'yı esbâb-ı ma'lûmeden dolayı asla sevmezdi. Hattâ bir gün Fransa'dan birisi anın kitâbetini ve fenn-i politikada mahâretini uzun uzun naklederken Sultan Abdülazîz söze gelip, ey artık elverir, ben anın ne olduğunu efendiliğim zamanından beri bilirim. Öyle uşaklarıyla Mabeyn odalarında.... âdemden bir vakitte hayır gelmez, demiş iken, üç dört seneden beri taht-ı saltanatın cemf' kuvvet ve nüfûzunu kendi eliyle anın yedine teslim edip kendisi yabancı gibi uzaktan baktığı ve pâdişâhın bi'z-zât âdem yetiştirmek derdiyle meydâna çıkardığı âdemlerin her biri birer kûşe-i hakârette durdukları hâlde pâdişâh aslâ sahâbete cür'et edemediği ve bi'l-akis pâdişâhın menfûru olarak vaktiyle anın irâde-i mahsûsası üzerine işten çıkarılmış olanların cümlesi bugün rûteb-i refî'a ile menâsıbdâ buldukları hâlde pâdişâhın hiç

(225) Zafer-nâme, s. 136

(226) Age., s. 108

sesini çıkaramadığı meydandadır. (227)

Yukarıdaki örnekte Abdülaziz ağzından Âlî Paşa'nın eşcinsel eğilimlerinin teşhir edilmesi yanında, padişahın yetkilerini nasıl Âlî Paşa'ya devrettiği ve kendi yetişmek için seçtiği adamları nasıl Âlî Paşa'ya karşı koruyamadığı hiçbir gizleme çabasına gerek görülmeden dile getirilmiştir.

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunun çok önemli sorunlarına değinilirken, genellikle dolaylı anlatım terk edilmiş; dolaysız, açıkça suçlayıcı, yargılayıcı, karalayıcı bir üslup benimsenmiştir. Bu tür bir üslubun Zafer-nâme'nin genel üslup anlayışının dışına çıktığı açıktır. Bu yüzden yukarıda verilen örneklerin tamamını bir üslup tutarsızlığı, normdan sapma olarak değerlendirmek lazımdır.

Yukarıdaki alıntılardan çıkan bir başka sonuç ise, Şerh'te zaman zaman, eleştiri ya da rapor üslubu olarak adlandırılabilen, hicvin aradığı reddedici, suçlayıcı, aşağılayıcı üslup özelliklerine sahip bulunmayan örneklere de rastlanmakta olduğudur. Zafer-nâme'de bazen içinde hiçbir komik öğenin yer almadığı parçalarla karşılaşılması, Ziyâ Paşa'nın Şerh'te bazen aynı üslup düzeyini koruyamadığını göstermektedir.

Şerh'te dolaysız hiciv üslubunun bir kusur olarak değerlendirilemeyecek bir kullanımı daha vardır. Sözde yazarların üslup normlarını tartışırken sözü edilen Şeyh Efendi'nin Âlî Paşa'yla ilgili yargılarını, dolaysız anlatım içinde değerlendirilseler de, normdan sapma olarak değerlendiremeyiz. Çünkü, "Şeyh Efendi"ye verilen kimlik ile üslubu arasında hiçbir çelişki yoktur.

"Şeyh Efendi", Âlî Paşa'nın zenginliğinin kaynaklarını sorgulamaktadır. Şerh metnine başarıyla monte edilen bu kısım, eski hiciv üslubunun çizdiği sınırlarla ilişkisi olmayan bir üslup anlayışının ürünüdür:

Zafer-nâme'de eğer Âlî Paşa'nın murâdı cem'-i nükûd ü emvâl etmek olsaydı Mısır vâlilerinden ve pâdişâhlardan ihsânlar alırdı deniyor. Ya Abbâs Paşa ve Sâ'id Paşa İstanbul'a geldiklerinde vükelâyı devletten her birine ihsânlar vermişlerdi. O sıralarda Âlî Paşa almadı mı? Sonra İsmâ'il Paşa vâli oldukça, Kâmil Paşa'nın tavassutuyla yüz elli bin guruş kıymetinde bir kılıç takdîm ederek mukâbilinde on bir bin ve bir rivâyette on iki bin kîse "kapı yoldaşça" i'âne nâmıyla ihsân almadı mı?... (228)

Bu alıntının devamında da Ziyâ Paşa, "Şeyh Efendi"nin ağzından Âlî Paşa'nın mal varlığının kaynaklarını bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir. Ancak bu kısımda, dolaysız hiciv üslubunun eski hiciv geleneğimizde karşılaştığımız müstehcen diline ve dayanaksız suçlamalarına rastlanmamaktadır.

ç. Edebî Sanatlar

Yukarıda Zafer-nâme'yi odak alarak bir hiciv eserinde dilin kullanım şeklinin nasıl hicve yolaçtığı üzerinde durulmuştu. Ancak edebî dilin günlük dilden sapma olarak değerlendirilebilecek bir başka yönü de edebî sanatlar ya da söz sanatlarıdır. Edebî dilde bir kelimeyi bir başka kelimenin yerine ya da yeni bir anlama gelecek şekilde kullanmak, sözü güçlendirme, etkili kılmak ve güzelleştirmek için sık başvurulan yollardandır.

Bir hiciv eserinde de aynı nedenlerle edebî sanatlara yer verilmektedir. Hasını küçük düşürmek, hatta rezil etmek için hiciv şairi, tariz, cinas, kinaye, istidrak ve mübalağa gibi sanatlara sıkça yer vermiştir(229). Ancak, daha önce

(228) Zafer-nâme, s. 149

(229) Dr. İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, C. I, s. 444

Giriş'te de söylendiği gibi, eski hicivde hemen hemen bütün sanatlar kullanılmıştır.

Hiciv, aşağılamayı amaçladığından, hiciv eserlerinde kullanılan edebî sanatlar da lirik eserlerde gördüğümüzün aksine değersizleştirici, aşağılayıcı bir amaçla kullanılmıştır. Örnek olarak mübalağa sanatı, lirik eserde yüceltici bir işleve sahipken hiciv eserinde, kavramın kendi değerinden daha aşağı bir değere ulaşmasına yardımcı olmaktadır.

Zafer-nâme'de ise, hem mecaza bağlı sanatlar hem de anlam sanatları, ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Mecaz sanatlarından özellikle tariz ve teşbih; anlam sanatlarından istidrak, mübalağa, tezat, telmih gibi sanatlara sıkça rastlanmaktadır. Eserde sözle ilgili sanatlara fazla rağbet edilmemiştir⁽²³⁰⁾.

1) Mecaz Sanatları

Edebiyatta bir kelimeyi kendi anlamından başka anlamlarda kullanma sanatı olarak tanımlanan mecaz⁽²³¹⁾ teşbih, istiare, mürsel mecaz, kinaye, tariz, teşhis ve intak gibi sanatların ortak adıdır.

Mecaz sanatları, insana ya da dünyaya ait bir hakikatin tersyüz edilmesi esasına dayandıkları için hiciv eserlerine geniş imkânlar sağlamaktadır. Özellikle tariz ve teşbih, hicvin istediği çarpıtmaya uygun düşmektedir.

Zafer-nâme'de de bu iki sanata çokça rastlanmaktadır.

(230) Bu kısımda Cem Dilçin'in edebî sanatlar sınıflaması dikkate alınmıştır. (Cem Dilçin, Türk Şiir Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara 1983)

(231) A.g.e., s. 405

Tariz

Zafer-nâme'nin ironik bir üsluba sahip bulunduğu hatırlanırsa, bu üsluba en uygun sanatın tariz olduğu görülür. Söylenen sözün ya da kavramın gerçek ve mecazlı anlamı dışında büsbütün tersini kastetmek⁽²³²⁾ olarak tanımlanan tarizde sözün gerçek anlamı doğru gibi görünse de asıl amaç sözün ters anlamına yüklenmiştir.

Zafer-nâme'de övgü görüntüsü altında yergi yapıldığı için kelimelerin tersini kastetme ilkesine dayanan tariz çok kullanılmıştır.

Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel
İngiliz devletine olsa sezâdır amiral⁽²³³⁾

Yukarıdaki beytin görünen anlamını düşündüğümüzde Âlî Paşa'nın donanmanın şânına halel getirmeyen bir kumandan olduğu, bu yüzden İngiliz devletine amiral olabileceği sonucunu çıkarırız. Fakat, içerikte de değerlendirildiği gibi, burada şân-ı donanmaya halel vermediği yargısının tam tersini düşünmek zorundayız. Çünkü Şerh'te de üzerinde durulduğu üzere, Âlî Paşa, isyancılara yardım taşıyan Rum ve Rus gemilerinin Ada'ya geçişini engellememiştir⁽²³⁴⁾.

Aşağıdaki örnekte Âlî Paşa'nın yazı yazmaktaki beceriksizliği alaya alınmıştır. Bunun için tariz sanatı yapılarak Âlî Paşa'nın "ilm-i inşa"daki malumatı ortaya konulmuştur:

Gerçi her fende müsellemdir o sadrın zâtı
İlm-i inşâda husûsi ile ma'lûmâtı
Başka da'vâda bulunmaz diyelim isbâtı
Ya o Tahrîr ki tafsîl eder icrâ'atı
Hüsn-i ta'bîr ü belâgatte bulunmaz emsâl⁽²³⁵⁾

(232) Cem Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, s. 417

(233) *Zafer-nâme*, s. 2

(234) *Age.*, s. 47

(235) *Age.*, s. 11

Bu bentteki tarizi ortaya çıkarabilmek için, öncelikle "takrir" kelimesinin metindeki özel anlamını bilmek lazımdır:

...Ya'ni Girit'ten hîn-i avdette hâk-ı pâ-y-ı şâhâneye takdîm ettiği ma'hûd Takrîr-i belâgat-tefsîrdir.(236)

Ziyâ Paşa'nın bu bentte geçen "Takrir"i hem içerik hem de üslup bakımından hicvettiğine içerik'te değinilmişti. Ayrıca Âlî Paşa'nın söz söylemekte ve yazmakta beceriksiz bir devlet adamı olduğu da Ziyâ Paşa'nın iddiaları arasındadır. Bu anlama ulaşabilmek için, mutlaka yukarıdaki bentte görünen anlamın tam terisinin kastedildiğini kabul etmek gerekir.

Aynı hiciv motifi üzerine geliştirilmiş bir başka tariz örneği 17. bentte yer almıştır:

Seyrine göz eremez kîlk-i hüner-câmesinin
Nûr-ı ma'nâ üzerinde dolaşır hâmesinin(237)

Aşağıdaki örnekte ise, Belgrad Kalesi'nin Sırbistan'a bırakılması görünüşte ülkenin tamamiyetini sağlayan bir icraat olarak yorumlanmıştır; ancak gerçekte bunun tam tersi kastedilmiştir:

Belgırad Kal'asın ihsân ile Sırbistan'a
Devletin kıldı tamâmiyyetin istikmâl(238)

Ziyâ Paşa, azınlık isyanları ve toprak kayıplarından bahsettiği bentlerde genellikle tariz sanatının yarattığı imkânlardan faydalanmıştır. Yukarıdaki örnek dışında 26 ve 27. bentlerde de tarize başvurulmuştur:

Kenez'i nush-ı belâgat eseri koydu yola
Salamaz gayri mukaddemki gibi sağa sola
Öyle me'mende ne hâcet olacak karakola

(236) Zafer-nâme, s. 53

(237) Age., s. 11

(238) Age., s. 13

Karadağ kulelerin yıktı ise hükmü n'ola(239)

Bu dizelerde görünüşte Âlî Paşa'nın Karadağ sorununu nasihatle çözüp ünlü kuleleri bu yüzden kaldırdığına övgü vardır. Fakat, elbette bu anlamın tam tersi söz konusudur. Çünkü kıyıcılıklarıyla ünlü Karadağ halkının sözle yola gelmeyecekleri açıktır. Nitekim Şerh'te manzum metindeki tarizin anlaşılması için gerekli açıklamalar yapılmıştır:

(Karadağ) Yüz yirmi bin nüfûsu hâvî bir dağdır.
Ahâlisi gâyet vahşi ve Rusya'nın tahrikâtıyla
devlet-i metbû'alarına itâ'atten rû-gerdân ve
mütehâşidirler.(240)

Manzum metne çok yerde bağlı bulunan Şerh'in "hülasa-i ma'na" kısmında da tarizin sürdürüldüğü görülmektedir. Ancak daha önce Karadağ gerçeği, hicivden kopma pahasına, uzun uzun anlatıldığı için, tarizin farkedilmesi daha kolaydır:

Zîrâ Âlî Paşa Efendimiz'in dağa taşa te'sîr eden
kilk-i nüfûz ü nesâyihî Ladika'ya öyle bir te'sîr
ediş etti ki, artık evvelki gibi sağa sola
saldırmağa mecâlî kalmadı. Bu hâlde Karadağ
büsbütün emniyet-gâh olup bir kadın başında altın
torbasıyla bir ucundan öbür ucuna gitse, kaşın
üstünde gözün var, diyen olmaz. Şimdi bu emîn
mahâlde artık karakola, kuleye hâcet olur mu?(241)

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın ekonomik sorunlara çözüm bulamamasının hicvedildiği bentlerde de tariz sanatı kullanılmıştır:

Ya nasıl zâtına şükretmeye şimdi millet
Verdi Mâliyye'ye tedbîr-i musîbi bereket
Buldu sâye-i lutfunda cihân vüs'at-ı hâl(242)

(239) Zafer-nâme, s. 14

(240) Age., s. 83

(241) Age., s. 85 vd.

(242) Age., s. 14

Eğer yukarıdaki metni tariz sanatını düşünmeden okursak, Âlî Paşa'nın tedbirleriyle Maliye'ye bereket verdiğini sanabiliriz; fakat burada asıl söylenmek istenen, Âlî Paşa'nın devrinde devletin ekonomik sorunlarının artarak devam ettiğidir.

Âlî Paşa'nın halkın vergi yükünü artıran bir sadrazam olarak gösterildiği bentte de tariz sanatı kullanılmıştır:

Fukarâ zam ile vergisi edilmez ta'cîz
Sanma a'sâr ile aġnâm rûsûmun nâçiz(243)

Bu dizelerde ilk bakışta Âlî Paşa'nın, hiç değilse, halkın vergi yükünü artırmayan bir devlet adamı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak Şerh'te de ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, Âlî Paşa, yeni vergiler koyarak vergi yükünün daha da artmasına yol açmıştır(244).

Âlî Paşa'nın mal varlığının sorgulandığı bentlerde de tariz sanatı kullanılmıştır:

Servet ü ni'meti mahsûl-ı tasarruftur inan
İrtikâba veremez meşrebi çünkü imkân
Şu yetişmez mi bu da'vâya gerekse bürhân
Vâli-i Mısır ile sultandan alırdı ihsân
Maksadı olsa idi cem'-i nükûd ü emvâl(245)

Bu bentteki tarizi, o dönemdeki okuyucu, kuşkusuz, daha kolay anlayabiliyordu. Ancak bugünkü okur, Şerh'e müracaat ederek tarizi ortaya çıkarabilir. Ünlü Şeyh Efendi'nin anlattıklarıyla Âlî Paşa'nın mal varlığının "mahsul-ı tasarruf" olmadığı, "irtikaba meşrebi"nin imkân verdiği, Mısır valilerinden ve padişah'tan ihsanlar aldığı ortaya konmuştur.

Zafer-nâme'deki tariz örnekleri, elbette, yukarıda

(243) Zafer-nâme, s. 14

(244) Age., s. 93-100

(245) Age., s. 19

verilen örneklerden ibaret değildir. Eserde en çok kullanılan edebî sanatlardan biri tarizdir. Bunda Zafer-nâme'nin kendine özgü yapısının da payı vardır. Över gibi görünürken hicveden bir eserde tarizin çok kullanılmasını tabii karşılamak gerekir. Ancak Zafer-nâme'deki tariz örneklerinin çoğunu anlayabilmek için, okuyucunun önceden konuyla ilgili bilgi sahibi bulunması lazımdır. Ziyâ Paşa, bazen, bu güçlüğü ortadan kaldırmak için Şerh'te tarizi hissettirici açıklamalar koymuştur.

Teşbih

Edebî dilde en çok kullanılan edebî sanatlardan biri olan teşbih, aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından güçsüz durumda olanı nitelikçe daha üstün olana benzetme sanatıdır⁽²⁴⁶⁾.

Teşbihin bir hiciv eserinde lirik ve epik eserlere göre çok farklı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Hicivde kusurlu olan, kendi seviyesinden daha aşağıda olan bir şeye benzetilir. Yani normal teşbihteki benzerlik ilişkisi tersine çevrilmiştir.

Zafer-nâme'deki teşbih örneklerinde hem hicve özgü hem de ciddi eserlerde karşılaşılabileceğimiz kullanımlar bulunmaktadır.

Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart

Geççi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral⁽²⁴⁷⁾

Yukarıdaki beyitte Âlî Paşa, askere komuta etmekte Napolyon'a benzetilmiştir. İkinci dizede yer alan bilgi, Âlî Paşa'nın, yani benzetilenin Napolyon'a göre daha aşağı bir seviyede olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan iki şahıs arasındaki benzerlik ilişkisinin normal kasidedekinden hiç de

(246) Cem Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, s. 405

(247) *Zafer-nâme*, s. 2

farklı olmadığı söylenebilir. Bu benzetmeyi hiciv ögesi haline getiren özelliğin başka yerde aranması lazımdır. Burada hicvi doğuran özellik şudur: Kendine yüzyıllarca cihan imparatorluğu adını vermiş bir devletin sadrazamı, bir Fransız devlet adamına benzetilerek geleneğin dışına çıkmıştır. Yani burada kendine benzetilenin uygunsuzluğu hicvi doğurmaktadır.

Kalbi âyine-i ilhâm-ı Hudâvend-i ezel
Zâtı Mürsel gibi ma'sûm-ı hatâyâ-yı zelel(248)

Burada bütün geleneklerin dışına çıkmış ve hiçbir ciddi eserde karşılaşamayacağımız bir benzetme yapılmıştır. Âlî Paşa, Peygamber'e benzetilerek bütün hatalarda masum olduğu iddia edilmiştir. Bir Müslümanın Hz. Muhammed'e benzetilmesi geleneğe aykırıdır. Kısacası Âlî Paşa'nın Peygamber'e benzetilmesi, gerçeklik duygusu yaratmadığı, akla aykırı olduğu için hicvi doğurmuştur.

İçine başka kelime oyunlarının girdiği teşbihler daha dikkat çekici olabilmektedir:

Âfitâba yüzünün varsa da vech-i şebahi
Andırır tal'at-ı meymûn-ı ferah-nâki mehi(249)

Yukarıdaki örnekte iki benzetme vardır. İlkinde Âlî Paşa'nın yüzü, güneşe benzetiliyor, sonra bundan vaz geçildiği anlaşılıyor. İkincisinde ise, aya benzetiliyor. Yine güçsüz olanın güçlü olana benzetilmesi söz konusudur. Burada asıl, teleffuz yakınlığından yararlanılarak Âlî Paşa'nın yüzü maymuna benzetilmiştir. Kuşkusuz bunu ancak Şerh'i okuduktan sonra ortaya çıkarabiliriz. Yoksa beyitte geçen "meymun" kelimesini, kolayca uğurlu anlamında değerlendirebiliriz.

Âlî Paşa'nın vücut özelliklerinin hiciv konusu yapıldığı

(248) Zafer-nâme, s. 13

(249) Age., s. 16

bentlerde Âlî Paşa'nın hicvedilen özelliğe göre neye benzediği üzerinde durulmuştur:

Kadd değil kâmet-i matbû'ası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dilârâsı yenâbi-i zülâl(250)

Kad, Divan şiirinde her zaman "serv-i sehî"ye benzetilmiştir. İlk bakışta bunda bir olumsuzluk yoktur. Ancak Divan şiirindeki güzellik, ideal boyutlara sahiptir ve gerçek değildir. Oysa burada adıyla sanıyla bir kişinin özelliklerinden söz edilmektedir. Bu bakımdan benzetmenin kabul edilir olabilmesi için, mutlaka benzetilenle kendine benzetilen arasında bir benzerlik ilişkisinin bulunması lazımdır. Oysa bilindiği gibi, Âlî Paşa'nın boyu gayet kısadır.

Âlî Paşa'nın boyuna ait bir benzetme daha vardır. Burada ise hicve has bir benzetme ilişkisi kurulmuştur:

...Velî-ni'met Efendimiz'in kadd ü kâmetleri
kaydırak piposu gibi gâyet alçak olduğundan...(251)

Yukarıdaki teşbihte Âlî Paşa'nın boyu, kendisinden daha aşağı durumda bulunan kaydırak piposuna benzetilmek suretiyle hiciv malzemesi yapılmıştır.

Şerh'te, özellikle kelime açıklamalarında sıkça teşbihten yararlanılmıştır:

(aylık) Bir kuyruklu yıldızdır ki iki üç ayda bir
kere arz-ı cemâl ile hâhiş-gerânın mezra'a-ı
tahassürlerini mess ü şemme-i tesliyyet eder.(252)

Memur aylıklarınının kuyruklu yıldıza benzetilmesi oldukça güzel bir buluştur. O dönemdeki yaygın inanışa göre kuyruklu yıldızın ne zaman görüneceği belli değildir. Sanatçı,

(250) Zafer-nâme, s. 16

(251) Age., s. 184

(252) Age., s. 91

kuyruklu yıldızın bu özelliği dolayısıyla, aylıkları kuyruklu yıldız benzetmiştir.

...Ol Ferhâd-ı kûhsâr-ı devlet, ya'ni Âlî Paşa-yı pür-muvaffakiyyet hazretleri... (253)

Yukarıdaki satırlarda iki benzetme yapılmıştır. İlkinde devlet dağa, ikincisinde ise, buna bağlı olarak Âlî Paşa Ferhad'a benzetilmiştir. Gelenekte Ferhad sabrın ve sadakatin sembolü olarak kullanılmıştır. Oysa burada dağı delme özelliğiyle ele alınmıştır. Böylece Ferhad nasıl dağı deldiyse Âlî Paşa da dağa benzeyen devleti deldi, yok etti, anlamı çıkıyor.

Zafer-nâme'de hicvin teşbihteki ana özelliğine, yani üstün olanın aşağı olana benzetilmesine, de örnek bulunmaktadır:

...Kalem-i mu'ciz-rakâmı ...eşeği boyayıp babasına satan Kayserililer gibi koca deveyi merkeb yerine saydırır.(254)

Burada mucize yazan kalemin eşeğini boyayıp babasına satan Kayserililere benzetilmesi, üstün olanın aşağı olana benzetilmesine örnek gösterilebilir. Kayserili tipi, hilekar ve kurnaz olmasıyla tanınmaktadır. Yani toplum için Kayserili tipi kusurlu olanın temsilcisidir. Oysa mucize yazan kalemin sahibi Âlî Paşa, toplumun en üst seviyesinde yer almaktadır. Âlî Paşa, böyle bir benzerlik ilişkisiyle Kayserililere benzetilince aşağılanmış olur.

Zât-ı Hazret-i Sadâret-penâhî'nin fikr-i âlileri bir vâsi kışlaya benzer ki, içi aynı zafer olan askerle doludur. Ve zihn-i vasiyyetleri dahi bir kal'a-yı sengine mûmâsil olarak bu kal'aya fûtûhhat-ı efkârı düşman askerleri gibi hücûm

(253) Zafer-nâme, s. 85

(254) Age., s. 56

gösterdi.(255)

Yukarıdaki örnekte Âlî Paşa'nın düşüncesi kışlaya, zihni de kaleye benzetilmiştir. "Fikr-i âlî" tamlamasıyla dikkatlere sunulan düşünce'nin, yani üstün olanın sınırlı ve dar olan kışlaya, yine "zihn-i vasiyyet" tamlamasıyla vasıflandırılan zihn'in duvarlarla çevrilmiş dar bir kaleye benzetilmesi, ancak bir hiciv eserinde karşılaşılabileceğimiz bir benzerlik ilgisidir. Hele düşüncenin fütuhata benzetilip zihne hücum göstermesi, oldukça garip bir benzetmedir.

Özellikle Şerh'te Âlî Paşa'yı alaya almak, hicvetmek amacıyla yapılan teşbihlerin sayısı çoktur. Burada verilen örneklerin de gösterdiği gibi, Ziyâ Paşa bu eserde, daha çok lirik eserlerde görmeye alıştığımız teşbihlerin kurulmasına yakın bir mantıkla teşbih yapmıştır. Hiciv ise, benzetilen ile kendine benzetilenin uygunsuzluğuna dayandırılmıştır. Bunun yanında hicve özgü teşbih mantığının işletildiği örneklere de rastlanmaktadır. Kısacası, Zafer-nâme'de teşbih sanatı, hicvi gerçekleştirme yollarından biri olarak kullanılmıştır.

2) Anlama Bağlı Sanatlar

Bu başlık altında kelimenin kendi anlamlarıyla yapılan sanatlar üzerinde durulacaktır. Mübalağa, istidrak, telmih gibi sanatlar burada ele alınacaktır.

Mübalağa

Mübalağa, bir sözün etkisini güçlendirmek amacıyla bir şeyi ya olamayacağı biçimde anlatmak ya da olduğundan pek çok ya da pek az göstermek⁽²⁵⁶⁾ şeklinde tanımlanmaktadır. Mübalağa, şairlerin şairlerin hayal genişliğini gösteren bir sanat olarak kabul edilmiş, ancak akla ve mantığa uyup

(255) Zafer-nâme, s. 43 vd.

(256) Cem Dilçin, Türk Şiir Bilgisi, s. 447

uymamasına göre derecelendirilmiştir. Medhiyelerde mübalağa, yüceltme, hicviyelerde ise aşağılama özelliğiyle kullanılmıştır.

Zafer-nâme'de mübalağa, en çok kullanılan edebî sanatlardan biridir. Eserin medhiye şeklinde düzenlenmiş bir hiciv eseri olması, mübalağa sanatı bakımından oldukça farklı örneklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ziyâ Paşa'nın eserinde daha çok akla, mantığa uymayan mübalağa çeşitlerinden "gulûv"ü tercih ettiği, ancak sadece buna bağlı kalmadığı da görülmektedir.

Manzum kısmın ilk beş bendinde mübalağalı bir anlatım dikkat çekmektedir. Medhiyelerde âdet olduğu üzere, sözde şairler de, Âlî Paşa'yı mübalağa sanatının verdiği imkânlardan yararlanarak övmektedirler. Övgülerin birer gulûv örneği olması, hicve yol açmaktadır.

Bunu der müttefikten yerde beşer gökte melek
Hak bu kim görmedi âğâz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh ü iclâl(257)

Bu mübalağayı gulûv olarak değerlendiririz. Çünkü evrenin oluşumundan bu yana böyle bir fetih ve zaferin görülmemiş olması, akla uygun düşen bir mübalağa değildir. Kaldı ki Âlî Paşa, Girit'te bir zafer ya da savaş kazanmış da değildir.

Aşağıdaki örnekte de Âlî Paşa, kazandığı zaferle dünya tarihinin adları efsaneleşmiş komutanlarından üstün bir hale getirilmiştir:

Edelim dikkat ile cümle tevârihe nazar
Matla'-ı şarktan aksâ-yı ekâlîme kadar
Gerçi geldi nice sâhib-haşem ü feth ü zafer
Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar u Anibal(258)

(257) Zafer-nâme, s. 8

(258) Age., s. 9

Bu da bir gulüvdür. Çünkü ortada kazanılmış bir savaş yoktur. Girit'te Âlî Paşa bir savaş kazanmış olsaydı, yine akla uzak bir mübalağa olarak değerlendirilirdi; ancak gulüvde olduğu gibi akıl dışı bir mübalağa olmazdı.

Ziyâ Paşa, ilk beş bentte Âlî Paşa'nın Girit memuriyetini gulüvü kullanarak hiciv konusu yapmayı başarmıştır. Böylece hem komik bir etki yaratmış hem de Girit icraatının akıl dışı yönlerinin bulunduğunu ima etmiştir.

Öyle âlîdir ki o mahsûd-ı güzîn eslâf
 Bir lisanda ana şâyeste bulunmaz evsâf
 Böyle vasf eyler idi zâtını görse Vassâf
 Ehl-i seyf ehl-i kalem ehl-i dil ehl-i insâf
 Muhsin ü mükrim ü memdûh u gayûr u fa'âl(259)

Âlî Paşa'nın vasıflarının sayıldığı yukarıdaki bentte, hiçbir dilde Âlî Paşa'yı vasfedecek imkânın bulunmaması, aşırı abartılı bir yargıdır. Ardından bir insanda hepsinin bulunması imkânsız vasıfların sıralanması mübalağayı akla uzak bir duruma sokmuştur.

Fakat Âlî Paşa'nın gulüvün en son sınırına ulaşan bir abartmayla övüldüğüne de tanık olunmaktadır. Daha önce teşbih için alıntılıdığımız 23 numaralı bentte Âlî Paşa peygamber mertebesine yükseltilmiştir:

Kalbi âyine-i ilhâm-ı Hudâvend-i ezel
 Zâtı Mürsel gibi ma'sûm-ı hatâyâvü zelel
 Kimseler eyleyemez kendi ile bahs ü cedel
 Her ne işler ise "lâ yüs'el 'ammâ yef'el"
 Her ne hükm eylese âzâde-i takyîd-i su'âl(260)

Şerh'te mübalağa en önemli sanatlardan biridir. Şerhçi, hem manzum kısmın içeriğindeki mübalağayı devam ettirmiş hem de kendisi yenilerini üretmiştir:

(259) Zafer-nâme, s. 15

(260) Age., s. 13

(şecâ'at) Türkçede yiğitlik demektir. O pehlivân-ı mehâbet bünyânın mecbûl olduğu hiffet-i besâlet ve kahrâmânî Girit muhârebâtında gösterdiği âsârıyla sâbit olmağla nâzım-ı nihrîrin bu tavsîfi mübâlağâ-i şâ'irâneye haml olunamaz.(261)

Âlî Paşa'nın adının anılması lazım gelen yerlerde, çoğunlukla Âlî Paşa'yı mübalağalı bir şekilde yüceltici ifadeler kullanılmıştır. Ancak Paşa'nın kendine ait kılınan vasıflardan büyük bir kısmına sahip bulunmaması, hicvi doğurmaktadır. Örnek olarak Şerh'in mukaddime kısmında Âlî Paşa, şöyle vasıflandırılmıştır:

...Sefîne-i devletin kaptan-ı şevket-nişânı ve yed-i mü'eyyid-i hilâfetin bayağı bir musanna ve mükemmel kıble-nümâsı olan düstûr-ı mükerrerem, müşîr-i mufahhem, nizâmü'l-âlem, müdebbiri umûrû'l-cumhûr bi'l-fikrû's-sâkıbu mutemmem, mehâmû'n-nâm bi'r-reyû's-sâ'ib hâlâ, vezîr-i a'zâm ve vekîl-i mutlak-ı pâdişâh-ı âlem a'nâ (Âlî Paşa) yûsru'llâhı mâ-yerîd ve mâ-yeşâ hazretlerinin...(262)

Burada Âlî Paşa, padişahlar için kullanılan sıfatlarla vasıflandırılmıştır. Padişahlar için kullanıldığında, mübalağâli olmakla birlikte tabii karşılanan bu tür hitaplar, Âlî Paşa'ya uygun düşmemiştir.

(gayûr) Gayretli ma'nâsına. Gayûr-ı Bağdâdî merhûmdan sonra bu sıfatta zât-ı âlîlerine mu'âdil kimse gelmemiştir.(263)

Burada çalışkanlığıyla sembolleşen Gayur-ı Bağdadi'yle aynı özelliklere sahip olduğu iddia edilen Âlî Paşa'nın aynı eserin 45 numaralı bendinde tembelliği, "bazı işlerde ağırca hareket eylediği"(264) üzerinde duruluyordu. Bu durumda

(261) Zafer-nâme, s. 43

(262) Age., s. 26

(263) Age., s. 111 vd.

(264) Age., s. 18

kişinin kendinde olmayan özelliklerin abartılması, onu aşağılamanın bir yolu olarak ortaya çıkmaktadır.

(kâ'ide-i adl) Adâlet ve hakkaniyyet kâ'idesi demektir. Nâzım-ı nihrîrin beyânına göre Efendimiz'in himmet-i devletlerine uğrayıncaya kadar kâ'ide-i adl ve hakkâniyyet yoğunlaşmıştır. Ana ne şübhe!(265)

Bu örnekte Âlî Paşa'ya gelinceye kadar adalet kaidelerinin yok olduğu iddia ediliyor ki, kuşkusuz, akıl dışı bir mübalağadır. Ancak burada Âlî Paşa'nın azınlıklara eşit haklar veren Islahat Fermanı dolayısıyla hicvedildiği de hatırlanmalıdır. Bu bakımdan küçük düşürmeye yönelik olarak, gerçekten de Âlî Paşa'ya gelinceye kadar kimsenin, azınlıklara bu kadar hak vermediği düşüncesi açığa çıkıyor.

Görüldüğü gibi Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de mübalağa sanatını, hiciv sağlayıcı bir öğe olarak kullanmıştır. Fakat mübalağa, eski hiciv anlayışında olduğu gibi, hedef şahsın kendi değerinin çok altındaki özelliklere sahip kılınması suretiyle yapılmamıştır. Aksine, görünüşte, ironik üslubun gereği olarak, hedef-şahsı yüceltme gayreti vardır. Mübalağalar, çoğunlukla aklın, mantığın sınırlarını aştığı için gulüve düşülmüş, bu da hicvi sağlamıştır.

İstidrak

Edebiyatta över gibi görünüp yerme, yerer gibi görünüp övme sanatı olarak tanımlanan istidrak(266), fazla kullanılmış bir sanat değildir.

Zafer-nâme'de bu sanata birkaç yerde rastlanmaktadır. Sayı bakımından az olmakla birlikte, istidrakin, özellikle en son bentteki kullanımı, edebiyatımızda bu sanata

(265) Zafer-nâme, s. 136

(266) İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, C.I, s. 512

verilebilecek en güzel örneklerden biridir. Ayrıca duayı bedduaya dönüştüren bu sanat sayesinde, Zafer-nâme'nin son bendi, hicvin en güzel örneklerinden biri haline gelmiştir.

Kaside'nin 49 numaralı beyti, istidrak sanatının ilk kullanıldığı yerdir. Âlî Paşa'nın yoksullara karşı hiçbir olumlu davranışının bulunmadığı ileri sürülmektedir:

Nakd-i va'di ile hêm-yân-ı zarûret leb-rîz
Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-â-mâl(267)

Burada över gibi görünen yerginin güzel örneklerinden birini görmekteyiz. Zaruret heybesi "nakd-i va'd" ile taşmaktadır. Yani gerçek para ile değil, vaatle. Fukaranın cebi ise "zer-i nutk" ile dopdoludur. Yani gerçek altınla değil, söz altınıyla. Okuyucu, nakd ve zer kelimeleriyle hemyân-ı zaruret ve ceyb-i fukara tamlamalarını bir arada düşününce, gerçekten de Âlî Paşa'nın yoksulları darlıktan kurtardığını sanabilir. Fakat para da altın da sadece birer vaatten ibarettir. Dolayısıyla bu beyit, över gibi görünmesine rağmen Âlî Paşa'nın mali icraatını şiddetle hicvetmektedir.

53 numaralı bentte Âlî Paşa'nın baskıcı yönetim anlayışını hicveden güzel bir istadrak yapılmıştır:

Fetheden âlem-i endîşeyi şemşîrindir
Zabteden memleketi tîğ-i cihângîrindir(268)

Âlî Paşa'nın ökölücü, hem "âlem-i endîşe"yi hem de "memleket"i zaptetmiştir. İlk anda övgü yanılısamasına kapılmamanın zor olduğu yukarıdaki dizelerde "âlem-i endîşe" ve "memeleket" ibareleri hicvi sağlamaktadır. Âlî Paşa, dünyayı fethetmemiştir. O, düşünce dünyasını, kılıç zoruyla fethetmiştir. Aynı şekilde ancak başka bir ülke zapt edilir. Bir devlet adamının kendi memleketini silah zoruyla zaptetmesi, onun baskıcı bir yönetim anlayışının olduğunu

(267) Zafer-nâme, s. 5

(268) Age., s. 20

vurgular.

Eserin 65. bendi duanın başlangıcıdır. Buradaki istidrak şöyledir:

Tâ ki âteşte bula mürğ-i semender me'vâ
 Ede hâkisteri kaknûsu dem-â-dem ihyâ
 Göstere nesr-i felek cünbiş-i pervâz-nümâ
 Tâ ki pervâz ede âfâkta sîmurg u hümâ
 Kebk-i dârâtını çâk etmeye şâhin-i zevâl(269)

Aynı bendin şerhi, istidraki anlamamızı kolaylaştırmaktadır:

Semender böceği ateşte makâm buldukça, kaknûs kuşu külünden hâsıl oldukça, semâdaki nesr-i tâ'ir uçar şeklinde göründükçe, sîmurg ve hümâ kuşları havâda uçtukça Âlî Paşa Efendimiz'in güvercin misâli olan dârât ve debdebesi zevâl denilen şâhin-i bî-amânın pençesiyle çâk olmasın; ya'ni bu şeyler âlemde mevcûd oldukça anın dahi ikbâli ve azameti pâyidâr olsun, demektir.(270)

Burada adları geçen simurg, kaknus, hümâ, semender gibi hayvanların hepsi, mitolojik yaratıklardır. Yani bu kuşların hepsi hayalîdir. Masallarda bulunmaktadırlar. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın dünyadaki varlığını bu hayalî yaratıkların varlığına bağlıyor. Bu kuşların hiçbiri dünyada var olmadığına göre, Âlî Paşa'nın varlığı dünyadan kalksın, anlamı çıkıyor. Örnek olarak kaknus kuşu kendi külünden yeniden doğduğu müddetçe Âlî Paşa'nın ihtişamı ortadan kalkmasın, demek, bir anlamda Tanrı Âlî Paşa'nın vücudunu yeryüzünden hemen kaldırsın anlamına gelir. Çünkü kendi küllerinden her gün yeniden doğan kaknus diye bir kuş yoktur.

İstidrak sanatının en güzel örneği, kuşkusuz, son benttedir:

(269) Zafer-nâme, s. 23

(270) Age., s. 183

Olmayıp kendisi âzürde-dil-i bûd u ne-bûd
 Kıla hak kendisini vâreste-i ta'rîz-i hasûd
 Kadd-ı matbû'u boyunca ola zıllı memdûd
 Lutf u ihsânı gibi ömrü ola nâ-ma'dûd
 Dîn ü îmânı kadar kesb ede feyz ü ikbâl(271)

Burada Âlî Paşa'ya güzel bir duayla eser bitirilmiş izlenimi edinmek mümkündür. Ancak eser boyunca Âlî Paşa'yla ilgili yargılar hatırlanınca bu duanın beddua olduğu anlaşılır. Çünkü Şerh'te de söylendiği gibi, insan varlık-yokluk endişesinden hayattaken kurtulamayacağına(272), yine yaşadığı müddetçe tarizden, eleştiriden uzak kalamayacağına(273) göre, Âlî Paşa'nın bunlardan uzak kalmasını dilemek, ölmesini istemek anlamına gelir.

...Ve bir de Velî-ni'met Efendimiz'in kadd ü kâmetleri kaydırak piposu gibi alçak olduğundan gölgesi de anın kadar olsun demek âdetâ hiç gölgesi olmasının ma'nâsını ve gölgesi olmamak dahî vücûdunun âleminden kalkmasını istilzâm ile hülâsasında du'â yerine beddu'â çıkacağı derkârdır...(274)

Ayrıca Âlî Paşa'nın gayet hasis olduğu, içerik'te de vurgulanan düşüncelerden biriydi. Bu bakımdan Âlî Paşa'ya lutf u ihsanı kadar ömrü olsun demek, ölsün anlamına gelmektedir.

Âlî Paşa'ya bu eserde yöneltilen en önemli suçlamalardan biri, onun dinsiz olduğuydu. Bu bakımdan Âlî Paşa'nın dini ve imanı kadar "feyz ü ikbal" kazanmasını dilemek, bunlardan mahrum olması için beddua etmek demektir.

Grüldüğü gibi Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de istidrak sanatını basit bir anlam olayı olamaktan çıkarmış ve en acımasız hicvin, bedduanın ortaya çıkması için kullanmıştır. Fakat

(271) Zafer-nâme, s. 23

(272) Age., s. 184

(273) Age., s. 184

(274) Age., s. 184 vd.

manzum kısımdaki istidrakları, bugünün okurunun çözmesi zordur. Öncelikle Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa hakkındaki düşüncelerinin detaylı olarak bilinmesi lazımdır. Eserin yazıldığı dönemdeki okur için, kuşkusuz övgüyü hicve dönüştüren bağlantıları kurmak daha kolaydı. Bununla birlikte Ziyâ Paşa, Şerh'te bedduanın anlaşılabilmesi için gerekli imalarda bulunmuştur.

Telmih

Edebiyatta herkes tarafından bilinen ünlü bir olay, kıssa, fıkra ya da inanca işaret etme sanatına telmih adı verilmektedir(275).

Zafer-nâme'de telmih, eserin ironik yapısını sağlayan öğelerden biridir. Eserde tarihe mal olmuş kişiliklerin ve olayların telmih ögesi olarak kullanıldığı, böylece Âlî Paşa'yla telmihte bulunulan kişilikler arasında, Âlî Paşa'yı yüceltmek amacıyla, bağlantılar kurulduğuna tanık olunmaktadır. Ancak Âlî Paşa'yla telmihte bulunulan kişiler arasında hiçbir yakınlık ilgisinin bulunmaması, hicve yol açmaktadır. Ayrıca ortak İslâm kültürü dışında, Batı kültürüne ait telmih öğelerinin kullanılması, bir başka hiciv sağlayıcı özelliktir.

Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Sikender ne Hülâgû ne Sezar u Anibal(276)

Burada ilk bakışta dübalağalı bir anlatım dikkat çeker. Fakat telmih sanatının sağladığı hiciv ögesi daha belirgindir. İskender, Hülâgu, Sezar ve Anibal isimlerinin çağrıştırdığı olaylara telmihte bulunulmuştur. Âlî Paşa'nın bu kişilerle özdeşleştirilmesi ise hicve neden olmaktadır.

Burada İskender'in İslâm kültüründeki yiğitliğin, ab-ı

(275) Tahirül Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, İstanbul 1973, s.159

(276) *Zafer-nâme*, s. 1

hayatı arayışın sembolü olarak kullanılan İskender-i Zülkarneyn olmadığı açıktır. Çünkü tenasüp ilişkisi içinde düşündüğümüzde İskender'i Hülagu'ya bağlayan özelliklerin bunlar olmadığını görürüz.

Hülagu, Müslümanlara karşı kıyııcılığı, kan dökücülüğü son raddesine kadar vardırıan ve edebiyatımızda da bu özelliğiyle telmih ögesi olarak kullanılan Moğol hükümdarıdır. O halde İskender'in de zalimliği ile tanınan Makedonya hükümdarı Büyük İskender olması gerekir.

Sezar ve Anibal ise Batı kültürüne ait telmih öğeleridir. Bu kişilerin de ortak özellikleri zalim olmalarıdır. Ayrıca Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı bizim kültürümüze ait olmayan insanlarla birlikte değerlendirerek, onun Türk toplumuna yabancılaşmış bir devlet adamı olduğu mesajını da vermek istemiştir.

Aşağıdaki örnekte de "bevval-i çah-ı Zemzem"e telmih vardır:

Şâm'da nâm bırakmaksa Fu'âd'ın kâmı
 Katl-i 'âm etmeğe hâcet ne idi islâmı
 Etse taklîd yetişmez mi o nîk encâmı
 Böyle iş görmeli ifâ ise maksad nâmı
 Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevval(277)

Şöhret kazanmak için Zemzem kuyusuna bevl eden adamın kazandığı kötü şöhret, Divan edebiyatında zaman zaman insanları uyarmak amacıyla telmih ögesi olarak değerlendirilmiştir. Zafer-nâme'de ise, bu olay Âlî ve Fuâd Paşalara yöneltilmiş bir suçlamayı ortaya çıkarmaktadır. Fuâd Paşa, Şam'da katliam yapmakla Zemzem'i kirleten adam konumuna düşmüştür. Âlî Paşa'nın Girit'te yaptıkları da, karakter olarak hemen hemen aynıdır. Fakat o, Girit'te Müslümanları katletmediği için kötü şöhretini gizlemeyi başarmıştır.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'yla ilişkilendirilmek amacıyla

telmihte bulunulan dini ve mitolojik kişilerin, Alî Paşa'nın kişiliğinin çok farklı bir yönüyle ilişkisi bulunur ya da hiçbir ilişkisi bulunmaz.

Kahraman-kudret ü âhen-dil ü Rüstem-peyker
Murtazâ-meşreb ü hem-tab'-ı Halîl-i âzer(278)

Kahraman, İran mitolojisinde "katil" lakabıyla ismi geçen efsanevi bir kişiliktir. Zafer-nâme'de de bu lakabın düşündürülmek istendiği söylenebilir. Çünkü tenasüp ilişkisi bakımından, "âhen-dil"e en yakın olan anlam budur.

Rüstem de İran mitolojisinden bir kahramandır. Saçlarının beyazlığı yüzünden "Rüstem-i Zâl", kendisini Simurg beslediği için "Rüstem-i Dâstân" adıyla anılmaktadır. "Dastan" hile anlamına da gelmektedir. Bu yüzden edebiyatta gamze, kaş, göz, zülf gibi öldürücü ve hilekar unsurlarla birlikte kullanılmıştır(279). Böylece Ziyâ Paşa, Alî Paşa'ya "Rüstem-peyker diyerek onun hilekârlığına atıfta bulunmuştur.

Üçüncü dizede bulunan "Murtaza", bilindiği gibi, Hz. Alî'dir. Burada Hz. Alî'yle Alî Paşa arasında hiçbir benzerlik bulunmadığı için, bu telmih Paşa'nın aşağılanmasına vesile olmuştur. Bunun gibi Alî Paşa'nın Hz. İbrahim'le aynı tabiatte olduğunun iddia edilmesi de gerçeğe aykırı düşmektedir.

Mu'n u Hâtem denemez zâtının emsâlidir

☪ . Ki bunun bendeleri lutfu ile mâlidir(280)

Burada adları geçen Mu'n'da Hâtem'de Arabistan'da yaşamış, cömertlikleriyle tanınmış, edebiyatta da bu özellikleriyle telmih ögesi olmuş kişilerdir. Alî Paşa'ya verilen kişilik düşünüldüğünde, cimriliği ile tanınan Alî

(278) Zafer-nâme, s. 15

(279) İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şifri Sözlüğü, C.II, s. 288

(280) Zafer-nâme, s. 18

Paşa'nın bu kişilerle benzerliğinin bulunması mümkün değildir. Bu bakımdan hiciv Âlî Paşa'yla telmih ögesi arasındaki tezada dayandırılmıştır.

Eserde telmih sanatının kullanıldığı başka örnekler de bulunmaktadır. Örnek olarak 5, 10, 33, 50 numaralı bentlerde de telmih sanatına rastlanmaktadır.

Ziyâ Paşa, hem ortak İslâm kültüründen hem de Batı kültüründen alınan telmih öğelerini Zafer-nâme'de başarıyla kullanmış ve bunları hiciv sağlayıcı bir işlevle değerlendirmiştir.

Zafer-nâme'de en çok kullanılan edebî sanatlar yukarıda ele alınanlardır. Bunlar dışında, birer ikikşer kez kullanılmış başka edebî sanatlar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada en çok kullanılan ve özelliği olan edebî sanatlar üzerinde durulmakla yetinilmiştir.

Ziyâ Paşa, eserinde sadece edebî sanatların sağladığı imkânlarla bağlı kalmamıştır. Edebî sanatlar, diğer anlatım teknikleri gibi bir araç olmuştur.

Bir lirik eserde kullanılan edebî sanatlarla hiciv eserinde kullanılan arasında büyük bir fark yoktur. Fakat, her iki tür eserin amaçlarının farklı olması, edebî sanatlarda da işleyiş mantığının birbirine ters istikamette gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Lirik eserde edebî sanat, güzelleştirmek için kullanılırken, hiciv eserinde aşağılamak, çirkinleştirmek için kullanılmıştır. Zafer-nâme'de ise bu ayrımın yapılması çok kolay değildir. Çünkü eser, övgü görüntüsü altında hicvetmeyi amaçlamıştır. Bu bakımdan edebî sanatlarda da ilk bakışta sanki bir güzelleştirme varmış yanılsaması doğmaktadır. Ziyâ Paşa, bu güçlüğü başarılı bir şekilde aşmış, edebî sanatlar vasıtasıyla övgüyü hicve dönüştürmeyi başarmıştır.

III - BLOM

III- ZAFER-NÂME DIŞINDAKİ ESERLERDE HİCİV ÖGELERİ

A. Zafer-nâme Dışındaki Manzum Eserlerde Hiciv Ögeleri

Ziyâ Paşa, bu çalışmanın asıl ağırlıklı olarak üzerinde durduğu Zafer-nâme'nin dışındaki eserlerinde de, zaman zaman hicve başvurmuştur. Bir nceki bölümde de değinildiği gibi, hicve yatkın bir kişiliğe sahip bulunan Şairin, hem manzum hem de mensur eserlerinde hiciv unsurlarına rastlanmaktadır.

Manzum eserleri içinde, kuşkusuz en dikkat çekeni Kllyât-ı Ziyâ Paşa adıyla bir araya toplanan Őiirleridir(1). Ayrıca Harabât Mukaddimesi'nde de hiciv ögelerinin bulunduğu dizelere rastlanmaktadır.

"Kllyât-ı Ziyâ Paşa"daki Őiirlerinin incelenmesi sonucunda Şairin kimi zaman müstakil Şiirlerde, kimi zaman da bir Şiirin içinde bir ya da birkaç beyitte hicve başvurduğu görülmektedir. 15-16 civarındaki Şiirde Şairin dünyayı hicivci bir gözle algıladığına tanık olunmaktadır. Bunlardan az bir kısmı sadece bir Şahsı hedef almıştır. Çoğunluk ise sosyal eleştiri ile sosyal hiciv arasında yer alan, zamaneden Şikayet niteliğinde olan Őiirlerdir.

Şimdi bu Şiirleri hiciv açısından gözden geçirelim:

1. Teknik:

Ziyâ Paşa'nın "Kllyât-ı Ziyâ Paşa"da bir araya toplanan Őiirlerinin, olgunluk dönemine, Şairin Batı medeniyeti ile ilişkiye girdikten sonraki sanat hayatına ait olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Şairin hem "Harabât

(1) Kllyât-ı Ziyâ Paşa (Hazırlayan: Süleyman Nazif), İstanbul 1924 (Bu bölümdeki Şiir alıntıları, aksi belirtilmedikçe bu eserden yapılacaktır.)

Mukaddimesi"nde hem de "Evân-ı Tufûliyyet"te belirttiği gibi, şiirle ilgilenmesi daha çocukluk dönemine kadar gitmektedir. Yine aynı yerde, şiirle birlikte hicve de yöneldiğinden, bu çalışmanın bir önceki bölümünde söz edilmişti. Bu hicivlerden bugün hiçbirisi hakkında hüküm vermek mümkün değildir. Çünkü bunların hiçbirisi elde yoktur. Yalnız bunların Ziyâ Bey'in Batı kültür dairesini tanımadan önceki devreye ait olduklarını ve bu yüzden de hiciv geleneğimizin birer takipçisi olduklarını iddia edebiliriz.

Ziyâ Paşa'nın "Külliyât-ı Ziyâ Paşa"da yer alan ve hiciv özelliği gösteren şiirlerinde ise, hem Batı hem de geleneksel hiciv anlayışının izlerini görmek mümkündür. Bunda, kuşkusuz, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da sıkça sözünü ettiği "tenakuz"un payı büyüktür⁽²⁾. Bu zıtlıkların bir arada bulunması, hiciv tekniğinde de karşımıza çıkmaktadır. Onda hem Divan edebiyatı hiciv geleneğinde karşılaşılan hiciv tekniklerini hem de Batı hicvinden alınan hiciv tekniklerini bir arada bulmak mümkündür. Ancak, onda yeni olanın eskiye oranla daha fazla ve daha önemli olduğu ileri sürülebilir.

Ziyâ Paşa'nın, "Külliyât"ta bulunan dört numaralı kasidesi, eski hiciv tekniğinin uygulandığı şiirlerden biridir. Kasîde, 1871'de Âlî Paşa'nın ölümünden hemen sonra kaleme alınmış ve Sultan Abdülaziz'e sunulmuştur. Şair, methiye kısmından sonra sözü kendine getirip;

Ammâ ki istinâd ile afv-i cemîline
Bast eyleyim biraz da felekden şikâyeti⁽³⁾

beyti ile kendi haline sebep olan Âlî Paşa'yı hicvetmeye başlamıştır.

Hicvin bu şekilde, kasidenin içinde yer alması, Ziyâ Paşa'nın bir buluşu değildir. Divan edebiyatının ünlü övgü ve

(2) Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s.320

(3) Külliyât..., s.62

hiciv şairi Nef'î'nin Dîvan'ında yer alan kasidelerden bir kısmında da aynı şekilde hiciv öğelerinin bulunduğu İsmail Ünver tarafından tesbit edilmiştir⁽⁴⁾. Ünver bunun, şairin hasımlarını, kasideyi yazdığı kişiye şikayet etmek amacıyla yapıldığını ileri sürer. Aynı amacın Ziyâ Paşa'da da bulunduğu söylenebilir. O da, ezeli hasmını Abdülaziz'e şikayet etmek, Avrupa'ya kaçaşının sorumlusu olarak göstermek amacıyla kasidenin içinde hicve başvurmuştur.

Ziyâ Paşa'nın hicve yer verdiği şiirlerinden biri ünlü Terkıb-î Bend, biri üçüncü Tercî'-î Bend, ikisi gazeldir. Bu şiirlerin tamamının hiciv tarzıyla kaleme alınmadığı, ancak kimi bendlerin ve beyitlerin hiciv özelliği taşıdıkları görülür. Yani şair, hicvi şiirin bütününe pek az şiirde yaymıştır.

Örneğin Terkıb-î Bend'in 8. bendi şahsa yönelik hiciv öğelerinin bulunduğu bir şiirdir. Ancak bendin tamamının konu bütünlüğü taşıdığı, hiciv olduğu söylenemez. Baştaki ilk dört dizenin hiciv öğeleri taşımadığı görülmektedir.

Ziyâ Paşa'nın şiirleri içinde yer alan hicivlerin bir kısmında dolaysız hiciv tekniği kullanılmıştır. Yargılar ve sadırılar açıktır; hicvedilen kişinin ya da durumun kimliği açıkça ortaya çıkar. Şair, bu tekniği kullandığı hicivlerinde zaman zaman eski hiciv geleneğimizden yararlanmıştı:

Bed-asla necâbet mi verir hiç üniforma
Zer-dûz palan ursan eşek yine eşektir (5)

•

Bu beyitte saldırının kime yöneldiğini bir tarafa bırakırsak, teknik olarak beyitin eski hiciv örneklerindeki bir yapıyı izlediği söylenebilir. İlk dize saldırıdır; ikinci dize bir

(4) Doç.Dr. İsmail Ünver, "Övgü ve Yergi Şairi Nef'î", Ölümünün Üç Yüz Ellinci Yılında Nef'î, AKM Yayını, Ank., 1987, 70-74 (Bu makalede Nef'î'nin toplam yedi kasidesinde hiciv motifleri bulunduğu tesbit edilmiştir.)

(5) Külliyyât..., s. 143

"irsâl-i mesel" ile saldırıyı pekiştirme amacıyla kullanılmıştır. Bu yapı, Dîvan edebiyatı hiciv örneklerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Dolaysız hiciv örneklerinin, çoğunlukla, bir şahsı hedef aldığı görülmektedir. Şair, ezeli hasmı saydığı Âlî Paşa'yı hicvettiği şiirlerinde genellikle açık saldırıyı tercih etmiş; onu aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir:

Kibre ne sebep yoksa vezîrim deyü gerçek
Sen kendini düstûr-ı mükerrem mi sanırsın (6)

Bu ve benzeri örneklerde Ziyâ Paşa'nın eski hiciv geleneğinden yararlandığı görülmektedir. Âlî Paşa'yı aşağılamak için hiçbir fırsatı kaçırmaz.

Bunuza birlikte hiciv şiirleri içinde yeni tekniklerin de kullanıldığına tanık olunmaktadır. Şair, özellikle, sosyal hiciv öğeleri içeren şiirlerinde ironik bir anlatımı tercih etmiştir.

İroni, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Batı satirinde teknik bakımdan ulaşılan son noktalardan birisidir (7).

Ziyâ Paşa'nın yoğun olarak Zafer-nâme'de kullandığı bu teknik, 3 numaralı Tercî'-i Bend'deki bazı bentlerin ana anlatım araçlarından biridir. Şairin Avrupa'dan döndükten sonra kaleme aldığı bu Tercî'-i Bend'de(8) toplum sorunlarına alaycı bir gözle yaklaştığı görülmektedir:

Feyz ise maksad mûmâşât-ı zamâna mâ'il ol

(6) KÜLLİYÂT..., s.142

(7) Bkz. J.G. Herder, "Eleştiri ve Hiciv" (Çeviren:Yüksel Baypınar), Denemeler Seçkisi, Ank.1990, s.19-20

(8) Süleyman Nazif, KÜLLİYÂT'ın notlarında bu Tercî'-i Bend'in Paşa Avrupa'dan döndükten sonra yazıldığını, "hat ve mürəkkebi"ne dayanarak iddia ediyor. (s. 289)

Fırka-i yağma-gerân-ı asra sen de dâhil ol
 Hissene mahsûlden her ne çıkarsa kâil ol
 Her ne derlerse sana kayd eyleme deryâ-dil ol
 Hâ'in ol ister sefîh ister rezîl ü câhil ol
 Tek sadâkat fikrini etme merâma vâsıl ol
 Râhat istersen bu pendimle hülâsâ âmil ol
 Olma mecnûn-ı mu'ânid ben gibi sen âkil ol (9)

Aslında yukarıdaki öğütlerin tamamıyla tersi kastedilmiştir. Ancak şair, bu tekniği kullanmakla hem ideal insanın yapmaması gerekenleri hem de yaşanan çağda sosyal yapının ne tür insanlara yaşama hakkı verdiğini vurgulama imkânına sahip olmuştur.

Ziyâ Paşa'nın özellikle bu 3.Tercî'-i Bend'inde kullandığı ironi tekniğine, Türk hicvinin fazla rağbet etmediği söylenebilir. Giriş bölümünde de açıklandığı gibi, Türk hicvi, saldırıyı doğrudan hedefe yöneltmeyi, açıkça yermeyi tercih etmiştir. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme dışındaki eserlerinde de bu tekniği ısrarla kullanmış olması dikkati çekmektedir. Paşa, bir gazelinde de aynı teknikten yararlanmıştı:

Tebeddül eyledi esmâ ile hâl-i cihân şimdi
 Sipihre hâk-dân derler zemîne âsmân şimdi
 Hüner iş bilmemek hukuk u cehâlet kârdânlıktır
 Dirâyet âciz aldatmak zerâfettir yalan şimdi (10)

Kısacası Ziyâ Paşa, "Eş'âr-ı Ziyâ Paşa"daki şiirlere göre, hiciv tekniği bakımından hem dolaylı hem de dolaysız teknikleri kullanmıştır, denilebilir. Ziyâ Paşa'nın bu konuda en önemli özelliği, şahsa yönelik hicivlerde dolaysız, toplum sorunlarına yönelik olanlarda ise dolaylı hiciv tekniğine daha çok başvurmasıdır. Şahıs olarak, bu şiirlerde de, çoğunlukla Âlî Paşa'nın hicvedilmesi hiciv tekniği seçiminde etkili olmuştur, denebilir.

(9) KÜLLİYAT..., s.152

(10) KÜLLİYAT..., s.214

Ziyâ Paşa'yı kendinden öncekilerden ayıran hususların biri, onun hicve inceliği getirmiş olmasıdır. Ziyâ Paşa'da, şiddetli saldırı da görürüz; ama bu, hiçbir zaman Dîvan edebiyatı hicvinde olduğu ölçüde ve şekilde değildir. Bunun başka nedenlerine aşağıda değinilecektir.

2. Üslup

Ziyâ Paşa, şiirlerinde, Dîvan şiirinin hayal dünyasına, dayandığı kültürel kaynaklara olduğu kadar kelime kadrosuna da bağlı bir şairdir.

Aynı durum, hiciv şiirlerinde de söz konusudur. Ortak İslâm kültürünün edebiyatta yarattığı dünyanın motiflerine, şairin hicivlerinde de rastlıyoruz:

Bir abd-i Habeş dehre olur baht ile sultan
Dahhâk'ın eder mülkünü bir Gâve perîşân
...
Tezkîr olunur la'n ile Haccâc ile Cengiz
Tebcîl edilir Nûşirevân ile Süleymân (11)

Burada şair, "abd-i Habeş", "Gâve", "Haccâc", "Cengiz", "Nûşirevân", "Süleymân" özel adlarından, bunların telmih ettiği hikayelerden yararlanarak hicvini kurmuştur. Her biri ayrı ayrı zalimlikleriyle tanınan bu şahsiyetlerin hepsi de Türk, Arap ve Fars mitolojilerinden, tarihlerinden alınmıştır. Şair, onlardan yararlanarak bugünü hicvetmeye çalışmıştır.

Şair, Türk hiciv edebiyatına ait yergiyi sağlayıcı söz varlığını ise kullanmamıştır. Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde küfür bildiren kelimelere nadiren rastlanır. En sık kullandığı kelime "har"dır. Birkaç hayvan benzetmesi dışında bu şiirlerde Ziyâ Paşa, oldukça edepli bir dil kullanmıştır.

(11) KÜLLİYAT..., s.140-141

Şairin asıl yeniliği de buradadır. Saldırıcıyı küfretmeden yapmanın inceliğine ulaşmıştır. Zafer-nâme'de bu kelime kadrosu sorunu, daha enine boyuna tahlil edildiğinden, burada sadece Ziyâ Paşa'nın hiciv dilinde müstehcen ve kaba kelimelerin bulunmadığı söylenmekle yetinilmiştir.

"Külliyât-ı Ziyâ Paşa"daki hicivlerin incelikli olduklarından söz edildi; ancak bunlar yaralayıcı olmaktan uzaklaşmamışlardır.

Yaktı nice canlar o nezâketle tebessüm
Şirin dahi kasd etmesi cana gülerektir (12)

Buradaki hicvin kime yöneldiğini bilmek için "nezâketle tebessüm"deki telmihi açıklamak gerekir. Âlî Paşa'nın sürekli gülümsüyormuş izlenimi veren bir çehreye sahip olduğunu öğrendikten sonradır ki okuyucu, burada hicvedilenin kim olduğunu anlayabilir.

Şairin buradaki hicivlerinde mübalağa sanatına fazla rağbet etmemesi de ilginç bir durum olarak kaydedilmelidir. Âlî Paşa'yı hicvettiğini anladığımız şiirlerde bile hasmını, onda olduğuna inandığı özellikleriyle ele almıştır.

Bir hasm-ı bî-mürüvvete dûş etti kim beni
Kalb-i haşîni bilmez idi rahm ü şefkati (13)

Burada, şairin Âlî Paşa'ya yönelttiği suçlamalarda abartıya kaçtığı söylenebilirse de, Ziyâ Paşa'nın hasmının hayattayken sürekli şairin önünü tıkadığı, kindar bir insan olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla buradaki "hasm-ı bî-mürüvvet", "kalb-i haşîn" nitelendirmelerini abartma olarak kabul edemeyiz.

Ziyâ Paşa'nın hicvi sağlayan üslup özelliklerinden birisi de, zıtlığı vurgulamak amacıyla karşılaştırmalı

(12) Külliyât..., s. 143

(13) Age., s. 62

cümlelere, özellikle sosyal hiciv örneklerinde, fazla yer vermesidir:

Etmış kimisi râhatın ikbâl için fedâ
Olmuş kimisi beliyâ-i idbâra mübtelâ (14)

Mukaddem su getirmek desti kırmak bir idi ammâ
Acebdir mazhar-ı rüchân olur desti kıran şimdi (15)

Nâdân firâz-ı izz ü sa'âdette ser-firâz
Dânâ hazîz-i acz ü mezellekte ser-nigûn (16)

Âlim olsan ilmüne bir kimse tevkîr eylemez
Câhil olsan cehline ta'yîb ü ta'yîr eylemez (17)

Görüldüğü gibi şair, toplumdaki adaletsizliklerden bahsettiği şiirlerinde tezatı ortaya çıkaracak bir karşılaştırmalı anlatımı tercih etmiştir. Böylece anlatımın etkisi sağlanmış; hicvin saldırısı da gerçekleşmiş olur.

Külliyyât'ta yer alan hicivlerin hiçbirinde, şahsa yönelik hicivlerde bile, hicvin hedef aldığı kişilerin adları anılmaz. Oysa bilindiği gibi, Dîvan edebiyatı hiciv geleneğinde, hicvin kime yazıldığı belirtilir. Sihâm-ı Kazâ'da hedefin adının anılmadığı hiciv sayısı oldukça azdır. Genellikle hiciv şairi, ilk dizede hasmının kim olduğunu ve niçin hicve layık görüldüğünü açıklar. Ziyâ Paşa ise, sezdirme yoluyla hasmının anlaşılmasını sağlar. Onun adından bahsetmez. Aşağıdaki beyitlerde hicvedilenin Alî Paşa olduğunu dil malzemesinin bîzde uyandırdığı çağrışımlardan ve telmihlerden anlayabiliriz:

Kibre ne sebep yoksa vezîrim deyü gerçek
Sen kendini düstûr-ı mükerrem mi sanırsın

(14) Külliyyât..., s. 131

(15) Age., s. 214

(16) Age., s. 128

(17) Age., s. 152

Hâli ne zaman kaldı cihân ehli-i tamâ'dan
 Sen zâtını bu âleme elzem mi sanırsın
 En ummadığın keşfeder esrâr-ı derûnun
 Sen herkesi kör âlemi sersem mi sanırsın (18)

Burada kibir, vezîr, düstûr-ı mükerrem anlambirimleri, Âlî Paşa'ya mal edilebilecek çağrışımlara sahiptirler. Âlî Paşa'nın kibirli, kendinden başkasını beğenmeyen bir karakteri olduğu söylenir. Tanzimat'ın ünlü sadrazamlarından biri olduğu da bilinmektedir. Yine "düstûr-ı mükerrem" (sözlükte gerçek anlamıyla kanun, nizam üzere hareket eden) vezir demektir. Ayrıca sadrazamlarla vezirlere tâzim makamında verilen ünvan anlamına da gelmektedir. Kısaca şair ilk beyitte her üç kelime aracılığıyla Âlî Paşa'yı ima etmiştir. İkinci beyitte ise "ehli-i tamâ" ve "elzem" anlambirimleri, Âlî Paşa'nın kişiliğine ve eylemlerine ima içermektedir. Âlî Paşa'nın tamahkâr olduğu, hatta devlet arazisini devlete kendi malıymış gibi sattığını Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'de ayrıntılı olarak anlatmıştı. En azından o dönemde Paşa'nın hakkında böyle bir söylentinin varlığından haberliyiz. Öte taraftan Âlî Paşa'nın kendi şahsını devlet için elzem saydığını, ülkeyi yönetecek biri bulunmadığını, övünmeyle karışık, yakınında bulunanlara söylediğini kaynaklar kaydediyorlar. İşte Ziyâ Paşa da bu övünmeye imada bulunuyor.

Kısacası Ziyâ Paşa, Zafer-nâme dışındaki mensur eserlerinde de hiciv üslubunu, eski hiciv anlayışından sıyrılarak kurmuştur. Bu üslupta en azından incelediğimiz şiirlerde, inceden inceye örülmüş imalaşla, telmihlerle hedef şahıs ya da nesne alaya alınmış, hicvedilmiştir. Abartmadan kaçınılmış, şahıslar, elbette Ziyâ Paşa'nın bakış açısıyla, kendi gerçek hayatlarından alınan motiflerle hicvedilmişlerdir. Onda eski hicvin hiç vazgeçmediği küfürlü, kaba göndermelere sahip kelime kadrosuna da rastlayamıyoruz. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın asıl yeniliği hiciv dili ve üslubunda gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

3. İçerik

"Külliyât-ı Ziyâ Paşa"daki hiciv özelliği gösteren şiirlerin iki ana kolde incelenmesi mümkündür. Bunların bir kısmı şahsa, bir kısmı da sosyal sorunlara yönelik hiciv öğelerine sahiptir. Şairin içerik bakımından en çok dikkati çeken yanı, sosyal hiciv örneklerini vermiş olmasıdır. Ancak şahsa yönelik hicivlerde, şairin zaman zaman eski hiciv anlayışından uzaklaşmadığı görülür.

a. Şahsa Yönelik Hiciv Öğeleri:

Ziyâ Paşa'nın burada ele aldığımız şiirleri içinde, bir şahsı ilgilendiren hicivlerin sayısı fazla sayılmaz. Bunlar bir kaside⁽¹⁹⁾, ünlü Terkîb-i Bend'deki iki bend ve birkaç beyit⁽²⁰⁾, iki gazel⁽²¹⁾ ve bir kıt'a⁽²²⁾dan ibarettir. Bu hicivlerin büyük bir kısmı Ziyâ Paşa'nın "şarka dâ'ir her ne ziyan olsa" ⁽²³⁾ sorumlu tuttuğu Âlî Paşa'ya yöneliktir. Ayrıca Midhat Paşa ile Âlî Paşa'ya yakınlıklarıyla tanınan Fuâd ve Mütercim Rüştü Paşaların da hicvedildikleri görülmektedir.

Şahsa yönelik hicivlerin, bir kıt'a dışında, hiçbiri bir şiirin tamamına yayılmış bir halde değildir. Bunlar fırsatı düşürülünce yazılmış beyitlerden ibarettir.

Ziyâ Paşa'nın şahsa yönelik hicivlerinde içerik eski ve yeni temalar arasında gidip gelir. Eski hiciv anlayışının insanı aşağılamak amacıyla özel hayata, kişinin vücut özelliklerine varıncaya kadar dil uzatmasının izlerini bu şiirlerde de bulmak mümkündür.

(19) Külliyât..., s. 60 vd.

(20) Age., s. 141 vd.

(21) Age., s. 195, 208

(22) Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 308

(23) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 75 (Âlî Süavi'nin sözüdür.)

Âlî Paşa'yı ilgilendiren hicivlerin bir kısmında vücut özelliklerinin hiciv ögesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Terkîb-i Bend'in 9. bendinde şöyle bir beyit yer almaktadır:

Yakdı nice canlar o nezâketle tebessüm
Şîrin dahi kasd etmesi cânâ gülerektir (24)

Âlî Paşa'nın yüzünde sürekli bir tebessüm olduğunu kaynaklar bildiriyorlar:

Âlî Paşa, yaşından fazla görünür, kendisi kısa boylu, biraz tıknazcadır. Saçlarına kır düşmüş ise de çehresinin hatları gâyet mevzûn, burnu ince ve dudaklarının kenarında dâimî bir tebessüm vardır.(25)

Dolayısıyla cana kast eden tebessümün sahibinin Âlî Paşa olması akla yakın gelmektedir. Eski hicivlerde olduğu gibi burada, doğrudan vücut noksanlığıyla alay yoktur; ancak yine de Âlî Paşa'nın bir jesti hicve konu olmuştur.

Âlî Paşa'nın asıl hiciv konusu yapılan özelliği, Zafer-nâme'de de üzerinde durulan ailesidir. Terkîb-i Bend'in 5.bendinde şöyle bir beyit bulunmaktadır:

Hayr umma eğer sadr-ı cihân olsa da bi'l-farz
Her kim ki hasâset ola ırk u güherinde (26)

Âlî Paşa'nın soylu bir aileye mensup olmadığı bir gerçektir. Şair, Âlî Paşa'yı, onun "ırk u güherinde" düşüklük olduğundan dolayı, hayırlı iş yapamayacağı düşüncesiyle hicvediyor. Aynı özelliğin Dîvan edebiyatı hiciv geleneğinde de bulunduğu görülmüştü.

Şair, yine Terkîb-i Bend'de aynı hususu gündeme getirip hiciv unsuru olarak kullanmıştır:

(24) KÜLLİYÂT..., s. 143

(25) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, s. 125

(26) KÜLLİYÂT..., s. 139

Bed-asla necâbet mi verir hiç üniforma
Zer-dûz palân ursan eşek yine eşektir (27)

Aynı tema tekrarlanıyor: Soyu bozuk olana üniforma, devlet görevi vermek onu soylu yapmaz. Tabii, seçilen benzetmenin hakaret unsuru taşıdığını da gözardı etmemek gerekir.

Âlî Paşa'nın üzerinde durulan ve hicvedilen özelliklerinden birisi onun kişiliğidir. Şair, Paşa'nın özellikle acımasız, kindar ve garezkâr bir kişiliğe sahip olduğunu vurgular. Dördüncü sırada yer alan kasidesi, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra 1871'de yazılmıştır(28). Avrupa'dan dönmek amacıyla kaleme alındığı anlaşılan kasidede şairin, methiye bölümünden sonra sözü Avrupa'ya gitme nedenlerine getirdiği görülmektedir. Ona göre Avrupa'ya kaçması, Âlî Paşa'nın canına kastetmesi yüzünden olmuştur. İşte bu kısımda Âlî Paşa'nın kişiliğine ait özellikler de şöyle vurgulanır:

Bir hasm-ı bî-mürüvvete dûş etti kim beni
Kalb-i haşîni bilmez idi rahm ü şefkati
İtfâya bezl-i himmet ederdî hased ile
Her kimde görse zerre fûrûğ-ı liyâkâtı
...

Yalvardum i'tizâr u tazarrû'lar eyledim
Aslâ tagayyür etmedi kîn ü husûmeti
Encâm-ı kâr Kıbrıs'a nefy etmek istedi
Gördüm ki câna kâsd idi ma'nâda niyyeti (29)

Âlî Paşa'ya ait gösterilen kişilik özellikleri, tıpkı Zafer-nâme'de olduğu gibi acımasız, şefkatsiz, hasetkâr, husûmetkâr, zalim olarak sıralanmıştır. Burada Ziyâ Paşa'nın kendi yaşantısına ait her olumsuzluktan Âlî Paşa'yı sorumlu tutmasının, Âlî Paşa'nın değerlendirilmesinde payı olduğu düşünülebilir. Bu subjektif değerlendirmede gerçeklik payı bulunduğunu da kaydetmek gerek. Çünkü Ziyâ Paşa'nın İstanbul dışında tutulmasında Âlî Paşa'nın etkisi gerçekten büyük

(27) KÜLLİYÂT..., s. 143

(28) Age., s. 60-63

(29) Aynı yer

olmuştur.

Şahsa yönelik hicivlerde kişiliğe saldırı, aileye ve vücut noksanlıklarına saldırı, eski hiciv anlayışından izler taşır. Ancak, şairin bu tür saldırıları fazla ileri götürmediği, hakarete ve tacize dayandırmadığı söylenebilir.

Âlî Paşa'nın devlet yöneticisi olarak da hicivden nasibini aldığı görülmektedir. Âlî Paşa, asıl icraatı ile hiciv konusu olmuştur. Şair, hasmını zâlim, devlete zarar veren biri olarak ele almıştır:

Allâh'a sığın şahs-ı halîmin gazâbından
Zîrâ yumuşak huylu atın çiftesi pektir (30)

Sert ve haşin bir devlet adamı olan Âlî Paşa'nın düşmanlarına, siyasî çıkar kavgası içinde olduğu kişilere (bunlara Ziyâ Paşa da dahildir), kendi kurallarına uymayanlara karşı son derece acımasız olabildiği, bu çelimsiz, çekingen insanın devlet işlerinde nasıl değiştiği kaynaklar tarafından bildirilmektedir(31).

Aynı bentte, daha önce de sözü edilen "Yaktı nice canlar o nezâketle tebessüm" dizesiyle Âlî Paşa'nın zalimliğine ve hasımlarına karşı acımasızlığına değinilmiştir.

Yine Terkîb-i Bend'de şair bizzat kendisine yapılan eziyetleri anarak ezeli hasmının nasıl bir yönetici olduğunu vurgulamıştır:

Nâmerd olayım çerhe eğer minnet edersem
Cevrinle senin ben keder etsem mi sanırsın (32)

Ziyâ Paşa, sadrazamın icraatında uyguladığı yöntemi ele alırken aynı zamanda onun yolsuzluklarına da imada

(30) KÜLLİYAT..., s. 143

(31) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 90

(32) KÜLLİYAT..., s. 141

bulunmuştur. Yolsuzlukları konusunu şair, Zafer-nâme'de Paşa'nın kazancıyla menkul, gayr-i menkul malları arasındaki eşitsizliği uzun uzun soruşturmuştu. Burada incelenen şiirlerinde de bu hususu gündeme getirmiştir:

En ummadığın keşfeder esrâr-ı derûnun
Sen herkesi kör âlemi sersem mi sanırsın (33)

Âlî Paşa'nın sadrazamlığında rüşvet aldığı, babasından kaldı diye devlet arazisini devlete sattığı yolunda Hürriyet ve Muhbir gazetelerinde bir kampanya başlatılmıştı. Yukarıdaki beyitte de "esrâr-ı derûn" tamlaması, herhalde Âlî Paşa'nın gizlemek durumunda olduğu yolsuzluklarına ima olarak değerlendirilebilir.

Terkîb-i Bend'in 9. bendinde de Âlî Paşa'nın ve çevresindekilerin yolsuzluklarına değinildiği düşünülebilecek aşağıdaki beyitler bulunmaktadır:

Afv ile mübeşşer midir erbâb-ı merâtib
Kânûn-ı cezâ âcize mi hâs demektir

Milyonla çalan mesned-i izzette ser-efrâz
Birkaç kuruşu mürtekibin câyı kürektir (34)

Sosyal adaletsizlik, sınıflar arasındaki eşitsizlik motifinin yanında "milyonla çalan" "erbâb-ı merâtib" in Âlî Paşa veya çevresi olduğu söylenebilir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa dışındaki kişileri de hicvetmiştir. Ancak bunların Âlî Paşa'ya yazdıkları kadar önemli oldukları söylenemez. Ayrıca bunlar, Âlî Paşa kadar baskın görünmezler.

Şairin Midhat Paşa'ya yazdığı; fakat "Külliyât"ta olmayan bir hicvinden ise Tanpınar söz etmiştir(35):

(33) Külliyât..., s. 142

(34) Age., s. 143

(35) Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.

Ne cesâretle olur münkeşif ebnâ-yı vatan
 Dehşetâlad-ı cebânet Eb-i Meşrûtiyyet
 Yoksa dünyâda nasib olmayacak mı bilmem
 Bize nev'-i beşerin hakkı olan hürriyet

Tanpınar, Midhat Paşa'ya "Eb-i Meşrûtiyyet" denildiğini de belirtiyor.

Ziyâ Paşa, şahsa yönelik bu hicivlerinde de, hedef aldığı kişilere tarafsız yaklaşmamıştır. Ancak bunu bir zaaf olarak kabul edemeyiz. Çünkü tarafsız olmama, hicvin tabiatında vardır. Bununla birlikte Ziyâ Paşa'nın geleneksel hicivden ayrılan önemli bir tavrı vardır. O, en azından burada incelenen şiirlerinde, en büyük hasmı saydığı Âlî Paşa'ya mesafeli bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Gerçi Paşa da, Âlî Paşa'nın şahsî hayatına dokunmuştur; ama Dîvan edebiyatı hiciv örneklerinde görülen, kişinin bütün aile yaşantısına, kaba bir şekilde dil uzatan hiciv yazmamıştır.

Şahsa yönelik bu hicivlerde dikkati çeken bir başka özellik de, sanatçının hiciv temaları bakımından sadece aşağılamaya, bunun için de kaba taciz içeren her motifi kullanmaya çalışmamasıdır. Âlî Paşa, belki tarafsız bir gözle ele alınmaz; fakat Âlî Paşa'yı ilgilendiren bütün hicivler onun hayatından alınan, onunla ilgili dedikodularla kurulmuş motiflerden oluşmuştur.

Son olarak da Ziyâ Paşa; Âlî Paşa'yı siyasî mücadelede hasım gördüğü için hicvetmiş, dolayısıyla hiciv ister istemez sosyal sorunlara da değinmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan, burada Ziyâ Paşa'nın şahsî hicivde yoğun olarak dünya görüşlerinin farklılığının belirleyici bir unsur olduğu söylenmelidir.

b. Sosyal Hiciv Ögeleri

Ziyâ Paşa'nın "Külliyât"taki hicivlerinin en önemli yeniliği, kuşkusuz diğer yeniliklerden daha fazla olarak, sosyal hicve yer vermesidir.

Ziyâ Paşa ve diğer Tanzimat neslinin en önemli sorunlarından biri, toplumun Batı medeniyeti seviyesine çıkarılmasını sağlamak, düzenin topluma, halka daha fazla hak vermesini gerçekleştirmektir. Ziyâ Paşa da, özellikle düzyazılarında Tanzimat kuşağının idealleri çerçevesinde eser vermiştir. Toplumun gelişmesine ait idealler ile mevcut gerçeklerin karşılaştırılması ile de ortaya sorunlar yumağı çıkmıştır. Çünkü 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, maliyesiyle, hazinesiyle, eğitimiyle, dış ilişkileriyle, iç sorunlarıyla tam anlamıyla çökmekte olan bir devlet olduğunu gösteriyordu. Bu sorunlar karşısında şairin susmayacağı bellidir. Nitekim Tanzimat'ın ilk kuşak şairleri, bu sorunlara parmak basan şiirler kaleme almışlardır.

Hiciv de bu gidişin çözümlenemezliğinden kaynaklanan karamsarlık üzerine bina edilmiştir.

Ziyâ Paşa'ya göre çöküşün ve değer yargılarındaki çözümlüştür. en önemli nedeni İslâm kurallarından uzaklaşmadır. Aslında Batı medeniyetinin gücüne inanan şairimiz, geleneksel yapının bozulmasına şiddetle tepki göstermiştir. Çünkü İslâmî değerlerle beraber sosyal idealler de dejenere olmuştur:

Millet-i İslâm'da evvelki gayret kalmamış
Eski iffet eski nâmûs eski himmet kalmamış (36)

Eski idealler sisteminin bozulması namus, iffet, himmet kavramlarının da değişime uğramasına yol açmıştır. Devir değişmiş, bazı kesimler İslâm'dan kaçır olmuştur. Bu kesimlerin ağzından yazılan üçüncü Tercî'-i Bend'den alınan şu beyitler, Akif'in Safahat'ta savunduğu değerlere benzemektedir:

Müslümanlık feyz ü âsâyiş için gâyet muzırr
Her husûmet millet-i İslâm'a olmuş münhasır
Devletin üss-i esâsın dîn ederken müstakir

(36) Külliyyat..., s. 153

Kimseler İslâm'ı istiskâba olmaz muktedir (37)

Müslümanlığı gelişmenin engeli olarak gören çevreleri ise Terkîb-i Bend'de şöyle hicvetmiştir:

İslâm imiş devlete pâ-bend-i terakkî
Evvel yoğ idi işbu rivâyet yeni çıktı (38)

Görüldüğü gibi şair, eski gelenekten ve aynı zamanda İslâmî esaslardan yana tavır alıyor. Bu tavrıyla, hicvin toplumda yerleşik kurallara aykırı gelenlere yönelik bir saldırı tarzı olduğu yolundaki görüşe de uyuyor. Sosyal idealler açısından İslâmiyet var olan en önemli yaşama biçimidir. Ziyâ Paşa da buna inanıyor. İslâmdan sapmanın sosyal sorunlara yol açtığını düşünüyor.

Tanzimat, şer'î hükümlerden bir ölçüde uzaklaşmış bir devlet modeline geçmek istemişti. Sosyo-ekonomik bozulma, yeni bir medeniyet dairesine geçmeyi gerekli kılmıştı. Batı dünyası ise, o dönemde mevcut medeniyetlerin en ilerisinde bulunmaktaydı. Bilimde ve teknikte Batı'dan yararlanma, kültürel etkilenmeye de yol açmış; bugün de tartıştığımız Batılılaşma sorunu ortaya çıkmıştır.

Ziyâ Paşa, Batı'nın örnek alınmasına karşı değildir; ancak körü körüne Batı'yı taklit etmeye, devlet işlerini Batılı ülkelerin tepkisine göre yönlendirmeye karşıdır:

Milliyeti nisyân ederek her işimizde
Efkâr-ı Fireng'e teba'iyet yeni çıktı (39)

Bu tutum, Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'nın zaafı olarak gösterilmiştir.

Sosyal modelin değişmesi, daha doğrusu İslâmî değerlerden uzaklaşılması, aynı zamanda toplumun bütün değer

(37) Külliyyat, s. 156

(38) Age., s. 144

(39) Aynı yer

yargılarının değişmesine yol açmıştır. Kuşkusuz bunda ekonomik bozukluğın da payı vardır. Devletin gücünü yitirmesi, daha önceden toplumun ideali olan değerlerin yerini, olumsuz olanlara bırakmasına yol açmıştır:

Hüner iş bilmemek humk u cehâlet kârdânlıktır
Dirâyet âciz aldatmak zerâfettir yalan şimdi

....

Mukaddem su getirmek desti kırmak bir idi ammâ
Acebdir mazhar-ı rüchân olur desti kıran şimdi

...

Tagayyür eylemiştir âlemin ol rütbe ahlâkı
Bize nakli tevârîhin gelir gûyâ yalan şimdi
Değildi devletin evvel de hâli gerçi pek yahşi
Yazıklar âh kim oldu yamanlardan yaman şimdi (40)

Bu acı hiciv, bir bakıma Osmanlı devletinin çöküşünün de nedenlerini verir. Toplumda hiç kimse hak ettiğini elde edememektedir. Hatta hak ediş açısından cahil, iş bilmez, beceriksiz insanlar daha önemli mevkilere gelmekte, işinin erbabı olan, devlete yararı dokunacak kişiler de tam tersine yönetimden uzaklaştırılmaktadır. Bir parça, kendi şahsî hayatında uğradığını düşündüğü haksızlıklardan kapalı bir şekilde şikayet söz konusu edilse de, Paşa'nın burada asıl hicvettiği husus, toplumda değerler sisteminin çökmesidir.

Toplumun birlikte hareket edecek insanlara ihtiyacının bulunduğu bir sırada, şaire göre insanlar, kendi hayatlarından başkasını düşünmemektedirler:

Hâlini ecdânının târihten etme su'âl
Eyleme nâmûs u insâniyyeti aslâ hayâl
Hâtırından çıkmasın endîşe-i ehî ü ıyâl
Ömrünü râhat geçir çingânelerden ibret al (41)

Bu ironik öğüt, Paşa'nın toplumda yaygın olan bencilliği

(40) KÜlliyat..., s. 214

(41) Age., s. 156

hicvettiği şiirlerden biridir.

Aynı ironik yaklaşımı aşağıdaki hicivde de görmekteyiz. Burada da akıllı olmanın ve rahata ermenin zamanımızdaki şartları(!) sıralanıyor: Hırsızlık, pişkinlik, sadakatsizlik, sefihlik, hainlik, rezillik ve câhillik:

Feyz ise maksad mûmâşât-ı zamâna mâ'il ol
 Fırka-i yağma-gerân-ı asra sen de dahil ol
 Hissene mahsûlden her ne çıkarsa kâil ol
 Her ne derlerse sana kayd eyleme deryâ-dil ol
 Hâ'in ol ister sefih ister rezil ü câhil ol
 Tek sadâkat fikrini etme merâma vâsıl ol
 Râhat istersen bu pendimle hülâsa âmil ol
 Olma mecnûn-ı mu'ânid ben gibi sen âkil ol (42)

Devlete hizmet etmek isteyenlerin de önü kapatılmış; başlarına çeşitli belalar gelmiştir. Ziyâ Paşa, devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış; İstanbul'da tutulmak istenmediği zamanlarda Kıbrıs, Amasya gibi şehirlerde valilik, mutasarrıflık görevlerine getirilmiştir. Ancak Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'in de tesbit ettiği gibi, valiliklerinde halkın yararına, mütegalibelerin aleyhine olumlu faaliyetleri bulunmasına rağmen, sürekli görev yeri değiştirilerek, yolsuzlukla suçlanarak canından bezdirilmiştir (43). İşte aşağıdaki dizeler, şairin özel hayatını derinden derine ima etse bile, o dönem Osmanlı devletindeki yanlış uygulamaları göstermektedir:

İmtizâc ü akl da olsan dahi reşk-i melek
 Çünkü sâdıksın ya huysuzdur adın yâhûd eşek
 Müsta'idlikle çıkar nâmın uyarsan halka pek
 Mümtezic derler eğer töhmette olsan müşterek
 Doğruluk derdile aklın var ise çekme emek
 İstesen de çünkü imkânsızdır icrâ eylemek
 Gelmeyince elden ıslâhı varıp üzme yürek

(42) KÜLLİYAT..., s. 152

(43) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 453 vd.

Hoş geçirmek isteyen vaktin bunu bilmek gerek (44)

Bu, çalışanla çalışmayan, dürüstle yalancı, âlimle câhil vb. arasındaki farklardaki ikinciler lehindeki gelişme de toplumun temelini sarsan durumlardan biridir. Geniş bir adalet fikrine sahip bulunan şairimiz, toplumda, daha doğrusu devlet kademelerinde var olan adaletsizliğe tepki duymuştur:

Cârî cihân cihân olalıdır bu kâ'ide
 Bir ahmak-ı denîye olur ehl-i dil zebûn
 Nâdân firâz-ı izz ü sa'âdette ser-firâz
 Dânâ hazîz-i acz ü mezellekte ser-nigûn (45)

Toplum da, sanki kendisine zararı dokunanlara daha çok itibar etmektedir. Çalışkan, bilgili insanlar ise tam tersine toplumdaki hak ettikleri değeri görmemektedirler:

Âlim olsan ilmîne bir kimse tevkîr eylemez
 Câhil olsan cehline ta'yîb ü ta'yîr eylemez
 Mülkü yıksan kimseler tevbîh ü ta'zîr eylemez
 Cânını etsen fedâ bir kimse takdîr eylemez (46)

Batının emperyalist tarafı, sömürdüğü ülkelerde insanî değer yargılarının, geleneklerin de ortadan kalkmasına yol açmıştır. Batı ülkeleriyle, onların sanayileşmeyi gerçekleştirmeleriyle birlikte eşit olmayan bir mücadeleye girmek, Osmanlı İmparatorluğunda da Ziyâ Paşa'nın tesbit ettiği yozlaşma ve çözülmenin, toplumun bütün kurumlarına hakim olması sonucunu doğurmuştu. Bütün değerlerin üstüne ekonomik çıkarı kaygısı yerleşmiş; adeta dünya paranın egemenliğine girmişti. Aslında toplum yapısını belirleyen şeyin de ekonomik yapı olduğu bir gerçektir. Ziyâ Paşa, bu durumu, insanlık onuruna yedirmez; ama bunu saptamaktan da geri durmaz:

Ne kânûna ne cebr ü zora ne hünkâra tâbi'dir

(44) Külliyyât..., s. 154

(45) Age., s. 128

(46) Age., s. 152

Bu bender-gehte herkes dirhem ü dînâra tâbi'dir⁽⁴⁷⁾

Ziyâ Paşa'nın sosyal hiciv özelliği gösteren şiirleri, görüldüğü gibi, şahsa yönelik hicivlere oranla daha fazladır. Sadece sayısal fazlalık olsaydı bunlardan bahsetmek bile gerekli olmayabilirdi; ancak bu hiciv örnekleri hem ele aldıkları sorunlarla hem de bunların ortaya konuluş biçimleriyle oldukça önemlidirler. Ziyâ Paşa, yaşadığı yüzyılın toplumu geri bırakan nedenlerini doğru tesbit etmiş; bununla da kalmamış, geri kalmışlığın sorumlusu olduğuna inandığı kurumları acımasızca hicvetmekten çekinmemiştir.

Ziyâ Paşa, bu hicivlerinde, şahsa yönelik hicivlerde olduğu gibi, somutlaştırmadan kaçınmış, hicvi soyut bir anlatımla yaratmayı yeğlemiştir. Bu da kuşkusuz, bu hicivlerin değerini artıran bir husus olmuştur. Çünkü bu sosyal hiciv örnekleri, bugüne de uygulanabilecek birtakım keskin eleştiri özüne sahiptir.

Şairimiz, sosyal hicivlerinde, çok acımasız ve çok karamsardır. Bütün ömrü boyunca sıkıntıdan kurtulamamış; hayatının büyük bir kısmını İstanbul dışında bir nevi sürgünde geçirmiş bulunan Ziyâ Paşa'nın iyimser olması için bir neden yoktur. Öte taraftan yaşanan çağın Osmanlı toplumu açısından, alabildiğine onur kırıcı yenilgilerle, moral çöküntüleriyle geçtiği, sosyo-ekonomik dengelerin altüst olduğu düşünülürse, şairin karamsar bir dünya görüşüne (pesimizm) sahip olmasını ve bunu hicivlerine de taşımasını anlayışla karşılamak gerekir. Kaldı ki, hiciv okuyucuya zaten acımasız ve karamsar bir dünya sunar. İyimserlik ve düzeltililebilir kusurlar hicvin konusu, tarzı değildir.

4. Harabât Mukaddimesindeki Hiciv Öğeleri

Ziyâ Paşa'nın en çok eleştiri almış eserlerinden biri

(47) KÜLLİYAT..., s. 195

de Harabât'tır⁽⁴⁸⁾. 1874'te başlayıp 1876'da basımı tamamlanan bu üç ciltlik antolojide şair, Arap, İran ve Türk edebiyatlarından seçtiği şiirleri bir araya getirmiştir. En yakın dava arkadaşlarından biri olan Namık Kemâl'le arasının açılmasına yol açan bu antolojinin çok daha ünlü bir de mukaddimesi bulunmaktadır. Ziyâ Paşa'nın, Türk, İran ve Arap edebiyatlarına ait dikkate değer yargılarının bulunduğu, halk edebiyatını alaya alıp Dîvan edebiyatını övdüğü bu mukaddime, edebiyat tarihi açısından da değerli bir eserdir⁽⁴⁹⁾.

Mesnevi şekliyle kaleme alınan mukaddime, mesnevi şemasına bağlıdır; tevhid, na't, sebab-i tertib gibi kısımları bulunmaktadır. Sonra "Ahvâl-i Eş'âr-ı Türkî", "Meşrût-ı Ahvâl-i Şâ'irî", "Ahvâl-i Şu'arâ-yı Rûm", "Ahvâl-i Şu'arâ-yı İran" "Ahvâl-i Şu'arâ-yı Arab" ve "Tahdîr-i Ni'met ve İhtâr u Ma'zeret" bölümleri yer almaktadır.

Bu mukaddimedeki şairin hicve başvurduğu kısımlarla karşılaşmaktadır. Aslında amacı, eski edebiyatın, bir ölçüde, yetiştirdiği sanatçıları, geçirdiği evreleri göstermek olan Ziyâ Paşa'nın burada hicve başvurması, ilk anda okuyucuya garip gelebilir. Ancak onun hicve meyilli bir tabiatının bulunduğunu da gözönüne almak gerekir. Ayrıca, kişisel tercihleri bakımından, beğenmediği sanatçıları eleştirmesi de gayet olağandır. Şu kadarla ki, Ziyâ Paşa, eleştiriden ziyade hicvi yeğlemiştir.

Sanatçı, Mukaddime'de iki yerde hicve başvurmuştur: Genelde şiirden bahsederken ve kendi geçirdiği aşamaları dile getirirken halk edebiyatına yönelttiği hicivler ve şahsa yönelik hiciv kategorisine sokulabilecek, Dîvan şiirinin tanınmış şairlerine karşı kullandığı hiciv olmak üzere iki aşamada hiciv örnekleri vermiştir.

(48) Harabât, C.I, İstanbul 1291. Bu kısımdaki alıntılar, bu baskıdan yapılmıştır. Bu baskıda sahife numarası olmadığından alıntılarının sahife numarası verilmemiştir.

(49) M. Kaya Bilgegil, Harabât Karşısında Namık Kemâl, İstanbul 1972, s. 135 vd.

Hiciv tekniği bakımından, ilk bakışta, şairin eski hiciv geleneğini az çok izlediği söylenebilir. Tezkirecilik geleneğinden gelen bir anlayışla ele alınan şairin hatalı yanları bir-iki beyitte vurgulanır. Bu bakımdan Güftî Alî'nin Teşrifât-ı Şu'arâ'sında uyguladığı hiciv yöntemi, bir noktada, Ziyâ Paşa'da da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Seyyîd Vehbi'yi ele aldığı kısımda şu beyitlerle karşılaşılmaktadır:

Divânı egerçi var müretteb
Haşv ile zihâftan mürekkeb
Eş'ârı dökülse hep huzûra
Gelmez sekiz on gazel zuhûra

Burada şair, dolaysız hiciv tekniğini kullanmıştır. Hicvi sağlayan, ilk dize ile ikinciler arasındaki zıtlıktır.

Ancak, Ziyâ Paşa'nın Mukaddime'de daha çok yeni hiciv anlayışıyla hareket ettiği söylenebilir. Değerlendirme ve hiciv, şahsın mutlaka eserine dayandırılmıştır. Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'in de tesbit ettiği gibi, verdiği hükümlerin pek çoğu doğrudur (50). Ayrıca aşığılayıcı, yaralayıcı bir "heccâv" tavrında değildir. Buna gerek de yoktur; çünkü eserin ele aldığı hususlar, buna imkân vermemektedir. Kullanılan dil de son derece edeplidir. Hiçbir şekilde kaba kelimelere rastlanmaz.

Ziyâ Paşa, şiir ve inşâ'da ileri sürdüğu görüşleri Harâbât Mukaddimesi'nde reddeder gibidir. Bizim asıl edebiyatımız olduğunu iddia ettiği "çöğür" şairlerinin eserlerini (51), Harâbât'ta alaya alır ve kendi geçirdiği dönüşümü şöyle dile getirir:

Verdi bana evvelâ merâkı
Meydân şu'arâsının nühâkı

(50) M. Kaya Bilgegil, Harâbât Karşısında Namık Kemâl, s.138 vd.

(51) "Şiir ve inşâ", Hürriyet, C.I, S.11

Gâhîce Garîbî'yi okurdum
 Âşık Kerem'e yanar dururdum
 Âşık Ömer'i ki gâh alırdum
 Uçkur sözüne şaşar kalırdım

...

Geçti elime çü nüsha-i cân
 Matbû' bir iki köhne dîvân

....

Bir pâreye bini âferînin
 Pâbûşu atıldı Gevherî'nin

Halk şairlerinden "meydan şuarâsı" olarak söz etmesi, bu edebiyata olan tavrını da açığa çıkarmaktadır. Öte taraftan Kerem ile Aslı hikâyesinden, Âşık Ömer'in şiirinde geçtiğini söylediği "uçkur" sözünden yola çıkması, onun halk edebiyatına alaycı yaklaştığını gösterir. Zaten, eline bir iki divan geçtikten sonra da "Gevherî"nin pabucu dama atılır. Kısacası Ziyâ Paşa, Mukaddime'de, halk şiirini değersiz, basit olduğu için alaya almış, hicvetmiştir.

Ziyâ Paşa, şiirin bir işçiliğinin bulunması gerektiğine inanıyor. Bu yüzden de şiirde teknik ve dile ait kusurları affetmiyor. Dil anlayışını tartışmadan, sadece şiir dilinde bulunması gereken, yani ideal olan hususlara karşı bazı şairlerde gördüğü dil ve vezin hatalarını hicvederken hareket noktasının doğru olduğunu belirtmek gerekir::

Böyle var iken lisânda vüs'at
 Var der yine ba'zılar zarûret
 Mahrecde muhâlif iken aslı
 Eyler "ayın"a çü "hemze" vaslı
 Med verdi kimi "elif"le "nûn"a
 Verir hareke kimi sükûna
 Der "akl"a "akıl" ibâretinde
 "Cân"ı dahi "caan" sûretinde
 Sorsan bu tekellüfâta illet
 Der veznde çünki var zarûret
 Lâyık mı ki şâ'irim diyen zât
 Fark etmeye mahrec-i hurûfât

Şiir dilinin önemine inanan şair, dilin, vezin icabıdır, denerek bozulmasına tepki gösteriyor.

Şairlerin genel durumuyla ilgili bir hiciv kısmı daha bulunmaktadır. Bu kısımda ise şair, kendini aşırı beğenen, ancak aslında değersiz olan şairleri hicveder:

Vardır nice hod-pesend nâdân
Kendin sanır efdal-ı suhendân
Toplar başına bir iki câhil
Efkârda kendine mûmâsîl
Eyler hezeyânın anlara kay'
Anlar tahsîn eyler peyâpey
Hem der ki zî-şâirî eser-nist
Üstâd-ı suhen menem diger nist
Bilmez ki eder o gâv-ı nâtık
Kendisine kendisi fenâlık
Şi'ri ile fahr eder cihâna
Yok humkunu neşr eder cihâna

Böylece şairliğin bencillik, hodperestlik ile birlikte yürüyemeyeceğini vurgulamış olur.

Şahsa yönelik hiciv olarak değerlendirilebilecek hicivlerde ise Ziyâ Paşa'nın Ahmet Paşa, Necâtî, Zâtî; Rûhî, Seyyîd Vehbî ve Sünbülzâde Vehbî'yi konu aldığı görülmektedir. Sünbülzâde dışındakilerin hiciv noktaları, dile, şiir tekniğine hakim olamamalarında toplanmıştır. Sünbülzâde'nin ise hem sanatçılığının eksik yanları hem de intihali açığa çıkarılır.

Anadolu sahasının ilk önemli şairlerinden olan Ahmet Paşa, Necâtî ve Zâtî'yi, aruzu Türkçeye uyduramadıkları noktasından hicveder:

Tarz-ı gazel ü kasîde-bâzî
Nâhoş o kadar ki vezn-i Tâzî
Tan ile igendeler dūrūrler
Her beytte birbirin sūrūrler
Ya haşv ü imâle vü zihâfât

inşâd edene belâ-yı âfât

Seyyid Vehbî, güzel şiirleri bulunmakla birlikte "yâve mübtelâsı", dîvanı "haşv ve zihaf"la dolu bir şair olarak tanıtılmıştır:

Ammâ ki o asrın iktizâsı
Etmîş anı yâve mübtelâsı
Söz bulmak için mizâca evfâk
Söz bulmağa olmamış muvaffak
Dîvânı eğerçi var müretteb
Haşv ile zihâftan mürekkeb

Bu Mukaddime'de en ağır hiciv, herhalde Sünbülzâde Vehbî'ye yazılandır. Onun mesnevideki yeteneği övülür; ancak gazel ve kasidede aynı şekilde başarılı değildir. Çünkü şiiri "ilim" kuvvetiyle söylemiştir:

Ammâ ki kasîde vü gazelde
Benzer kokusuz güle cebelde
Eş'âr değil tabî'atiyle
Söyler sözü ilm kuvvetiyle

Ancak Vehbî'nin asıl kusuru bu değildir. Vehbî burada intihalle suçlanır. Mirzâ Nasîr'in bir şiirini Vehbî'nin kendine mal ettiği ileri sürülür:

Dîvânında o müftî-i fen
Düzd-i sühânın dilin keserken
Manzûmesi Mîrzâ Nasîr'in
Dîvânında durur o pîrin
Ketminde aceb tekellüf etmiş
Tahrîf etmiş tasarruf etmiş
Sanmış anı kimse duymamıştır
Hayfâ ki gılâfı uymamıştır

Harâbât Mukaddimesi'ndeki bu hiciv örnekleri, Ziyâ Paşa'nın hicve başvururken asıl amacının, hedef aldığı kişi veya kişileri, her ne pahasına olursa olsun aşağılamak

olmadığını; sanatçıları sanatlarının eksik yanlarıyla ortaya koymak olduğunu göstermektedir. O, Tanzimat'ın yetiştirdiği bir aydın olduğundan dolayı akılcıdır. Harâbât'taki hiciv örneklerinde de bu akılcılık en önemli noktalardan biridir. Vehbî'ye ait saldırısı, bilgiye ve belgeye dayanır. Bu hicivlerin asıl önemi de buradan gelmektedir. Bu yüzden de bunlar, Batı'nın satirik şiirine yakın hicivler olarak değerlendirilebilirler.

B. Zafer-nâme Dışındaki Mensur Eserlerde Hiciv Öğeleri

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme dışındaki mensur eserlerinde de, tıpkı manzum eserlerinde olduğu gibi, hicve başvurmuştur. Kuşkusuz bu eserlerin hiçbiri, Zafer-nâme'deki gibi, hicvi ana ifade tarzı olarak benimsemiş değildir. Ziyâ Paşa, bunlarda mesajını daha çarpıcı bir hale getirmek için hiciv motiflerinden yararlanmıştır.

Mensur eserlerini, müstakil eser özelliği taşıyanlar ve makale niteliğinde olanlar diye iki kısma ayırmak mümkündür. Müstakil eserleri içinde "Rü'yâ"(52), "Arz-ı Hâl"(53) ve "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye" (54)de hiciv motifleri bulunmaktadır. "Hürriyet" gazetesinde çıkan yazılarının bir kısmında da hiciv özelliklerine rastlanmaktadır. Kaya Bilgegil'in yayımladığı belgeler içinde yer alan birkaç mektupta da, özellikle Namık Kemâl ve Mustafa Fazıl Paşa'yı iğneleyen kısımlar vardır (55).

1. Müstakil Eserler

Ziyâ Paşa'nın aşağıdaki dipnotlarda künyeleri verilen ve içlerinde hiciv motifi bulunduğu söylenen eserlerinden hemen hepsi aslında şahsa yönelik hiciv kategorisine sokulabilecek unsurlara sahiptirler. Çünkü her üç eser de, yazarın icraatından hoşnut olmadığı, devlet yöneticilerine saldırmak amacıyla kaleme alınmıştır. Dolayısıyla hicve layık görülenler, şahıslar olmuştur.

(52) Edîb-î Muhterem Ziyâ Paşa'nın Rü'yâ'sı, İstanbul 1326

(53) Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâl'i, İstanbul 1327

(54) Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları, Tarihsiz

(55) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 360- 380

"Rü'yâ", Ziyâ Paşa'nın bir fantazisi üzerine kurulmuştur: Londra'da bir parkta otururken uykuya dalması ve gördüğü rüyalar anlatılır. Fantastik edebiyat örneği olarak değerlendirilebilecek olan bu eserde yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut durumundan sorumlu tuttuğu Âlî Paşa'ya her fırsatta saldırmaktan çekinmez. Onunla ilgili "gerçek" in padişah tarafından da farkedilmesini sağlamaya çalışır; rüyada olsun, onu sadrazamlıktan uzaklaştırıp intikamını alır. Yani hedef Âlî Paşa'dır.

"Arz-ı Hâl", Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında kaleme alınıp padişaha sunulan bir eserdir. Eserde yazar, ebedî düşmanı olan Âlî Paşa'nın yaptığı "fenalıklar"ı ve kendisinin Avrupa'ya kaçma nedenlerini anlatır. Diğer vükelâ da eleştiriden payını almakla birlikte, yazara göre devletin gerilemesindeki tek neden, Âlî Paşa'nın sadrazamlık makamını işgal etmesidir.

"Verâset-i Saltanat-ı Seniyye" ise iki mektuptan ibaret küçük bir eserdir. Bir dostuna yazıyormuş gibi bir ifade kullanan Ziyâ Bey, Mısır'daki veraset usulünün değiştirilme çabalarını, ucu Osmanlı Devletine de dokunacak kaygısıyla eleştirir. Bu komplonun içinde bulunduğu inandığı Fu'âd Paşa'yı da alabildiğine hırpalır.

Bununla birlikte her üç eserin de Osmanlı toplumunun siyasî ve sosyal sorunlarına dokunduğu bir gerçektir. Yani yazar, sadece şahısları değil, aynı zamanda toplumun yaşadığı sorunları da eleştirici bir gözle tahlil etmiştir. Eserlerdeki hiciv unsurlarının gözden geçirilmesi, bunu daha iyi ortaya koyacaktır.

a. Teknik

Her üç eserde de, eserlerin vasıflarının da zorlamasıyla olsa gerek, çoğunlukla dolaysız hiciv tekniği kullanılmıştır. Ziyâ Paşa, padişaha hasımlarının ne çapta insanlar olduklarını göstermek amacıyla, saldırıyı ima ve ironi gibi dolaylı hiciv tekniklerine başvurmadan yapmayı tercih etmiştir.

Rü'yâ, diyalog tekniğinin yoğun olarak kullanıldığı bir eserdir. Önce Abdülaziz'le Ziyâ Paşa, sonra da Âlî Paşa'yla Ziyâ Paşa diyalogu eserin çatısını oluşturmaktadır. Zaten eser de ilk kez Hürriyet gazetesinde "Abdü'l-azîz Hân, Ziyâ Beğ, Âlî Paşa" başlığıyla yayımlanmıştır (56). Adı bile bu tekniği çağrıştırmaktadır.

Bu eserde hicvin bulunduğundan söz edilebilecek yerlerde Ziyâ Paşa, hicvi çoğunlukla sorulan soru ile verilen cevaptan yararlanarak ortaya çıkarmıştır. Padişâhın olayların farkında olmadan sorduğu safça sorulara Ziyâ Bey'in verdiği cevaplar, hicvi doğurmaktadır. Örneğin Abdülaziz'in bir sorusuna karşılık Ziyâ Paşa, imparatorluğun yaşadığı sorunları ve bunun Batı'da nasıl değerlendirildiğini uzun uzun anlatır. Bunun üzerin ikisi arasında şöyle bir konuşma geçer:

— Acâyib bunları gazeteler yazıyor mu?

— Evet efendim. Her gün gazeteler bunlarla memlûdur. Fakat Takvîm-i Vekâyi yazmaz. Zât-ı Hümâyûnuza dahi Takvîm'den başka gazete gelmez. (57)

Burada padişahın memleketin ahvalinin gizlendiğine ima vardır. Bu soru cevap tekniğinde cevap asıl hicvin ortaya çıktığı kısımdır. Soru ise cevabın oluşmasına vesile teşkil eder.

Daha çok Sultan Abdülaziz-Ziyâ Paşa diyalogunda görülen bu tekniğin dışında, bazen de saldırı-savunma-çürütme tekniği kullanılmıştır. Bu da Âlî Paşa-Ziyâ Bey diyalogunda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Ziyâ Bey'in Âlî Paşa'ya yönelik saldırıları karşısında Âlî Paşa kendini savunur; Ziyâ Bey de onun savunmasını çürütür:

— Ne yapayım sebep ben değilim. İşte pâdişâh, işte Avrupa, işte millet, işte Rusya. Bunların arasında

(56) Hürriyet, 8,12 Recep 1268, s. 68,69

(57) Rü'yâ, s. 11 vd.

hüsn-i idâre ile bir müddet daha süründürmek hıdmetine çalışıyorum...

— Efendim ben değilim diyorsunuz, ya kimdi?(...) ve'l-hâsıl Avrupa'nın terakkiyât-ı medeniyyesine vesîle olan bu misillü esbâba teşebbüs etmek istediniz de pâdişâh mı sizi men' etti, yoksa olmaz mı dedi?... (58)

Hiciv, burada, savunmanın mesnetsizliğine ve gerçekçi olmamasına dayandırılmıştır. Savunmanın çürütülmesi ise saldırıdır.

Rü'yâ'da bir yerde de, diyalog tekniğinin dışında yine göstermeye dayanan bir teknik kullanılır. Ziyâ Bey, Âlî Paşa'nın "sahilhâne"sine gidince onun köşkte işrette olduğunu öğrenir. Orayı şu şekilde anlatır:

Bendegân-ı hâs dahi ağızlarında neyzenvârî çubuklar gâyet edîbâne oturmuşlar, her biri mîzâc-ı Âlî'ye muvâfık bir hoş sohbet bularak vesîle-i tebessümleri olmak hevesinde yekdîgeriyle muhâverâtta da tesâbuk ederler. Ve onun mübârek dehân-ı kerâmet-beyânından bir kelime sudûr eder etmez cümlesi birden ülfethân-ı tahsîn oluyorlar idi... (59)

Bu tasvir, Âlî Paşa'nın şahsiyetini ilgilendiren hiciv unsurlarıyla örülmüştür.

"Arz-ı Hâl"de Ziyâ Paşa, kendini savunur; affını sağlamaya çalışır. Vükelâya, özellikle de sadrazama her fırsatta saldırarak kendini Avrupa'ya kaçmak hususunda mazur gösterir.

"Arz-ı Hâl"de yazar, yine çoğunlukla dolaysız hiciv tekniğini kullanmıştır. Ancak eserin bir kısmında, vükelânın

(58) Rü'yâ, s. 30

(59) Age., s. 24 vd.

icraatını anlattığı yerlerde, ironiden yararlanmıştır. Bu teknik de, sadece bir cümlede kalmış; yazar tam anlamıyla gerçeği tersyüz etme işlemini gerçekleştirmemiştir:

Bu zâtların eser-i tedbîridir ki! Memeleketeyn bir ecnebi prence taht-gâh oldu. Bu zâtların eser-i tedbîridir ki! Karadağ şekl-i istiklâle girdi ve evvelkinden ziyâde vüs'at ve kuvvet buldu. Bu uğurda bezl olunan cân ü mâl hebâya gitti. (60)

.....

...Bu sene martına gelince altı yıl zarfında zevât-ı müşârün-ileyhumun hüsn-i tedbîr ü himmetleri eseri olarak Hazîne-i Celîle elyevm senede bir milyon beş yüz bin kîse kadar fâ'iz vermek hâline gelmiştir...(61)

Buradaki örneklerde görüldüğü gibi hiciv ironi tekniğiyle yapılmıştır. Ironi sadece "Bu zâtların..." ile başlayan cümlelerde söz konusu olabilmış, eserin tamamında ise Zafer-nâme'de gördüğümüz gibi, ironi yaygın bir teknik olarak kullanılmamıştır.

"Arz-ı Hâl"de "Rü'yâ"nın hakim tekniği olan saldırı, savunama ve çürütmenin de kullanıldığı görülür:

(Mâdâm ki sizler me'yûs olmuşsunuz işten çekiliniz Beri tarafta me'yûs olmayanlar gelsinler) denilse, (Ya bizim gayret ve hamiyyetimiz devleti bu hâlde bırakmağa kâ'il olur mu? Millette bizim yerimizi tutacak kimse yoktur....) derler (62)

Bunlarla birlikte, "Arz-ı Hâl" in hiciv öğeleriyle karşılaşılan bölümlerinde dolaysız hiciv tercih edilmiştir. Saldırı ögesi belirgindir ve saldırının yöneldiği hedef açıkça vurgulanmıştır.

(60) Arz-ı Hâl, s. 45 vd.

(61) Age., s. 52

(62) Age., s. 68

"Verâset-i Saltanat-ı Seniyye"de ise, birkaç yerde ironi tekniğine rastlanmakla birlikte, hicvin söz konusu olduğu kısımlarda çoğunlukla dolaysız hiciv tekniği tercih edilmiştir.

b.Üslup

Müstakil eserlerde, Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'de de gördüğümüz, edep dışına çıkmayan, açık saçıklığa izin vermeyen hiciv üslubuyla karşılaşılmaktadır. Bu eserlerdeki hiciv kısımlarının üslup bakımından ilk ortak özelliği budur. Yazar, hemen hemen hiç küfür bildiren kelime kullanmamıştır. Bu da, yazarın Zafer-nâme'deki tavrının bilinçli olduğunu gösterir. Asıl önemli yenilik de, daha önce de söylenmişti, üslubun bu yönüdür.

Saldırı, hicvin nasıl vazgeçilmez öğelerinden biriye, bu saldırıyı bir dil malzemesiyle yapmak da zorunlu bir durumdur. Eskilerin yaptığı gibi küfre başvurulmayınca biraz sanatlı bir üslupla hiciv yapmak gerekir. Ancak Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'de kullandığı üslup çeşitliliğine burada rastlanmıyor. Her üç eserde de, kimi zaman başvurduğu ironide imalı, sanatlı bir dil kullanmıştır:

Yine müşârün-ileyhumun eser-i dirâyetleridir ki!
Mes'ele-i Sırbıyye'nin vukû'una sebep olan Rusya
tekâlûfünün heman cümlesi mu'ahheren neşr olunan
Fermân-ı âlî ile kabûl olundu. Yalnız telef olan
cân ve mâl abes yere gitti(63)

Burada "eser-i dirâyet" tamlaması ironiyi sağlar. Çünkü aslında yapılan dirayet değil, olsa olsa dirayetsizliktir. Yazar "dirayet"e örnek olarak Sırp sorununda Rusya'nın görüşlerinin aynen kabulünü göstermektedir.

(63) Arz-ı Hâ1, s. 46

c. İçerik

1) Şahsa Yönelik Hiciv

Müstakil eserlerde, daha önce de vurgulandığı gibi şahsa yönelik hiciv, ağırlıklı olarak bulunmaktadır. Ancak, bunlarda şahsın özel hayatıyla ilgili iğnelemelere fazla rağbet edilmediğini söyleyebiliriz. Yalnız bir yerde, Rû'yâ'da Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın özel hayatına dokunur:

Gördüm ki ufarak bir oda kapısının yanında mıstaba-ı işret kurulmuş ve onun yanında bülend-kâmed-i mâhir ve bir dilber-i ra'na makâm-ı hıdmet olmuş. Sadr-i Âlî harzetleri kırmızı kaplı samur kürk giyip odanın köşesinde yarım kanapeye yaslanmış, elinde murassa takımlı kısa bir yanmış çubuk, gâh mecliste tuhaf söz söyleyenlere atf-ı nazar-ı iltifât eder ve gâh ol mahbûb-ı zibânın temâşâ-yı hüsn-i cemâliyle derûnûndan âh-ı iştîyâk çeker ve gâh dahi Bebek kapısından Göksu'ya doğru Boğaziçi'nin letâfetine tevcîh-i nigâh-ı letâfet buyururdu...(64)

Âlî Paşa'ya saldırırken, Ziyâ Paşa'nın hiç terketmediği motiflerden birisi de, onun "mahbûb-perest" olmasıdır. Nitekim Zafer-nâme'de de aynı özellik üzerinde durulmuştu. "Mahbûb-perest"liğinin gerçek olup olmadığı bilinemez; ancak yakın çevresinde genellikle, Vehbî Molla, Hayri Efendi ve Hüsnû Paşa gibi, cahil insanların bulunduğu, bellidir. Öteki hususun ve işret bahsinin, o dönemin bir dedikodusu olması muhtemeldir.

Ziyâ Paşa, bu yukarıdaki örnek dışında, özel hayata fazla değinmez. Ancak, hem Âlî Paşa'nın hem de Fuâd Paşa'nın devlet adamlıklarını sorgular. Onlarda ciddi ve namuslu bir devlet adamında bulunması gereken özelliklerin hiçbirinin bulunmadığını iddia eder.

(64) Rû'yâ, s. 24

Âlî Paşa'da her şeyden önce vatan sevgisi yoktur. Her işte kendi çıkarını düşünür. Rû'yâ'daki muhayyel konuşmada Âlî Paşa, geçinmek zorunda olduğundan bahisle, sadrazamlık makamını korumak istediğini vurgular şekilde şöyle konuşturulur:

...Evlâd u ıyâl sâhibiyim, geçineciğim. Esnâflık edemem. İşin ağırlığına nisbetle aczim der-kâr ise de şükr olsun irtikâba dâ'ir hareketim görülmedi. Fi'l-hakîka ben usandım ve çalışıyorum. Hem de mazhar-ı la'net oluyorum. Lâkin hamiyetimi bırakmıyor...(65)

"Evlâd u ıyâl sâhibi" olan Âlî Paşa, Ziyâ Paşa'ya göre bu sözlerine rağmen "irtikab"a da "rüşvet"e de başvurmuştur. Onun devlete bir arsa satma işi vardır. Ziyâ Paşa bunu da hemen hemen, Zafer-nâme de dahil, birçok eserinde ele almıştır. Yine Rû'yâ'da bu olay şöyle dile getirilir:

...İrtikâba dâ'ir bir hareketim görülmedi, diyorsunuz; Bâğçekapısı hâricindeki iki yüz arşın gelir gelmez bir çöplüğü vaktiyle orada kapıcı bulunan pederinizin mülkü imiş diyerek üç bin bu kadar kîseye Hazîne'ye satan siz değil misiniz?...(66)

Yine Âlî Paşa'nın Mısır sorunu dolayısıyla Hidiv İsmail Paşa'dan hediye adı altında rüşvet aldığı da iddia edilir. Bu motif de Ziyâ Paşa tarafından sık kullanılmıştır:

Ancak mes'elenin esâsı bu vechle kararlaştırılmış ise de Âlî Paşa'nın dahi ingimâm-ı re'y ü muvâfakatı ehemm olduğundan taraf-ı şâhânedan birçok iltifât-ı seniyye ve Mısır vâlisi cânibinden bi'd-defa'ât i'tâ olunan kapı yoldaşça mu'âvenet-i nakdiyyeler ile ol âhû-yı vahşîye dahi istî'nâs

(65) Rû'yâ, s. 30

(66) Age., s. 32

geldi...(67)

Reşid Paşa'dan sonra, devlet yönetiminde güçlü iki sadrazamdan söz edilir. Tanzimat diktatoryasını tamamlayan bu sadrazamlar Âlî ve Fu'âd Paşalardır. Zafer-nâme'de de ortaya çıktığı gibi, Ziyâ Paşa, bu ikilinin birbirlerine arka çıkan yöneticiliklerinden oldukça rahatsızdır. Kendi varlıklarını devletin varlığı için elzem gördüklerini düşünen "bu zâtlar"ın, devlet bürokrasisi içindeki mevkilerini "...hiylede tilki gibi mâhir olmaları..."(68) yüzünden koruduklarına inanan Ziyâ Bey, kurnazlıklarını şöyle dile getirir:

Gâh bir takımı isti'fâ ve gâh istiğnâ yüzünü gösterdi. Rûfekâsı ise anın vücûb-ı vücûdunu bin delâ'il ile isbât ettiler. Gâh diğerleri tebdîl buyurulmak istenildi, ötekiler sûret-i hakdan görünüp anlar olmadıkça iş görülmeyeceğini meydâna koydular...(69)

Ziyâ Paşa, bu "isti'fâ" olayını "Verâset-i Saltanat-ı Seniyye"de daha ayrıntılı bir şekilde ve olayda rolü bulunan şahısların adlarını da anarak anlatmıştır:

Fu'âd Paşa'nın ilk sadâretinden çekilmesi, rûfekâsı olan Âlî ve Rüşdî ve Kâmil Paşalar ile cümlesi birden isti'fâ etmek ve bu tahrîb ile yerlerine âdem bulmakta pâdişâhı âciz bırakıp mu'ahheren minnet ve istiğnâ ile mukbilen ve müstakillen meydâna gelmek üzere beynlerinde verdikleri bir karâr-ı müttefikâneye mebnî idi...(70)

1862 yılında gerçekleşen bu eylem hakkında tarihçilerin yorumu farklıdır. Bunun padişahı zor durumda bırakmak

(67) Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları, s. 22

(68) Arz-ı Hâî, s. 26

(69) Aynı yer

(70) Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları, s. 21

amacıyla yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir⁽⁷¹⁾. Bu yorum da, Ziyâ Paşa'nın itiraz noktasının haklı olduğunu düşündürüyor. Yalnız bu doğrunun muhafazakâr bir bakış açısının doğrusu olduğunu da kaydetmek gerekir. Yoksa padişahın otoritesinin Bâb-ı Âlî'ye devri yolundaki bir eylem olarak da bakmak ve olumlu olarak değerlendirmek de mümkündür.

Ziyâ Paşa'nın ebedî hasmına karşı yönelttiği saldırılardan biri de, onun icraatını Avrupa siyasetini gözönünde bulundurarak yapması ve Avrupa'daki itibarını padişaha karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak istemesidir. Kaldı ki, Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın Avrupa'daki saygınlığı, Âlî Paşa tarafından uydurulmuş bir yalandan ibarettir:

...Evet şimdi siz onu azl edecek olsanız Fransız sefâreti Mösyö Unde'yi ve İngiltere sefâreti Mösyö Yizani'yi Sarây-ı Hümâyûn'unuza gönderip sebeb su'âl ederler. Eğer sizin tarafınızdan bir hıyânet eseri görürlerse, çünkü Âlî Paşa onların meşrebine herkesten ziyâde olduğundan, onun ibkâsına bezl-i mukadderet ederler olur ve belki i'lân-ı harb etmek dahî me'mûldür derler. Halbuki hiçbirinin aslı yoktur...(72)

Zafer-nâme'de de kullanılan dış itibar hususu, Ziyâ Paşa'nın kabul etmediği, eleştirdiği ve hicvettiği bir olgudur. Ancak Osmanlı devlet ricalinde Âlî Paşa çapında bir devlet adamı bulmak zordur ve Avrupa'da itibarının olduğu da bağımsız kaynaklar tarafından da kaydedilmiştir. Ziyâ Bey, bu ilgiyi ve saygınlığı hazmedemiyor. Bu durumun yalan olduğunu vurgulayarak, kendisi gibi aydınların da ülkenin geleceğini yönlendirebilecek vasıflara sahip olduğunu göstermek istiyor. Nitekim Rû'yâ'da Âlî Paşa'dan "Mühr-i Hümâyûn"u teslim almaya kendisinin memûr edilmesi ve onun yerine gelecek kişinin nitelikleri sıralanırken, Ziyâ Paşa'nın kendisinin varlığının

(71) Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa", İslâm Ans., C.IV, s. 677

(72) Rû'yâ, s. 17

hissedilmesi oldukça dikkat çekicidir. Ziyâ Paşa'daki hırs ve siyasî rakibini her fırsatta aşağılama çabası, hemen bütün yazdıklarında çok belirgindir. Aslında hicvin her zaman tek bakış açısına sahip bulunduğunu, hicve layık görülen kişide hiçbir iyi özelliğin varlığından söz edilmediğini de belirtmek gerekir.

Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa ve çevresindekilerdeki ikiyüzlülüğü de hicvettiği görülmektedir. Devletin mevcut durumu ile ilgili olarak padişaha başka, kamuoyuna başka ağız kullandıkları için hicve layık görülürler. Padişahın yüzüne:

iki yüz seneden beri bozulmuş olan bir çerhin bu kadar müddette düzelmesi mücerred tâli'-i şâhânelerindir. Cülûs-ı Hümâyûnlarından beri meydân-ı husûle gelen esbâb-ı terakkiyât az şeyler değildir. Bu kadar yollar yapıldı şu kadar mektebler açıldı... (73)

sözlerini sarfeden vükelâ, kamuoyuna ise, başarısızlıkların sorumlusu olarak padişahı göstermekten çekinmez:

...Pâdişâhın ise hâli ma'lûm. Bizde dahi istiklâl ma'dûm olmağla bugün zırhlı sefine, yarın Çırağan Sarayı, öbürgün Kâğıthâne Köşkü masrafları çıkar...(74)

Kısacası Ziyâ Paşa'ya göre vükelâ ve bilhassa Âlî Paşa, iktidarı hileyle, yalanla korumakta ve yolsuzluk, rüşvet, hırsızlık gibi yollarla devletin gerilemesine yol açmaktadırlar. Yani Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'deki hiciv motiflerini bu eserlerde de aynen tekrarlamıştır.

2) Sosyal Hiciv

Siyasî mücadelenin bir aracı olarak kullanıldığı için hiciv, bu üç eserde, iktidarda bulunan şahısları hicvederken,

(73) Arz-ı Hâ1, s. 69

(74) Age., s. 71

onların toplum ve devlet zararına olan icraatını da hiciv konusu yapmıştır. Çünkü Ziyâ Paşa'nın hicvettiği kişiler, Osmanlı imparatorluğu'nun kaderini bir süre ellerinde buldurmushlardır; onlardan bahsetmek aynı zamanda sosyal sorunlara değinmek anlamına da geliyor.

Yukarıda bahsedilen icraatlar dışında yazar, Osmanlı Devletinin dış ilişkilerini, toprak sorunlarını, ayaklanmaları ve ekonomik hayatın kötülüğünü de hicivlerine malzeme yapmıştır. Bu sorunlara hicivci bakış açısının Zafer-nâme'dekinden hiç de farklı olmadığı söylenebilir.

Aslına bakılırsa Ziyâ Paşa'nın gerek Zafer-nâme'de gerekse burada incelenen üç eserde de sosyal sorunları sıralayışı, bunlara ait ufak ayrıntıları seçişi, devleti yönetenlerin bu sorunlar hakkındaki tavırlarını ortaya koyuşu hemen hemen aynıdır. Örneğin aşağıdaki kısım, hem ekonomik durumu hem de ona neden olan kurumu hicvetmektedir:

...Bu sene martına gelince altı yıl zarfında zevât-ı müşârün-ileyhumun hüsn-i tedbîr ü himmetleri eseri olarak Hazîne-i Celîle elyevm senede bir milyon beş yüz bin kîse kadar fâiz vermek hâline gelmiştir. Şu altı sene zarfında borçların bu kadar tezâyüd edişinden ve idârenin gidişinden kıyâs olunursa sene-be-sene borçlar şatranç hesâbıyla artarak altı sene zarfında ol kadar istikrâzlar yapılacaktır ki:

Devletin kâffe-i vâridâtı borç fâ'izi karşılığında verilip mesârif-i devlet büsbütün açıkta kalacaktır... (75)

Aynı temayı Zafer-nâme'de de, Ziyâ Bey'in Hürriyet'teki makalelerinde de görmek mümkündür. Dış borçlar sorunu, gerçekten de yazarın tahmini doğrultusunda, devletin kendi borçlarını geri ödememesi sonucu doğacak, "Düyûn-ı Umûmiye"nin kurulması ile de, Avrupa ülkeleri alacaklarını, Osmanlı yeraltı ve yerüstü kaynaklarını kullanarak, bizzat

toplamaya başlayacaktır. Öte taraftan Ziyâ Bey'in bütün koruma çabalarına rağmen, Abdülaziz'in sorumsuzca harcama yapması yüzünden, malî sıkıntıya düşüldüğü de bir gerçektir.

Yine aynı şekilde, Girit, Sırp, Mısır, Suriye gibi vilâyetlerdeki ayaklanma ve karışıklıklar da, aynı özellikleriyle her üç eserde ve Zafer-nâme ile Hürriyet'teki yazılarında da karşımıza çıkmaktadır:

Bu zâtların eser-i tedbîri'dir ki! Sûriye mes'elesinde müdâhelât-ı ecnebiyyeye meydân bırakılıp Şâm vilâyeti satılsa bedelini getiremeyecek kadar tazmînât verildi ve arada ne yağmalar oldu, (...) Lâkin Belgrad muhâcirlerinin resmen mev'ûd olan tazmînâtı verilmedi (...)

Yine bu zâtların eser-i tedbîr-i mekkâr-dânileridir ki, mukaddeme-i müsâvât olmak üzere Cebel-i Lübnan'a Hıristiyan'dan vâli nasbolundu. Lâkin hâlâ Cebel'in âsâyişi i'âde olunamadı. (76)

Suriye'deki Şam sorununu Fu'âd Paşa'nın hallediş tarzını yazar, Zafer-nâme'de uzun uzun hicvetmişti. Yine aynı şekilde Lübnan, Belgrad sorunları da aynı eserde ele alınmıştı.

Kısacası Ziyâ Paşa'nın toplumun yaşadığı sorunları tesbit edişinde bir kalıplaşmanın varlığından söz edilebilir. Ziyâ Paşa, bütün eserlerinde hemen hemen aynı motiflerle ve aynı sırayla sosyal sorunlara hicivci bir gözle yaklaşmıştır.

2. Hürriyet'te Olanlar

"Hürriyet" gazetesi, Ziyâ Paşa'nın gazetecilik kariyerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. İlk sayısı 5 Rebi'ü'l-evvel 1285/29 Haziran 1868'de çıkan Hürriyet, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı idi. Londra'da haftalık

olarak yayımlanan Hürriyet'in yazar kadrosu, Namık Kemâl ve Ziyâ Paşa'dan oluşmaktaydı. 64. sayıdan itibaren Mustafa Fâzıl Paşa'nın maddî desteğini çekmesi ve çağrısı üzerine Namık Kemâl'in gazeteden ayrıldığı görülür (77). Bu sayıdan itibaren gazeteyi Ziyâ Paşa tek başına çıkarmış; daha önce sekiz sahife olarak çıkan Hürriyet, bu sayıdan itibaren dört sahifeye inmek zorunda kalmıştır.

Hürriyet'te Ziyâ Paşa'nın imzasını taşıyan iki yazı vardır. İlki gazetenin ikinci sayısında çıkan Hürriyet'in çıkışını tebrik eden 12 Rebi'ü'l-evvel 1285 tarihli mektup (78); ikincisi ise daha sonradan "Rü'yâ" adıyla basılan "Abdülaziz Han-Ziyâ Paşa-Âlî Paşa" başlıklı yazıdır(79). Bunun dışındaki yazılar, Sü'avi'nin bir mektubu hariç genellikle imzasız çıkmıştır. Bu durum da, gazetede ki makalelerin sahiplerini bulmayı güçleştirmektedir. Nitekim İslâm Ansiklopedisi'ne "Namık Kemâl" maddesini yazan Prof. Dr. Ömer Faruk Akün de bu yazıların kime ait olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirtmektedir(80). Gerçekten de bu konuda İhsan Sungu'nun yazdığı makalede sıraladığı liste ile (81) Şerif Hulûsi'nin Namık Kemâl bibliyografyasında verdiği liste arasında uyumsuzluk vardır (82).

Kaya Bilgegil de, İhsan Sungu'nun üsluptan hareket etmesini isabetli bulur ve her ikisinin arasındaki üslup farkının bariz olduğunu bildirir; ancak Ziyâ Paşa'nın Hürriyet'teki yazılarının bir listesini vermez. sadece hangi konularda yazdığını şöyle dile getirir:

Şairimiz bu gazete de çıkan yazılarında Tanzimat'ı;

(77) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 120; Hürriyet, 13 Eylül 1869, S. 64

(78) Hürriyet, 26 Temmuz 1868, S. 2

(79) Hürriyet, 8, 12 Receb 1286, S. 68, 69

(80) Ö. Faruk Akün, "Namık Kemal", İslâm Ans., C. 9, s. 60

(81) İhsan Sungu, "Hürriyet Gazetesi", Aylık Ansiklopedisi, C.1, s. 54 vd.

(82) Şerif Hulûsi, "Namık Kemal'in Eserleri", Namık Kemal Hakkında, DTCF Yayınları, İst. 1942, s. 327 vd.

kanunlar hazırlanırken şeriat dışı kaynaklara başvurulmasını, yurt içinde yabancı devlet temsilcilerine verilen imtiyâzları, yabancıların imparatorluk topraklarında mülk sahibi olabilme hakkını kazanmalarını, dış ticareti, Avrupa büyük sanayii karşısında Türkiye'de el sanatlarının işlemez hâle gelmesini, Tanzimat'ın getirdiği imkânlardan yabancı himayesinde bulunan azınlıkların faydalanmasını, öğretim sistemimizi, gerçek türk nazım ve nesrinin ne olduğunun anlaşılmasını tenkîd etmiş; müsavât konusunda fikir yürütmüş; Âlî ve Fu'ad Paşa'lara hücum etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. (83)

Öte taraftan verilen listelerin de eksik olduğu; Hürriyet'te çıkan yazıların toplamıyla, yayın listelerinde verilen yazıların toplamının birbirini tutmadığı görülmektedir.

İhsan Sungu'nun üsluptan hareket etmekle birlikte, yanılığa düştüğü yazılar da bulunmaktadır. Konuyu fazla dağıtmadan sadece bir örnek vermekle yetiniyorum:

İhsan Sungu'nun Hürriyet'in 24. sayısında çıktığını ve Ziyâ Paşa'ya ait olduğunu söylediği "Hasta Adam" adlı makalenin Ziyâ Paşa'ya ait olmadığı kesindir. Zira, aynı yazı **Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye**'de de yer almıştır⁽⁸⁴⁾. Ayrıca üslup bakımından da Ziyâ Paşa'nın olmasını düşündürecek ipuçları yoktur. İlk paragraftaki sanatlı anlatım bile, yazının Namık Kemâl'in olduğunu gösteriyor. Sonra "Ağlamaz mı bakıp ahvâl-i perîşânımıza" dizesiyle başlayan kıt'a da Namık Kemâl'indir.

Kısacası, ilk 64 sayıda Ziyâ Paşa'nın katkılarını ortaya koymak hiç de kolay değildir; ciddi bir araştırma yapılması zorunludur. Ancak bu da, bu çalışmanın konusu dahilinde ele alınamayacak boyutta bir araştırmayı gerektirmektedir.

(83) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 121

(84) Namık Kemal, Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye, İstanbul 1327, Cüz 3, s. 97-101

Bununla birlikte, Ziyâ Paşa'nın yazdığını tahmin edebileceğimiz makaleler de bulunmaktadır. Bu makalelerin içinde, tabii olarak 64. sayıdan itibaren çıkan yazıların Ziyâ Paşa'ya ait olduğu kesindir.

Burada bu makaleler içinde hiciv motiflerine rastlanan toplam yedi yazı incelenmiştir. Kuşkusuz, Ziyâ Paşa'nın yazılarının tam anlamıyla ayıklanması sonucunda bu sayı daha da artacaktır. Ancak burada bu yedi yazıdaki hiciv öğelerinin değerlendirilmesiyle yetinilmiştir. Şimdi bu yazıları kısaca gözden geçirelim:

"Fu'âd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi" (85)

Hürriyet'in 71. sayısında çıkan bu makale , hicvin baştan sona bir araç olarak kullanıldığı yegâne yazıdır. Yazı, Fuâd Paşa'nın H.1285/1869'da Nis'te ölümünden dokuz ay sonra ortaya çıkan ilk kez "Levand Herald" gazetesinde basılan ünlü vasiyetnameden bahsetmektedir. Aslında bu vasiyet-namenin gerçekten Fuâd Paşa'nın olup olmadığı o dönemde epey tartışılmıştır (86). Nitekim bu vasiyet-namenin Melküm Han tarafından yazılmış olduğu iddiaları bulunmaktadır (87).

Ziyâ Paşa da başlangıçta bu dedikoduları, alaycı bir anlatımla sıralıyor:

Bu vasiyyet-nâmeyi ibtida (Levand Herald) gazetesi bastı... Ondan Avrupa gazetelerinin ba'zıları istinsâh ettiler. Lâkin Avrupalılar umûr-ı uhreviyyede çokluk mübâlât etmediklerinden şu kadarcık bir kerâmeti Fu'âd Paşa'ya çok gördüler, inanmadılar. Bu olsa olsa ...Alî Paşa hazretlerinin Zât-ı Şâhâne'ye bi'z-zât söylemekten ihtirâz ettiği ba'zı vesâyâ-yı mühimmeyi müteveffânın ağzından söylemek için bi'z-zât veyâhûd bi'l-vâsıta ihtirâ

(85) Hürriyet, 1 Kasım 1869, s. 71

(86) Orhan F. Köprülü, "Fuâd Paşa", İslâm Ans. C.4, s. 678

(87) Aynı yer

ettiği bir tedbir-i saniadır, dediler de masharaya aldılar. Garîbi şurasıdır ki matbû'at müdürü Mâcid Beğ müteveffânın akrabasından olmağla o dahi gayrete gelerek mezkûr gazetenin muharririne bir mektûb yazdı ve onda (Bu vasiyet-nâmenin mevâdd-ı mündericesi sahîhen hâ'iz-i kıymet ve ehemmiyyet ise de merhûmun eseri olmayıp masnû' olması muhtemeldir) dedi. Ya'nî vasiyyet-nâmenin ihtimâl-i masnû'iyetini tasrîh ve şu kadar ki mevâdd-ı mündericesinin kadrini takdîr ile sahtekârın bir büyük zât olduğuna telmîh eyledi. (88)

Görüldüğü gibi Ziyâ Paşa, bu kısımda aslında vasiyet-nâmenin sahte ve bunun Âlî Paşa'nın bir uydurması olduğunu ima ediyor.

Yazı, kısa olmasına rağmen, Zafer-nâme'deki hiciv şiddetine ulaşmıştır. Satirik üslup ve tekniğin son derece başarılı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yazar, yazı boyunca ironik anlatım kullanmıştır. Habire vasiyet-nâmenin Fuâd Paşa'nın eseri olduğunu kanıtlamaya çalışır; ancak her seferinde bunun Fuâd Paşa'nın olamayacağı anlaşılır. Ayrıca Ziyâ Paşa, kanıtları sıralarken hem Fuâd hem de Âlî Paşa'yı aşağılayarak önemli bir yenilik yapar. Yani çatıştırılan taraflardan ikisinin de ideali temsil etmedikleri aynı anda vurgulanır:

Gazetelerden ba'zısı i'tirâza kalkışıp vasiyyet-nâmedeki dîn-i islâm'ın senâsına dâ'ir ba'zı sözler olduğundan bunları Fu'âd Paşa gibi bir terbiyeli zâta yakışmaz diyorlar. Halbuki müteveffânın emr-i dînde salâbet ile takvâsı cümlenin ma'lûmu olup ez-cümle dâ'iresinde ramazanları imâm ve mü'ezzin ma'âşları verilir ve kendisi iftâr da'vetlerine gidip akşam ezânında ta'âm sofrasına oturduğu görüldü. Âlî Paşa ise salâbet ve takvâ ile şöhreti olan Müslümanları muta'assıb ve mahall-i şübhedir diyerek bilâ-cünhâ

(88) " Fu'âd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi", Hürriyet, S. 21, s. 1

ve muhâkeme Akkâ Kal'ası'na gönderdi. ... Binâ'enaleyh vasiyyetnâme Fu'âd Paşa tarafından mürseldir, Âlî Paşa'nın masnû'u değildir, (89)

Fuâd Paşa'ya dindar denemeyeceğini ima ediyor; zirâ onun İslamiyet'le ilişkisi sadece imam ve müezzin maaşlarının dairesinde verilmesinden ve ramazanda iftar sofralarında bulunmaktan ibaret olarak gösterilmiştir. Yani Fuâd Paşa'nın İslâm'ın diğer şartlarını, ki oruç tuttuğu bile söylenmez, yerine getirdiği yolunda bir açıklama yoktur. Burada dolaylı hiciv tekniği kullanılır. Karşılaştırma işleminin ikinci parçasında ise dolaysız hicivden söz edilebilir. Âlî Paşa'nın "ehl-i takvâ" olarak bilinen kişileri mutaasıb oldukları gerekçesiyle sürgüne gönderdiği iddia edilir. Başka bir yöntemle Âlî Paşa'nın da İslâmî kurallara bağlı olmadığı vurgulanır.

Aynı yöntem, diğer karşılaştırma konularında da yapılır; Fuâd Paşa önce övülür gibi yapılarak aşağılanır, ardından Âlî Paşa doğrudan doğruya hicvedilir.

Bu yazıda, Vasiyyet-nâme'nin kimin eseri olduğu konusu tartışılırken aslında Âlî ve Fuâd Paşa'ların kişilikleri ve eylemleri sorgulanır. Vasiyyet-nâme'nin Fuâd Paşa'ya ait olduğunu kanıtlama çabası(!) bir fondan ibarettir. Bunun altında Ziyâ Paşa'nın keskin hicvi, kahramanlarını toplum önünde rezil eder. Bu arada hasmın ölmüş olması da hicve başvurmayı engellemez.

3. İlk hiciv ögesi, yukarıda teknikten bahsederken verilen örnekte de görüldüğü gibi, Âlî ve Fuâd Paşa'ların müslümanlıktan uzaklaşmış oldukları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu motif, gerek Ziyâ Paşa'nın gerekse diğer Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin, neredeyse ortak görüşüdür. Hürriyet'te olsun, Muhbir'de olsun zaman zaman bu sadrazam ve hariciye nazırının dinsizlikleri gündeme getirilmiş, eleştiri ve hiciv konusu yapılmıştır. Aslında aynı ideolojik temele dayanan ve Tanzimat aydın sınıfını oluşturan bu iki muhalif güç içinde

(89) "Fu'âd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi", Hürriyet, S.21, s.1vd.

Bâb-ı Âlî'yi hakimiyeti altına alan Âlî ve Fuâd Paşa diktatoryası, Tanzimat'ın muhafazakâr, daha doğrusu ılımlı kanadını temsil ediyordu. Ancak tabii olarak Batılılaşma yanlısı bir siyaset izliyorlardı. Yeni Osmanlılar'ın daha farklı bir ideolojik karakterleri olduğu söylenemez; sadece Yeni Osmanlılar, kendilerine bir temel aradılar ve bunu İslâmîyet'te buldular. Müslümanlıklarının Bâb-ı Âlî'dekilerden fazla olduğu söylenemez. Namık Kemâl'in babasına yazdığı mektuplardan onun İslâmî hayat tarzını fazla benimsemediği, içkiye olan düşkünlüğü izlenmektedir. Ancak Namık Kemâl de Ziyâ Paşa da ileri sürdükleri görüşleri, İslâmî kaynaklardan desteklemek zorunluluğu duymuşlardır.

Öte taraftan, özellikle Fuâd Paşa'nın serbest bir hayat tarzını benimsediği, İslâmî kurallara fazla riayet etmediği de kaynaklarda yer almıştır⁽⁹⁰⁾. Ancak burada asıl saldırı Âlî Paşa üzerinde yoğunlaşmıştır. Onun Müslümanlara zulmettiği iddiası ortaya atılır. Burada 1869 tarihinde meydana gelen bir olaya telmih vardır. Bâb-ı Âlî'nin icraatını eleştiren bazı ulemanın 1869 yılı ramazanını izleyen günlerde tutuklanıp sonra da Akkâ'ya sürülmeleri, o yıl kamuoyunu epeyce meşgul etmiş; yabancı yayın organları da olayla ilgili yorumlar yayımlamışlardır. Hürriyet'te de bu olayla ilgili yazılara yer verilmiştir⁽⁹¹⁾. Hoca Sâdık Efendi'nin dışında, Râşid Efendi ve Mehmet Efendi de aynı olayda sürgüne gönderilenler arasındadır. İşte makalede bu olaya telmih edilerek Âlî Paşa'nın din düşmanı olduğu vurgulanır. Âlî Paşa'nın "dinsizliği" motifinin Zafer-nâme'de de çok önemli bir yeri olduğunu da kaydetmek gerekir.

İkinci hiciv unsuru da, yine aynı sorunun bir başka yönünden çıkmıştır. Bu kez gayr-ı müslim teba'aya Müslümanlardan daha fazla rağbet edilmesi, İslahat

(90) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 128

(91) M. Kaya Bilgegil, "Âlî Paşa'nın Sadâretî Devresinde Sürgün Cezasına Uğrayan Serbest Düşünceli Bazı Ulemâ", *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Atatürk Ö., Yayınları, Ank. 1976, s. 455 vd.

Fermanı'yla verilen haklar hiciv konusu yapılıır. Yine asıl ağır saldırı Âlî Paşa'ya yöneltilmiştir:

Yine mu'terizler Vasiyyet-nâme'deki ta'mim-i müsâvât ve neşr-i ma'ârif fıkralarına ilişirler. Evet Fu'âd Paşa Müslim ve gayr-i Müslimin müsâvâtını ol derece iltizâm etmiş idi ki Baltacı İspirâki'yi kendi oğlu Kâzım Beğ'in yerine koymuş idi. Lâkin Âlî Paşa süferâ-yı ecnebiyyeye karşı müsâvât göstermek için meclislere ve me'mûriyyetlere birçok teba'a-i gayr-i Müslime koydu ve rûtbeler ve nişanlar verdi. Fakat bunlar mensûb oldukları milletlerin emniyyet ve i'timâdını kazanmış takımından olmayıp kimi sarrâflıktan ve tabâbetten ve kimi dahi tüccâr ve simsârlıktan gelmiş olduklarından hakikatte her milletin nâmûsuna halel getirdi...(92)

Fuâd Paşa'nın serbest ve Batı tarzı bir aile yaşantısı olduğu biliniyor. Hatta bu yüzden ailesi hakkında çeşitli dedikodular da var. Ancak bu makalede, Fuâd Paşa'nın alafrangalığı bir ölçüde kendi ailesi veya aile çevresiyle sınırlı kalıyor. Oysa Âlî Paşa'ya yöneltilen hiciv okları, onun devlet yönetimindeki tavrı, daha doğrusu Osmanlı azınlıklarını kayırmasıyla ilişkilidir. Bu konuda biraz durulabilir.

Yeni Osmanlılar'ın, özellikle de Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı azınlıklara verdiği imtiyazlardan dolayı eleştirileri, temelde 1856 İslahat Fermanı'na dayanmaktadır. Zafer-nâme'nin tahlilinde de, ayrıntılı şekilde ele alındığı gibi, bu ferman, Osmanlı teba'asının bütün unsurlarını eşit sayıyordu. Azınlıklara devlet memuriyetinde bulunma, askerlik yapma gibi birtakım yeni haklar getiriyordu. Bu fermanın Âlî Paşa'nın eseri olduğu, tarihçilerin üzerinde durduğu ortak noktadır. Dolayısıyla, azınlıklara birtakım yeni haklar verilmesi, Âlî Paşa'nın icraatı olarak muhalifleri tarafından, eleştiri konusu yapılmıştır. Nitekim, burada

Islahat Fermanı'nın azınlıklara devlet kademelerinde çalışabilme hakkı hiciv konusu yapılmış; liyakatı olmayan insanların (tüccar, sarraf gibi) önemli yetkilerle devlet bürokrasisine sokulması motifi karşımıza çıkmıştır. Aynı motif Zafer-nâme'de de bulunmaktadır.

Bu makalede, Ziyâ Paşa'nın ortaya koyduğu son hiciv ögesi ise maarifle ilgilidir. Yine hasımların millî eğitim konusunda yetersiz oldukları iddia edilir. Fuâd Paşa hiçbir eyleme sahip değilken, Âlî Paşa toplum zararına bir icraat içindedir:

... Ve neşr-i ma'ârif bahsinde dahi Fu'âd Paşa (Kavâ'id-i Osmaniyye) risâlesine vaz'-ı ünvan-ı iştirâk edip öyle bir eser meydana koydu. Âlî Paşa ise Maârif Nezretini Safvet Paşa'ya ve bir zamanlar dahi nezâret-i mezkûre mu'âvinliğini Vehbî Molla gibi bir kara câhile ihâle eyledi. Demek olur ki Vasiyyet-nâme müteveffânındır, Âlî Paşa yapması değildir.⁽⁹³⁾

Fuâd Paşa'nın, Cevdet Paşa ile birlikte Bursa'da yazdığı, "Kavâ'id-i Osmaniye" adlı eseri onunla ilgili biyografilerde yer almaktadır. Ancak burada, Fuâd Paşa'nın bu eserde sanki imzası dışında hiçbir emeği yokmuş gibi bir anlam çıkmaktadır. Öte taraftan bütün bir eğitim sorununu çözmeye yönelik katkısı sadece "Kavâ'id-i Osmaniye"yle sınırlı kalmaktadır ki bu da yetersizdir.

Âlî Paşa ile ilgili kısım ise, her zaman olduğu gibi, daha ağır bir saldırı içermektedir. Bu kısımda iki kişiden söz edilmiştir: Safvet Paşa ve Vehbî Molla. Özellikle Vehbî Molla'nın önemli bir hiciv figürü olduğu söylenebilir. Ziyâ Paşa, hiciv özelliği gösteren eserlerinde Vehbî Molla'yı cehalet sembolü olarak kullanmış ve Âlî Paşa'nın çevresinde bu türden adamların bulunmasını hiciv nedeni saymıştır. Safvet Paşa (1815-1883) ünlü "Maarif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi"nin (1869) hazırlanmasında katkısı bulunan

(93) Hürriyet, Agy., s.2

dönemin maarif nazırıdır (94). Daha sonra hariciye nazırlığı ve sadrazamlık da yapmış bulunan Safvet Paşa'nın en önemli icraatı, adından söz edilen nizamname olmuştur. Ancak bu nizamname ile ilk kez eğitim başlangıçtan yükseğe doğru kademelendirilmiştir. O bakımdan burada Ziyâ Paşa'nın hiciv noktasının realiteyi temsil etmediğini söylemek gerek. Paşa, herhalde bu nizamnameyle islâmî eğitim sisteminden uzaklaşıldığını ima ederek hiciv konusu yapmıştır.

Ancak Vehbî Molla ile ilgili söylenenler büyük ölçüde doğrudur. Âlî ve Fuâd Paşalar hakkında oldukça sitayişli bir dil kullanan "XIII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli" adlı eserde bile Vehbî Molla, "pek tuhaf bir zât", "gâyet câhil", önüne çıkan herkese "caka satmaktan hoşlanan" bir kişi olarak tasvir edilmiştir (95). Diğer kaynaklarda da hiçbir olumlu değerlendirmeye karşılaşılmayan Vehbî Molla'nın devlette görev alması Ziyâ Paşa dışındaki dönem aydınları tarafından da eleştirilmiştir.

Kısacası, Ziyâ Paşa bu hiciv yazısında hem ironiyi hem de dolaysız hiciv tekniğini birlikte kullanmış; bu konuda epeyce başarılı da olmuştur. Yazının kendine özel tekniği ise karşılaştırmaya dayanmaktadır. Ancak bu karşılaştırma, olumlu ile olumsuzun değil, olumsuzla olumsuz arasında yapılmıştır. İlk olumsuz figür Fuâd Paşa olmuş; onunla ilgili hiciv öğeleri ironi tekniğiyle dikkatlere sunulmuş; ikinci ise Âlî Paşa olmuş; o da dolaysız hiciv tekniğiyle ele alınmıştır. Yazının en dikkat çekici yanı, üsluptaki yumuşaklıktır. Ziyâ Paşa diğer hicivlerinde karşılaştığımız yırtıcı üslubu burada tercih etmemiştir. Dolayısıyla bu küçük yazı, teknik ve üslup bakımından oldukça başarılı kabul edilebilir. Öte taraftan Ziyâ Paşa'nın politik hicvi de başarılı bir şekilde meydana getirdiğini söylemek mümkündür.

Hicve uygun bir olay yakalamış, ebedî hasmının da işe

(94) Âlî Rıza-Mehmed Galib, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, İstanbul 1977, C.II, s. 19 vd.

(95) A.g.e., s. 85 vd.

karıştırılabileceği bir ortamı gözlemiş ve hicve başvurmuştur. Âlî Paşa'ya karşı suçlamalarında zaman zaman haksız da olsa, bu yazıda hicvi şahsiyete dökmeden yapabilmiştir. Bunda da, herhalde, hicivden politik bir amaç beklemesinin payı vardır. Bu haliyle yazı, satirik özellikler gösteren bir makaledir.

"Karınca Kanatlandı" (96)

Aslında "Fu'âd Paşa'nın Vasiyyetnâmesi"nden daha önce yazılan bu yazı, adı geçen yazıdan hiciv unsurları bakımından daha yoksul olduğu için ikinci sırada değerlendirilmektedir.

İlk yazının Ziyâ Paşa'ya ait olduğu, kuşku götürmez bir gerçektir. Zira 71. sayıda çıkan yazının Namık Kemâl'in olmasına imkân yoktur. Burada ise, Ziyâ Paşa'nın olduğunun kanıtlanması gerekmektedir. Yazı, Ziyâ Paşa'nındır. Çünkü konuyu ortaya koyuş tarzı bakımından Ziyâ Paşa'nın diğer eserlerine benzemektedir. Hatta ortak motifler bulunmaktadır. Önce malî sorunlar, sonra azınlıklar ve toprak sorunları, halkların eşitliği yasasının ortaya konusu gibi motifler, yer alış sırasıyla bile, Ziyâ Paşa'nın Rû'yâ, Arz-ı Hâl ve hatta Zafer-nâme'de izlediği sıraya uymaktadır (97).

Öte taraftan Arz-ı Hâl'de çokça kullanılan "bu zâtların eser-i hıdmetidir ki" kalıbı burada da karşımıza çıkmaktadır:

Ulah ve Boğdan kâ'immakâmları devletın emr ü intihâbıyla nasb olunurken bu zâtların himmetiyle iki memleket birleşip idâresi bir ecnebi prens eline verildi.(98)

Yine bütün sorunların nedeninin bu iki paşaya, özellikle de

(96) Hürriyet, 22 Şubat 1869, s. 35

(97) İhsan Sungu ve Midhat Cemal Kuntay da yazının Ziyâ Paşa'ya ait olduğunu söylemiştir.

(98) Hürriyet, Agy., s. 1

Âlî Paşa'ya bağlanması, yazının Ziyâ Paşa'ya ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Yazı, Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâl'de kullandığı tekniğe benzer şekilde kaleme alınmıştır. İroni tekniğinin kullanıldığı bazı yerler vardır; ancak bunlar sadece bir cümleden ibarettir. Yazar;

Ammâ Âlî Paşa'nın Fu'âd Paşa'yla beraber bu devlete bu millete bu pâdişâha ettikleri hizmetler hiçbir vezîrdan görülmemiştir (99)

cümlesiyle bu paşaların hizmetlerini sayacağı izlenimini edinmemizi sağlar. Ancak burada hizmetin olumsuz anlamda ironik bir kullanımla ele aldığını hemen anlarız. Zira hemen ardından devlete verdikleri zararlar sıralanmıştır. Aynı teknik, Arz-ı Hâl'de de karşımıza çıkmıştı.

Ziyâ Paşa, bu yazıda, Âlî ve Fuâd Paşa'ları, Osmanlı'nın daha önceki iki devlet adamıyla karşılaştırıyor. Lâle Devri'nin ünlü sadrazamı Damat İbrahim Paşa ve II. Mahmud döneminin ünlü devlet adamlarından Hâlet Efendi ile Sultan Abdülaziz devrinin bu iki önemli devlet adamı arasında bir karşılaştırma yapıyor.

(Damat) Nevşehirli İbrahim Paşa (100), 18. yüzyılın bu ünlü sadrazamı, Osmanlı İmparatorluğunda zevk ve eğlence dönemi olarak geçen Lâle Devri'nin en canlı şahsiyetidir. Kasırlar, saraylar, bahçeler yaptırmasıyla tanınan İbrahim Paşa, sınıfsal farklılıkların çoğalmasına yol açan bir devlet adamı olarak da, tarihe geçmiştir. Halktan ve esnaftan toplanan vergiler azınlığı oluşturan bir grubun ihtişam içinde yaşaması için harcanıyor, böylece hayat standardında belirgin bir eşitsizlik ortaya çıkıyordu. Nitekim hem dış politikada uğranılan başarısızlıklar hem de ekonomik çarpıklık İbrahim Paşa'ya mal edilmiş ve Paşa Patrona Halil

(99) Hürriyet, Agy., s. 1

(100) Münir Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", İslâm Ans., C. 9, s. 234 vd.

isyani adıyla bilinen ayaklanmada idam edilmiş, cesedi de sokaklarda sürüklenerek parça parça olmuştur. Yazıda Damat İbrahim Paşa'ya gönderme yapılmasının nedeni işte bu zevk ve sefâya düşkün, ekonomik adaletsizliği yaratan, halkı yoksullaştıran yönetim tarzı dolayısıyla. Ziyâ Paşa, hasımlarının da, tıpkı İbrahim Paşa gibi, kendilerinin ve yakın çevrelerinin çıkarı için halkı yoksullaştıran bir yöneticilik örneği gösterdiklerini iddia ediyor. Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın icraatından alarak halka yüklenen a'sâr, ağnâm, tuz, tütün vergilerini uzun uzun anlatması ile burada Damat İbrahim Paşa ile kurulan bağ arasında bir ilişki olduğu da söylenebilir.

Hâlet Efendi ise (101) 1760-1823 yılları arasında yaşamış elçilik, rikâb-ı hümâyûn kethüdâlığı yapmış bir devlet adamıdır. Hâlet Efendi'nin akıbeti de İbrahim Paşa'ya benzemiş; Sultan Mahmud, bir söylentiye göre istemediği halde, idamına ferman vermiştir. Hâlet Efendi, özellikle padişâhı etki altında bulundurmak için, türlü tertipler içinde bulunmuş; yeniçeri ocağında rüşvetle, adam kayırmayla belli bir nüfuza sahip olmuş; rüşvet almasıyla, Memleketeyn beylerini haraca kesmesiyle tanınmış; sevmediği veya kendi mevkiine zarar vereceğine inandığı devlet adamlarına karşı haset beslemiş, hatta bu tür kişileri, çeşitli oyunlarla ortadan kaldırmanın yolunu bulmuş bir devlet adamı portresiyle tarihi kaynaklarda yer almıştır. Hâlet Efendi'nin adının anılması ise bu yazıda hicvedilen iki kişinin, hakkında dedikodu yapılan özellikleri dolayısıyla. Fuâd Paşa'nın rüşvetçiliği, bu çalışmada da söz konusu edilmişti. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın rüşvet ya da başka türlü yolsuzluklarla edindiği menkul- gayr-i menkul serveti Zafer-nâme'de de ele almış, hatırlanacağı gibi, "Şeyh Efendi" tarafından uzun uzun sorgulanmıştı. Ayrıca Âlî Paşa'nın kindar bir kişiliğe sahip bulunduğu, hem bağımsız kaynaklar tarafından (102) hem de Ziyâ Paşa tarafından ortaya konulmuştur. Ziyâ Paşa'ya karşı izlediği politika dahi onun kendine yapılan hareketleri hiç unutmadığını göstermeye

(101) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 27 vd.

(102) Age., s. 96

yeterlidir.

Ziyâ Paşa, bu iki devlet adamını anmakla, aslında onların akıbetini de ima ediyor. Âlî ve Fuâd Paşaların bu yöneticilik şekliyle ulaşacakları sonucun idam olabileceğini hissettiriyor. Ziyâ Paşa, bu kadar radikal bir çözümü, sonradan terk etmiş; Rü'yâ'da da görüldüğü gibi, azille yetinmiştir. Âlî Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılmasını kâfi görmüştür.

Şairimiz, yazının bu ilk kısmından sonra, bu zâtların devlete olan "hizmetlerini" saymaya başlıyor. Bu hizmetlerin İbrahim Paşa ve Hâlet Efendi'nin yaptıklarından daha fazla olduğunu eklemeyi de ihmal etmiyor.

Bu "zâtların" hizmetlerinden(!) ilki borçlar sorunudur. Ziyâ Bey'e göre, bunlardan evvel devletin bir "akçe" dış borcu bulunmazken, bunların yönetime geçmesinden sonra yüz milyon lira kadar dahili ve harici borca girilmiştir (103).

İkinci olarak toprak sorunları ve azınlık isyanları ele alınır. Leh, Boğdan, Sırp, Karadağ, Şam, Girid, Lübnan, Mısır ve Bulgaristan sorunlarında Âlî ve Fuâd Paşa'ların icraatı hiciv konusu yapılır:

Ulah ve Boğdan kâ'im-makâmları devletin emr ü intihâbıyla nasb olunurken bu zâtların himmetiyle iki memleket birleşip idâresi bir ecnebî prens eline verildi...

Şâm vak'asında Fu'âd Paşa'nın ve Girid'de Âlî Paşa'nın gördükleri hizmetler ise herkesin ma'lûmu olduğundan ve Cebel-i Lübnan ve Bulgaristan ve Mısır ve Bağdâd mes'elesi dahi karmakarışık olarak herbirinin neticesi ileride ve az zamanda görüleceğinden tafsîle hâcet yoktur. (104)

Bu sorunlar hakkındaki Ziyâ Paşa'nın görüşleri, daha önceden

(103) Hürriyet, Agy., s. 1

(104) Agy. s. 1

tahlil edildiği için burada ayrıntıya girilmiyor; sadece saptamakla yetiniliyor.

Daha önce de karşımıza çıkan İslâmiyetten uzaklaşma motifi, bu yazıda da görülmektedir. İlk önce şu ironik ifadeyle sorun ortaya konur:

Millet için sebkât eden emeklerine gelince bunun add ve ihsâsı kabûl olamaz. Ez cümle halkı Müslümanlık ta'assubundan kurtarmak için az mı himmet ettiler!(105)

Sonra ise Islâhât Fermanı ile azınlıklara verilen haklar hiciv konusu yapılmıştır. Bu bakımdan artık şeyhülislam, patrik ve haham efendilerin birbirleriyle sarılıp öpüşmelerinden bahsetmesi oldukça anlamlıdır. Hele aşağıdaki cümle, Ziyâ Paşa ve diğer Yeni Osmanlılar üyelerinin Islahat Fermanı'na bakışaçılarını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir:

Zât-ı Sadâret-penâhî'nin meclisine bir âdi papas veyâ hâhâm ile bir de ulemâdan bir zât gelseler elbette papas hâhâma hâhâm dahi ulemâdan olana takaddüm eder. (106)

Bu kısım, sanki Zafer-nâme'nin bir öncülü gibidir. Nitekim Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'nın "şapkalı", yani Müslüman olmayan bir kunduracı gelse ta kapıdan istikbâl edeceği vurgulanıyor; ulemâya karşı bir garezi bulunduğu dile getiriliyordu. Burada da Âlî Paşa'nın Hristiyan ve Musevi ahaliye karşı tavrı ile Müslümanlara karşı tavrının, sonuncunun aleyhine, eşit olmadığı ileri sürülmüştür.

Bu yazıda dikkat çeken bir başka hiciv noktası da, Türk edebiyatında ilk örneklerden biri olduğu söylenebilir, yanlış Batılılaşma sorunudur. Ziyâ Paşa, işi şahsiyete döküyor, Fuâd ve Âlî Paşa'ların ailelerinin hayat tarzıyla birlikte

(105) Hürriyet, Agy., s. 1

(106) Agy., s. 2

halkın da alafranga yaşayışa özendiğini ileri sürüyor:

Bu zâtların familyalarından görülen emsâl üzerine ekser ricâl-i devlet familyalarından islâmiyete mahsûs olan ırz ve edeb ve nâmûs ve hayâ ref' olundu. Yaşmak ferâce kalkmak derecesine geldi. Entari yerine fistan moda oldu. Beyoğlu mağazalarında ve sarrâf-hânelerinde cırılçıplak kol kola Frenklerle dans etmek ve Fransızca bonjur, mösyö, mersi gibi birkaç kelime ile nezâket satmak hüsn-i terbiyeden ve'l-hâsıl Türkçe ruspilik ve sehâklilik dediğimiz rezâ'il ile ittisâf-ı nisvâniyyeden ma'dûd oldu. İşte bu alafranga âdetler bu zâtların familyalarından... efrâd-ı âhâda kadar sirâyet edip şimdi İstanbul'da ırzlı edebli familya ma'yûb hükmünde kaldı.... (107)

Gerçekte, özellikle Fuâd Paşa'nın ailesinin alafranga hayat tarzını benimsedikleri biliniyor. Bu hayat tarzı, tabii olarak, kurulu sosyal düzenin dışına çıkmak anlamına geliyor. Hiciv de toplumu korumak için harekete geçiyor. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın tavrını, bir hicivcinin tavrı olduğu için anlayabiliriz. O, sosyal düzeni bozmaya çalışan, geleneği yıkan kişilere karşı hicivci reaksiyonunu göstermiştir. Öte taraftan Batı'nın yanlış algılanmasının, Batı kültürünün sadece giyim kuşama indirgenmesinin doğurduğu sorunları da, daha sonra roman ve hikâyede karşılaşılabilecek bir bakış açısıyla gündeme getiren Ziyâ Paşa, bu tarz bir hayatla islâmiyetten uzaklaşıldığını ileri sürmüştür. "Felâtun Bey'le Râkım Efendi" olsun, "Araba Sevdası" olsun sonuçları tahlil ederken Müslümanlıktan uzaklaşma unsurunu hiç dile getirmemişler. Ziyâ Paşa, bu bakımdan daha gelenekçi bir düşünceye sahiptir.

Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'yı ve Fuâd Paşa'yı padişahın gözünden düşürmek amacıyla olduğundan, onlarla ilgili birtakım dedikoduları da dile getirmekten çekinmiyor. Âlî Paşa'nın 1861'de Abdülaziz'in cülusunun hemen ardından dördüncü defa sadrazamlığa tayin edilmesi ve aradan birkaç ay

geçmeden azledilmesinin nedenlerine değiniyor. Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa, padişahın tasarrufa dair emrine rağmen, kendi akrabasına, damadı Selâhüd-din Bey'e, haksız yere kazanç sağlamak istemesi üzerine azledilmiştir:

Zât-ı şâhâne... sadr-ı a'zâmın bu hareketine bakıp fesübhan'allah ben şunun bunun medâr-ı ta'ayyüşünü kesip Hazîne'ye tasarruf etmeğe çalışır iken vekilimiz olacak zât ta'allukâtını kayırmak sevdâsında dolaşır; artık bu adamla beraber gidilmez dedi ve azl eyledi...(108)

Bu ayrıntılı bilgiyi, Ziyâ Paşa'dan başka; o dönemde pek az aydın bilebilirdi. Çünkü, hatırlanacağı üzere Ziyâ Paşa, Abdülaziz'in cülûsunu izleyen günlerde Mabeyn'de görevlendirilmiş; padişahın yakın çevresinde yer alarak padişahı Âlî Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştırmak için çeşitli yollar denemiştir (109). Kendi çabaları dışında, böylesine somut bir gerekçe ile sadarettten uzaklaştırıldığını iddia etmesi, oldukça dikkat çekicidir.

Âlî Paşa'nın sadarettten uzaklaştırılmasında kendi dahlini hiç kurcalamayan Ziyâ Paşa, hemen dedikodu mahiyetinde olmak üzere şu bilgileri veriyor, ki asıl amaç yukarıda da söylendiği gibi Âlî Paşa'nın azlini sağlamaktır:

...Pâdişâhın bu mu'âmesi Paşa hazretlerinin azametine dokunup bu mülk yalnız Abdü'l-azîz'in pederinden kalma çiftliği değildir. Bundan istifâdeye hepimizin ve herkesin hakları vardır demeğe başladı.... Bütün Fransa gazetelerine Sultan Abdü'l-azîz çıldırmış, artık bu devleti vükelâsı idâre edecek havâdisini yazdırdı...(110)

Bu iki "zât"tan özellikle Âlî Paşa'nın üzerinde durulur. Yazının sonlarında Âlî Paşa'nın kendini padişah, hatta

(108) Hürriyet, Agy., s.2 vd.

(109) M.Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 27 vd.

(110) Hürriyet, Agy., s. 3

tanrısal özelliklere sahip bir insan olduğunu ileri süren Ziyâ Paşa, Sadr-ı Âlî'nin hariciye nezâretini ele almasına da dokunur. Ünvanlar hususundaki tavrını Zafer-nâme'de daha ayrıntılı izlemiş; generallik'le ilgili alaylarının kasidede, tahmiste ve şerhte nasıl hiciv konusu edildiğini görmüştük. Hiciv, burada da aynı mihverde gelişir:

Fu'âd Paşa Yunan arbedesinde cenarallik ettiği münâsebetle sadârette iken "yâver-i ekrem" ünvânını ve seraskerlik me'mûriyyetini sadârete ilhâk etmişti. Bu zât dahi Girid'de cenerallik çâşnîsinf veremediyse de Paris Mu'âhedesinde ve konferanslarda hayli baş salladığından diplomatlık fenninde olan mahâretine alâmet olmak için hâriciye nezâretini sadârete zamm eyledi... (111)

Bu kısımda hiciv, özellikle Âlî Paşa'nın Paris Konferansı'ndaki tutumunun "baş sallamak" olarak nitelendirilmesinde yoğunlaşmıştır.

Kısacası bu yazıda Ziyâ Paşa, şahsa yönelik hicve ağırlık vermiştir, denilebilir. Ziyâ Paşa, her zamanki gibi hırpalayıcıdır. Bununla birlikte edepli bir hicve sahip olduğu da gözden kaçmaz. Bu yazıda da Ziyâ Paşa, daha önceden ele aldığı temalar etrafında dönüp durur. Bütün sorunların kaynağı Bâb-ı Âlî'dir ve özellikle de Âlî Paşa'dır. Âlî Paşa'nın varlığı, sorunların ortaya çıkmasına veya çözümsüz hale gelmesine yol açmıştır. Böylece Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın Bâb-ı Âlî'den uzaklaştırılmasıyla bütün sosyo-ekonomik sorunların çözümleneceği fikrini her fırsatta savunur.

"Reybü'l-Menûn" (112)

"Reybü'l-Menûn" başlığı altında Hürriyet'in devamlı bir köşesi vardır. Bu köşede daha çok, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınan haberlerin kısa yorumları yer

(111) Hürriyet, Agy., s. 3

(112) Hürriyet, 25 Ekim 1869, s. 70

almıştır. Zaman zaman dünyada yaşanan olayların da ele alındığı görülmektedir. Osmanlı gazetelerinde Avrupa gazetelerinde çıkan yazıların eleştirisi de bu köşede yapılmıştır.

Bu köşeyi yazanların kim olduğunu bilmek zordur. Ancak derinlemesine bir çalışma yapmakla yazıların kime ait oldukları anlaşılabilir. Yine de gerek Ziyâ Paşa'nın gerekse Namık Kemâl'in bu köşede yazı yazdıkları söylenebilir. Burada sadece iki yazı üzerinde durulmuştur; fakat görüleceği gibi diğer "Reybü'l-menûn"larda da zaman zaman hiciv üslubuna sahip kısımlar bulunmaktadır. Bu yazıların tamamı, ancak Hürriyet'teki yazılardan hangilerinin Ziyâ Paşa'ya ait olduğunun belirlenmesinden sonra değerlendirilebilir.

Hürriyet'in 70 numaralı nüshasında bulunan "Reybü'l - Menûn"un Ziyâ Paşa'ya ait olduğu kesindir; zirâ Namık Kemâl 64. sayıdan itibaren Hürriyet'ten çekilmiştir. Ziyâ Paşa, bu yazının çıktığı sıralarda gazeteyi tek başına çıkarmaktadır.

70. sayıdaki "Reybü'l- Menûn"un içinde birkaç olaya değinilmiştir. Yalnız, içinde hiciv motifine rastladığımız kısımda İzmit'te yapılan bir soyguna değinilmektedir. İlk önce olay şu şekilde özetlenmiştir:

Bu kezse İzmid dâhilinde Sarı Meşe denilen mahalde Bağdad kolu postası eşkiyâ tarafından urulduğu ve keyfiyet ba-telgraf mahallinden iş'âr olunması üzerine derhâl Bâb-ı Zabtiyye'den me'mûrîn ile Postahâne Tatar ağası İzmid'e gönderilmiş ise de eşkiyanın kimler olduğu hâlâ zâhire çıkarılmadığı İstanbul gazetelerinde görüldü.(113)

Bu olay üzerine yapılan yorum, hiciv öğeleri barındırmaktadır.

Bu yazıda da şahsa yönelik hicivle karşılaşılmaktadır.

Ancak burada hedef, Âlî Paşa değil, Zaptiye müşiri Hüsnü Paşa'dır (114). Hüsnü Paşa, bilindiği gibi, Zafer-nâme şerhinin varsayılan şârihi idi.

Bu yazıda Hüsnü Paşa'nın hicvedilmesinin nedeni, Manol ve Lefter adlarıyla tanınan ve Osmanlı İmparatorluğunu yedi yıl uğraştıran eşkiya çetesi ile mücadelede başarısız kalması dolayısıyladır. İzmit'teki görevi sırasında da bu eşkiyanın ele geçirildiği, hatta öldürüldüğü şaiyası yayılmış; fakat bu eşkiya, bir süre sonra tekrar ortaya çıkmıştı. İşte Ziyâ Paşa da bu noktadan hiciv oklarını vuruyor:

Bizim vazîfemizden hâric ise de zabtiyyeye bir hizmet-i mahsûsa için gâsıbların kimler olduğunu söyleyelim. Hani birkaç kerre İzmid civârında, birkaç def'a dahi Bursa ve Balıkesir havâlisinde kat'-ı tarîk etmeleriyle üzerlerine asâkir-i zabtiyye sevk ile itlâf ve vücûd-ı nâ-pâklarından ol nevâhı ve etrâf-ı pâk u sâf edilen "Circîs-i Türkistan" ma'hûd Manol ve Lefter yok mu, işte bu habîsler yine onlardan olmalıdır. Ya'nî herîfler Rumeli vampirleri gibi yine dirilmişlerdir. Eğer Hüsnü Paşa bunların def'i çaresini bizden sorarsa bir kerre de kendileri ol tarafları teşrîf ile bunların kangısını ele geçirebilirse (Manastır'da buldukları esnâda usûlünü öğrenmişlerdir) ba'de'l-katlı cesetlerini kendi eliyle yakmağa himmet buyurmalarını tavsiye ederiz...(115)

Böylece Ziyâ Paşa, Hüsnü Paşa'nın Zabtiye müşiri olarak bu eşkiyanın öldürüldükleri yolundaki beyanlarını gerçek dışı oldukları için alaya almıştır. Aynı motif Zafer-nâme'de de bulunmaktadır.

Kısacası Ziyâ Paşa, bu yazıda hem güncel olayları hicivci bir gözle nasıl değerlendirdiğini göstermiş hem de hiciv için gerekli olan hataları, çok çarpıcı bir şekilde

(114) İbnülemin M.K.inal, Son Asır Türk Şairleri, C.2, s. 664

(115) Hürriyet, Agy., s. 4

nasıl yakaladığını ve hiciv malzemesi yaptığını kanıtlamıştır.

"Reybü'l-menûn" (116)

Yazı, genelde "ibkâ-yı nâm" için yararlı işler yapmaktan, yardımseverlikten bahsetmektedir. Ancak asıl hedefin Âlî Paşa olacağı bellidir. Nitekim yazının sonunda Ziyâ Paşa sözü Âlî Paşa'ya getirir. Daha önce Vâlîde Sultan'ın câmi ve hastahane yaptırdığını vurgulayan Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın yararlı işlerini de şöyle sıralıyor:

Sadr-ı zâm efendimizin dahi ibkâ-yı nâm için cânib-i hayrâta meyl buyurmalarına ne denir? Der-dest-i inşâ bulunan konaklarının yanında bir küçük câmi'-i şerîf var idi. Onu kendinin helâl-i tayyib olarak kazandığı mâldan hasbete'n-ullâh boyattı. Hattâ altına bir küçük sebîl dahi yaptırıp onu da harîm-i ismet-i tev'emler nâmına nisbet buyurdu. Doğrusu şöyle bir hayr-ı azîme şimdiye kadar kimse muvaffak olamadığından millet tarafından kendini tebrîk ederim. Acabâ bir Hastahâne inşâsına başlasa ve ba'zı vükelâyı dahi teşvîk etse bundan daha hayırlı olmaz mı? Lâkin Allâh hayra âlet etmeyecek ise o bîçâre ne yapsın mazhariyyet böyle.

(Şeytâna nedir cünha cibilliyse şekâvet

Kendisine töhmet mi muzırr olması mârıñ) (117)

3.

Bu kısa parça, pek çok özelliğiyle Zafer-nâme'yi hatırlatmaktadır. Şerh kısmındaki ironinin, hemen hemen aynı şekilde burada da bulunduğunu görüyoruz. Karşılaştırmaya dayanan bir hiciv olduğundan Ziyâ Paşa burada, Zafer-nâme'de de sıkça yaptığı ironiyi sağlayan soru ile Âlî Paşa'nın hicvine başlıyor. Sonra Âlî Paşa'nın şahsî hayatına ait

(116) Hürriyet, 27 Aralık 1869, s. 73, s. 4

(117) Agy., s. 4

imalarla ironiyi devam ettiriyor ve nihayet aşırı bir mübalağayla ironiyi tamamlıyor.

Vâlîde Sultan'ın eserlerine karşılık Âlî Paşa'nın yaptıklarını anlatırken kullanılan cümle bile Zafer-nâme Şerhi'nde karşılaştığımız kalıp cümlelerdendir:

Sadr-ı a'zâm efendimizin dahi ibkâ-yı nâm için cânib-i hayrâta meyl buyurmalarına ne denir?

"Sadr-ı a'zâm"dan övgü bildiren kelimelerle bahsedilmesi, Hüsnü Paşa'nın "Üslubunu" epeyce hatırlatıyor. Hele şu cümle, iyiden iyiye Şerh'in üslubunda kaleme alınmıştır:

Doğrusu şöyle bir hayr-ı azîme şimdiye kadar kimse muvaffak olamadığından millet tarafından kendisini tebrîk ederim.

Bu küçük parça, sanki o sıralarda Zafer-nâme şerhini kurgulayan Ziyâ Paşa'nın bir ön çalışması gibidir. Fazla iddialı olmamakla birlikte bu konuda üslup ve teknik Zafer-nâme Şerhi'nin hemen hemen aynıdır, denebilir.

Şairimiz, Âlî Paşa'nın millet yararına hemen hemen hiçbir olumlu iş yapmadığını vurgulamak istemiştir. Bunun için somut olaylardan, icraattan yola çıkmıştır. Önce de ideal olan bir olay anlatmıştır: Vâlîde Sultan'ın yaptırdığı camiler ve hastahane. Bu, ideal insanın, devlet adamının yapması gerekendir. Oysa Âlî Paşa kendi çıkarlarını düşündüğünden, millet için şimdiye kadar hiç denecek kadar az şeyler yapmıştır. Makalede de iki işten bahsedilir. Bunlardan biri bir câminin boyanmasıdır; ikincisi ise küçük bir sebildir. İşte, Ziyâ Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın millet yararına yaptıkları bunlardan ibarettir. Hiciv de bu yapılan işlerin gerçekte bir devlet adamına yakışmayacak hayır işleri olmasından doğuyor.

"İdare-i Cumhûriyye ile Hükûmet-i Şahsiyyenin Farkı" (118)

Bu yazıda Ziyâ Paşa cumhuriyet ile mutlakîyetçi yönetimlerden bahsetmiş; aradaki farkları tek tek göstermeye çalışmıştır. Sözü, bir vesileyle Hürriyet'in Londra'dan taşınmak zorunda kalmasının nedenlerine getirip Âlî Paşa'nın Londra'da giriştiği gazeteyi kapattırma faaliyetlerini; gazetenin Cenevre'de çıkmaya başlaması üzerine İsviçre hükûmeti nezdinde aynı çabayı harcadığını vurgulamıştır. Ancak İsviçre'de cumhuriyet rejimi bulunduğundan bu isteğin kabul edilmediğini de eklemiştir. Bu olay üzerine yaptığı kısa yorumda hiciv tarzından yararlanmıştır.

... Lâkin dişleri et yerine taşa râst geldi Artık
bu şamarın üzerine (Zafer-nâme)deki (Kangı
hengâmeye girdiyse muzaffer oldu/ Değmedi ârızına
latme-i el-harbi sicâl) beytinin hükümü kalır mı
Şâ'ir-i mâhir Fâzıl Paşa ile Hayri Efendi'den
sormalıdır...

Bu küçük parçada, Âlî Paşa'nın İsviçre'de Hürriyet'i kapattırmak konusundaki faaliyetlerinin gülünçlüğü vurgulanmıştır. Çünkü İsviçre, Ziyâ Paşa'ya göre demokratik bir yönetim şekline sahiptir ve şahsî isteklerinin üstüne çıkması söz konusu değildir.

Öte yandan Zafer-nâme'ye gönderme yapılması da oldukça ilginçtir. Kendisi zaten hiciv ürünü olan beyit, tekrar başka bir olay için, yine hiciv olarak kullanılmıştır. Fâzıl Paşa ve Hayri Efendi'ye sorulması da, Âlî Paşa'ya yönelik bu hicvin son parçasını oluşturuyor.

99. Sayıdaki "İstanbul'dan Mektûb" (119)

Son sayıdan bir önceki Hürriyet'te yer alan

(118) Hürriyet, 14 Rebiyülevvel 1287, s. 99

(119) Hürriyet, 14 Rebiyülevvel 1287, s. 99

"İstanbul'dan Mektûb"un Ziyâ Paşa tarafından kaleme alındığı bellidir. Mektup birkaç bakımdan önemlidir. Öncelikle Zafer-nâme Şerhi'nin basımı ve dağıtımı ile ilgili edebiyat tarihçilerinin işine yarayacak bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler, Zafer-nâme ile ilgili bölümde ele alındığı için burada tekrarına gerek duyulmamıştır. İkinci olarak İstanbul'da yapılan birtakım inşa faaliyetlerinin eleştirisi yapılmaktadır. Sokakları, caddeleri genişletmek amacıyla fakir halkın üstüne altından kalkılamayacak yeni yükler bindirildiğinden söz edilerek Bâb-ı Âlî eleştirilmiştir. Üçüncü olarak yine ekonomik durumun kötülüğü ana çıkış noktası yapılarak, Şehzâde İzzettin Efendi'nin sünnet düğünü için harcanan paraların devletin ekonomik sorunlarını daha da ağırlaştıracağı, yer yer hicve kaçan bir üslupla anlatmıştır:

Bunlar böyle ise de evliyâ-yı umûr hazerâtı İzzeddîn Efendi'nin hıtân cem'iyyeti tedâbiriyle iştigâl buyuruyorlar. Mesmû'âta göre bu cem'iyyet önümüzdeki ağustosta olacak ve Abdü'l-mecîd zamânındaki cem'iyyetleri kat kat bastıracaktı. Bunda kimsenin şübhesi yoktur. Zîrâ o zamanlar hazîne müzâyaka vardı. Şimdi ise sâye-i âsâyiş-vâyede hazîne leb-â-leb memlûdur. Artık bu altınları paslandırmaktan ise böyle bir emr-i hayra sarf etmek elbette daha ma'kûl görünür.

Bu kısımda Ziyâ Paşa, ironiden yararlanmıştır. Gerçekte Osmanlı maliyesi, Abdülmecid döneminde Abdülaziz dönemine göre çok daha iyi bir durumdaydı. Bunu Ziyâ Paşa da biliyor; ancak hicvin etkisini örtürmek için gerçeği tersyüz ediyor. Bunu çok da başarılı bir şekilde yapıyor. Hele "altınları paslandırmaktan ise böyle bir emr-i hayra sarf etmek elbette daha ma'kûl görünür..." cümlesi, taşıdığı komik öz ile oldukça etkileyicidir.

Ziyâ Paşa, burada da Zafer-nâme'de karşılaştığımız temalardan birini ele almıştır. Osmanlı ekonomisinin çıkmaza sürüklenmesinin ana nedenlerinden biri, savurganlıktır. Devletin üst kademelerinde bulunanlarının kendi şahsî zevkleri için israf ölçüsünde devlet hazinesinden para

harcamaları; şatafatlı düğünler, vezirlere ve sadrazamlara verilen ihsanlar sonunda devlet Batıya ekonomik olarak bağlanmıştır. Ziyâ Paşa, bunları ve ayrıca yöneticilerin yolsuzluklarını hemen her fırsatta dile getirmiştir. Burada da çok çarpıcı ve trajik-komik bir şekilde İzzeddin Efendi'nin sünnet düğünü için yapılan hazırlıkları değerlendirmiş; harcamaların "sâye-i asâyiş vâyede" yani Âlî Paşa sayesinde "leb-â-leb memlû" olmayan, hatta tamtakır olan devlet hazinesinden nasıl kaşılabilceğini sorgulamıştır.

Ziyâ Paşa'nın burada bir ve belki de en önemli paradoksundan söz etmek gerekir. Ziyâ Paşa, her olumsuzluğun ardında Âlî Paşa'yı aramaktan hiç vazgeçmiyor. Onunla ilgisi bulunmayan konularda bile hasmına taş atmaktan geri durmuyor. Aslında şehzadelerin sünnet törenlerinde yapılan harcamaların sorumluluğu sadrazamdan önce padişaha ait olmalıdır. Ziyâ Paşa ise, Abdülaziz'e olan saygısını sonuna kadar korumuş; onun yaptığı ya da sorumlu olduğu işlerden bile Âlî Paşa'yı sorumlu tutmuştur.

Bu "mektupta" Zafer-nâme'nin söz konusu edildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu kısmın hemen başında Zafer-nâme, Zafer-nâme'nin varsayılan şairleri Bosnalı Fâzıl Paşa ile Hayri Efendi ve şerhçi Hüsnü Paşa hakkında alaycı bir dille bilgi verilir:

... Hani bundan akdem sadr-ı a'zâm ve atabek-i efhem Âlî Paşa-yı muhterem hazretlerinin Girid'e azîmetlerinde yâverî-i Tevfîk-i Bâri ve teveccühât-ı tevaffukıyyât-ı âyât-ı Cenâb-ı Şehriyârî âsâr-ı celbinden olarak nâ'il oldukları fütûhât-ı celîle ve ıslâhât-ı cemîle için Bosnalı Fâzıl Paşa hazretleri (Zafer-nâme) isminde bir kasîde-i nazîde inşâdıyle neşrine himmet ve Karantina kitâbetinden mütekâ'id şâ'ir-i mücâhid Hayri Efendi dahi o manzûme-i belîge-yi tahmîs ile isbât-ı müdde'â-yı kemâl ü husûsiyyet etmekle bunların nüсах-ı matbû'ası kıtlık zamânında etmek yağması gibi birçok vakitler elden ele dolaşmış gezmiş idi. Zabtiyye müşîri Hüsnî Paşa

hazretlerinin Türkçe eş'âr şerhinde mahâret-i müsellemesi ve hâk-i pâ-y-i ikbâl-fermâ-yı hazret-i sadr-ı a'zâmîye intisâb ve ihtisâs ile ubûdiyyet-i sahîmesi cihetiyle mezkûr kasîde ile tahmîsin üzerine bir şerh-i nefîs kaleme almakta olduğu bir vakitten beri mesmû'um olduğundan bunun bir nüshasını hîrz-ı bâzû-yı dil-i müştâk etmek için bezl-i makdûr etmekte idim...

ironinin, Zafêr-nâme'dekini hatırlatır bir başarıyla kullanıldığı bu kısımda Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'nin ana temini de tekrarlar: Girit sorununda Âlî Paşa'nın çözüme ulaşma yolunda harcadığı çaba, Osmanlı devletinin lehine olmamıştır. İroni tekniğinin verdiği imkanla bunu çok çarpıcı bir şekilde yapar. Girit çözümünü "fütûhât-ı celîle" olarak niteler. Oysa, fütuhât-ı celîle olacak bir durum söz konusu değildir. Soruna barışçı bir çözüm bulunmuş ve toprak kazanımı olmadığı gibi, Girit'in elden çıkacağı da az çok kabûl edilmiştir. Aşırı abartma hiciv oluyor.

Âlî Paşa'ya "atebek-i efhem" sıfatının verilmesi de ayrı bir hiciv unsurudur. Bu nitelendirmede, Âlî Paşa'nın Osmanlı devlet geleneğini hiçe sayarak padişahın üstünde yetkilerle hüküm sürdüğü ima edilmiştir. Atabeğliğin tarihçesini yazan Fuad Köprülü, Selçuklu İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bu terimin, merkezî otoriteye bağlı, ancak güçlü yetkilerle donatılmış beylere verilen bir ünvan olduğunu ortaya koyduktan sonra, atabeğlerin, Selçuklu'nun güçlü olduğu zamanlarda merkezî yönetime bağlı olduklarını; ancak devletin gücünü yitirmeye başlamasıyla birlikte kendi başlarına hak iddialarını ilan ettiklerini ve merkezden koptuklarını kaydetmiştir (120). Ziyâ Paşa'nın bu bilgiye sahip olduğunu düşünebiliriz. En büyük düşmanını Selçuklu'nun son dönemlerindeki atabeğlere benzetmesi, onun kendi başına devlet içinde devlet olmak isteğini düşündüğündendir. Zafer-nâme'de de Âlî Paşa'nın bu devlet adamlığı tavrı hiciv konusu edilmiştir.

(120) Fuad Köprülü, "Ata", İslâm Ans., C.1, s.712 vd.

Hüsnü Paşa'nın "yazdığı şerhten" söz edilirken üzerinde durulması lazım gelen birkaç nokta var. Bunlardan ilki Hüsnü Paşa'nın "Türkçe eş'âr şerhinde" maharetinin bulunduğu söylenmesidir. Burada "Türkçe" şiir şerhinin, ancak cahil insanların yapacağı bir iş olduğu ima edilmiştir. Başka dillerde yazılmış, özellikle Arapça ve Farsça eserlerin şerhinin yapılması olağan karşılanacak bir durumken Türkçe yazılmış bir eserin şerhinin yapılması, şerhi yapanın cehaletini gösteren bir olgudur.

Âlî Paşa'ya olan "ubûdiyyet"inden bahsederken ise, Âlî Paşa'nın kendi yakınlarını koruduğu ima edilmiştir. Âlî Paşa "ikbâl-fermâ-yı hazret-i sadr-ı a'zâm" olarak nitelendirilmiştir. Burada tabii olarak asıl dikkati çeken tamlama "ikbâl-fermâ"dır. Âlî Paşa'nın çevresine ikbal dağıttığını vurgulamaktadır. Ayrıca Hüsnü Paşa'nın şerhçiliğe seçilmesinin nedeni de onun "sadr-ı azâmiye intisâb ve ihtisâr ile ubûdiyyet-i sahîhesi" bulunması dolayısıyla.

Son Sayıda Olanlar (121)

Hürriyet'in son sayısında niçin gazetenin kapatıldığını açıklayan "Hâtîme" başlıklı yazı bulunmaktadır. Tabii olarak kapanışta rolü bulunan kişiler de, rolleri ölçüsünde eleştirilirler. Hâtîme'nin son kısmında ise cumhuriyet ile "idâre-i şahsiye" arasındaki farklar üzerinde durularak Âlî Paşa'ya her zamanki gibi saldırılır.

Bu yazıda Âlî Paşa ve yakınındaki kişilere yönelik saldırılarının gidiş yönü oldukça belirgindir. Bunlar diğer yazılarda karşımıza çıkan hiciv unsurlarından hiç de farklı sayılmazlar. Ancak bu yazıda hiç adlarından söz edilmediği halde Namık Kemâl'in ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın da saldırı konusu yapıldığı görülmektedir. Kapanma nedenleri sıralanırken bir ara söz, nakden ve kalemle yardım edenlere ve bunların sonraki durumlarına getirilir:

Nakden mu'âvenet edenler nakdlerini ve kalemle yardım edenler kalemlerini dirîğ ettiler. Hîn-i te'sisinde kendileri müşterek iken gazetenin baş düşmeni onlar oldular. Bunun daha garîbi odur ki bu zâtlar kendilerini, mevkîlerini, mâzîlerini, müstakbellerini aslâ nazar-ı mütâla'aya almayıp Hürriyet'e ve Hürriyet'i idâme için sa'y edenlere adâvet göstermeğî Bâb-ı Âlî'ye vesîle-i hulûs ve mahzûziyyet ve bu hulûs kendilerine vesîle-i afv ve mağfîret olur zu'munda bulunarak gûn-â-gûn mukteriyât ve türrehât neşrinden hayâ etmediler...

Hürriyet'e nakden yardım eden, sadece Hürriyet'i değil Yeni Osmanlılar'ı maddî bakımdan destekleyen ve Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahati sırasında padişaha yanaşan, akabinde affedilerek İstanbul'a dönen şahıs elbette Mustafâ Fâzıl Paşa'dır. Kalemle yardım eden ise Namık Kemâl'dir. Paşamız, burada Namık Kemâl'in Hürriyet'le ilişkisinin kalmadığını bildiren ünlü mektuba atıfta bulunuyor. Namık Kemâl, Hürriyet'e gönderdiği, burada yayımlanmadığını görünce Bâb-ı Âlî yanlısı bir yayın politikası izleyen Terakki gazetesinde yayımlattığı bu mektup sayesinde affedilerek İstanbul'a dönmüştür (122). İstanbul'a döndükten sonra Namık Kemâl'in Hürriyet, daha doğrusu Ziyâ Paşa aleyhinde bulunduğunu da mektuplarından öğreniyoruz. Hatta, Hürriyet'ten ayrıldıktan sonra, henüz daha Londra'da iken babasına yazdığı mektuplarda Ziyâ Paşa'ya olan tavrını açıkça ortaya koyar:

...Vaktiyle Muhbir Su'âvî'nin televvün-i mecnûnâsi cihetiyle her gün bir kalıba ve her kalıpta bir fikre tehavvül ettiği ve Hürriyet Hazret'ten kökusundan dolayı hâl-i i'tidâlde ve Ziyâ'nın tegallübüne ve vükelâya yolsuz zebân-dırâzlıklar ederek garaz-kârlık şâibesinden bir vakit kurtulamamışlar iken... (123)

(122) Fevziye Abdullah Tansel, **Namık Kemâl'in Hususi Mektupları**, C.I, Ankara 1987, s. 171 vd.

(123) Age., s. 201

Yine aynı mektuplarda Namık Kemâl'in Ziyâ Paşa hakkında, zaman zaman son derece olumsuz ve alaycı bir tavır takındığı görülmektedir. Harâbât'a karşı gösterdiği tepki ise zaten bilinmektedir. Ancak özellikle Paşa'nın son valilikleri sırasında hakkında çıkan yolsuzluk söylentileri karşısında Ziyâ Paşa'yı koruması dikkat çekicidir.

Böylece Ziyâ Paşa'nın Hürriyet gazetesindeki yazılarında da hicve başvurduğu ortaya çıkıyor. Geleneksel hiciv anlayışının dışında, satire daha yakın bir yaklaşımla ortaya konulan bu hicivlerde, çokçası, ironik anlatım tercih edilmiş; dolaylı hicvin, yer yer Zafer-nâme'yi hatırlatır örnekleri verilmiştir. Yeni hiciv anlayışı dolayısıyla Ziyâ Paşa, bu yazılarında da kaba üsluba rağbet etmemiştir. Birkaç farklı tema olmakla birlikte, diğer eserlerdeki, özellikle de Zafer-nâme'deki temalar, aynı fikir altyapısıyla tekrar edilmiştir. Daha önce pek dikkati çekmeyen "Karıncı Kanatlandı" ve "Fu'âd Paşa'nın Vasiyyetnâmesi" adlı yazılarda Ziyâ Paşa'nın çok üstün bir hicve ulaştığı söylenebilir.

3. Mektuplardaki Hiciv Öğeleri

Prof.Dr.M. Kaya Bilgegil'in uzun ve ciddi bir çalışmanın ürünü olan ve Ziyâ Paşa hakkında, eser yayımlanıncaya kadar bilmediğimiz pek çok yeni bilgiler içeren eseri "Ziyâ Paşa Üzerine Bir Araştırma", aynı zamanda arşiv araştırması sonucunda bulunan belgelerle de dikkat çekmektedir. Belgeler içinde yer alan mektupların, büyük bir kısmı, ilk kez Bilgegil tarafından gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlardan Ziyâ Paşa'nın siyasî ilişkilerini öğrendiğimiz gibi edebî çalışmaları hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Örneğin 50(L) numaralı mektupta Zafer-nâme Şerhi'nin basılması üzerine önemli bilgiler vermektedir (124).

Mektupların içinde hiciv öğelerinin bulunduğu

(124) M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 368 vd.

kısımlara da rastlanmaktadır. Yalnız bunlardaki hiciv ile mizah dozunun yine de sınırlı olduğunu kaydetmek gerekir.

Mektuplarda da, hiciv konusu yapılan şahısların başında yine Âlî Paşa gelmektedir. Şairimiz, Âlî Paşa'nın hastalığını, birbirini izleyen birkaç mektupta söz konusu etmiştir. İlk olarak XLVI numaralı belgede Âlî Paşa'dan şu şekilde söz edilmiştir:

Gâlibâ Âlî Paşa dahi dostu olan Clarendon'un yanına yakında gidecektir Zirâ Liberté gazetesinde dünkü gün şöyle bir telgraf havâdisi var idi ki (Âlî Paşa'nın hastalığı üç günden berü pek ağırlaşdı ne yazı yazabiliyor ne de kimseyi görüşmeğe kabûl edebiliyor) Eğer herîf Clarendon'u ta'kîb ederse iş'âr-ı 'âlîlerinden dolayı mutlaka sizin kerâmetinize hamlelerim birâderim...(125)

Clarendon, o dönemin İngiliz dışişleri bakanlarından biridir. Burada Âlî Paşa'nın dostu olarak anılmasının nedenlerinden biri, Paris Konferansı'nda İngiltere'yi temsil etmesi dolayısıyla'dır. İkinci olarak, Clarendon'un dışişleri bakanlığı sırasında fazla başarılı olamadığını da kaynaklar bildiriyor; Ziyâ Paşa bu yüzden de Âlî Paşa'yı bu şahısla dost olarak göstermiş olabilir. Yoksa Âlî Paşa'nın İngiliz yanlısı bir politika izlemediği, aksine Fransız dostu olarak tanındığı bilinmektedir. Burada Clarendon'dan bahsedilmesinin bir nedeni de, bu şahsın 1870 yılında ölmüş olmasıdır. Ziyâ Paşa, Âlî Paşa'nın onun yanına gitmek üzere olduğunu bildirerek ölüme yakınlaştığını ima ettirmek istemiştir.

Ziyâ Paşa bu mektuptan aldığımız kısımda, Âlî Paşa'nın ölümünden büyük bir sevinç duyacak gibidir. En büyük düşmanından "herîf" diye, hakaret bildirir bir üslupla söz etmektedir.

LX numaralı belgedeki mektupta, söz bir ara Âlî Paşa'ya getirilir ve "İstanbul'dan alınan haberlere göre Âlî Paşa'nın

yolcu(luğu) kat'iyen tahakkuk etmemekle..." sözüyle Âlî Paşa'nın henüz sağ olduğu vurgulanır (126). Mektup Temmuz 1871'de yazılmış bulunduğu göre Âlî Paşa, birkaç ay sonra, Ziyâ Paşa'nın sabırsızlıkla beklediği o "yolculuğa" çıkacaktır (7 Eylül 1871).

Mektupların birinde, Ziyâ Paşa'nın Mustafa Fâzıl Paşa aleyhinde oldukça şahsiyete dokunur sözler sarfettiği görülmektedir:

...Bu hafta aldığım bir mektûbda Fâzıl Paşa'nın İstanbul'ca pek fenâ hâle çevrilmiş olduğu ve kemâl-i hiddetinden Avrupa'ya gitmek niyyetinde olduğu Sadr-ı a'zâma ismâ' etmiş ise de kulak verilmediği ve Necm-i Ülfet nâmıyla küşâd ettiği kulüb âdetâ bir kumâr-hâne olarak ne kadar çapkın kumârbâz edepsiz takımı varsa oraya toplanup envâ'ı rezâlet etdikleri ve zât-ı mülûkâne ile Fu'ad Bey nâmında bir delikanlı mabeynciye alâka-bend-i mahabbet olarak peyderpey ana ihsânlar sehmler yaymakla meşgûl olduğu...tafsîlâtı görülmüştür(127)

Fâzıl Paşa ile Âlî Paşa arasındaki ilişkinin bozulduğu yolundaki haberler doğrudur. Ancak bunun dışında Fâzıl Paşa'yı tahkir eden kısımların temel malzemesi dedikodudur. "Necm-i Ülfet" adlı kulüpte kumar oynatıldığı, türlü rezaletler çıkarıldığı yolundaki saldırı dışında Mustafa Fâzıl Paşa'nın şahsiyetini hedef alan bir haber daha bulunmaktadır. Mustafa Fâzıl Paşa'nın "Fuad Bey" adlı bir "delikanlı" mabeynciye "alâka-bend-i mahabbet" olması, Paşa'nın cinsel tercihleri konusunda bir dokundurmayı içermektedir. Bunun doğru olup olmadığını ise, bugün değerlendirmek oldukça zordur. Yalnız şu kadarı söylenebilir ki, Ziyâ Paşa, hicvi şahsiyete yönelik bir saldırı olarak değerlendirdiği durumlarda eski hiciv anlayışının izini sürmüştü; eşcinsellikle suçlama motifini, burada olduğu gibi, kullanmaktan kaçınmamıştır. Nitekim Âlî Paşa'yı da aynı

(126) M.Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa..., s. 378 vd.

(127) A.g.e., s. 375 vd.

konuda hicvetmiştir.

Aynı mektupta Mustafa Fâzıl Paşa dışında Namık Kemâl'e yönelik hiciv öğelerine de rastlanmaktadır:

...Halbuki burada *Hürriyet* gazetesi Kemâl Bey'in imzâsıyla çıktığından içindeki fikraların cümlesi anın kalemine isnâd ederlerdi ve Fâzıl Paşa da bu şeylerden anlamadığından ana aldanırdı Şimdi yalnız gazete yazacak olursa mâhiyyeti görülür ve gazete çıkacak olursa ana karşı imzâsız olarak (izmihlâl-i Osmâniyye) nâmıyla bir ta'rîznâme yazılması....(128)

Ziyâ Paşa ile Namık Kemâl'in birbirlerine tavır almalarının nedenine yukarıda bir parça değinilmişti. Namık Kemâl'in şahsî mektuplarında Ziyâ Paşa'yı tahkîr eden satırların fazlalığı hemen dikkat çekmektedir. Bir mektubunda da Ziyâ Paşa'nın *Hürriyet*'te olan katkısını küçümser ve gazetenin bütün yazılarında kendisinin emeği olduğunu dile getirir. Ziyâ Paşa ise bu mektubunda *Hürriyet*'te Namık Kemâl'in imzası olmakla birlikte, yazıların tamamının Kemâl'e ait olmadığını; kendisinin de önemli payı bulunduğunu vurguluyor. Sonraki cümleler ise saldırı içermektedir. Fâzıl Paşa'nın *Hürriyet*'te olanlarla ilgili şeyleri anlamaktan uzak olduğu ve Kemâl tarafından aldatıldığı vurgulanır. Asıl dikkat çekici nokta ise Kemâl'in yaptığı gibi Ziyâ Paşa'nın da eski dava arkadaşına ve onun edebi yeteneklerine fazla güvenmediğidir. Kemâl'in tek başına bir gazete çıkaracak olursa başarısızlığa uğrayacağına inanmaktadır ve eğer böyle bir gazete çıkaracak olursa bir "ta'rîz-nâme" yazacaktır. Ziyâ Paşa böyle bir "ta'rîz-nâme", bilindiği kadarıyla, yazmamıştır; ancak Kemâl eski dostunu aşağılamak için fırsat kollamış; nihayet Harâbât ona aradığı fırsatı vermiştir.

Kemâl ile Ziyâ Paşa ilişkisinin soğukluğunun çok daha başka nedenlere dayandığı söylenebilir. *Hürriyet*'teki

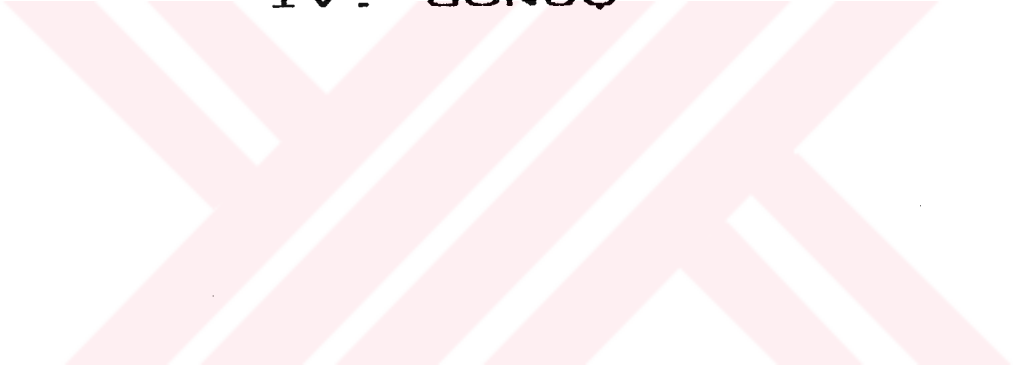
anlaşmazlık ve bunun nedenleri, herhalde bu "iki dost"un daha sonraki anlaşmazlıklarının temelini teşkil etmiştir. Görüldüğü kadarıyla Ziyâ Paşa da Namık Kemâl'e karşı bir reaksiyon içindedir. Çeşitli zamanlarda, Kemâl'i aşağılamaktan geri durmamıştır. Ancak Kemâl'in bu konuda çok daha haşin olduğunu söylemek mümkündür.

Kısacası Ziyâ Paşa, mektuplarında da, çok olmamakla birlikte hicve başvurmuştur. Hiciv motiflerinden az yararlanmış olmasının nedeni, bu mektupları, genellikle mesafeli ilişkilerinin bulunduğu kişilere yazmasıdır. Kemâl gibi samimi dostlarına yazsaydı belki hiciv ve mizah öğelerine çok daha fazla rastlanacaktı.

Ziyâ Paşa, mensur ürünlerinde, yukarıdaki saptamaların gösterdiği gibi, hiç de az olmayacak bir oranda hicve başvurmuştur. Bu hiciv örneklerinin çoğunluğu, eski hiciv anlayışından ayrı, yeni bir görüşle kaleme alınmıştır. O yüzden bu ürünlerde üslup ve teknik bakımından eski hicvin belirgin özelliklerini görmeyiz. Hicvin "şetm" yönü, Ziyâ Paşa tarafından bir kenara bırakılmıştır. O, küfre başvurmadan insanları, gerçek özellikleri ile hicvetmiş ve yergi yönünü çok daha fazla öne çıkarmıştır. Daha çok şahsa yönelik hiciv yazmışsa da, hicvettiği şahısların devlet yönetiminde bulunmaları dolayısıyla sosyal hicve de başvurmuştur. Hicvedilen noktaların abartılması, hicvin tabiatının bir sonucu ise de Ziyâ Paşa, bu konuda da aşarıya kaçmış sayılmaz.

Gerek manzum gerekse mensur hiciv örnekleri de göstermiştir ki Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'de Türk hicvine kattığı yenilikler, sadece bu esere özgü değildir; sanatçı, bu yeni anlayışı, ilk hiciv örnekleri dışında, yukarıda incelenen bütün eserlerinde uygulamıştır.

IV. SONUÇ

IV. SONUÇ

Ziyâ Paşa'nın hicivci kişiliğini ve Türk hiciv edebiyatına katkılarını inceleyen bu çalışmanın sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Hiciv, sanatsal algılayış tarzlarından komik kategorisine dahil edilen bir türdür ve komığın iki ana yönteminden biridir. Komığın ikinci önemli yöntemi ise mizahtır. Bazı yazarların hicvi mizahi türlerden biri olarak kabul eden düşünceleri hatalıdır. Çünkü bu iki türün ele aldıkları nesneye yaklaşım tarzları, birbirinden çok farklıdır. Komik olanın eğlendirme ya da eğitime amacıyla, kusurları düzeltmeye, iyileştirmeye yönelik olarak yeniden üretilmesi mizahı meydana getirir. Mizah, ele aldığı nesneye karşı bağışlayıcıdır. Hiciv ise, tam tersi bir tavrın ürünüdür. Hiciv, bağışlayıcı ya da düzeltici değildir. O, yıkmayı, aşağılamayı ve yok etmeyi amaçlar. Bu yüzden mizaha göre çok daha şiddetli bir saldırı dozuna sahiptir.

Kavramın Türkçede yaygın olarak kullanılan karşılığı hicivdir. Hiciv, Arapçadan dilimize girmiş ve eski edebiyatımızda Arapçadaki anlamını devam ettirmiştir. Hiciv kelimesi, sözlüklerde genellikle "sövgü" ve "yergi" bildiren ürünler olarak tanımlanmıştır. Batıda ise kavramın karşılığı, satiredir. Satir, önceleri satyr etimolojisiyle açıklanırken, kelimenin 18. yüzyıldan itibaren saturadan geldiği genel kabul görmüştür. Bu değişiklik, hiciv kavramının değerlendirilişinde de farklılıklara yol açmıştır. Günümüzde hiciv karşılığı yergi kullanılmaktadır. Ancak yergi, hiciv kavramını tam olarak ifade edebilmekten uzaktır.

Eski Türk edebiyatındaki hiciv, genellikle, müstehcen bulunmakta ve sövgüye aşırı oranda yer vermesi yüzünden eleştirilmektedir. Batıda da satura etimolojisinin kabul edilmesine kadar, satirin küfürlü şiir olarak tanımlandığı, sövgüye yer vermeyen satir anlayışına geç sayılabilecek bir

dönemde geçildiği görülmektedir. Bu bakımdan hicvin müstehcenliğe ve sövgüye başvurmasını, türün kendine has bir özelliği olarak değerlendirmek gerekir. Türk hicvi, sövgü ağırlıklı hicivden, Batılı anlamda hicve ancak Tanzimat'tan sonra geçebilmeyi başarmıştır.

Eski edebiyatımızda hiciv, kurulu toplum düzenini korumaya yönelik, düzenin aleyhindeki güçlere karşı yöneltilmiş bir saldırı aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle şer'i hükümlere aykırı davranışlar, hiciv yoluyla cezalandırılmıştır. Türk hiciv geleneğinde hicvin hedefi, çoğunlukla birey olmuştur. Ancak bu çalışma için yapılan araştırmalarda, bireye yönelik hicivdekine oranla daha az olmakla birlikte, toplum sorunlarının da hicve konu olduğu görülmüştür. Türk hicvi, Terkib-i Bend, Har-nâme, Şikâyet-nâme ve Hayriyye gibi satirik edebiyata kolayca dahil edilebilecek, sosyal hiciv yanı sıra kuvvetli eserlere de sahiptir. Ayrıca hiciv mecmualarında da zaman zaman sosyal hiciv motiflerine rastlanmaktadır. Özellikle ekonomik sorunlar, devlet yönetimindeki yolsuzluklar, şeriaten sapışlar, sahte dindarlık gibi toplumu ilgilendiren sorunlar, hicve konu olmuştur.

Hiciv, gerek bizim edebiyatımızda gerekse Batıda her zaman subjektif bir saldırı aracı olarak kabul edilmiştir. Hiciv şairi, saldırdığı nesneye karşı, bir taraftır. Amacı onu her ne pahasına olursa olsun yok etmek olduğu için, hedef şahsın hiçbir iyi özelliği yokmuş gibi gösterir. Bu da hicvedilen nesneye karşı objektif davranılmasını engeller. Bu yüzden, eski hicvimizi objektif olmama ile suçlamak doğru değildir. Çünkü hiçbir hiciv eseri, tabiatı gereği objektif olamaz. Ancak hicvin subjektif olmakla birlikte, her zaman realiteye aykırı bir saldırı geliştirdiğini söylemek de yanlıştır. Hiciv, bağışlamasız, yıkmaya, yok etmeye yönelik bir saldırı aracı olduğu için, toplumda çekinilen, korkulan bir tür olarak varlığını sürdürmüştür. Bu etkisiyle hiciv, toplum düzenini koruyucu bir işleve de sahiptir. Ancak hiciv, yönetimin en üst kademelerine yöneltilindiğinde yasakla, hatta cezalandırmayla karşılanmıştır.

Eski hiciv edebiyatımızda, hicvin manzum olması gelenektendir. Mensur hiciv örnekleri, manzum olanlara oranla çok daha azdır. Manzum hicivlerin Divan edebiyatında kullanılan hemen her türlü nazım şekliyle yazılmış oldukları görülmekle birlikte, çoğunlukla dört dizeden ibaret kıt'aların tercih edildiği gözlenmiştir. Yoğunluğu ve akılda kalmasının kolay olması dolayısıyla bu nazım şeklinin daha çok kullanıldığı düşünülebilir.

Eski Türk hicvinde bugünün okurunu en fazla rahatsız eden husus, kuşkusuz, bu edebiyatın sahip bulunduğu vokabülerdir. Hiciv edebiyatımızın vokabüleri, büyük ölçüde, kaba, müstehcen kabul edilen kelimelere dayanmaktadır. Türkçe dışında Arapça ve Farsçadan da müstehcen kelime alınmış ve hiciv eserlerinde bolca kullanılmıştır. Bu tür kelimelerin sayıca çok çeşitli olmadıkları da, dikkat çeken bir başka özelliğdir.

Hicivde, dolaylı ve dolaysız olmak üzere, iki tür anlatım şekli bulunmaktadır. Dolaysız hicivde saldırı, hiçbir gizleme çabasına gerek duyulmadan açıkça yapılır. Dolaylı hicivde ise, saldırı gizlenmiştir. Daha sanatlı bir üslupla, bazen görülenin tersini kastetmek suretiyle hiciv yazılmıştır. Eski Türk hicvi, genellikle dolaysız hiciv üslubunu tercih etmiştir. Batıda ise satirik üslubun ulaştığı en son aşama, dolaylı anlatıma geçmek olmuştur. Bizim edebiyatımızda dolaylı hiciv üslubunun bütün bir esere hakim olduğu ilk eser, Zafer-nâme'dir.

Türk hicvine yeni bir soluk getiren, onu Doğu dairesinden çıkarıp Batının satirine yönelten kişi Ziyâ Paşa, bizde Batılı anlamda satirik türün en başarılı ilk örneklerinden biri ise Zafer-nâme'dir. Zafer-nâme, ayrı zamanlarda yazılıp bastırılmış kaside, tahmis ve şerh kısımlarından meydana gelmiş bir eserdir. Kaside ve Tahmis'in 1869, Şerh'in ise 1870 yılında yazılıp bastırıldığı ileri sürülmektedir. Fakat bu çalışmada, manzum kısmın kendi içinde geçen bazı sözlerden yola çıkılarak, Kaside ve Tahmis'in 1868 yılında yazılmış olması gerektiği ortaya konmuştur. Şerh'in ise, 1870 yılında yazılıp bastırıldığı,

Hürriyet'in 99 numaralı sayısında yer alan yazıdan ve Prof. Dr. M.Kaya Bilgegil'in ortaya çıkardığı belgelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Eser, Osmanlı kamuoyunda büyük bir ilgiyle karşılanmış; Ebüzziyâ Tefvik'in ifadesine göre, kısa sürede İstanbul'da ve taşrada birkaç yüz bin adet dağıtılmıştır. Ancak Âlî Paşa sağ kaldığı müddetçe ve II. Abdülhamid döneminde eserin basımının yasak olması yüzünden, kaç kez basıldığını, dolayısıyla okurun ilgisini tahmin edemiyoruz. Bununla birlikte, Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'in ortaya çıkardığı, Ebüzziya'nın Abdülhamid'e sunduğu bir arizadan, eserin Âlî Paşa'nın ölümünden sonra da okuyucunun ilgisini çektiğini anlıyoruz.

Zafer-nâme'yi oluşturan üç bölüm üç ayrı kişi tarafından yazılmış gibi gösterilmiştir. Ziyâ Paşa'nın kendini gizlemesi, esere bazı özellikler kazandırmıştır. Bu sözde yazarların seçilmesi, kaynaklarda, genellikle, Ebüzziyâ'dan kaynaklanan bir yargıyla, cahillikleri ve Âlî Paşa'ya aşırı bağlılıklarıyla açıklanmıştır. Oysa bu üç kişinin de Âlî Paşa'ya bağlı olmakla birlikte, cahillikleriye meşhur olmadıkları açıktır. Sözde Kaside şairi Bosnalı Fâzıl Paşa, Ziyâ ve Namık Kemâl Beylerin Avrupa'ya kaçmaları üzerine kaleme aldığı bir hiciv kıt'ası, Ayaşlı Hayri Efendi de tıpkı Fâzıl Paşa gibi, Ziyâ Paşa aleyhinde yazdığı hiciv yollu bir tarih kıt'ası, Hüsnü Paşa ise Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerine karşı uyguladığı şiddet yüzünden Zafer-nâme'nin yazarları olarak seçilmişlerdir.

Zafer-nâme'nin asıl saldırı hedefi Âlî Paşa'dır. Eserin ortaya çıkışı da, büyük ölçüde, Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya beslediği kin nedeniyledir. Âlî Paşa ile Ziyâ Paşa'nın düşmanlıkları, 1861 yılına kadar gitmektedir. Düşmanlığı başlatan da Ziyâ Paşa'dır. Ziyâ Paşa, Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra Âlî Paşa'yı padişahın gözünden düşürecek tertipler içinde olmuştur. Bu arzusunun gerçekleşmesi ve Âlî Paşa'nın yerine Fuâd Paşa'nın gelmesi, ilk düşmanlık tohumlarını atmıştır. Bu olaydan sonra mabeynden uzaklaştırılmasını, Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilerek İstanbul dışına çıkarılmasını, Amasya mutasarrıflığında

başına gelenleri, nihayet kendisine büyük acılar çektiren Kıbrıs'a yeniden tayin edilmek istenmesini Ziyâ Paşa, hep Âlî Paşa'nın kendisine karşı olan büyük kininden bilmıştır. Eserde Âlî Paşa'yla birlikte hicvedilen bir kişi de Fuâd Paşa'dır. Fuâd Paşa ise, Ziyâ Paşa'nın saraydan uzaklaştırılmasının baş sorumlularından biri olduğu ve Âlî Paşa'yla işbirliği içinde bulunduğu için hicve konu olmuştur. Mustafa Fâzıl Paşa, Kaside ve Tahmis'te hicvedilmediği halde, Şerh'te şiddetle saldırılan kişilerden biridir. Bunun nedeni, Mustafa Fâzıl'ın Avrupa'ya davet ettiği Yeni Osmanlıları yüzüstü bırakıp İstanbul'a dönmesi ve Âlî Paşa kabinesinde görev almasıdır. Ziyâ Paşa, bu hareketi davaya ihanet olarak görmüş ve Zafer-nâme'nin şerh kısmında Mustafa Fâzıl'ı Âlî Paşa'nın işret arkadaşları arasına yerleştirmiştir.

Zafer-nâme, öncelikle biçim özellikleriyle farklı bir eserdir. Ziyâ Paşa, ilk bakışta, eserin biçimini Divan edebiyatında kullanılan nazım şekillerinden, vezin ve kafiye anlayışından, mensur eserlerin biçim özelliklerinden yararlanarak kurmuş gibidir. Yani Zafer-nâme, Divan edebiyatının biçim anlayışı dikkate alınarak meydana getirilmiştir. "Zafer-nâme" adı, Divan edebiyatımızdaki zafer-nâme, fetih-nâme ve gazavat-nâme türlerinin kaynağı mesnevi geleneğini çağrıştırmaktadır. Medhiyecilik anlayışının içinde değerlendirilen zafer-nâme geleneğinin bir hiciv eserine ad olarak verilmesi, eserin üslup tercihinin ilk ipuçlarından birini vermektedir.

Zafer-nâme, birbirine sıkı sıkıya bağlı üç bölümden oluşmuştur. İlk bölüm Bosnalı Fâzıl Paşa tarafından yazmış gibi gösterilen kaside, ikinci bölüm Ayaşlı Hayri Efendi'nin yazdığı ifade edilen tahmis, üçüncü bölüm zaptiye müşiri Hüsnü Paşa tarafından yazıldığı iddia edilen mensur şerhtir.

Kaside, altmış altı beyitten meydana gelmiş bir eserdir. Kaside nazım şeklinin kullanılması, mantıklı bir nedene dayanmaktadır: Kaside, hem medhiyelerde hem de hicviyelerde kullanılan bir nazım şeklidir. Bu yüzden Zafer-nâme'nin övgü görüntüsü altındaki hiciv anlayışına en uygun nazım şekli kasidedir. Kasidenin ilk 58 beyti medhiye, 59-63. beyitler

arası dilek, 64-66. beyitler arası da dua bölümlerine ayrılmıştır. Yani eser, bir kasidede mutlaka bulunması gereken bölümlerden oluşmuştur. Medhiye bölümü, konuların sıralanışı bakımından, az çok bir düzene sahiptir. 40. beyitten itibaren daha düzensiz bir yapısı bulunsa bile, bu bölümde, konu sıralanışında Divan şiirinde karşılamamayacağımız şekilde bir sistem uygulanmıştır. Bir kaside metninde görülmesi zor olan konu sıralanışındaki düzen, Tahmis ve Şerh'e de yansıdığı için, eserin bütünlüğünü sağlayıcı bir öğedir. Kasidelerde medhiyelerden sonra, fahriye bölümlerinin bulunması gelenektendir. Zafer-nâme'de ise, sözde kaside şairini hicvetmeye imkân sağlayan dilek bölümü bulunmaktadır. Yine geleneğe uygun olarak Kaside, dua ile bitirilmiştir. Böylece, Kaside'de yer alan bölümler, kalasik kaside bölümlerine uyum sağlamaktadır.

Zafer-nâme'de, Kaside'nin tahmisinin yapılması, anlamı zenginleştirici, yeni hiciv motiflerinin ortaya çıkmasına yol açıcı bir işlevi yerine getirmiştir. Tahmis'te, Kaside bölümünde yeterince açıklanamayan, kapalı bırakılan pek çok hiciv motifinin, eklenen üç dizenin imkânları çerçevesinde, anlaşılır kılındığı, hatta, bir iki yerde, Kaside'deki anlamın bütünüyle dışına çıkarıldığı görülmektedir.

Zafer-nâme'nin biçim bakımından en ilgi çekici bölümü, Şerh'tir. Altmış altı bentlik bir tahmisin tamamının övgü görüntüsü altında hiciv tarzında mensur olarak şerhedilmesinin Türk edebiyatındaki ilk örneği, sanıyorum, Zafer-nâme'dir. Şerh'te de Divan edebiyatındaki şerh geleneğinin aynen taklit edildiği görülmektedir. Eserin geleneği izlemesi, eski mensur eser kalıplarının da kullanılmasıyla dikkati çekmektedir. Mensur eserlerde besmeleden sonra yer alan hamdele ve salvele, Zafer-nâme Şerhi'nde de bulunmaktadır. Dibace veya mukaddime ise, yine geleneğe uygun olarak, hamdele ve salvele bölümünden sonra gelmektedir. Mukaddime'de sözde şerhçi, sırayla kendi kimliğinden, sebep-i te'liften, eseri kaleme alış şeklinden bahsetmektedir. Bu bölüm, sözde şerhçinin kendi diliyle cehaletinin, yaptığı eylemlerin teşhir edilmesine fırsat sağlamıştır. Mukaddimededen sonra, asıl şerhin yapıldığı bölüme

geçilmiştir. Burada da, gelenekte olduğu gibi, önce şerhedilen bendin kendisi yazılmış, ardından bentte geçen ve özelliği olan kelimelerin açıklaması yapılmış ve nihayet bu kelime açıklamalarına bağlı olarak bendin genel yorumu, hülâsa-i ma'nâ başlığı altında verilmiştir. Başlangıçtaki bentlerin şerhinde neredeyse bütün kelimelerin açıklaması yapılmıştır. Ancak icraata ve kişiliğe ait bentlerin şerhine geçildiğinde sadece anahtar durumunda bulunan kelimelerin açıklamasıyla yetinilmiştir. Ayrıca kişiliği ilgilendiren hiciv motiflerinin yer aldığı bentlerin şerhi kısa tutulmuş, buna karşılık, toprak sorunlarına, azınlık isyanlarına, ekonomik sorunlara ve Alî Paşa'nın mal varlığına yönelik hiciv motiflerinin bulunduğu bentlerin şerhi çok daha fazla uzatılmıştır. Bu da Ziyâ Paşa'nın akılcı davrandığını, eseri oluştururken, motifin önemine göre sahife sayısını artırdığını göstermektedir. Zafer-nâme Şerhi'nde, bu tür eserlerde bulunması gelenekten olan hatime bölümünün yer almaması, dikkat çekmektedir. Eser, son bendin şerhinin tamamlanmasıyla, hiçbir bitiriş ifadesine yer verilmeden, sona erdirilmiştir. Mukaddime'de olduğu gibi, yeni hiciv motiflerinin ortaya çıkmasına imkân verebilecek bu bölümün eserde bulunmaması, bir eksiklik duygusu yaratmaktadır. Eserde hatime bölümünün yer almamasının nedenini, Ziyâ Paşa'nın, Şerh'i yazdığı sıralarda maddi desteğini gördüğü Mısır hidivi İsmail Paşa'nın, eserin yayınının derhal durdurulması yolundaki emri üzerine, eseri alelacele bitirmek zorunda kalışına bağlamak mümkündür. Ziyâ Paşa'nın kendisi, Zafer-nâme Şerhi'ni tamamladığını bildirmekteyse de, sanıyorum, yukarıdaki nedenden dolayı, son bölümlere gereken özeni gösterememiştir.

Zafer-nâme, görüldüğü gibi, biçim olarak, Divan edebiyatının biçim anlayışını büyük ölçüde devam ettirmiştir. İlk anda Zafer-nâme'nin eski biçim anlayışıyla alay etmek amacıyla eski biçimleri tekrarladığı düşünülebilirse de, eserde bunu kanıtlayıcı hiçbir örnek yoktur. Aksine Ziyâ Paşa, Türk okurunun tanıdığı, özelliklerini bildiği biçimleri kullanarak, en başta anlaşılmayı kolaylaştırmış, eserin içerik ve üslupta görülen yeniliklerinin daha iyi kavranmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Ziyâ Paşa'nın Zafer-

nâme'de kullandığı nazım şekillerinin ve mensur biçimlerin seçiminde isabetli davrandığı söylenmelidir.

Zafer-nâme, ayrıca içerik anlayışıyla eski hiciv geleneğinden ayrılmaktadır. İlk bakışta Zafer-nâme de, tıpkı eski hiciv örneklerinde olduğu gibi, şahsa yönelik hiciv üzerine kurulmuş bir içeriğe sahiptir. Hatta eserdeki bazı hiciv motiflerinin eski hiciv edebiyatımızdan alınmış oldukları görülmektedir. Fakat bu, eskiyi devam ettiren motifler, sayılı olup bunların dışındakiler yepyeni bir anlayışın ürünüdür. Şahsa yönelik hicve başvurulduğu halde, Zafer-nâme'de, hedef şahsa bir dünya görüşü çerçevesinden yaklaşmış, hiciv hayattan ve yaşanan toplumun realitesinden koparılmamıştır. Eseri, içerik bakımından yeni yapan özelliklerden biri, içerikteki anlayış farkıdır.

Ziyâ Paşa, eserinde Âlî Paşa'nın hicvedilmeye layık bulunduğu her özelliğini, eski hiciv örneklerinin hiçbirinde rastlanmayacak bir düzen içinde ve ısrarla hicvetmiştir. Türk hicvi, bir insan hakkında bu kadar ısrarlı ve motif bakımından zengin bir hiciv eseriyle ilk kez karşılaşmıştır. Âlî Paşa'nın fiziki kusurlarından başlamak üzere, ailesi, özel hayatı, karakteri, arkadaş çevresi, yönetici kişiliği, icraatı, oldukça geniş bir açıdan ve ayrıntılı olarak hiciv konusu yapılmıştır.

Zengin bir içeriğin yanında, yeni olan bir başka husus, saldırı anlayışının değişmesidir. Zafer-nâme'yle birlikte, bütün gücünü dilin kullanımından alan, sürprize ve şaşırtmaya dayanan, realiteden kopuk hiciv anlayışı yerine, hedef şahsın hayatına, topluma ve zamana sıkı sıkıya bağlı, gücünü düşünceden alan bir hiciv anlayışına geçilmiştir.

Zafer-nâme'de eski hiciv anlayışına bir ölçüde yaklaşan hiciv motifleri, vücut özelliklerine, aileye ve özel hayata ait olanlardır. Âlî Paşa'nın yüzü çirkin, hatta müstekreh olarak nitelendirilmiş, Paşa maymuna benzetilmiştir. Vücut özelliklerine yönelik hiciv motiflerinde, toplumun beden normlarına uymayan kişileri uğursuz, değersiz sayan anlayışı, temel hareket noktası yapılmıştır. Ziyâ Paşa, bu motifleri,

eski hiciv anlayışının insanı değerlendiriş tarzından etkilenecek işlemiştir. Eski hicvin bolca başvurduğu çarpıtmalara Ziyâ Paşa da itibar etmiştir.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın soylu bir aileden gelmemiş olması da hiciv konusu yapılmıştır. Eserde Âlî Paşa'nın babasının orta halli bir esnaf oluşu, özellikle de Bahçekapısı kapıcısı olarak tanınması, sadrazama yönelik bir aşağılama ögesi olarak kullanılmıştır. Eğer Zafer-nâme'de sadece Âlî Paşa'nın ailesiyle alay edilmiş olsaydı, bu hiciv motifini kolayca eski hiciv anlayışının devam ettirilmesi olarak değerlendirebilirdik; oysa bu yaklaşımın yanında, aileye yönelik saldırı, Âlî Paşa'nın asalet düşkünlüğünü, askere komuta etmek istemesindeki komiği belirginleştirmek için de kullanılmıştır.

Âlî Paşa'ya yönelik en ağır ve eski hiciv anlayışının etkisinin en çok görüldüğü hiciv motifleri, özel hayata ait olanlardır. Âlî Paşa'nın kişiliğine yöneltilmiş hiciv motifleri de, tıpkı daha öncekilerde olduğu gibi, onun sadarete layık bir insan olmadığı düşüncesi üzerine bina edilmiştir. Zafer-nâme'ye göre Âlî Paşa, bir sadrazamda bulunması gereken zeka seviyesine sahip değildir. Çünkü hiçbir hareketinde akılcı davranmamıştır. İcraatı sıralanırken bu akla uygun hareket etmeme motifi, sık sık tekrarlanmıştır. Böylece, Âlî Paşa'nın zeka seviyesi, devlet yönetimindeki tavrını açıklamaya yardımcı bir motif şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca Âlî Paşa, son derece cahil bir devlet adamı olarak ele alınmıştır. Hiçbir bilgisi olmadığı halde orduya kumanda etmesi, savaş yönetmeye kalkması, ülke bütünlüğünü tehlikeye sokan sonuçlar doğurmuştur. Böylece Âlî Paşa'nın zeka seviyesine ve bilgi düzeyine ait hiciv örneklerinde, sadece bireyi aşağılama çabasının yer almadığı, hicvedilen kişinin ülkenin geleceği açısından tehlike taşıyan özelliklere sahip bulunduğu düşüncesinin etkili olduğu görülmektedir. Bu açıdan Zafer-nâme, eski hiciv anlayışından ayrılmaktadır.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın kişiliğinin sorunlu yanlarından hırs, kincilik, şöhret düşkünlüğü ve kendini

beğenmişlik, üzerinde de ayrıntılı olarak durulmuştur. Böylece, Âlî Paşa'nın ideal bir sadrazamda bulunmaması gereken karakter özelliklerine sahip olduğu düşüncesi ileri sürülmüştür. Âlî Paşa'ya ait kılınan bu kişilik özellikleri, hicvin tabii abartmasıyla dikkatlere sunulsa bile, realiteden tamamiyle uzak sayılamaz. Âlî Paşa'nın hırslı ve kinci bir devlet adamı olduğu, kendine aşırı güvendiği tarafsız kaynaklar tarafından da tesbit edilmiştir.

Zafer-nâme'de şahsa yönelik hicvin en yeni öğelerinden biri, Âlî Paşa'nın yönetici kişiliğine ait hiciv motiflerine ağırlıklı olarak yer verilmesidir. Eski hicvimizde de yöneticilerin yolsuzluklarının hicvedildiğine tanık olunuyordu; ancak bunlarda, Zafer-nâme'de olduğu gibi, zenginleştirilmiş ve somut örneklere dayanan hicve, bu çalışma için başvurulmuş hiciv eserlerinin hiçbirinde rastlanmamıştır.

Âlî Paşa'nın yönetici olarak kusurları arasından tembelliği, yolsuzlukları ve adam kayırması hicvedilmiştir.

Zafer-nâme'de yer alan hiciv motiflerinden biri de Âlî Paşa'nın despotluğudur. Esere bakılırsa Âlî Paşa, Osmanlı aydınları üzerinde baskı kuran bir sadrazamdır. Hatta despotluğu padişahı bile emri altına almaya kadar vardırırmıştır. Kuşkusuz bu suçlamalar, Osmanlı imparatorluğu gibi, devlet geleneği bulunan bir ülkenin sadrazamına karşı dile getirilmiştir. Âlî Paşa'nın padişah üzerinde baskı kurduğu iddiası, realiteye ve Ziyâ Paşa'nın kendi dünya görüşüne aykırı bir düşüncedir. Âlî Paşa, Tanzimat Fermanı'yla sadaret makamına verilen hakları kullanmaktan ve bunları savunmaktan başka bir eylem içinde değildir. Bunu Zafer-nâme Şerhi'yle hemen hemen aynı tarihlerde cumhuriyet rejiminin faziletlerinden bahseden bir yazı kaleme alan Ziyâ Paşa'nın, bir hiciv motifi olarak, kullanmaması beklenirdi.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın mal varlığı, çok ayrıntılı olarak sorgulanmıştır. Esere göre Paşa, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara rağmen, şatafatlı bir hayat sürdürecektir. Bu mal varlığına sahiptir. Bu mal

mal varlığı, kanuni olmayan yollardan edinilmiştir. Ancak Âlî Paşa'nın eserde iddia edildiği gibi bitmek tükenmek bilmeyen bir servete sahip bulunmadığı, ölümünden sonra anlaşılmıştır.

Âlî Paşa, dünya görüşü olarak toplum ideolojisinden uzaklaşmakla, İslamiyeti reddedip Batılı değerler sistemine saygı duymakla, hatta Hristiyanlığa yaklaşmakla suçlanmıştır. Dünya görüşüne yönelik hiciv motifleri, daha çok İslahat Fermanı düşünülmüş olarak ortaya atılmıştır. Esere göre Osmanlı Devleti gibi şer'i hükümlerin devlet yönetiminde egemen olduğu bir ülkenin sadrazamı, devletin esasını oluşturan ilkelere ve halkın inançlarına saygı göstermemektedir. Paşa, tam anlamıyla Batılı bir hayat tarzını devam ettirmesinin dışında, asıl Müslüman halkın çıkarlarını korumamakla, Osmanlı Devleti aleyhinde kararlar almakla suçlanmıştır. Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'yı ideolojik tercihleri bağlamında hicvetmesi, subjektif temellere dayanmaktadır.

Âlî Paşa'nın yönetici kişiliğine yönelik hiciv motiflerinden sonra ele alınan icraatı ilgilendiren hiciv motifleri de çeşitlilik göstermektedir. Bu kısımda incelenen hiciv motifleri genelde azınlıklar ve toprak sorunları ile mali sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Âlî Paşa'nın icralarının hicvedildiği kısımlarda büyük ölçüde sosyal hicve başvurulduğu, ülkenin içinde bulunduğu durumun çok çarpıcı cümlelerle dile getirildiği görülmektedir.

Azınlık isyanları içinde en ayrıntılı olarak ele alınan eserin yazılmasına vesile olan Girit olaylarıdır. Zafername'de Âlî Paşa'nın Girit sorununu çözmek için Ada'ya gönderilmesi ve orada uyguladığı politikalar çeşitli açılardan hiciv konusu yapılmıştır. İlk itiraz noktası, Girit memuriyetinin Âlî Paşa tarafından büyük bir başarı olarak sunulmasınadır. Eserin ilk bentlerinde aşırı övgü görüntüsü altında, bu memuriyetin başarılı sonuçlar doğurduğu iddiasıyla alay edilmiştir. İkinci olarak Âlî Paşa'nın orduya, hiçbir savaş deneyimi olmadığı halde, büyük bir kumandan havasıyla komuta etmesi hiciv konusu yapılmıştır. Bu hicivler, doğrudan icraatın kendisi ele alınmadığından, nisbeten daha tehlikesizdir. Ancak asıl somut saldırılar bu

aşırı abartılı övgünün ardından yapılmıştır. Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa'nın Girit'te uyguladığı politikaların tamamı yanlıştır ve Ada'nın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması sonucunu doğuracaktır. Âlî Paşa, isyancıları durdurmak için askeri önlemlere başvuracağına kansız ve isyancılara bir takım haklar sağlayan bir çözüm şeklini uygulamaya koyduğu için hicvedilmiştir.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın Girit dışında Sırbistan, Karadağ, Memleketeyn, Mısır, Şam sorunlarını çözüm şekli de hicvedilmiştir. Bu sorunlar hakkında verilen hükümler, bir hiciv eseri için tabii olan tek taraflı bir bakış açısının ürünüdür. Bununla birlikte Zafer-nâme'nin azınlık sorunlarına ve Osmanlı azınlık politikasına o zamana kadar hiçbir hiciv eserinde karşılaşılmamış bir derinlik ve genişlikle yaklaştığını kabul etmek lazımdır.

Zafer-nâme'de ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum ve bunda Âlî Paşa'nın sorumluluğu oldukça geniş bir biçimde hicvedilmiştir. İlk önce, ülke insanların büyük bir yoksulluk içinde yaşadıkları, ordunun, memurların tam bir sefalet içinde bulunduğu tesbit edilmiştir. Buna karşılık vükelanın şatafatlı bir hayat yaşaması, ülkedeki ekonomik çelişkinin boyutlarını göstermek amacıyla kullanılmıştır. Ziyâ Paşa, halkın yoksulluğunu sadece bir sonuç olarak aktarıp sorumluluğu Âlî Paşa'ya yüklemekle yetinseydi, bu konudaki hiciv motiflerini eski hiciv edebiyatının yoksulluk motifinin devamı ya da biraz gelişmişisi olarak değerlendirmek gerekecekti. Oysa Zafer-nâme'de ülkenin ekonomik sorunlarının nedenlerine, ekonomik politikaların yanlışlığına, geniş bir şekilde değinilmiştir. Zafer-nâme'yi yeni yapan da budur.

Zafer-nâme'de Âlî Paşa'nın hicvedilen özellikleri bunlardan ibarettir. Görüldüğü gibi, Ziyâ Paşa, hedef aldığı şahsı çok yönlü ve çok çeşitli açılardan hicvetmeyi, bunu yaparken de çok zaman yeni bir anlayışla hedefine yaklaşmayı başarmıştır.

Aynı hiciv anlayışı, eserde hicvedilen diğer kişilerde de uygulanmakla birlikte, diğer kişiler Âlî Paşa, kadar

derinlemesine hicvedilmemişlerdir. Onlar, büyük ölçüde Alî Paşa'yla olan ilişkilerine göre ele alınmışlardır.

Fuâd Paşa'nın Alî Paşa'ya karşı gelemeyen "denaet-i fıtriyyesi", dinsizliği ve Şam'da Müslümanlara uyguladığı şiddet hiciv konusu yapılmıştır. Alî Paşa'yla karşılaştırıldığında, Fuâd Paşa'ya yöneltilen hiciv motiflerinin az olduğu görülmektedir; ancak Fuâd Paşa eserde çok acımasızca hicvedilmiştir. Özellikle dinsizliği konusunda iddia edilenler, eser yazıldığı zaman ölmüş bulunan bir insan için çok yaralayıcıdır. Oysa, Fuâd Paşa da tıpkı diğer Tanzimat dönemi devlet adamları gibi laik görüşlere sahip bir insandı. Hayat tarzını değiştirmiş olmakla birlikte, ona dinisiz, demek subjektif bir yargıdır.

Mustafa Fâzıl Paşa ise, sadece Şerh'te Mısır valiliğine niçin layık olmadığı noktasından hicvedilmiştir. Buna göre Mustafa Fâzıl, Fuâd Paşa'yla aralarında geçen bir çekişmeyi lehine çevirmeyi beceremeyip Avrupa'ya sürüldüğü, Avrupa'dan padişah aleyhine bir mektup yazıp ülkede istediği şartlar gerçekleşmezse geri dönmeyeceğini bildirdiği halde, padişahın Avrupa seyahati sırasında af dileyip geri döndüğü ve Alî Paşa'ya kapılandığı, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerini Avrupa'ya davet edip sonra onları kendi hallerinde bırakıp İstanbul'a gittiği, babasından kalan serveti sekiz on yıl içinde kumar ve fahişelere yedirdiği için Mısır valiliğine layık değildir. Ziyâ Paşa'nın eleştirilerinin büyük bir kısmı doğru olmakla birlikte, Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları'nda aynı Mustafa Fâzıl Paşa'nın haklarını korumak için hükümete saldırdığını da hatırlamak lazımdır.

Eserde Zafer-nâme yazarları olarak gösterilen kişilerin de hicvedildikleri görülmektedir. Bu kişiler, genellikle cehaletleri ve Alî Paşa'ya olan aşırı dalkavuklukları ile hiciv konusu yapılmışlardır.

Zafer-nâme, sadece içerik anlayışıyla değil, üslubuyla da Türk hiciv geleneğinde yepyeni bir aşamadır. Eserde ilk dikkati çeken husus, Ziyâ Paşa'nın kendini gizlemiş olmasıdır. Yani eserde Ziyâ Paşa'nın sözde yazarlar

yaratması, birbirinden farklı üslup normlarının varlığını ve Ziyâ Paşa'nın üslup olarak kendini ne ölçüde gizleyebildiği sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Kaside'deki sözde şair, Divan şiiri kültürüne az çok vakıf bir insanın üslubuna sahip kılınmıştır. Ayrıca bazı Batı kökenli kelimeleri ve telmih unsurlarını kullanması da onun Batı kültürüyle ilişkisi olduğunu göstermektedir. Kısacası, Kaside şairi, genelde hatası az bir üslup normuna sahiptir.

Tahmisçi ise, Kaside şairine göre daha cahil bir insanın üslubuna sahip kılınmıştır. Bazı arkaik kelimeleri kullanması, kurduğu cümlelerde karışıklığa düşmesi, Tahmis şairinin, üslup bakımından en karakteristik vasfıdır. Gerek Kaside'de gerekse Tahmis'te Ziyâ Paşa, kendini gizlemeyi ve Tahmisçi'ye ait bir üslup normu yaratmayı başarmıştır.

Şerh'te ise şerh yazarının üslup normunu yakalamak zordur. Şerh'in mukaddime bölümünde kullanılan üslup ile şerh kısmında kullanılan arasında çok bariz bir fark bulunduğu gibi, asıl şerhin yapıldığı kısımda da birbirinden çok ayrı üslup normlarına başvurulmuştur. Mukaddimedeki Türkçeye hakim, Arapça ve Farsçayı da bildiği hissedilen bir anlatıcı vardır. Ancak bu üslup normunun mukaddimedeki kendini açığa vuran anlatıcıya ait olmaması gerekir. Çünkü, şerhçi, kendini halk şairlerinden zevk alan bir insan olarak göstermiştir. Şerhin başlarında mukaddimedeki çizilen şerhçi portresine uygun bir anlatıcıyla karşılaşılmaktadır. En basit kelimeleri bile açıklayamayan, şirden nasibini almamış, cümle kuramayan bir anlatıcı vardır. Ancak 10 numaralı bendin şerhinden itibaren üslup düzeyinin yükseltildiğine tanık olunmaktadır. Eserin, özellikle, icraattan bahsedilen kısımlarında ise, üslup normunun onaylayıcı olmaktan çıkarılarak açıkça saldırgan bir şekle büründürüldüğü görülmektedir. Kısacası Şerh'te üslup normunun korunamadığı görülmektedir.

Eski hiciv anlayışının sövgü ağırlıklı üslubuna karşılık Zafer-nâme'de övgü görüntüsü altında yergi üslubu, bir başka

deyişle ironik üslup kullanılmıştır. Zafer-nâme'deki bir kaç yer dışında dolaylı hiciv üslubu tercih edilmiştir. Eseri, eski hiciv üslubundan ayıran en önemli özelliklerden biri, budur.

Zafer-nâme'de kullanılan ve hicvi sağlayan anlatım teknikleri incelendiğinde, Ziyâ Paşa'nın hiciv üslubunu çok bilinçli bir çaba ile kurduğu görülmektedir. Manzum kısımda hicvi sağlayan anlatım teknikleri, daha çok kelime düzeyinde gerçekleşmiştir. Kullanılan kelimelerin niteliği, çağrışım alanları dikkate alınarak ironik üslubun oluşturulması sağlanmıştır. Divan şiirinde kelimelerin kendi anlamları dışında mecazlı anlamları daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Zafer-nâme'de ise, bazı kelimelerin yaygın olarak bilinen mecazlı anlamları yerine sözlük anlamlarının kullanılması, hicvi doğuran anlatım tekniklerinden biridir. Bazı kelimelerin ilk anda akla gelen olumlu anlamlarının dışında, bir de hicve uygun olumsuz çağrışımları bulunmaktadır. Zafer-nâme'de ironiyi meydana getirmek için kelimelerin bu ilk anda akla gelmeyen olumsuz çağrışımlarından da yararlanılmıştır. Bazen de kullanılan kelimelerin hicve yönelik anlam taşıdığını, eserin yazıldığı döneme veya Ziyâ Paşa'ya özel çağrışımlarını düşündüğümüzde çıkarabiliyoruz. Manzum kısımda bir dizeyi ya da bir bendi medhiyeden hicve dönüştüren, bazen sadece tereddüt bildiren bir kelimedir. Ayrıca soyut bir kavramı somutlaştırmak için verilen örneklerin kavramla uyumsuzluğu hicvin doğmasına yol açmaktadır. Ya yüceltmeye uygun bir kavram, değersiz varlıklardan getirilen örneklerle somutlaştırılmaya çalışılmış ya da tam tersine Âî Paşa kendine ait olmaması gereken vasıflara sahip kılınmıştır. Her iki durumda da hiciv, görünenle realitenin çelişkisine dayandırılmıştır. Tamlamalarda kullanılan kelimelerin birbiriyle anlam ilişkisi olmalıdır. Zafer-nâme'de ise bazen, kurulan tamlamalardaki kelimelerden biri, dizenin anlamını hicve döndürücü bir işleve sahip kılınmıştır.

Manzum kısımda cümle düzeyinde gerçekleşen anlatım teknikleri de, dikkat çekmektedir. Bazı cümlelerin sentaksının bozuk oluşu, sözde şairlere yönelik hicvin ortaya

çıkmasına yol açmıştır. Bazı örneklerde ard arda gelen iki cümleden ilkinde övgü bildiren bir yargı bulunmaktadır. İkinci cümle ise, ilk cümledeki anlamı geçersiz kılıcı bir yargıya sahiptir. Dolayısıyla ikinci cümle hicvi sağlamaktadır. Bazen de ard arda gelen iki cümleden ilki, açık bir saldırı içermektedir. İkinci cümle ise, bu saldırıyı övgüye dönüştürmeye, daha doğrusu karşılamaya çalışır. Ancak karşılama çabası, güçsüz kadığı için, ilk cümledeki saldırı geçerliliğini korur.

Şerh'teki anlatım teknikleri, manzum kısımdakine oranla daha zengindir. Şerh'teki anlatım teknikleri, daha çok cümle düzeyinde gerçekleşmiş, kelimenin yarattığı hicve daha az yer verilmiştir. Şerh, manzum kısma bağlı bir yapı gösterdiği için bazı anlatım teknikleri, manzum kısmın yorumlanmasına yöneliktir. Bunlardan ilki şudur: Manzum kısımda geçen kelimelerin yanlış okunuşu, asıl metinle ilgisi olmayan yorumların yapılmasına yol açmıştır. kadar'ın kader, Sezar'ın Sizar, ferruh-fal'ın fer-hefal şeklinde okunup yorumlanması, özellikle, Şerhçinin aşağılanması yol açmaktadır. Bu tekniğin kullanılmasıyla, aynı zamanda manzum metindeki anlamın geçersiz kılınması da sağlanmıştır. Açıklaması yapılan bazı kelimelerin anlamı, şerhçi tarafından bilinmiyor gösterilerek, açıkta bırakılmıştır. Böylece manzum kısımdaki bazı anahtar kelimeler, anlamsız bırakılarak bendin anlamının medhiyeden hicviyeye dönmesi meydana getirilmiştir. Bazı örneklerde ise, kelimenin bilinen ve sözlüklerde yer alan anlamı dışında ilgisiz bir anlamı verilerek hiciv oluşturulmuştur. Zafer-nâme Şerhi'nde çok kullanılan anlatım tekniklerinden birinde kelimenin açıklaması başta doğru yapılmıştır. Ancak şerhçi, anlamı pekiştirmek için açıklamaya kelimenin çağrıştırdıklarıyla ilgili bir örnek eklemiştir. İşte hiciv, bu örnektir. Toplum sorunlarına yönelik hiciv motifleri çok zaman bu yolla dikkatlere sunulmuştur. Kelime açıklamasında, kelimenin uzak ve hicve uygun çağrışımının anlam olarak verilmesi sık rastlanan bir durumdur. Kimi açıklama cümlelerinde yargının tereddüt bildirmesi, hicve yol açmaktadır. Böylece hem şerhçinin cehaleti teşhir edilmiş hem de manzum metindeki övgü görüntüsü silinmiş olur.

Zafer-nâme'de çok kullanıldığı için anlatım kalıbı olarak da nitelendirilebilecek "değil"li cümleler, hiciv sağlayıcı bir işleve sahiptir. Bu tür cümleler iki kısımdan meydana gelmiştir. İlk yargı kelimenin ne olmadığını verir. İkinci yargı ise gerçek anlamın verilmesinden ibarettir. Asıl espri ilk cümlededir. Çünkü "değil" sözüne kadar okuyucu, kelimenin anlamının ilk yargı olduğu yanılsamasına kapılır. Sonradan gerçek anlam verilse bile, ilk yargının ima ettiği anlam, hicve uygun düştüğü için komik etki yaratır.

Şerh'te kullanılan anlatım kalıplarından biri de ... vezinde kalıbıdır. Eski sözlüklerde bir kelimenin doğru okutulmasını sağlamak için, kelimeyle aynı teleffuza, aynı vezne sahip bir başka kelime, ...vezinde kalıbıyla verilmiştir. Aynı yöntem Şerh'te de, bu kez hicvi sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Rum kelimesinin şum, Mümtaz'ın kurnaz, Ceride'nin aside vezninde okutulması, açıklanan kelimelerele ilgili hiciv sağlayıcı imaları barındırmaktadır.

Şerh'te kelime açıklamaları dışında, bir de hülâsa-i ma'na başlığıyla bendin kelime açıklamalarına bağlı olarak yapılan yorumu yer almaktadır. Bu kısımda da iki farklı anlatım tekniği kullanılmıştır. Bunlardan ilkinde yorum, tam anlamıyla bendin saçma bir şekilde açıklanmasından ibarettir. Daha çok ilk bentlerin yorumunda karşılaşılan bu anlatım tekniği ile övgü bildiren bentler bütünüyle anlamsızlaştırılmışlardır. İkincisinde ise, başlangıçta bendin açıklaması doğru ve övgüye uygun bir şekilde yapılmış; fakat şerhçi, yaptığı açıklamayı genişletmek isteyerek "şârih-i fakir der ki" kalıp ifadesinden sonra ek bilgi vermiştir. Hiciv de bu kısımda ortaya çıkmıştır.

Zafer-nâme'de dolaylı hiciv üslubu, görüldüğü gibi, edebi sanatlar dışında, çok çeşitli anlatım teknikleri kullanılmak suretiyle sağlanmıştır. Ancak manzum kısımda çok az olmakla birlikte Şerh'te bazı bölümlerde dolaylı hiciv üslubunun terk edildiği, dolaysız hicve başvurulduğu görülmektedir. Daha çok azınlık isyanları, mali sorunlardan bahsedilen kısımlarda görülen açıkça suçlayıcı dolaysız hiciv üslubunu, eserin bütünündeki üslup normundan sapma olarak

değerlendirmek gerekir. Dolaysız hiciv üslubunun kusur olarak kabul edilemeyecek tek örneği, 51. bendin şerhine monte edilen şerhçi- Şeyh Efendi diyalogudur. Buradaki suçlayıcı üslup, konuşan Âli Paşa'yı eleştiren bir kişi olduğu için, üslup kusuru değildir.

Zafer-nâme'de ironik üslubu sağlayıcı bir anlatım yolu da edebi sanatlardır. Eserde belli başlı bütün sanatlar kullanılmıştır. Ancak tariz, teşbih, mübalağa, istidrak ve telmih sanatlarına daha fazla rağbet edilmiştir. Hiciv türünde edebi sanatlar, genellikle, lirik ve epik eserlerdekinin aksine, ele alınan nesneyi aşağılamak için kullanılmışlar, kelimelerin anlam ilişkisi de buna göre ayarlanmıştır. Oysa Zafer-nâme, övgü görüntüsü altında hicve başvurulmuş bir eser olduğu için, burada ilk bakışta edebi sanatların yüceltici bir işlevle kullanıldıkları sanılmaktadır. Ancak dikkatli bir okuma ve akıl yürütme yoluyla, söz konusu edebi sanatların övgüyü hicve dönüştürücü işlevleri bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme'yi bilinçli bir çabanın sonunda ortaya çıkarmıştır. Sanatçının yeni bir hiciv anlayışına sahip bulunduğunu anlayabilmek için diğer eserlerindeki hiciv öğelerini araştırmak lazımdır. Bu çalışma için yapılan inceleme de göstermiştir ki, Ziyâ Paşa hicve başvurduğu diğer eserlerinden de bu yeni hiciv anlayışını devam ettirmiştir.

Ziyâ Paşa'nın manzum eserleri arasında asıl ağırlık noktasını Külliyât-ı Ziyâ Paşa adıyla bir araya getirilen şiirleri oluşturmaktadır. Ziyâ Paşa, bazı kasidelerinde, Ünlü Terkib-i Bend'inde, başka bir terkib-i bentte, bazı gazelerde hiciv öğelerini kullanmıştır. Bu şiirler biçim olarak yine eskiyi devam ettirirler; ancak içerik bunlarda da yenidir. Hiciv anlayışının değiştiği bellidir. Sosyal hiciv motifleri, çok yoğundur. Bu şiirlerde de Âli Paşa üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu hiciv motiflerinin hemen hemen Zafer-nâme'dekilerle aynı olduğu görülmektedir. Külliyat içinde yer alan hiciv içeren şiirlerin üslubu da müstehcenlikten arındırılmıştır. Bununla birlikte dolaylı ve dolaysız hiciv üslupları neredeyse eşit oranda

kullanılmıştır.

Harabat Mukaddimesi'nde de zaman zaman hicve başvurulmuştur. Ziyâ Paşa'nın özellikle halk şiiri hakkındaki alaycı tavrı, bazı Divan şairlerini değerlendirirken kullandığı üslup dikkat çekmektedir. Ziyâ Paşa burada da yeni hiciv anlayışını devam ettirmiştir. Bu hicivlerde Ziyâ Paşa, hedef aldığı kişileri her ne pahasına olursa olsun hicvetmemiş, bu şahıslarda bulunduğu inandığı eksiklikleri ön plana çıkarmıştır.

Ziyâ Paşa, mensur eserlerinden Arz-ı Hal, Rû'ya, Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları ile Hürriyet'teki bazı yazılarında hicve başvurmuştur. Ancak bu eserlerin, bazı yazılar hariç, hiçbirinde hiciv, asıl tür değildir. Hiciv, zaman zaman kullanılmıştır. Paşa, bunlarda da hem içerik hem de üslup bakımından yenidir. Zafer-nâme'de bulunan özelliklerin parça parça devam ettirildiği görülmektedir.

Kısacası, yukarıda özetlenen bulguların da gösterdiği gibi, Ziyâ Paşa'nın hicvi, Türk hiciv edebiyatında bir aşamadır. Ziyâ Paşa, hicvi Batıdaki anlamına uygun olarak değerlendirmiş ve Türk hicvini yüzyıllardan beri sıkışık kaldığı kalıplardan kurtarma yolunda ilk ciddi ve önemli çalışmayı yapmıştır. Zafer-nâme'de yaptığı yenilikler, tesadüfi değildir, sanatçının diğer hiciv ürünlerinde de görüldüğü üzere, bilinçli bir çabanın ürünüdür. Ancak Ziyâ Paşa'yı Türk hiciv edebiyatının en önemli isimlerinden biri yapan eser, elbette Zafer-nâme'dir.

Zafer-nâme, bir anlayış değişikliğinin eseridir. Zafer-nâme, Ziyâ Paşa'nın kendi ifadesiyle "nâzikâne istihzâ"nın bir eserinde baştan sona hakim olduğu ilk hiciv ürünüdür. Zafer-nâme'yle birlikte, Türk okuru, ilk kez kaba, müstehcen ve dolaysız saldırı anlayışından vazgeçildiğini görmekte; yumuşak bir anlatıma sahip, kaba kelimelere yer vermeyen, ama asıl önemlisi över gibi görünürken hicveden bir hiciv eseriyle karşılaşmaktaydı.

Hicvin önemsiz ve daha çok şahsın namusuna dil uzatan içeriği, Zafer-nâme'yle birlikte bir ideolojik tercihin sorgulaması haline gelmiş; eserin yazıldığı dönemin bütün siyasi, sosyal ve ekonomik olayları hicivde yerini bulmuştur. Ziyâ Paşa, bazı hiciv motiflerinde eski hiciv anlayışını devam ettirmişse de, çoğunlukla bir hiciv eserinde görülmesine alışık olunmayan yeni hiciv motiflerini, yeni bir fikir ile sunmuştur. Denebilir ki, daha önce hiçbir hiciv eseri, bir şahıs hakkında bu kadar ısrarlı ve ayrıntılı bir içeriğe sahip olamamıştır.

Övgü görüntüsü altında hicvin en başarılı ilk örneği olduğu söylenebilecek olan Zafer-nâme, ironik anlatımın, özellikle Şerh'teki bazı aksamalar dışında başarıyla uygulandığı bir eserdir. Ziyâ Paşa, övgüyü hicve dönüştüren üslup özelliklerini, bu çalışmada da gösterildiği gibi, son derece başarıyla ve bilinçle uygulamıştır. Eseri, yeni kılan öğelerin başında da bu yeni üslup anlayışı gelmektedir.

Sonuç olarak Ziyâ Paşa, Türk hiciv edebiyatında gerçek bir yenilikçi olarak anılmayı hak edecek vasıflara sahiptir. Gerek Tanzimat dönemindeki, gerekse daha sonraki Türk mizah ve hicvinin geleneksel anlayışlardan uzaklaşmasında Ziyâ Paşa, gerçek bir yol açıcı olmuştur. Zafer-nâme de, Türk hiciv edebiyatı tarihinin en başarılı eserlerinden biri olarak kabul edilebilir.

V. BIBLIYOGRAFYA

BİBLİYOGRAFYA

A. Ziyâ Paşa'nın Bu Çalışmada Yararlanılan Eserleri

I. Kitapları

Cennet-mekân Abdülazîz Han'ın Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhum Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâî'i, Dersaadet 1327.

Harâbât, C.I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1291.

Külliyyât-ı Ziyâ Paşa, (Hazırlayan: Süleyman Nazif), Kanaat Kitaphanesi, İstanbul 1924.

Edîb-i Muhterem Ziyâ Paşa'nın Rû'yâ'sı, Karabet Matbaası, Dersaadet 1326.

Verâset-i Saltanat-ı Seniyye, Taşbasması, Tarihsiz.

Zafer-nâme Şerhi, İstanbul, Tarihsiz.

Zafer-nâme, (Hazırlayan: Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul

II. Yazıları

"Ziyâ Beyefendi'nin iltifat-nâmesi", Hürriyet, S.2, 6 Temmuz 1868.

"Şiir ve İnşâ", Hürriyet, S.11, 7 Eylül 1868.

"Mes'ele-i Müsâvât", Hürriyet, S.15, 5 Ekim 1868.

"Ecnebilerin Tasarruf-ı Emlâk Selâhiyyeti", Hürriyet, S. 21,

16 Kasım 1868.

"Yine Girid Mes'elesi Tâzelendi", Hürriyet, S.24, 7 Aralık 1868.

"Hâtıra", Hürriyet, S. 25, 28, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 55, 62.

"Karıncı Kanatlandı", Hürriyet, S.35, 22 Şubat 1869.

"Vilâyât Nizâmâtı", Hürriyet, S.42, 12 Nisan 1869.

"Tuz İnhisârı", Hürriyet, S.55, 12 Temmuz 1869.

"Evzâ-ı Şütür-gürbe", Hürriyet, S.64, 13 Eylül 1869.

"İstanbul'dan Tahrîrât", Hürriyet, S.64, 13 Eylül 1869.

"Reybü'1- menûn", Hürriyet, S.70, 25 Ekim 1869.

"Fu'âd Paşa'nın Vasiyyet-nâmesi", Hürriyet, S.71, 1 Kasım 1869.

"İstanbul'dan Mektûb", Hürriyet, S.78, 20 Aralık 1869.

"Reybü'1-menûn", Hürriyet, S.79, 27 Aralık 1869.

"Hürriyet'in Sebeb-i Te'ehhürü", Hürriyet, S.89, Muharrem gurre 1287.

3 -

"Yine mi İstikrâz", Hürriyet, S.91, 15 Muharrem 1287.

"İdâre-i Cumhûriyye ile Hükûmet-i Şahsiyyenin Farkı", Hürriyet, S.99, 14 Rebiülevvel 1287.

"İstanbul'dan Mektûb", Hürriyet, S.99, 14 Rebiülevvel 1287.

"Hâtîme", Hürriyet, S.100, 22 Rebiülevvel 1287.

"Ziyâ Paşa'nın Evân-ı Tüfûliyyeti Hakkında Bir Makalesi",

Mecmua-i Ebüzziya, C.II, S.13, 14, 15, 16, 1289.

B. Bu Çalışmanın Hazırlanmasında Yararlanılan Diğer Kaynaklar

Abdurrahman Şeref, Târih Mûsâhabeleri, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1339.

Abülhalim Gâlib, Mutâyebât-ı Türkiyye, Taşbasması, tarihsiz.

ABDÜLKADİROĞU, Dr. Abdülkerim, Edebiyatta Metodoloji Açısından Elyazmaları ve Nâdir Eserler Üzerine Notlar I, Yazma.

—————, "Kastamonu'da Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançları", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.IV, Ankara 1987, s.1-18.

AKTAŞ, Prof.Dr. Şerif, Edebiyatta Üslup ve Problemleri, Akçağ Yayınları, Ankara 1986.

AKTEPE, M.Münir, "Nevşehirli İbrahim Paşa", İslâm Ans., C.IX, s.234-239.

—————, (Hazırlayan), Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.X,XI, TTK Yayınları, Ankara 1988,1989.

AKTUNÇ, Hulki, Büyük Argo Sözlüğü, Afa Yayınları, İstanbul 1990.

AKÜN, Prof.Dr. Ömer Faruk, "Namık Kemâl", İslâm Ans., C.IX, s.57-72.

AKYÜZ, Prof. Kenan, Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, DTCF Yayınları, Ankara 1953.

—————, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, 3. Baskı, DTCF Yayınları, Ankara 1979.

—————, Ziyâ Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, DTCF Yayınları, Ankara 1964.

—————, "Ziya Paşa'nın Biyografisine Ait Belgeler", Türk Dili, C.V, S.57, s. 550-

Ali Ekrem, Târîh-i Edebiyat-ı Osmaniyye, İstanbul 1910.

Ali Fuâd, Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye, Yeni Matbaa, İstanbul 1928.

Ali Rıza- Mehmed Galib, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), 2 C., Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ali Süavi, Ali Paşa'nın Siyâseti, İbrahim Hilmi Basımevi, İstanbul 1325.

Amrî, Divan, (Hazırlayan: Mehmet Çavuşoğlu), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979

AND, Metin, Oyun ve BÜgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1974.

AYGÜN, Zeynelabidin, Bağdatlı Rûhi Divanı, (Bitirme Tezi), Ç.Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana, 1990.

AYTÜR, Ünal, "Bazı Hiciv Türleri Üzerine", DTCF, Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırma Dergisi, S.3'ten Ayrıbasım.

Bahâyi-i Küfrî, Divan, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum Eserler, No: 768.

BANARLI, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

BATISLAM, H.Dilek, Nef'i Divanı, (Bitirme Tezi) Ç.Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana 1991.

- BAYPINAR, Yüksel, "Hiciv Kavramı Üzerinde Bir İnceleme", DTCFD, S.1-4, s.31-37.
- BAYSUN, M. Cavit, "Belgrad", İslâm Ans., C.II, s.475-485.
- BERGSON, Henri, Gülme, 2. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990?
- BERKİ, A.Himmet, 250 Hadis, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- BİLGEGİL, M. Kaya, "Âli Paşa'nın Sadareti Devresinde Sürgün Cezasına Uğrayan Serbest Düşünceli Bazı Ulema", Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976, s. 455-485.
- , "Ebüzziyâ Bey'in İkinci Sultan Abdülhamid'e Arızaları", Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1980, s. 163-245.
- , Harâbât Karşısında Namık Kemâl, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.
- , "Mustafa fâzıl Paşa'nın Abdülazîz'e Yazdığı Mektup ve Bunun Şimdiye Kadar Bilinmeyen Karşılığı", Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976.
- , Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma-I, 2. Baskı, Atatürk Üniveristesi Yayınları, Ankara 1979.
- BORATAV, Pertev Naili, 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1984.
- CENGİZ, Halil Erdoğan, "Nef'i'nin Kirli Nigârı", Tarih ve Toplum, Eylül 1991, C.16, S.93, s.39-43.

- Cevdet Paşa, Tezâkir, (Hazırlayan: Prof.Dr. Cavit Baysun), 40- Tetimme, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- DERİN, Fahri Ç. "Mehmed Paşa (Gürcü)", İslâm Ans., C:VII, s.587-588.
- DİLÇİN, Cem, Türk Şiir Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, 3. Baskı, Doğu Matbaası, Ankara 1978.
- DOĞRUL, Ömer Rıza, Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri, Tanrı Buyruğu, 2 C., 3. Baskı, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, Tarihsiz.
- Ebüzziyâ Tevfîk, Numûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye, Temsil-i Sâdis, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostaniye 1329.
- , Yeni Osmanlılar Tarihi, (Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- ELKIN, P.K., The Augustan Defence of Satire, Oxford University Press, London 1973.
- Encyclopedia Americana, C.24, S. 294-295.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, Mârifetnâme, (Sadeleştiren: M.Fuat Başar), Kit-San Matbaacılık, İstanbul 1984.
- FARES, Bichr, "Hiciv", İslam Ans., C.V/I, s. 443 vd.
- Fatma Aliye, Cevdet Paşa ve Zamanı, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332.
- FREUD, Sigmund, Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri, (Çeviren: Emre Kapkın), İstanbul, Tarihsiz.
- GIBB, E.J.W., M.R.A.S., A History of Ottoman Poetry, C:V, London 1967.

GÖÇGÜN, Prof.Dr. Önder, "Tanzimat devrinin Bir Hiciv Abidesi: Ziya Paşa'nın Zafer-namesi", Türk Edebiyatı Araştırmaları-I, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1991, s.175-201.

—————, Ziyâ Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara 1987.

Güftî Ali, Tezkiretü's- Şu'arâ, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Eserler, No:1324.

GÜRSEL, Seyfettin, "Osmanlı Dış Borçları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, s.672-687.

HERDER. J.G., "Eleştiri ve Hiciv", (Çeviren Yüksel Baypınar), Denemeler Seçkisi, Gündoğan yayınları, Ankara 1990, s. 12-25.

Hevâyî, Dîvân-ı Hicv-i Gazeliyyât-ı Nâbî, MFA(A) 751.

HULUSİ, Şerif, "Namık Kemâl'in Eserleri", Namık Kemâl Hakkında, DTCF Yayınları, İstanbul 1942, s.303-421.

İbnülemin Mahmud Kemal, Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Mes'elesi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1328.

İbrahim Necmi, Târîh-i Edebiyyât Dersleri, C.II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.

İNALCIK, Halil, "Padişah", İslâm Ans., C.IX, s.491-495.

İsmail Habib, Türk Teceddüd Edebiyatı Târîhi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.

İsmail Hikmet, Ziya Paşa- Hayatı ve Eserleri, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932.

İZ, Prof. Dr. Fahir, Eski Türk Edebiyatında Nesir-I, Osman

Yalçın Matbaası, İstanbul 1964.

Kâdı-zâde, Şerh-i Birgivi, İstanbul 1255.

KAGAN, Moissej, Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat,
(Çeviren: Aziz Çalışlar), Altın Kitaplar Yayınevi,
İstanbul 1982.

Kâfî, Letâ'if-i Kâfî, Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey
Kısmı, No:422/2.

Kâfpaşazâde Rif'at, Hakikat-i Hâl der Def-i İhtiyâl, Imp.
Lith. de V. Janson 6, rue Antoine Dubois, Paris 1286.

KAPLAN, Mehmet, Namık Kemâl, Hayatı ve Eserleri, İ.Ü.
Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1948.

KAPLAN, Mehmet, Şiir Tahlilleri-I, 10. Baskı, Dergah
Yayıncılık, İstanbul 1988.

KARAHAN, Prof. Dr. Abdülkadir, "Fuzûlî'nin Mektupları-II",
TDED, C.III, S.1-2

———— Nef'î, Varlık Yayınları, İstanbul 1954.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.VI, VII, TTK Yayınları,
Ankara 1954, 1956.

KEYDER, Çağlar, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik
Sistemleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye
Ansiklopedisi, C.III, s. 642-652.

KÖPRÜLÜ, M.Fuad, "Ata", İslâm Ans., C.I, s.711-718.

KÖPRÜLÜ, O.Fuat, "Fuâd Paşa", İslâm Ans., C.IV, s. 672-681.

KUNTAY, Midhat Cemal, Namık Kemâl, Devrinin İnsanları ve
Olayları Arasında, C.I, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

KURGAN, Şükrü, Ziya Paşa Hayatı, Sanatı, Eserleri, 3. Baskı,

Varlık Yayınları, İstanbul 1969.

KURNAZ, Doç.Dr. Cemal, Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Denemeler, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.

KÜLLİYAT-ı EŞ'AR-ı RÜHİ-Yİ BAĞDÂDİ, İstanbul 1287.

Latîfî, Tezkire-i Latîfî, İkdâm matbaası, Dersaadet 1314.

LEVEND, Ağâh Sırrı, Divan Edebiyatı- Mazmunlar, Remizler, 4.Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul 1984.

—————, "Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi", TDAY Belleten 1970'den Ayrıbasım.

—————, Türk Edebiyatı Tarihi, C.I, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1988.

MARDİN, Şerif, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

MARDİN, Şerif, Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

MAŞTAKOVA, E.I., İz İstorii Satiri ı Yumora Turetskoy Literature XIV-XVII vv. , Moskova 1972.

Mecmû'a-i Divân-ı Vehbiyâ, İstanbul 1256.

Mehmed Memduh, Tanzimattan Cumhuriyete, Mir'ât-ı Şuûnât, (Sadeleştiren: Hayati Develi), Nehiç Yayınları, İstanbul 1990.

MENGE, Prof. Dr. Mine, Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nabi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

—————, "Kıyafetnameler Üzerine", TDAY Belleten 1977'den Ayrıbasım, Ankara 1978.

Mustafa Şekib, GÜlmek Nedir ve Kime GÜlüyoruz, Suhulet

Kütüphanesi, İstanbul 1337.

Mütercim Asım, Kâmus Tercümesi, 3 C., Matbaatü'l- Osmaniyye, 1305.

Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.3004

NESİN, Aziz, Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı, İstanbul 1973.

Nâbî, Dîvân-ı Nâbî, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292

Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", Tefrika, Cumhuriyet, Şubat 1932.

ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayın, İstanbul 1987.

ÖNGÖREN, Ferit, Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

ÖZKIRIMLI, Atilla, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, 5 C., Cem Yayınları, İstanbul.

ÖZTUNA, Yılmaz, Alî Paşa, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

—————, Fuad Paşa, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

PALA, İskender, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, 2 C., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, (Çevirenler: M. Beyhan, A. Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Rûhî, Eş'âr-ı Rûhî-i Bağdadî, İstanbul 1287.

SARI, Mevlüt, El-Mevârid, Arapça-Türkçe Lügat, İstanbul, Tarihsiz.

- SHAW, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.IV, s.1002-1006.
- SOKULLU, Sevinç, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- SUNGU, İhsan, "Hürriyet Gazetesi", Aylık Ansiklopedisi, C.I, s.54-55.
- , "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat-I' den Ayrıbasım, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Süleyman Nazîf, İki Dost, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul 1925.
- Şehrengiz-i Fehîm Hezliyyât, İ.Ü., Kütüphanesi, TY. No:2932.
- Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, 2 C., İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, 1318.
- ŞENER, Sevda, Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi, Adam Yayınları, İstanbul
- Tahirül Mevlevî, Edebiyat Lugatî, Enderun Kitapevi, İstanbul 1972.
- TANPINAR, Ahmed Hamdi, On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 4. Baskı, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1976.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, Namık Kemâl'in Husûsî Mektupları, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- TEKİNDAG, M. Şihabeddin, "Halet Efendi", İslâm Ans., C.V/I, s.123-124.
- Tırsî, Divân-ı Tırsî, İ.Ü. Kütüphanesi, T.2917.
- TİMURTAŞ, Prof. Dr. Faruk K., Şeyhî'nin Harnâme'si, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971.

- TOROS, Taha, *Şair Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*, Yeni Adana Basımevi, Adana 1940.
- TUĞLACI, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, 6 C., Pars Yayınları, İstanbul 1971-1972.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 2 C., Ankara 1988.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, C.III, 2.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- ÜNVER, Doç.Dr. İsmail, "Övgü ve Yergi Şairi Nef'i", *Ölümünün Üç Yüz Ellinci Yılında Nef'i*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1987, s. 70-74.
- WEHR, Hans, *Arabic-English Dictionary*, New York 1976.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ans.*, C.VIII, s. 153-172
- Yeni Tarama Sözlüğü*, (Hazırlayan: Cem Dilçin), TDK Yayınları Ankara 1983.
- YETİŞ, Doç.Dr. Kazım, *Namık Kemâl'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.
- YÖNTEM, Ali Canib, "Sümbülzâde Vehbî", *TDED*, C.I, S.2.
- YÜCEBAŞ, Hilmi, *Hiciv Edebiyatı Antolojisi*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1955.
- ZISS, Avner, *Estetik*, (Çeviren: Yakup Şahan), de Yayınevi, İstanbul 1984.